

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Горан С. Милосављевић

ИСЛАМИЗАЦИЈА, ОРИЈЕНТАЛИЗАЦИЈА И
АКУЛТУРАЦИЈА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ У
ПУТОПИСИМА XVI–XIX ВЕКА

докторска дисертација

Београд, 2022

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Goran S. Milosavljević

ISLAMIZATION, ORIENTALIZATION AND
ACCULTURATION OF SOUTHEASTERN
SERBIA IN TRAVELOGUES OF THE 16th–19th
CENTURIES

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Горан С. Милосавлевич

ИСЛАМИЗАЦИЯ, ОРИЕНТАЛИЗАЦИЯ И
АККУЛЬТУРАЦИЯ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ
СЕРБИИ В РАССКАЗАХ О ПУТЕШЕСТВИЯХ
XVI-XIX ВВ.

докторская диссертация

Белград, 2022 г.

Ментор:

проф. др Ема Петровић, редовни професор, Филолошки факултет, Универзитет
у Београду

Чланови комисије:

Датум одбране: _____

Изрази захвалности

Захваљујем се члановима комисије и менторки на драгоценим смерницама и несебичној стручној помоћи током израде рада.

Супрузи Милици, кћеркама Љубици и Мили, оцу Слободану, мајци Весни, брату Бојану и осталим члановима породице се захваљујем на неизмерној подршци и разумевању.

Рукопис посвећујем успомени на брата Николу.

Резиме: Предмет истраживања ове докторске дисертације је анализа сложених културолошких процеса исламизације, оријентализације и акултурације на простору југоисточне Србије у периоду од XVI до XIX века кроз призму путописне књижевности. Посматрани процеси обрађивани су и у ранијем периоду, али готово искључиво узгредно, у оквиру историографских истраживања и настајали су кроз примену историографског метода. Овакав приступ путописе користи као помоћно средство и поставља их у други план у односу на примарне историјске изворе. Циљ овог рада је да процесе исламизације, оријентализације и акултурације истражимо првенствено се ослањајући на путописну књижевност и повремено се користећи другим изворима сазнања у циљу провере и корекције, као и у циљу постизања интердисциплинарног приступа проблему. У том смислу смо користили необјављену архивску грађу и изворе административне природе, коју првенствено чине османске пописне књиге – дефтери.

Под путописном књижевношћу обухватили смо записе свих путника и аутора који су у посматраном периоду, на основу личног искуства или истраживања, остављали белешке о пределима југоисточне Србије. Већина ових путописаца је пореклом из западне и централне Европе и пролазила је Цариградским друмом или другим саобраћајницама које пресецају југоисточну Србију у оквиру различитих дипломатских или обавештајних мисија, са коначним циљем одласка у Цариград или повратка из престонице Османског царства. Мању групу чине домаћи – османски, као и српски путници који су о приликама и појавама у југоисточној Србији писали из сасвим другог угла и са другачијим намерама. Анализа појединих руских и јерменских путописаца помогла нам је да тему сагледамо из више перспектива, са циљем што објективнијег и потпунијег приступа процесима исламизације, оријентализације и акултурације. Обрада путописне књижевности кроз мултидисциплинарни приступ омогућила нам је да наведене процесе обрадимо из другачијег, културолошког угла и да употпунимо празнине у познавању наведених процеса.

Безмало четири и по века непрекидне османске владавине оставило је дубоког трага у свим сферама друштва и културе у насељима југоисточне Србије. У том смислу су се издвојиле теме које су сагледане из угла путописаца, односно области које су биле мање или више видљиве кроз призму путописне књижевности. Упркос томе што исламизацију, као процес дугог трајања путописци директно не уочавају, њене последице, у виду односа муслимана и хришћана, често налазе своје место у њиховим записима. Исламизација нам је послужила као основ за даљу разраду и анализу оријентализације духа и акултурације материјалне културе, процеса чије су последице најдубље урезане у културолошки мозаик југоисточне Србије практично до данашњих дана.

Кључне речи: Путописна књижевност, култура, југоисточна Србија, Османско царство, ислам, Оријент

Научна област: Филолошке науке

Ужа научна област: Оријентална филологија

УДК:

Summary: The analysis of complex cultural processes of Islamization, Orientalization and acculturation through the prism of travel literature in the southeastern Serbia in the period from the 16th to the 19th century presents this doctoral dissertation's research subject. The observed processes were analyzed earlier as well, although almost incidentally, within historiographical research and they appeared through the application of the historiographical method. This approach uses travelogues for help and then lowers their priority in relation to primary historical sources. The aim of this paper is to analyze the processes of Islamization, Orientalization and acculturation, relying primarily on travel literature and occasionally using other sources of knowledge in order to verify and correct them, as well as to perform an interdisciplinary approach to the problem. In that sense, unpublished archival material and sources of an administrative nature were used, which primarily consist of Ottoman census books - defters.

This travel literature includes records of all travelers and authors who left notes about the landscapes of southeastern Serbia, based on their personal experience or research, in the observed period. The majority of these travel writers came from Western and Central Europe and they were travelling the Constantinople Road or other roads that cross southeastern Serbia as part of various diplomatic or intelligence missions, with the ultimate goal of going to Constantinople or returning from the capital of the Ottoman Empire. A smaller group consisted of domestic - Ottoman, as well as Serbian travelers who wrote about the occasions and phenomena in the southeastern Serbia from a completely different point of view and with different motives. The analysis of some Russian and Armenian travel writers contributed to considering this topic from multiple perspectives, with the goal of a more objective and thorough approach to the processes of Islamization, Orientalization and acculturation. Studying the travel literature through a multidisciplinary approach enabled analyzing these processes from a different, cultural point of view and providing the missing information about these processes.

Almost four and a half centuries of uninterrupted Ottoman rule has left a deep mark in all spheres of society and culture in the settlements of southeastern Serbia. Regarded from the travel writers' point of view, the topics emerged, that is, the areas which were more or less visible through the prism of travel literature. Despite the fact that Islamization, being a very long process, is not directly noticed by the travel writers, its consequences, as seen through the relationship between Muslims and Christians, often occur in their writings. Islamization provides a foundation for further elaboration and analysis of the Orientalization of the spirit and acculturation of material culture, the process whose consequences are most deeply engraved in the cultural mosaic of southeastern Serbia, practically until this day.

Key words: Travel literature, culture, Southeast Serbia, Ottoman Empire, Islam, Orient

Scientific field: Philological sciences

Special topics: Oriental philology

UDK:

Садржај

1	Увод	1
1.1	Путописна књижевност и студије културе	13
1.1.1	Откривање Османског царства – путописи у XVI веку	15
1.1.2	Доба „Радозналост путника“ – Путописи у XVII веку	19
1.1.3	Царство у кризи – путописци у XVIII веку	22
1.1.4	Национално буђење хришћана у Османском царству – путописци у XIX веку	24
1.2	Географско-просторни оквир	30
1.3	Хронолошки оквир	32
2	Исламизација	39
2.1	Муслимани југоисточне Србије до 1878. године	50
2.2	Роми	62
2.3	Черкези	67
2.4	Егзодус	70
2.5	Деосманизација и вестернизација	77
3	Оријентализација	84
3.1	Државна управа у служби оријентализације	86
3.2	Економски основ оријентализације	90
3.2.1	Путовање балканским провинцијама Османског царства	94
3.2.2	Оријентализација пољопривреде	96
3.2.3	Предузимљивост или судбина – оријентализација трговине	97
3.2.4	Од златара до кујунџије	101
3.2.5	Чаршија – срце оријенталног града	107
3.3	Народни живот и менталитет Оријента	110
3.3.1	Верски празници	111
3.3.2	Обичаји становништва	111
3.3.3	Одевање	114
3.3.4	Песме и игре	118
3.3.5	Храна и пиће	119
3.3.6	Пороци истока	122
3.4	Књижевност и језик	131
3.5	Положај жене	133
4	Акултурација	138
4.1	Задужбинари	141
4.2	Ентеријер оријенталног дома – интима и удобност	144
4.3	Оријентална варош	149

4.3.1	Ниш	150
4.3.2	Пирот	160
4.3.3	Бела Паланка	162
4.3.4	Лесковац	162
4.3.5	Врање	163
4.3.6	Прокупље	165
4.3.7	Куршумлија	166
4.4	Објекти сакралне намене	167
4.4.1	Џамије	167
4.4.2	Завије и текије	178
4.4.3	Хамами	180
4.4.4	Чесме и себиљи	184
4.4.5	Шедрвани	185
4.4.6	Имарети	185
4.4.7	Мектеби	186
4.4.8	Медресе	187
4.4.9	Турбета	188
4.4.10	Гробља-мезари	190
4.5	Профана архитектура	192
4.5.1	Тврђаве	192
4.5.2	Ханови и каравансараји	198
4.5.3	Мензилхане	202
4.5.4	Мостови	202
5	Закључак	207
6	Речник мање познатих термина	212
7	Списак коришћених извора	215
7.1	Необјављени извори	215
7.2	Објављени извори	216
8	Списак коришћене литературе	218
8.1	Лексикони	218
8.2	Монографије	219
8.3	Чланци	222
9	Биографија	230

1 Увод

На једном конгресу историчара у Ахену 2000. године немачки неуролог Волф Зингер је у центар својих разматрања поставио питање о томе на који начин човек оцењује своју околину. Са неуробиолошког гледишта, Зингер је овај процес когниције објаснио тако да човек од небројених утисака које прима из своје околине перципира искључиво оне који су му неопходни да би преживео у комплексним условима који га окружују. Од прикупљених елемената он ствара кохерентну слику света на основу које формира имагинарну менталну слику околине, нешто попут психолошке географске карте. На основу такве карте човек се оријентише у времену и простору, проналази себе, дефинише свој идентитет, своје место у друштву, али и класификује и процењује друге, њихову друштвену и културну припадност. Како је свака индивидуа оптерећена личним ставовима, тежњама, симпатијама и антипатијама, тако је и свака поменута пројекција света заправо имагинарна и никада подударна са реалном сликом и заправо више говори о перципијенту, него о перципираним појавама и личностима.¹

Све напред наведено од кључног је значаја за разраду теме, с обзиром да ће комплексни културолошки процеси исламизације, оријентализације и акултурације бити обрађени кроз призму путописне књижевности, која дајући предност излагању у првом лицу или у облику писма, отвара пут субјективном виђењу света.² Оно што је нарочито битно за методологију нашег истраживања је чињеница да је путописна књижевност значајна како са литерарног тако и са културноисторијског становишта; она делује дидактичко-педагошки тиме што преноси географска знања, што учи како се посматрају људи.³ Немачки песник Хајне сматра да је путопис најприроднији и најизворнији облик романа, што је потпуно оправдано с обзиром да се помени и описи путовања налазе већ у првим сачуваним еповима. Путописна књижевност развијала се вековима уназад од Одисеје, као првог уметничког дела ове књижевне врсте и Лукијановог сатиричног путописа, преко средњовековног авантуристичког романа у којем бајни чаробни Исток заузима значајно место у нарочито популарним описима путовања на Свети гроб, али и у записима трговаца на пропутовањима.⁴ Управо поменути трговци, заједно са различитим амбасадорима, односно учесницима у дипломатским мисијама представљају претежно поље истраживања, с обзиром да се почетак темом дефинисаног временског оквира поклапа са појавом већег броја „секуларних“ посматрача – путописаца.⁵ Они су сачинили највећи део путописа, писама, картографских описа и записа који су предмет интересовања овог истраживања.⁶ Претходно изнето указује на чињеницу да је путопис изразито отворена форма и у њему се могу наћи најразличитији типови дискурса, од историјског и есејистичког, до посве лирског и емотивног.⁷ Поменута разноликост форме, њена вишезначност и хибридноста, у којој путописац доноси свој доживљај путовања у многоме отежава дефинисање путописа као књижевне врсте.⁸ Међутим, да бисмо користећи путописну књижевност створили најреалнију могућу слику исламизације, оријентализације и акултурације у временски веома широком захвату, путописе ћемо дефинисати као документарни облик који описује догађаје,

¹ Gabrijela Šubert, *Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima*, Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima, Institut za književnost i umetnost, Posebna izdanja 30 (2006), 17 – 30.

² *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd 1986, 623.

³ Исто, 623.

⁴ Исто, 623, 624.

⁵ Joan Pau Rubiés, Francis Bacon, *Travel Writing as a Genre: Facts, Fictions and the Invention of a Scientific Discourse in Early Modern Europe*, Journeys I (2000), 21, 22.

⁶ Jan Borm, *Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology*, Perspectives on Travel Writing, Studies in European Cultural Transition, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2004, 13.

⁷ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, Beograd 2010, 591, 592.

⁸ Jan Borm, *Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology*, 13.

људе и утиске које је писац срео и доживео на неком путовању.⁹ Тако уопштено дефинисану путописну књижевност можемо поделити на документаристичку и уметничку, што је могуће спровести само у оквиру подробне имаголошке анализе, уз примену интердисциплинарног научног приступа. Оба типа путописне књижевности одликује линеарна композиција, структура уобличена кроз низ мање или више повезаних епизода и перспектива приповедања са становишта самог приповедача. Документаристичка путописна књижевност тежи већој прецизности, њени аутори детаљно излажу историју земље, описују природу и насеља, људе и обичаје, уз склоност ка укључивању личних искустава и мишљења. У том смислу је субјективност присутна у оба типа путописне књижевности. Уметнички тип се сматра старијим и своје порекло води још од античких времена. Уместо документарне дескрипције, овај тип често даје на вољу машти и фантазији, описује путовања у измишљене земље и крајеве.¹⁰ Јасно је да ћемо се, током обраде теме, држати првенствено документарне путописне књижевности, с обзиром на чињеницу да је већина путописаца, који су оставили записе о југоисточној Србији од XVI до XIX века, припадала дипломатским, војно-обавештајним, трговачким и другим некњижевним круговима. Тек ће се у другој половини XIX века појавити поједини аутори, чија се путописна књижевност приближава уметничком типу, о чему ће више речи бити током имаголошких разматрања теме.

Да би се тема рада обрадила на одговарајући начин, потребно је, пре свега, дефинисати културу, која се налази у основи процеса посматраних кроз имаголошку анализу путописне грађе. Постоје различите дефиниције културе, од оних сажетих до изузетно комплексних. Ово из разлога што њену вишезначност не можемо прецизно одредити кроз једну реченичну конструкцију, колико год да је она методолошки беспрекорно изведена.

Фројд је сматрао да култура представља *целокупни збир постигнућа и установа у којима се наш живот разликује од живота наших предака* и да наведена постигнућа и установе служе да *заштите човека од природе и уреде односе међу људима*.¹¹ Овако дефинисана култура, која служи да пригушује агресивне нагоне, доноси бројна ограничења. Она поставља строге захтеве, а непослушност кажњава страхом од савести. Дакле, култура би онда представљала „*неопходно зло*“ неопходно за пригушивање људске природе и нагона. Прекомерно потискивање нагона би даље довело до неурозе, што би била превисока цена за културу. Пољски теоретичар Зигмунд Бауман сматра да постоји више култура, које дефинише као *историјски израђен начин егзистенције заједнице, како по томе што је чини сличном, тако и по ономе што је разликује од других заједница*. Он даље наводи да се у култури сваке људске заједнице и сваке њене генерације прикупља све оно највредније као *селекционисан комплекс искуства*.¹² Овде се препознаје и значај традиције, коју су савременици заборавили или је дошло до идеолошког потискивања. Интересантну дефиницију културе доноси Антоњина Клосковска, која сматра да је непосредна култура *скуп физичких интервенција, којима се мења природа, а симболичка култура обухвата све форме симболичког утицаја*.¹³ С обзиром на ширину и свеобухватност процеса обухваћеним темом, Клосковскино дефинисање културе могло би да послужи као основ за даљу разраду и анализу. Међутим, још уопштенију дефиницију износи Рејмонд Вилијамс, сматрајући да је *култура некад означавала духовне вредности, док данас означава цео човеков свет и читав живот*.¹⁴ Слично и још сажетије Милош Илић културом означава *скуп свих материјалних и духовних вредности*.¹⁵ Најприхватљивију дефиницију, која може да обухвати разноликост путописа и на адекватан начин из њих исцрпи имаголошки материјал неопходан за обраду процеса исламизације, оријентализације и акултурације доноси Томислав Марасовић. Он

⁹ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, 591.

¹⁰ Исто, 591, 592.

¹¹ Sigmund Freud, *Iz kulture i umetnosti*, Novi Sad 1976, 293 – 295.

¹² Zigmunt Bauman, *Fluidni život*, Novi Sad 2009, 67 – 84.

¹³ Antonjina Kloskowska, *Sociologija kulture*, Sarajevo 2003, 66 – 170.

¹⁴ Ratko Božović, *Leksikon kulturologije*, Beograd 2006, 9 – 28.

¹⁵ Miloš Ilić, *Sociologija kulture i umetnosti*, Beograd 1974, 1 – 74.

сматра да култура *обухвата укупност творби или појава у материјалном и духовном животу сваког народа и човечанства у целини*.¹⁶ Дакле, Марасовић дефинише културу као скуп традиција, веровања, обичаја, па чак и индивидуалних, односно породичних моралних принципа унутар једне заједнице, народа, али и ширих друштвених група, све до целокупног човечанства.

Структуралисти, предвођени Роланом Бартом, Јуријем Лотманом и нарочито Карлом Попером сматрају да су предмети света заправо слике знакова, односно симболи, који су увек сведочанства културе и њеног развика. Ово је дало нарочитог замаха културологији, која не изучава културу као издвојени део човековог стваралаштва или као надоградњу базе примарних потреба, већ читав људски род, који стварајући и живећи непрекидно „производи културу“. Задатак културе постаје тумачење ове широко схваћене слике, тумачење разлика у културама, што у ужем смислу значи и проналажење разлика међу народима или друштвима. Са друге стране, културна баштина по Нафзигеру представља *мноштво манифестација културе, које је људски род наследио од својих предака*. У ужем смислу, она би била ограничена на *материјалне објекте и нематеријалне идеје повезане са тим објектима*. Појам културне баштине представља врло динамичан концепт, због чега је склон сталним променама, нарочито у данашњем свету када је културна свест захваћена процесом глобализације и сталног осавремењивања.¹⁷

Како појам наслеђа има потпуно различито значење чак и за сваког појединца, случај читавих народа и цивилизација још је комплекснији. На Балканском полуострву се од половине XIV века, практично до савременог доба, одвијао јединствени процес надоградње специфичне источно-православне и јужнословенске патријархалне културе, настале под окриљем византијског комонвелта, на први поглед радикално другачијом оријентално-исламском културом, коју су донели турски народи на дугом путу из средње Азије до Јадрана. За разлику од најславнијих периода средњовековних јужнословенских држава и највећег успона Османског царства, сумрак Османове државе и створене културе десио се управо у време формирања појма нација и држава, у смислу како их данас познајемо. На рушевинама те државе никле су младе јужнословенске кнежевине са живом, али магловитом прошлошћу и културом, које су у великој мери почивале на негацији претходног периода и свих његових материјалних и духовних остатака.

Развикак и ширење једне културе зависи од великог броја фактора. На нашим просторима, а нарочито на раскршћу Цариградског друма од Београда ка Константинопољу, Софији, Солуну, Приштини и Драчу током претходних миленијума смењивали су се бројни цивилизацијски и културни слојеви. Овај процес створио је богату и разноврсну баштину, у којој оријентално-исламски утицај чини незаобилазан и можда кључни фактор за данашње стање урбаног развика југоисточне Србије. Последње речено примером дефинише процес акултурације, која се, по Милошу Илићу, најшире објашњава као процес у коме *две или више култура различитих друштвених група дођу у међусобни додир и утичу једна на другу*.¹⁸ Посматрани процес може имати више различитих испољавања и резултата, зависно од многобројних чинилаца који на њега утичу. Као што се ни култура не може сагледати изван друштвеног контекста, тако се ни процеси културног прожимања не могу посматрати мимо социјално-политичких токова епохе.¹⁹ У том смислу се акултурација у динамичком раздобљу од три столећа мора анализирати са нарочитом обазривошћу кроз интердисциплинарни

¹⁶ Tomislav Marasović, *Kulturna baština I*, Split 2001, 9.

¹⁷ Зоран Константиновић, *Компаративна имагологија балканског и средњоевропског простора*, Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима, Институт за књижевност и уметност, Посебна издања 30 (2006), 11 – 16; Ali Akbar Velajati, *Istorija kulture i civilizacije islama i Irana*, Beograd 2016, 32 – 35; Trpimir M Šošić, *Pojam kulturne baštine - međunarodnopravni pogled*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 51 (4-2014), 834.

¹⁸ Miloš Pić, *Sociologija kulture i umetnosti*, 32.

¹⁹ Никола Божиловић, *Акултурација као пренос културне динамике*, Теме XXII (1998), 90.

приступ који обухвата превасходно културолошки, а затим и социолошки, етнолошки и историјски елемент.

Да би се поставили оквири процеса оријентализације на централном Балкану потребно је, пре свега, ближе дефинисати појам оријенталне културне баштине. Корени оријентализације на овом простору могу се тражити далеко у прошлости, у времену када је притисак арапских освајача на Византију постајао све већи, а нарочито након што је ово, некада моћно царство, поклекло под ударима селџучких и других емира и када су се први турски плаћеници појавили на Балканском полуострву, учествујући у размирицама хришћанских обласних господара. Међутим, истинску оријентализацију Балкан ће доживети са доласком Османлија, нове администрације и војног устројства у комбинацији са сасвим новом религијом. Специфичност овог процеса огледа се у томе што Османско царство није истовремено обрисало све остатке ранијег уређења и друштвених односа, а поједине праксе и обичаји интегрисани су у систем нове власти и друштва.²⁰ На тај начин отпочело се са стварањем сасвим новог културног оквира, који се развијао током наредних неколико столећа, а који се најчешће дефинише као оријентална културна баштина на Балканском полуострву.²¹ Оријентализација и акултурација уско су повезани и међузависни са процесом исламизације, чије су последице видљиве до данашњих дана, а који је захватио простор далеко шири од оног обухваћеног темом рада. Овај термин, који у себи садржи много слојева и више корелативних значења може се посматрати и анализирати као носилац и кичмени стуб претходно дефинисаних појмова.

Безмало пет столећа владавине Османског царства оставило је дубоког трага на простору читаве југоисточне Србије. Оријентално-исламска културна заоставштина видљива је на сваком кораку у уметности, говору, психолошким одликама становништва и архитектури. Османлије су тежиле да на стратешким правцима продирања развијају постојећа и подижу нова градска насеља. Разлог овоме била је потреба за развитком привредних центара, који су истовремено постајали центри власти и нове културе и почетне базе за даље продирање царства.²² О поменутом снажном утицају ислама на све сфере друштва и културе писао је пре више од једног века Јован Цвијић у свом капиталном делу о Балканском полуострву. Он претпоставља да *можда ниједна вера не мења тако дубоко целокупан живот и карактер неког народа као ислам*. Овај свестрани научник наводи да је утицај Турака Османлија *оставио знатних трагова у животу покорених народа*. Своје претпоставке Цвијић заснива на посматрању већег броја етничких и географских група Балканског полуострва и утицаја који су различити завојевачи и народи имали на њих кроз историју.²³

О сеоским насељима, која су била демографски и носилац производње, мало се зна, нарочито зато што код путописаца који су походили ове крајеве недостаје интересовања за њих и због релативно малог броја других одговарајућих извора сазнања.²⁴ Зато ће тема истраживања, пре свега, бити усмерена на проучавање културолошких процеса у градским

²⁰ Више о континуитету појединих институција у првом периоду османске владавине над централним Балканом у: Ема Миљковић, Александар Крстић, *На раскришћу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, Историјски часопис LVI (2008), 279 – 304; Душанка Војанић – Лукач, *Vlasi u severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni*, Историјски часопис XVIII (1971), 255 – 268.

²¹ Ема Миљковић, *Classification and Stratification of Population in the Ottoman Empire: Social and Confessional View*, *Belgrade Historical Review X* (2019), 97 – 99.

²² Маџида Беџирбеговић, *Urbanizacija i prosvjetni objekti u Bosanskom ejaletu kao faktori širenja islamske kulture*, *Prilozi za orijentalnu filologiju Vol. 41*, Сарајево 1991, 361; Васић, Милан, *Исламизација на Балканском полуострву*, Источно Сарајево 2005, 13, 14.

²³ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље – Основи антропогеографије*, Београд 2011, 50 – 57.

²⁴ Ема Миљковић, *Типологија сеоских насеља у првом веку османске владавине у српским земљама*, Споменица Милана Васића, АНУРС, Споменица II, Одјељење друштвених наука XIV, Бања Лука 2005, 185.

насељима, која су у највећој мери била захваћена исламизацијом и оријентализацијом и под утицајем свеукупне нове оријентално-исламске културе и традиција.

Културни утицаји ислама и цивилизације, коју је ова религија са собом доносила, били су снажнији тамо где је Османско царство имало најчвршћу власт. Прагматични султани, тежећи ширењу царства и учвршћивању моћи, стабилизовали су стратешке правце и најзначајније центре управе на тим правцима. Тако је југоисточна Србија, као раскрсница путева, добила више центара исламизације, оријентализације и акултурације на местима старих српских средњовековних насеља. Међу њима је далеко најзначајнији Ниш, градски центар још из античког времена, због чега ће овај град бити претежни предмет истраживања. Међутим, не треба занемарити и друге центре југоисточне Србије, седишта средњовековних жупа, а касније нахија и кадилука, као што су Врање, Лесковац, Пирот, Бела Паланка, Прокупље и Куршумлија. Ово су градови и окрузи који ће од власти Османског царства бити ослобођени више деценија након уже централне Србије, а неколико деценија пре већег дела Старе Србије, па представљају јединствени културолошки простор, у путописним делима из друге половине XIX века често називан „Нови крајеви“. Ово не значи да мања места нису била захваћена процесом оријентализације и акултурације, али тај процес био је знатно слабији у мањим и забаченијим местима, а нарочито са удаљавањем од Цариградског друма и других прометних путних праваца. Као потврда последње реченог стоје речи Милана Ђ. Милићевића да је у Власотинцу до 1877. године живело тек десетак муслимана и да није било ни једне џамије.²⁵ Поменути центри оријентализације у сликовима Јужне Мораве, Нишаве и Топлице биће предмет истраживања и с обзиром на чињеницу да се током последња два века овај простор формирао у културно-историјском смислу као засебна географска област југоисточне Србије.

Османско царство је у своје европске провинције донело потпуно нови војно-управни систем, као и нову религију, освајач са истока није аутоматски брисао сваки траг претходних власти. Османлије су из ранијег управног система узеле бројне институције и обичаје које су погодно могле да уклопе у свој систем владавине. Из ове мешавине култура, обичаја, закона и прописа настало је оно што се данас обично дефинише као оријентално-исламска култура на простору Србије.²⁶ Управо је највернију слику те културе оставила Јелена Ј. Димитријевић, српска књижевница, светски путник и филантроп. Упркос томе што њена путописна књижевност припада уметничком типу, односно садржи елементе фикције, измишљених догађаја и ликова, у делима ове неправедно запостављене списатељице лежи имаголошко благо непроцењиве вредности за читаву науку. Њена „Писма из Ниша о харемима“ и „Ђул-Марикина приказња“ доносе раскошну и примамљиву, на тренутке меланхоличну слику одлазећег Оријента на Балкану, слику пријатног испијања кафе уз обавезне аброве у цветним баштама заклоњеним од нежељених погледа, лепоти спорог одмицања времена и специфичног османског хедонизма.

Полазиште за реконструкцију посматраних феномена исламизације, оријентализације и акултурације југоисточне Србије биће путописна грађа. Овај начин приступа теми релативно је нов, с обзиром да је културолошка перспектива до недавно била потпуно занемарена или само узредно обрађивана. Путописи су најчешће коришћени само као помоћни извор за реконструкцију политичке историје и друштвених прилика. То у пракси значи да је путописна књижевност коришћена као илустративно средство или највише као коректив за друге изворе информација. Са те стране ће анализа путописа, као примарно књижевне врсте, у циљу реконструкције културолошких прилика југоистока Србије у периоду османске власти представљати изазов. Међутим, са циљем да тему обрадимо на најверодостојнији начин као корективни фактор користићемо и поједине елементе традиционално историографског метода, а ради остваривања мултидисциплинарног

²⁵ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, Београд 1884, 116.

²⁶ Ema Miljković, *Ottoman Heritage in the Balkans: The Ottoman Empire in Serbia, Serbia in the Ottoman Empire*, Journal of Social Sciences, Suleyman Demirel University, Faculty of Arts and Sciences, Vol. 27, 129.

приступа раду. Са тим у вези можемо да закључимо да би најисправнији метод рада био потпуно сагледавање свих доступних извора информација без ограничења вештачки створеним оградама међу сродним научним дисциплинама. Наравно, у овоме треба строго водити рачуна о квалитету извора сазнања и нарочито о исправном тумачењу коришћеног материјала.

Теме овог истраживања нису нове и раније су обрађиване, али готово по правилу у оквиру историографских истраживања, узредно и као додатак хронолошком ређању догађаја политичке историје. Нарочито је феномен исламизације био заступљен у оквиру различитих истраживања, као један од процеса који су имали снажан утицај на токове историје и развитак читаве југоисточне Европе. Оријентализација и акултурација, као феномени, обрађивања су обично у оквиру поглавља о култури, друштвеној историји и слично. У том смислу ћемо можда први пут у центар истраживања ставити наведене процесе посматране кроз призму културолошких студија и књижевну врсту путописа, прихваћену у најширем могућем смислу, употребити за стварање свеобухватне слике културе у одређеном временском периоду и на одређеном простору. Међутим, овде је потребно навести кратак преглед досадашњих истраживања и радова, међу којима многи имају прворазредни значај за расветљавање културолошких процеса на простору југоисточне Србије.

Од литературе коришћене за писање рада, пре свега је потребно издвојити тротомну „Историју Ниша“, монографију насталу почетком осамдесетих година са циљем да на свеобухватан начин обради неколико миленијума развитка урбаног насеља Ниша и његове околине. Ово монументално дело групе аутора садржи поглавља о Нишу у делима путописаца, као и поглавља о урбаном и културном развоју града, која сублимирају већину дотадашњих сазнања из објављених извора и дотичу се тематике исламизације, оријентализације и акултурације Ниша и околине.²⁷ Вишетомна „Историја српског народа“ и „Историја Југославије“ садрже поглавља у којима се обрађује културна и друштвена историја, а која су настала на основу одређених података из путописне књижевности, због чега ће поједини резултати ових монографија бити коришћена као полазишта за даља истраживања исламизације, оријентализације и акултурације на простору југоисточне Србије.²⁸

Марија Коцић је аутор једног од најобимнијих радова који се баве оријентализацијом материјалне културе на нашим просторима.²⁹ Група аутора доноси значајну монографију „Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба“.³⁰ Иако захватају шири географски простор, ове монографије су од значаја за истраживање наше теме, као помоћно средство у тумачењу записа појединих путописаца. Велики допринос расветљавању појединих путописа и њиховој примени са циљем обраде теме постигнут је у раду Олге Зиројевић „Цариградски друм од Београда до Софије 1459 – 1683“. Нарочити значај овог истраживања огледа се у чињеници да је део рада посвећен траси Цариградског друма која пролази кроз југоисточну Србију и да тему обрађује великим делом и кроз призму путописне књижевности.³¹ О неким елементима оријентализације, као што је продор кафе и дувана и настанак и развитак кафане на Балкану, на исти начини бавили су се Вук Винавер,³² Глигор

²⁷ *Историја Ниша I*, Ниш 1983; *Историја Ниша II*, Ниш 1984.

²⁸ *Историја Југославије I*, Београд 1953; *Историја српског народа II*, Београд 1982; *Историја српског народа V*, Београд 1994.

²⁹ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, Београд 2010.

³⁰ *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005.

³¹ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459 – 1683*, Зборник Историјског музеја Србије 7, Београд 1970.

³² Вук Винавер, *Прилог историји кафе у југословенским земљама*, Историјски часопис XIV – XV (1963 – 1965), 329 – 346.

Елезовић³³ и Љиљана Тојага-Васић.³⁴ О цамијама на простору уже Србије писала је Дивна Ђурић-Замоло.³⁵

Када је у питању коришћење путописа у монографијама које обрађују политичку историју или се на основу њих обрађују поједина поглавља значајно је истаћи дела Олге Зиројевић,³⁶ Радмиле Тричковић,³⁷ Еме Миљковић-Бојанић,³⁸ Видосаве Николић-Стојанчевић,³⁹ Александра Стојановског,⁴⁰ Михајла Палигорића,⁴¹ Халила Иналџика,⁴² Роберта Мантрана⁴³ и других. У радовима ових аутора у мањој или већој мери је путописна књижевност коришћена као један од извора сазнања. С обзиром на усмереност нашег истраживања на културолошке процесе у путописној књижевности, резултати поменутих аутора могу да послуже као полазна тачка за даља истраживања.

За наше истраживање од великог су значаја различити лексикони, речници и енциклопедије у којима су обрађене поједине личности, нарочито путописци, затим појмови, као и објекти, појаве, процеси и историјске епизоде од значаја за поједине градове или области.⁴⁴

Већи број путописа је обрађен у научним радовима објављених у оквиру различитих зборника радова. Такође, ови радови доносе прегршт података значајних за истраживање процеса исламизације, оријентализације и акултурације. Међу њима се истичу радови Борислава Андрејевић,⁴⁵ Олге Зиројевић,⁴⁶ Татјане Катић,⁴⁷ Еме Миљковић-Бојанић,⁴⁸ Драгане Амедоски⁴⁹ и других.

³³ Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, Прилози за књижевност и језик, историју и фолклор 18 (1938), 617 – 637.

³⁴ Љиљана Тојага-Васић, *Дуван и Ниш у 19. веку*, Зборник радова Народног музеја Ниш 16 - 17 (2008), 121 – 130.

³⁵ Дивна Ђурић-Замоло, *Цамије у ужој Србији XIV – XIX века*, Градска култура на Балкану (XV - XIX век), САНУ - Балканолошки институт, Посебна издања 20 (1984), 331 – 358.

³⁶ Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459 – 1804*, Београд 2009.

³⁷ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687 – 1739*, Београд 2013.

³⁸ Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476 – 1560: Земља-насеља-становништво*, Београд 2004.

³⁹ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, Лесковац 1975; Видосава Николић-Стојанчевић, *Топлица – етнички процеси и традиционална култура*, Београд 1985.

⁴⁰ Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Вранје 1985.

⁴¹ Михајло Палигорић, *Економско-културна историја Ниша*, Ниш 1937.

⁴² Халил Иналџик, *Османско царство, класично доба 1300 – 1600*, Београд 1974.

⁴³ Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, Београд 2002.

⁴⁴ *Нишки лексикон*, Београд 2011; Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo 1990; *Енциклопедија Ниша – Историја*, Ниш 1995; *Енциклопедија Ниша – Природа, простор, становништво*, Ниш 1995; Тања Поповић, *Rečnik književnih termina*, Београд 2010; *Rečnik književnih termina*, Nolit, Београд 1986.

⁴⁵ Борислав Андрејевић, *Етапе развоја чаршије као занатлијско-трговачког центра Ниша*, Нишки зборник 1 (1975), 11 – 13; Борислав Андрејевић, *Нишка тврђава*, Нишки зборник 15 (1985), 157 – 168; Борислав Андрејевић, *Преглед ослободилачких покрета и револуционарне активности Нишлија током 19. века*, Нишки зборник 5 (1978), 11 – 15; Борислав Андрејевић, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, Нишки зборник 1 (1975), 62 – 71. Борислав Андрејевић, *Хамам у нишкој тврђави*, Нишки зборник 3 (1977), 125–129.

⁴⁶ Olga Zirojević, *Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine*, Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine, Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009, Sarajevo 2010, 117 – 125; Олга Зиројевић, *Звоник у сенци минарета*, Социјална структура градских насеља VII – XVII века, Београд – Смедерево 1992, 151; Олга Зиројевић, *Крушевачки санџак у светлу турског пописа 1530 – 1531. године*, Лесковачки зборник 8 (1968), 221 – 228; Олга Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник 23 (1983), 211 – 268; Олга Зиројевић, *Лесковац у XV и XVI веку*, Лесковачки зборник 9 (1969), 165 – 170; Олга Зиројевић, *Писани трагови Османског царства на тлу Југославије*, Зборник за оријенталне студије 1, САНУ, Београд 1992, 39 – 55; Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда XIII (1966), 49 – 64; Олга Зиројевић, *Три турска пописа у софијском санџаку у XVI веку*, Историјски часопис 18 (1971), 271 – 275; Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459 - 1683*, Зборник Историјског музеја Србије 7, Београд 1970.

⁴⁷ Татјана Катић, Драгана Амедоски, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, Гласник етнографског института САНУ LXIV (1), 133 – 149; Татјана Катић, *Османизовање средњовековног града: урбани и демографски развој Призрена од половине XV до краја XVI века*, Историјски

Путописи који се односе на југоисточну Србију објављени су самостално,⁵⁰ или је чешће обрађено више аутора у облику извода који се односе на посматрано подручје. Овој другој групи припадају истраживања Видосава Петровића⁵¹ и Милана Ранђеловића.⁵² Оба аутора хронолошки ређају текстове путописаца који се односе на Ниш и околину уз почетно објашњење о животопису аутора текста. На сличан начин су Манић Миљан⁵³ и Сашка Велкова и Мила Панајотовић⁵⁴ прикупили записе који се односе на пиротски крај. Велики број путописаца из XVI века, који су пролазили нашим крајевима, обрадио је још у другој половини XIX века Матковић Петар у оквиру серије Рад Југословенске академије знаности и

часопис LXVII (2018), 101 – 140; Tatjana Katić, *Serbia under the Ottoman Rule*, Osterreichische Osthefte 47, Wien 2005, 145 – 158.

⁴⁸ Ема Миљковић – Бојанић, *Кнежинска самоуправа у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века*, Зборник Матице српске за историју 57 (1998), 87 – 98; Ема Миљковић, *Власи у Смедеревском санџаку у другој половини 15. и првој половини 16. века (са посебним освртом на влахе Браничева)*, Браничевски гласник 7 (2010), 49 – 67; Ема Миљковић, Александар Крстић, *На раскрићу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, Историјски часопис LVI (2008), 279 – 304; Ема Миљковић, Александар Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, Средњовековно право Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 301 – 319; Ема Миљковић, *Власи у домаћој историографији*, Браничевски гласник 7 (2010), 5 – 22; Ема Миљковић, *Нишки крај у 18. веку*, Бој на Чегру 1809. у историји и традицији балканских народа, Београд 2010, 3 – 11; Ема Миљковић, *Ottoman Heritage in the Balkans: The Ottoman Empire in Serbia, Serbia in the Ottoman Empire*, Journal of Social Sciences, Suleyman Demirel University, Faculty of Arts and Sciences, Vol. 27, 129 – 137; Ема Миљковић Бојанић, *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака*, Историјски часопис 49 (2002), 123 – 138; Ема Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, Теме 1 (2010), 363 – 373; Ема Миљковић-Бојанић, *Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560)*, Историјски часопис XLVIII (2002), 117 – 136; Ема Миљковић, *Типологија сеоских насеља у првом веку османске владавине у српским земљама*, Споменница Милана Васића, АНУРС, Споменница II, Одјељење друштвених наука XIV, Бања Лука 2005, 185 – 213; Ема Миљковић, *The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second Half of the 15th century*, Belgrade Historical Review vol. 1 (2010), Belgrade 2010, 103 – 120; Ема Миљковић, *From „Dhimmitude“ to Turkism – confessional and ethnic policy in the Ottoman empire*, State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule, Collection of works, vol. 35, 331 – 350.

⁴⁹ Dragana Amedoski, *Women Vaqfs in the Sixteenth-century Sanjak of Kruševac*, Balcanica - Annual of the Institute for Balkan Studies XL (2009), Belgrade 2009, 43 – 55; Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, Просторно планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата), Зборник радова Балканолошког института 24 (2011), 399 – 415; Драгана Амедоски, *Жена у улози наследнице у османско доба: пример жене муслиманке на Централном Балкану (17-18. век)*, Гласник Етнографског института САНУ LXVII (2), 325 – 338; Dragana Amedoski, *Introduction of rice culture in the central Balkans (15th and 16th century)*, State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule, Collection of works, vol. 35, 235 – 256; Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, Историјски часопис LVII (2008), Београд 2008, 137 – 150; Драгана Амедоски, *Османска жена на Централном Балкану између стереотипа и стварности (16 - 18. век)*, Гласник Етнографског института САНУ LXVI (1), Београд 2018, 119 – 137; Драгана Амедоски, Срђан Катић, *Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/1571. године*, Мешовита грађа XXXV (2014), 7 -18; Драгана Амедоски, Јована Шаљић, *Мост на Нишави у османско доба*, Зборник радова Народног музеја Ниш 16 - 17 (2008), 145 – 154.

⁵⁰ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, Братство XXI (1927); Андра С. Книћанин, *Ратни дневник књига друга - Други рат 1877 - 1878.*, Београд 1880; Ђорђе Ивановић Бобриков, *У Србији. Из успомена о рату 1877 – 1878*, Београд 1892; Живан Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004; Ibrahim Alajbegović Реџевија, *Historija 1520 – 1576*, књига 1, Сарајево 2000; Jaketa Palmotić Gjonorić, *Dubrovnik ponovljen i Didone*, Dubrovnik 1878; Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, Београд 1897; Јелена Ј. Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина прикажња*, Ниш, 2003; Милан Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, Београд 1884; Милан Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, Ниш 2009; Evlija Celebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Сарајево 1967; Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.

⁵¹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, Niš 2000.

⁵² Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, Ниш 2013.

⁵³ Миљан Манић, *Пиротски времеплов – хронологија*, Пирот 2017.

⁵⁴ Сашка Велкова, Мила Панајотовић, *Путописци о Пироту и пиротском крају*, Пирот 2012.

уметности.⁵⁵ Поједини путописци обрађени су тематски по земљама порекла, што су учинили Радован Самарџић за француске путописе⁵⁶ и Зденко Левентал за британске.⁵⁷

Пре свега, потребно је нагласити угао из којег су различити писци посматрали земље кроз које су пролазили. Записе о југоисточној Србији оставили су западноевропски и средњоевропски путописци, обавештајци и дипломате, османски путници и војници, а од XVIII века и српски национални радници и прегаси који су путовали и описивали крајеве за које су сматрали да припадају српском етничком корпусу. У том смислу покушаћемо да кроз филтер објективности сагледамо информације које сви они доносе и да укрштањем са изворном и архивском грађом, као корективним фактором, добијемо што потпунију слику посматраних процеса на југоистоку Србије.

Упркос томе што етнолошки/антрополошки приступ проучавању културолошких процеса подразумева, пре свега, методологију која обухвата разговор или посматрање на терену, када су у питању писани извори, њихова подела углавном се преузима из историјске науке. Тако се писани извори за проучавање процеса развоја културе деле на изворе првог реда, који обухватају материјалне и писане изворе створене као непосредна последица историјских догађаја или појаве, предмете и архивску грађу и изворе другог реда, у које спадају сви остали посредни извори или информације о испитиваној појави. Још је Тихомир Ђорђевић закључио да културолошка наука треба да посматра, не само затечене појаве, већ и обичаје у прошлости, те да ће архивска грађа допринети најисправнијем приступу и научном испитивању предмета истраживања етнологије/антропологије.⁵⁸ Овај свестрани научник и један од најистакнутијих интелектуалаца свог времена темељно је обрадио духовну и материјалну културу ширег простора Балканског полуострва, при чему је оставио богату грађу, али и нове методе у обради културолошке, етнолошке, историјске и архивске грађе. Ове методе огледају се у научној ширини са којом је Ђорђевић приступао темама које је обрађивао, а првенствено у интердисциплинарној методи обраде културолошких појава повезивањем са етнопсихологијом, антропологијом, историјом, архивистиком и другим сродним наукама.

Сакупљање и обрада архивске грађе представља захтеван и често наизглед неплодан посао. Међутим, уколико се архивски подаци правилно обраде и укрсте са изворима сазнања друге провенијенције, као што су путописи, може се у највећој мери сагледати свакодневни живот, навике, обичаји, нарави, схватање лепог, ружног, погрешног и доброг, заправо већи део онога што наука назива културом. Предуслов за ваљано коришћење архивског материјала је његов квалитет, дужина прикупљања и временски континуитет.⁵⁹ Како је циљ истраживања да се исламизација, оријентализација и акултурација сагледају из перспективе путописне књижевности, током обраде наведених процеса биће примењен нови метод који у први план поставља путописе, док ће архивска грађа, као један од извора информација бити коришћена као коректив и потврда појединих закључака.

⁵⁵ Petar Matković, *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. veka*, *Starine JAZU* X (1878), 201 – 256; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka - Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine*, *Rad JAZU* C (1890), 5 – 168; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1585. i Bratislava s Mitrovica od g. 1591*, *Rad JAZU* CXXX (1897), 86 – 181; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, *Rad JAZU* LXXI (1884), 1 – 60; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, *Rad JAZU* XLIX (1879), 103 – 164; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, *Rad JAZU* LXXXIV (1887), 43 – 99; Petar Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI. veka - Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad- osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580.*, *Rad JAZU* XLIII (1895), 1 – 102.

⁵⁶ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, Београд 1961.

⁵⁷ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Београд 1989.

⁵⁸ Драгана Радојичић, *Архивски извори у реконструкцији живота*, Зборник радова Етнографског института САНУ 21 (2005), 116 – 117.

⁵⁹ Драгана Радојичић, *Архивски извори у реконструкцији живота*, Зборник радова Етнографског института САНУ 21 (2005), 118 – 119.

У данашње време наука је прихватила схватање да је немогуће извршити озбиљно научно истраживање културних феномена прошлости без коришћења архивске грађе.⁶⁰ Међутим, колико год архивска грађа произишла из редовних активности државних и других органа представља прворазредни извор сазнања, разумевање културолошких феномена и појава било би немогуће без личних белешки савременика, посматрача, учесника, путописаца. Само уз прожимање ова два извора могуће је потпуније разумевање наше теме. Наравно, без претходне анализе личности путописаца и њихових намера, побуда и налога по којима су се нашли на одређеном месту у одређено време, непотребно је улазити у даљу анализу.⁶¹

Као један од корективних извора за проучавање културолошких процеса на територији југоисточне Србије у време Османског царства биће коришћени документи административне природе, а првенствено пописне књиге – дефтери. Вредност дефтера као извора за проучавање друштвено-економских прилика градова југоисточне Србије лежи у њиховом разноврсном и богатом садржају. Како су ови документи настајали са намером што ефикасније наплате државних доходака и обезбеђивања контроле над аграрним и поседовним односима, подаци који су у њих уношени били су веома прецизни и тачни. Пописи су садржали име и име оца или другог сродника, затим звање или занимање и друге специфичности лица које је пописано, а уз имена занатлија уписиван је назив заната. Попис насеља почињао је његовим називом уз обавезно навођење категорије којој припада и уз напомену да ли има право на држање трга или панађура. Становници градова пописивани су одвојено по верској припадности, односно по џематима, који су се даље делили по махалама.⁶² На крају пописа сваког насеља стајао је списак феудалних давања, оних који су давани у натури или новчани порези, а ту је стајала и вредност свих прихода од тог места изражена у новцу. С обзиром на фискални карактер ових докумената, они се битно разликују од историјских извора војне или политичке природе, односно они се одликују изузетном поузданошћу података, што је последица њихове административно-фискалне природе.⁶³ За

⁶⁰ Драгана Радојичић, *Архивски извори у реконструкцији живота*, Зборник 120.

⁶¹ Ема Миљковић-Бојанић, *Путопис и историјски извор: Београд у XVI веку*, Београд у делима европских путописаца, САНУ – Балканолошки институт, Посебна издања 80 (2003), 45 – 48.

⁶² Махала представља заједницу одређеног броја породица повезаних личним интересима и заједничком одговорношћу пред властима. У Османском царству, махалом се сматрала суседско-територијалном заједницом становника настањених у њеним границама, а на чијем се челу обично налазио верски вођа, који је био одговоран кадији. Имам на челу махале записивао је податке о умрлима и рођенима, склапао брачне заједнице и брину о образовању омладине. Значајно је да нико није могао без његове сагласности да постане становник суседства. Махала је надзирала ред и мир у својим оквирима и јавни морал својих припадника, а њени становници могли су чак и да одбију или прихвате досељавање неке особе. Поједине махале биле су боље и угледније од других, што је обично зависило од структуре њених становника. Обично је била састављена од припадника исте верске групе, мада ни једна одредба није забрањивала више конфесија у оквирима једне махале. Са друге стране, поједини муслимански правници сматрали су да хришћани не смеју да поседују куће у једној муслиманској махали. Разлог овоме је то што немуслимански нису смели да се баве занатима, хране или живе у близини џамије, па чак ни оне која је тек у изградњи; Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 41 – 42; Ема Миљковић, *Ottoman Heritage in the Balkans: The Ottoman Empire in Serbia, Serbia in the Ottoman Empire*, 136; Irena Kolaj Ristanović, *O ustanovi i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878 - pravno istorijski okviri*, *Pravni zapisi X-1* (2019), 207; Олга Зиројевић, *Звоник у сенци минарета*, 167 – 168; Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 403; Mehmet Bayatran, *Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi 13, İstanbul 2005, 102, 103.

⁶³ Ема Миљковић-Бојанић, *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака*, 123 – 124; Ема Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, 366; Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History (An Introduction to the Sources)*, Cambridge 1999, 86 – 95; Ениса Аломеровић-Хубанић, *Срби и Србија у османским документима: 15 – 19. век*, Београд 2018, 14, 15.

потребе истраживања биће коришћени објављени дефтери за подручја обухваћена темом, који садрже податке значајне за исламизацију, оријентализацију и акултурацију.⁶⁴

Из претходно реченог може се закључити да дефтери садрже разноврсну, богату, врло конкретну и веродостојну грађу за изучавање културолошких појава посматране области. Дефтери су нарочито значајни за прве векове османске власти, односно за период учвршћивања и ширења ислама на територијама централног Балкана. Изучавањем пописних књига Османског царства могуће је пратити демографски развитак градова, социјалну, верску и економску структуру њихових становника, статус различитих друштвених група и слично.⁶⁵ Кроз дефтере се може у одређеној мери пратити исламизација, процеси оријентализације и акултурације, проучавати развитак насеља и исламских институција. У градовима југоисточне Србије је видљив уплив оријенталних урбанистичких принципа, са развијеном покривеном чаршијом⁶⁶ као трговачким делом и махалама као стамбеним деловима града, које се обавезно формирају око месцида или џамија. Бројни подаци о објектима сакралног, друштвеног, економског, просветног и стамбеног значаја, карактеристичних за исламску културу од велике су вредности, а још значајнији су подаци о џамијама, текијама, месцидима, мектебима (ар. maktab), медресама, хановима и нарочито њиховим задужбинарима и добротворима. Све претходно наведено представља основ за истраживање питања ширења и развитка исламско-оријенталне културе и цивилизације, као и развитка њених установа. Упркос бројним предностима, мањкавост дефтера је у томе што су њима обухваћене само домаћинства старешина, због чега немамо прецизне податке о укупном броју становника и структури породице. Такође, њима је обухваћена раја,⁶⁷ па о припадницима виших друштвених слојева нема података, као ни о другим повлашћеним, односно опрштеним категоријама становништва.⁶⁸ Упоредном анализом са путописном грађом могуће је доћи до драгоцених закључака о изградњи града и процесима исламизације и оријентализације. Дефтери су зато прворазредни извор за проучавање културне историје града, нарочито исламизације и оријентално-исламске културе и цивилизације.

Неповољна околност при изучавању културне историје свих градова Србије који су се налазили у оквирима Османског царства јесте потпуно одсуство судских књига (кадијских сицила) у које су завођена сва акта значајна за функционисање града, његово становништво и насеља кадилука. Са врло ретким изузецима, а услед турбулентних историјских прилика,

⁶⁴ Ема Миљковић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, Пешчаник 1 (2003), 78 – 140; Dušanka Војанић, *Turski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974; Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ 7 (1992), 97 – 148.

⁶⁵ Ема Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, 364 – 365.

⁶⁶ Чаршија је срце сваког муслиманског града. Она представља низ улица, које су понекад могле бити калдрисане, са радњама које у свом средишњем делу образују густу мрежу коју сече главна градска комуникација, која је уједно њен централни део. Чаршија је обично настајала на вакуфском земљишту, с обзиром да су први вакуфски објекти грађени на местима где је у ранијем периоду забележена значајна привредна делатност. За формирање чаршије најзначајнији су били комерцијални објекти вакуфа, пре свега дућани. Дућан је био основна јединица једне чаршије зато што је истовремено био и продавница и радионица. Чаршију су још чинили и ханови, безистани, хамами и други јавни објекти. Неизоставни део била је џамија, уз коју су постојале и школе, због чега је она представљала духовни центар насеља. Дућани у чаршији су се отварали два или три сата након изласка сунца, док су се затварали када муџезин огласи трђу молитву; Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 34 – 35; Madžida Већирбеговић, *Urbanizacija i prosvjetni objekti u Bosanskom ejaletu kao faktori širenja islamske kulture*, 361; Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 412.

⁶⁷ Халил Иналцик дефинише рају, хришћанску и муслиманску, као поданике – произвођаче, који су, за разлику од припадника војничке класе – аскера, плаћали дажбине. У ужем смислу, он их сматра земљорадницима, за разлику од градског становништва. У каснијим вековима царства, рајом су називани само хришћани; Халил Иналцик, *Османско царство, класично доба 1300 – 1600*, 114.

⁶⁸ Марија Копривица, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, Ниш и Византија X (2011), 547; Ема Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, 366.

честих ратова и општег немара, односно свесног уништавања остатака османске управе након 1878. године, кадијске књиге неповратно су изгубљене за територију читаве Србије, а заједно са њима и прворазредна грађа за друштвену и привредну историју ових градова. Поједине празнине могуће је надоместити архивским подацима из богатог фонда Среског вакуфско-меарифског поверенства у Нишу, које представља последњи реликт оријенталне прошлости града и баштиника њене богате културе. Он је сачињен од разноврсне, углавном административне грађе, настале током функционисања поверенства и доноси податке о преосталим верницима и имовини исламске заједнице на југоистоку Србије.

1.1 Путописна књижевност и студије културе

Имаголошка истраживања као свој примарни задатак постављају проучавање слике коју једна књижевност ствара о другом народу и култури, односно анализу представе о „нама“ у „туђој“ књижевности, пут настајања симболичке представе о „другом“ у популарној књижевности, као и проучавање културног контекста на којем је писац градио перцепцију посматраног подручја, нације, друштва и др. Дакле, имагологија не покушава да дефинише неки национални карактер, већ да утврди на који се начин он перципира или репрезентује у очима другог. Књижевна имагологија своје интересовање усмерава у правцу проучавања примарних докумената, које првенствено чине путописи и у правцу изучавања књижевности, која приказује „странце“ или се бави опште прихваћеним стереотипима о страним земљама и народима. Имагологија је по природи изразито интердисциплинарна грана компаратистике и у себи садржи елементе књижевне критике, психологије, социологије, антропологије, етнопсихологије, историје и других наука и дисциплина. Битан фактор за формирање културног идентитета јесу правци и појаве у књижевности, због чега је правилна имаголошка анализа од кључног значаја за изучавање феномена задатих темом овог рада.⁶⁹ Још је значајно нагласити да је предмет проучавања имагологије шири од контекста књижевности и може се развијати и ван ње, тако да њено интердисциплинарно поље истраживања превазилази књижевне и досеже интеркултуралне проблеме.⁷⁰ Ингрид Кузински сматра да историја путописне књижевности није толико окренута сагледавању доживљаја и искустава путописаца, колико она заправо представља анализу конструкција које су они стварали у својим текстовима о „другима“. Она даље наводи да настала слика о „другоме“ у великој мери не представља лични избор, већ је сама њена конструкција условљена претежним историјским, културолошким и другим чиниоцима који утичу на путописца.⁷¹ Управо зато, приликом обраде текста битно је имати на уму да су националне и територијалне предрасуде, које су предмет проучавања имагологије, променљива категорија, у складу са политичким, верским, културним променама које проток времена доноси. Последње речено упућује на опрез у доношењу закључака, с обзиром да готово истоветни исказ путника у XVI веку може имати сасвим другачије значење и смисао од оног насталог у деветнаестом.⁷²

У вези са претходно изнетим схватањима о стереотипима, као предмету проучавања имагологије, кључно питање етичке природе поставља Едвард Саид у завршним разматрањима „Оријентализма“, његовог најзначајнијег дела. Оно се односи на упитну неутралност писања о другим културама, односно на уплив политичке моћи културе којој аутор припада на слику другог. Саид сматра да је проучавање „другог“ привилегија западне цивилизације, којом она конструише слику периферних култура, а што се огледа кроз процес опште генерализације. Наведени процеси трају све док ти други не прихвате наметнуте стереотипе као сопствене представе о себи.⁷³ У том смислу, сматра се да становници Балкана о себи имају негативну представу управо зато што је таква слика створена „споља“. Европа је Балкан формирала на овај начин како би се на том простору расадиле бројне политичке, идеолошке и културне фрустрације својствене друштвима изван Балкана. Тако је Балкан, током периода дужег од посматраног у овом раду, постао метафора са јасним пејоративним конотацијама заосталости, полуразвијености, агресије и варварства.

⁶⁹ Зоран Константиновић, *Компаративна имагологија балканског и средњоевропског простора*, 11 – 16.

⁷⁰ Jean-Marc Moura, *Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze*, *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009, 151; Hugo Dyserinck, *Komparatistička imagologije onkraj „imanencije“ i „transcedencije“ djela*, *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009, 67.

⁷¹ Ingrid Kuczyński, *The Image of the Other in Eighteenth-Century English European Travel Literature*, *English Studies in Transition*, London – New York 1993, 185.

⁷² Драгана Литричанин – Дунић, Александра Томић, *Имагологија у настави српског језика и књижевности са страним студентима*, *Иновације у настави – часопис за савремену наставу XXXI* (2018), 104 – 105; Željko Milanović, *Granice imagologije*, *Pravo i društvo* 3 – 4 (2012), 89 – 98.

⁷³ Edvard Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008, 431 – 436.

Термини као што је балканизација, балкански модел света, балкански менаталитет усвојени су и опште прихваћени.⁷⁴

Најприхватљивију имаголошку дефиницију Оријента можемо потражити код Саида, који наводи да је Оријент *безмало био европски изум: од старине је то било место романтичних љубавних пустоловина, егзотичних бића, успомена и пејзажа који живе у човековом сећању, јединствених искустава*. Становник овог простора и његова судбина небитна је у односу на имагинацију западног човека и његов однос према Оријенту, који није само европски сусед, већ и извор њене цивилизације и језика, супарник у култури и *једна од њених најдубљих и најчешћих слика о Другоме*.⁷⁵

Путописац доноси своје лично размишљање, своје опсервације и погледе, који често не морају бити објективни. Путопис је израз тренутног утиска и расположења, неретко настао под утицајем других путника и зачињен духом времена и општеприхваћеним предрасудама тог доба о одређеним територијама. У том смислу се Балкан од давнина до данас посматра из прилично непромењеног угла у коме постоји консензус да се ради о простору оријенталног културног наслеђа, мешавини оријенталне и европске цивилизације, који остаје „тамни вилајет“ европског континента препун опасности за људе са запада. Наше истраживање ће показати да су путописци и уопште они који су бележили прилике на Балкану често у прошлости, а многи и данас, доживљавали овај простор као нешто што практично није саставни део Европе, већ нешто страно и далеко. Балкан је, нарочито за западњаке, био егзотично место где се сударају европска цивилизација и мистични Оријент, место неуглађено и сурово.⁷⁶

Пишући о Балкану у седмој деценији XIX века, чешки путописац Витјезлав Халек наглашава оријенталну културу, чије трагове често среће у Србији и Црној Гори. Као и код других путописаца, последње речено код њега изазива утисак егзотичности земаља кроз које пролази. Халек доживљава Балкан као простор у коме владају хаос, бука, прљавштина, лењост и непредвидивост карактера становника, што их чини повремено опасним. Јан Неруда такође посматра овај простор као место где се сусрећу две цивилизације, а Београд је за њега капија Оријента. Дакле, за чешке путописце XIX века Балкан је простор словенског буђења због чега осећају саосећање и панславенски патриотизам, али је и место разграничења западне и источне културе и капија Европе према Истоку и супротно.⁷⁷

Поменути чешки путописци само су двојица у низу бројних путника који су походили централни Балкан у посматраном периоду и оставили своја сведочанства, односно створили своју слику предела које су видели, културе коју су упознали и процеса које су покушавали да прибележе. Како је већ напоменуто, поставља се питање њихових намера, уврежених мишљења, предрасуда, културолошких стереотипа, али и тренутних дешавања које су затекли на својим путовањима. Пре свега, потребно је разјаснити ко су били путници који су се упућивали на опасно путовање османским Балканом, који су били њихови страхови, а који су их мотиви нагонили да се упусте у непознато и искусе пустоловину на какву се усуђивао веома мали број људи у прошлости.

Значајно је нагласити да је број путописа који путују Балканским полуострвом током XV века веома мали. На ово утичу несигурне политичке прилике, али и дух времена пре великих географских открића, када је путовање било далеко компликованији и опаснији подухват, него у каснијем периоду. Међутим, потребно је поменути двојицу путника нашим

⁷⁴ Gabrijela Šubert, *Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima*, 19 – 29.

⁷⁵ Edvard Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008, 9, 10.

⁷⁶ Safet Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine*, Almanah 41 – 42, Podgorica 2008, 143.

⁷⁷ Александра Петровић, *На путу за Константинопољ – чешки путописци на Балкану*, Књижевна историја 51 (2019), 294, 295.

крајевима у XV веку који, осим што су у својим путописима забележили значајне податке, представљају полазиште за даљу анализу и разматрање процеса исламизације, оријентализације и акултурације на подручју југоисточне Србије.

Упркос томе што излази из хронолошких оквира теме, за постављање темеља анализе посматраних процеса, од значаја је путописно дело „Путовање преко мора“ Бертрандона де ла Брокијера. Као дворски саветник бургундског војводе Филипа Доброг, по чијем налогу се обрео у Османском царству, имао је задатак да прикупи што више података о војсци и наоружању. Међутим, поред бројних војно-обавештајних података, његов путопис доноси и прегршт детаља значајних за изучавање културолошких прилика.⁷⁸ Специфичност политичко-историјских прилика, које су владале на посматраном подручју практично кроз читав период од XV до XIX века, је таква да је већина „путописаца“ заправо на овај опасан пут упућивана управо из војно-обавештајних разлога. Упркос томе, као и у Брокијеровом случају, готово по правилу, аутори су остављали податке на основу којих се у мањој или већој мери могу пратити процеси исламизације, оријентализације и акултурације.

Путописи из XV века настали су првенствено са циљем да упознају хришћанску Европу са надирућим Османским царством. Ово је време када су слике о средњовековном хришћанском Балкану, створене у претходном периоду, биле поново замагљене причама о застрашујућем и недовољно познатом новом непријатељу. У том смислу обрадићемо и интересантан „Извештај о Турској“ улцињског бискупа Мартина Сегоне, пореклом Србина из Новог Брда, писаног са циљем обавештавања папе Сикста IV о приликама у Османском царству. О успеху ове обавештајне мисије, под мисионарским плаштом, говори чињеница да је Сегона након ње постављен за улцињског бискупа, где ће остати до смрти 1485. године.⁷⁹ С обзиром на чињеницу да су де ла Брокијер и Сегона своја дела стварали са циљем извештавања својих налогодаваца који су их упутили на путовање, они нису имали разлога да преувеличавају и пишу субјективно. Њихов једноставан стил писања и таксативно навођење уочених прилика и појава јасно упућују на објективан приступ. Повремено непознавање географије и етничких прилика могу се више приписати неупућености и можда лошем обавештавању од стране водича, сапутника и тумача, него лошој намери и изношењу неистина. Каснији путописци ће се сусретати и са проблемом коришћења ранијих путописа, у којима су поједини подаци погрешно изнети, што ће довести до понављања истих погрешака у више путописних дела. Проблем непознавања језика и исправности превода од стране додељених тумача недовољно је истражен, али је свакако присутан код многих путописаца.

1.1.1 Откривање Османског царства – путописи у XVI веку

Један од првих европских путника кроз југоисточну Србију у XVI веку, када су релативно стабилније политичке прилике и успостављање дипломатских односа захтевали више контаката, био је Корнелије Дуплице Шепер, саветник и секретар Фердинанда Хабсбуршког. На пут за Цариград је кренуо са задатком да склопи мир између Светог римског и Османског царства. Овај дипломата богате каријере пролази кроз југоисточну Србију бележећи обавештајне и друге, њему занимљиве податке. Важно је нагласити да он ствара утиске и бележи догађаје посматрајући очима једног дипломате. Као и друге дипломате, Шепер таксативно набраја детаље за које сматра да су стратешки важни и наглашава да су се члановима његовог посланства обраћали бројни хришћани наводећи да *када би знали да ћемо да дођемо, сваки би од њих десет Турака убио*. Претходно наведено упућује на могућност да је ова мисија имала тумача који је познавао словенски језик домаћег становништва. Међутим, упркос томе што може претпоставити да је у ово време још увек

⁷⁸ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.

⁷⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 39, 40.

постојала успомена на некадашњу хришћанску управу, упитно је да ли је локално становништво прилазило овако слободно једној страниј делегацији или је путописац преувеличао одређена сазнања како би оправдао потенцијално будуће освајање. У том делу поставља се питање објективности путописца.⁸⁰

Секретар млетачке владе Бенедето Рамберти пише о свом пропутовању Балканом 1534. године. Овај искусни дипломата је члан једног венецијанског посланства које путује за Цариград са циљем да разреши проблем настао због напада венецијанског команданта Крита на османске лађе. Наводно је поменути командант мислио да су у питању гусарске лађе, па се заправо радило о неспоразуму. Нарочити утисак на овог дипломату остављају женске ношње, фризури и погребни обичаји у којима жене чупају косе и гребу лице док им не потече крв *иако осећају мало жалости*. Осим уобичајеног непознавања географије, овај путописац релативизује и са предрасудама износи закључке, што не иде у прилог његовој објективности.⁸¹

Секретар француског амбасадора у Цариграду, Жан Шено, 1547. године записује своје утиске са путовања Цариградским друмом, куда пролази на путу за османску престоницу у склопу дипломатске мисије у којој је било пуно различитих стручњака. Он је упознат са Рамбертијевим списима, тако да практично преписује од италијанског колеге, што у исто време чини још један дипломата, секретар Анрија II Жак Гасо. Он путује у Цариград под плаштом курирске мисије, а заправо га француски краљ шаље да прикупи што више информација о Османском царству.⁸² На претходно наведеним примерима преписивања података се види како једном створена слика о страном, непознатом, може да се прошири и постане стереотип у очима једне културе, у овом случају западно-хришћанске. Овакве предрасуде, када се више пута понове, могу да постану трајна слика о неком подручју или народу све до одређених крупних историјских и културних промена на простору посматрача, посматраног или у њиховним међусобним односима.

Средином XVI века, путујући у оквиру два посланства која је предводио дипломата и путописац родом из Шибеника Антун Вранчић, кроз југоисточну Србију пролазе и записе остављају немачки трговачки агент Ханс Дерншвам, фламански хуманиста у служби шпанског краља Ожер Гислен де Бузбек и италијански племић и најамник у аустријској војсци Антионио Пигафета. Ове широке дипломатске мисије имале су превасходни задатак да прикупе што детаљније информације о свим сферама функционисања османске државе. Тако је Бузбек био задужен за фауну и флору, Пигафета за географију, а Дерншвам за економију. Вранчић, као један од најзнаменитијих личности тадашње Хабзбуршке монархије, путује са важним задатком да са Османлијама започне преговоре. Као широко образована личност, он тежи да запише прилике које уочава, али и историје народа који живе у Османском царству, записује белешке о античким споменицима и предања локалног становништва. Вранчићев научни стил писања упућује на закључак да се ради о заиста објективном путописцу, што додатно потврђује и његов службени задатак да прикупи што више обавештајних података за аустријски двор. Дерншвам, у оквиру Вранчићеве свите, има задатак да пише о привредним и трговачким приликама, што он чини врло опширно у свом „Дневнику путовања у Цариград и Малу Азију 1553 – 1555“. Комерцијални разлози Дерншвамовог путовања упућују на висок ниво објективности његовог исказа. Бузбек у свом „Путовању у Цариград и Амасију“ приповеда о записима са споменика, старим српским и бугарским народним песмама, флори и фауни, а у Белгији је слављен као особа која је са из Османског царства донела лале, кестен и јоргован. Овај путописац велики део својих белешки посвећује условима путовања, али доноси и интересантан закључак да *Турци немају као ми предрасуда о пореклу и угледу*, што говори о отворености Бузбека за друге културе.⁸³

⁸⁰ VidosavPetrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 41.

⁸¹ Исто, 42.

⁸² Исто, 42 – 44.

⁸³ Исто, 44 – 48.

У путопису Италијана Марка Антониа Пигафете нарочито се осећа утицај искусног Вранчића, а његова улога била је да запише све информације о Османском царству које до тог времена нису забележене.⁸⁴ Њихови описи доносе прегршт занимљивих детаља о одевању, обичајима, архитектури, односима међу људима, нарочито између муслимана и хришћана, али у себи садрже и одређена претеривања, генерализације и општа места преузета од ранијих аутора, што ипак утиче на објективност његовог дела.

Од средине XVI века интензивирају се односи између Османског царства и западноевропских земаља, па су дипломатске мисије све чешће, што се директно одразило и на развитак путописне грађе. Врло штуре, али изузетно значајне податке за питање оријентализације југоисточне Србије доноси члан већег броја аустријских дипломатских мисија, Јакоб Бецек. Он у Цариград путује са циљем да разреши ратно стање између Фердинанда I и претендента на угарски престо и османског вазала Јована Запоље. Бецек је први путописац, после Брокијера, који помиње пиринчана поља око Ниша. Његови записи, у којима се ређају таксативно наведени подаци, упућују на објективан приступ и жељу да се читаоцу пренесе само јасно набројане чињенице.⁸⁵

Југоисточну Србију у осмој деценији XVI века походили су амбасадори, чиновници у служби дипломата, свештеници и други путници са циљем прикупљања обавештајних података или прозелитске делатности. Два немачка протестантска капелана, Стефан Герлах и Саломон Швајгер кроз југоисточну Србију пролазе у оквиру различитих дипломатских мисија, а са крајњим циљем ширења протестантске мисли. Герлах на путовање у Цариград полази као млади духовник и познавалац грчког језика, по жељи Давида Унгнада, аустријског дипломате чији је задатак да склопи мир са Османлијама. Швајгер је такође духовник, али Унгнадовог наследника Јоакима Зинцендорфа и у својим путописима записује запажања као пратилац једног дипломате. Том приликом, они бележе податке о одевању, верским приликама, становништву, становању и другом. Упркос појединим грешкама у тумачењу географских података, код оба путописца се запажа жеља за објективним приказом прилика на југоистоку Србије.⁸⁶

Млади француски племић и путописац Пјер Лескалопје у свом „Путовању Пјера Лескалопјеа Парижанина од Млетака до Цариграда године 1574.“ доноси драгоцене податке о становништву, обичајима и географији овог поднебља. Није најјаснија сврха његовог путовања на Исток, али се лако уочава да је Лескалопје испред себе имао Рамбертијев путопис, из кога преузима значајне делове.⁸⁷ Након Лескалопјеа, кроз југоисточну Србију пролази још дипломата, који пишу са циљем прикупљања података. Млетачки баило Паоло Контарини 1580. године носи данак у Цариград и он, или неки од припадника његове пратње, записује мање битне детаље. Таксативно набрајање топографских података и путних праваца упућује на објективни приказ овог путописца.⁸⁸ Са циљем да однесу данак у Цариград, у оквиру исте дипломатске мисије Рудолфа II путују аустријски племић Андрија Волф и Холанђанин Левин Рим 1583. године. На свом путу пролазе кроз југоисточну Србију, остављајући неколико кратких, али значајних запажања.⁸⁹ Мелхиор Безолт, члан аустријског посланства на путу за Цариград, кроз наше крајеве пролази наредне године. Његов путопис се издваја због помена топлих врела и имарета у близини богомоље, у којој је сахрањен *Хасан-бег*. Као и Левин Рим, жали што је некада значајан град Ниш опустошен од Османлија,

⁸⁴ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka - Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine*, 123.

⁸⁵ Petar Matković, *Petar, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 85 – 90.

⁸⁶ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 50 – 52.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Исто, 53.

⁸⁹ Исто, 53 – 54.

али други подаци упућују на објективан приступ, што је честа појава код дипломатских представника.⁹⁰

Значајне податке о југоисточној Србији на измаку XVI века доноси немачки лекар и апотекар Рајнолд Лубенау, придружени члан аустријског посланства на путу за Цариград. Још као младић се определио за путовање, па му је учешће у овој дипломатској мисији представљало још једну авантуру, након што је обишао велики број европских земаља. Евидентно је да се у својим описима користио постојећом литературом, односно старијим путописима Саломона Швајгера и Фридриха Зајдела, али његови богати описи обичаја и људи, прикупљених у оквиру његовог обимног „Дневника“, доносе право културолошко благо. Упркос појединим историјским и географским грешкама, овај путописац, који није оптерећен жељом за прикупљањем обавештајних података, може се користити као релативно објективан извор за проучавање културолошких прилика.⁹¹

Један од првих Енглеза који је оставио записе о југоисточној Србији био је Фокс, пратилац и слуга Хенрија Кевендиша, високог енглеског племића, који је у друштву трговца Хенрија Малорија путовао за Цариград. Фокс је запамћен као путописац који је код Ниша видео караван камила, што је сматрао итекако вредним податком. Из једноставног стила писања може се закључити да се не ради о нарочито широко образованој особи, али нема сумње да су његови записи настали са жељом за објективним записивањем доживљаја са путовања. Неколико година касније његов сународник Томас Гловер наишао је на *два човека погубљена на страшан начин. Кроз тело им је пробијен колац, тако да је вирио кроз врат. Колац је затим постављен усправно. Погубљени су јер су убили јаничара, а били су хришћани. Султан који је овуда прошао, осудио их је да овако пате*. Бруталност Османлија оставила је снажан утисак на секретара енглеског амбасадора у Цариграду, тако да је ово вероватно први забележени случај набијања на колац у југоисточној Србији који су забележили западни путописци. Као познавалац више језика, Гловер је свакако имао приступ ширем спектру информација, а као дипломата тежио је објективности у излагању.⁹²

Најмлађи путописац који је оставио записе о југоисточној Србији са краја XVI века био је Вратислав од Митровице, паж аустријског племића Фридриха фон Креквица који је у Цариград ишао са циљем да однесе дарове Рудолфа II османском султану. Овај петнаестогодишњи чешки племић за опис Ниша користио је путопис Ожера Гислен де Бузбека, али његов рукопис садржи и поједине оригиналне доприносе и личне утиске сакупљене током путовања за Цариград 1591. године.⁹³ Члан истог посланства био је и немачки лекар Фридрих Зајдел, који је записао неколико мање битних запажања из 1591. године, као и његово застрашујуће сведочанство из ратних година Дугог рата (1593 – 1606): *Када смо путовали кроз Ниш, поставили су у част турског цара са обе стране много стотина свежих људских глава бугарских хришћанских сиромашних сељака, са све њиховим перчинима, уређеним на хрватски или угарски. Једна поред друге, досезале су од обе капије до далеко у поље, што је било језиво гледати. Турци су се претварали да су ови постали бунтовни против цара*. Оба путописца детаљно описују несрећу у Нишу у којој су страдала двојица слугу и доносе мало података, па се, као и код других дипломата, може претпоставити да су имали намеру да објективно запишу доживљаје на путовању.⁹⁴

⁹⁰ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 54.

⁹¹ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 49 – 64.

⁹² Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 48 – 52, 60 – 64.

⁹³ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1585. i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, 113 – 181.

⁹⁴ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 113 – 114.

1.1.2 Доба „Радозналог путника“ – Путописи у XVII веку

Почетком XVII века кроз југоисточну Србију прошло је више дипломата, путника и путописаца. Први међу њима био је секретар француског амбасадора у Цариграду, Лефевр. Овај путописац наводи да кроз Ниш протиче Морава, што говори о његовом слабом познавању географије, али доноси значајно поређење Ниша и Прокупља ценећи да *куће нису раскошније од оних у Прокупљу, а каравансарај је већи и шири од оног у Прокупљу*. Лефевр још бележи један занимљив податак о *аги или управитељу неке области у Бугарској, који је био Француз*.⁹⁵ Може се само претпоставити да се ради о неком од „царских робова“, односно заробљеника османског султана, који су променили веру и достигли високи положај управитеља области у царству. Овај управитељ се вероватно о својој судбини поверио свом некадашњем земљаку, што је путописац сматрао значајним и унео у свој дневник. Као дипломата, Лефевр прикупља обавештајне податке о стратешким потенцијалима предела кроз које је путовао, што иде у прилог објективности његовог извештаја.

Ханс Јаков Аман, швајцарски апотекар и путописац, на свом путу према Светој земљи 1612. године оставља кратке податке о околини Ниша, стамбеној култури, на основу чега доноси још један субјективни закључак да је Ниш *већим својим делом сличан осталим турским градовима*. Иако је циљ његовог путовања било ходочашће, он користи прилику да прикупи бројне податке о биљкама Леванта.⁹⁶

Адам Венер фон Крејлсхаим, немачки члан посланства које је 1616. године ишло у Цариград да однесе дарове Ахмету I, износи интересантно поређење величине Ниша са *царским градом Динкелшпилем* и само наводи постојање џамије, каравансараја, имарета и хамама.⁹⁷ Очито да на секретара дипломатске мисије најснажнији утисак остављају јавни објекти оријенталног порекла, па тај податак сматра довољно вредним и уписује га у свој путни дневник. Недуго затим ће овим крајевима проћи енглески трговац и путописац Питер Манди. Он путује од Цариграда ка Београду у пратњи одлазећег конзула Левантске компаније Пола Пиндара. Манди је провео три године у Цариграду (1617 – 1620), а у свој путопис унео је неколико података о траси Цариградског друма кроз југоисточну Србију. Енглески трговац белешке са путовања уписивао је у форми дневника, у који је таксативно уносио путне прилике, што доприноси објективном излагању.⁹⁸

Анонимни пратилац француског посланства на челу са бароном Лујем де Ејом, оставља значајне записе о приликама у југоисточној Србији у два наврата, 1621. и 1626. године. Ова мисија имала је за циљ да успостави конзулат у Јерусалиму, чиме би Француска преузела примат над хришћанима у Османском царству, а католичка црква верски ауторитет над Светом земљом. Значајан је по томе што доноси доста података о односу Османлија и хришћана и географији југоисточне Србије. Као и други путописци, он запажа да је *земља шаролик а својим бреговима и долинама, који су скоро потпуно испуњени шумом, иако су доста плодни, али становници немају храбрости да раде зато што им Турци отимају све што имају*. Јасно је да је овај путописац наклоњен хришћанима у царству, што на одређени начин утиче на објективност његовог писања.⁹⁹

Интересантну епизоду, која илуструје односе између хришћана и муслимана, виђене очима западног путописца, доноси енглески племић и путописац Хенри Блант у четвртој деценији XVII века у свом делу „Путовање на Левант“. Његова жеља за упознавањем Османског царства, а нарочито јеврејских заједница, одвела га је све до Каира. Блант је од

⁹⁵ *Историја Ниша I*, 184 (Т. Поповић), 189.

⁹⁶ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 116, 117.

⁹⁷ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1585. i Bratislava s Mitrovica od g. 1591*, 143.

⁹⁸ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 75 – 85.

⁹⁹ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 171 – 175.

великог значаја за наше истраживање зато што тежи да пише објективно и на основу личног контакта и преживљеног искуства, а највише га занимају особености Османског царства, ликови и карактери, односи међу друштвеним групама и нацијама.¹⁰⁰

Први домаћи историчар и географ који оставља одређени број података о југоисточној Србији био је Мустафа бин Абдула Хаџи Калфа или Ћатиб Челеби, како је познат због свог писарског положаја. Захваљујући моћном патрону, шејх-ул-исламу Абдулрахман-ефендији, Хаџи Калфа ће стећи широко образовање и заузети високи положај државног чиновника. Осим неколико географских података о југоисточној Србији, овај учењак је значајан за познавање увођења и развојног пута кафе и дувана и културе конзумирања ових производа у Османском царству. Сматрајући себе научником тежио је да пише непристрасно, али се, због повремених преузимања података од других извора, не може сматрати претерано непристрасним извором информисања.¹⁰¹

После неколико деценија у којима је смањен број путничких записа, 1658. године ће кроз пределе југоисточне Србије проћи неколико западних путописаца. Пре свега, битно је истаћи Немца Конрада Јакова Хилдебранта, члана првог посланства Шведске у Цариграду. Ово посланство имало је за циљ да створи савез између шведског краља Карла X Густава и вође угарског племства Ђерђа Ракоције II против Пољске. Део посланства, у коме се налазио и Хилдебрант, наставио је пут према Цариграду како би се упознали са султаном Мехмедом IV. На основу дневника који је водио на овом путовању, настаће дело „Троструко шведско путовање посланика у Ердељ, Украјину и Цариград (1656 – 1658)“. Вероватно од ранијих путника погрешно преписује да се Ниш налази на Морави, али зато доноси најдетаљнији опис унутрашњости и функционисања хамама.¹⁰² Исте године, на заједнички задатак прикупљања података из Османског царства крећу добри познаваоци језика и обичаја, Французи Мишел Кикле, путописац и Анри Пуле, тумач шифри и путописац. Заједно су путовали до Дубровника, где су се раздвојили. Кикле доноси драгоцене податке о џамијама, хамамима, каравансарајима, као и о организацији путовања у Османском царству и не верује да се може путовати срећније, забавније, са више доколице и пријатно проведеног времена, а са мање трошкова. Свакога дана било је довољно јахаћих и за пртљак товарних коња, зоби, сена, кочија, тиринча, кокошију, јаја, масла, свећа, оваца, јагањаца, јарића, меда, дрва и других потреба, а све то на трошак народа у складу са наређењем које сам добио од наше у своју корист. Кикле ће убрзо настрадати у завери коју је организовао француски амбасадор у Цариграду, због покушаја да за потребе великог везира Мехмеда Ћуприлића (тур. Köprülü) преведе једно тајно млетачко писмо. Међутим, његово „Путовање копном у Цариград“, објављено 1664. године, имаће снажног одјека у Француској.¹⁰³ Анри Пуле се у Цариграду задржао пуних осам година са циљем прибављања обавештајних и информација битних за трговину. На основу својих искустава написао је „Нове извештаје са Леванта“. С обзиром да су оба путописца у нашим крајевима боравили под окриљем дипломатских мисија и са циљем прибављања обавештајних података, може се сматрати да су у записивању података тежили објективности.¹⁰⁴

Један од ретких османских путописаца, Евлија Челеби, човек широког образовања који је током три деценије крстарио царством, своје доживљаје преточио је у десет књига, које је једноставно назвао „Путовања“.¹⁰⁵ Његови путописи, осим бројних детаља, значајни су и због могућности упоредне анализе слика о „себи“, односно о Османској царевини

¹⁰⁰ Henry Blount, *A Voyage into the Levant*, London 1636; Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 86 – 96.

¹⁰¹ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 126 – 127.

¹⁰² *Историја Ниша I*, 184 (Т. Поповић), 192.

¹⁰³ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, Београд 1961, 192 - 197.

¹⁰⁴ Исто, 212, 213.

¹⁰⁵ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1967.

средином XVII века, које он бележи, у односу на слике о „другима“ које доносе хришћански путописци готово у исто време. Челеби пише специфичним стилем, таксативно набраја сва богатства Османског царства и лепоту њенгових градова. Он тежи претеривањима и често паушално оцењује величину градова, број дућана и слично, што свакако говори о пристрасности овог путописца. Са друге стране, он доноси право богатство података о цамијама, купатилима, текијама, мостовима, чесмама и слично.

Неколико значајних запажања о југоисточној Србији, коју је посетио између 1660. и 1664. године, оставио је Кристијан фон Валсдорф, плаћени војник, касније заробљеник, а на крају и путописац. Интересантно је да је овај Немац, као османски заробљеник, морао да ратује против хришћана и на тај начин био на многим ратиштима. Није познато када је прошао кроз југоисточну Србију, па се може претпоставити да је кроз ове крајеве пролазио на поменутиим војним походима и у повратку у Цариград. Јасно је да је за састављање путописа користио старији материјал, нарочито што помиње исте објекте у Нишу као и Адам Венер фон Крејлсхаим пола века раније.¹⁰⁶

Интересантну фасцинацију коришћењем воде код муслимана и турским купатилима можемо препознати код енглеског путописца Џона Бурбурија, који крстари Балканом 1665. и 1666. године. Овај путописац био је пратилац енглеског племића Хенрија Хауарда, који се налазио у великој групи војводе Леслија, аустријског посланика, на путу за Цариград. Ова велика скупина дипломата и осталих пратилаца ишла је у Цариград са циљем да успостави мир са Османлијама након победе Аустријанаца код Сент Готхарда 1664. године. У поменутој групи налазило се много племића жељних путовања, на које су ишли о свом трошку.¹⁰⁷ Бурбуријев земљак, лекар и авантуриста Едвард Браун 1668. и наредне године обилази широке простора око Беча, у који је дошао да допуни своја медицинска знања. На овим путовањима, на која је ишао са жељом да нова сазнања саопшти енглеској академији наука, он обилази и југоисточну Србију о којој оставља драгоцену и непристрасну запажања.¹⁰⁸ У периоду између путовања претходна два Енглеца, кроз наше крајеве пролази дубровачки песник и дипломата Јакета Јаков Гјонорић Палмотић, чији је задатак посланство на османском двору. Аутор трагедије „Дидона“ и спева „Дубровник поновљен“ оставља сведочанство о путовању на исток у стиху и са лирским заносом, а поменути спев посвећује својој супрузи и кћери, трагично пострадалим у великом земљотресу који је 1667. године погодио Дубровник.¹⁰⁹

Неколико година касније, непознати дипломатски представник у пратњи аустријског посланика Ханса Лудвига доноси још једну мучну слику о кућама и улицама у насељима југоисточне Србије, а за Ниш наводи да је *место тужних и бедних кућа и прљавих улица*. Овај непознати путописац вероватно је био војно лице, с обзиром да бележи стратешки значајне детаље. У том смислу, његови записи могу се сматрати за релативно објективне.¹¹⁰ Сличан утисак о Нишу, као граду *који се не може разликовати од најобичнијег села*, доноси и Ханс Хонце, члан аустријске трговачке делегације у Цариграду 1673. године. На челу ове делегације налазио се Георг Кристоф Куниц, један од крупнијих деоничара аустријске Источне компаније, који је имао великог интереса да његова земља и Османско царство одрже мирне односе. Може се претпоставити да је Хонце био духовник ове трговачке мисије.¹¹¹ Примитивна стамбена градња и тескоба насеља најупечатљивије су слике

¹⁰⁶ Милан Ранђеловић, *Зачуци о Нишу (269 – 1877)*, 133 – 134.

¹⁰⁷ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 97, 98.

¹⁰⁸ Исто, 116 – 117.

¹⁰⁹ Jaketa Palmotić Gjonorić, *Dubrovnik ponovljen i Didone*, 180; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 73 – 74.

¹¹⁰ Милан Ранђеловић, *Зачуци о Нишу (269 – 1877)*, 138.

¹¹¹ Исто, 140.

оријенталних насеља југоисточне Србије и за Антониа Бенетија, тумача венецијанског баила Ђованија Батисте, који кроз ове пределе пролази 1681. године.¹¹²

Ђовани Бенаља, италијански путописац и секретар ванредног аустријског посланика на путу за Цариград 1682. године, пролази кроз југоисточну Србију, о којој оставља белешке у свом „Опширном опису пута од Беча за Цариград и назад господина Елбрехта Капраре“. Он пише о природи југоисточне Србије, реци Нишави и граду Нишу, за који каже да је *на дивном месту овенчан попут круне од лепих брда*. Његов земљак Бизозери, милански калуђер, неколико година касније опширно и фактографски пише о Рату Свете Лиге, односно Бечком рату и узредно помиње Ниш, његове џамије и објекте за становање, који су *сви од непечене земље*.¹¹³

1.1.3 Царство у кризи – путописци у XVIII веку

Један од првих путописаца који записује своје утиске на пропутовању Балканом почетком XVIII века био је Француз Обри де ла Мотреј, сапутник Карла XII. Интересантно је да је овај путописац шведског краља пратио након тешког пораза који је Карло XII доживео на Полтави од Петра I Великог. Ахмет III, османски султан и непријатељ Руса, омогућио је шведском краљу да се у домовину врати преко његове земље. За Обрија де ла Мотреја виђење југоисточне Србије, конкретно Ниша, своди се на поређење са Софијом из које је стигао у ове пределе. Он упоређује софијске и нишке хамаме, џамије и издваја камени мост на реци која је *дала граду име, или је своје име добила од града*. С обзиром на то да се де ла Мотреј борио на страни Ахмета III, може се претпоставити да је овај путописац био благо наклоњен Османлијама.¹¹⁴

На измаку друге деценије XVIII века о југоисточној Србији пише супруга британског посланика у Цариграду Едварда Вортлија, списатељица, жена изузетног образовања и угледа, Мери Вортли Монтагју. Њена писма одишу контрастом између идиличне природе, коју запажа у овим крајевима и немилосрдног и безобзирног односа османских господара према хришћанској раји, чију страну природно држи у својим писмима. Она, између осталог, записује један немили догађај, који се десио после седмодневног путовања до Ниша: *имала сам овде поново прилику да осетим сажалење. Несрећници који су нам, уз обећану кирију, дали двадесет кола од Београда до овде, морали су сви да се врате, а да им ништа није исплаћено, мада су без икакве одитете неки њихови коњи били повређени, а други уинули. Ови јадници опколили су кућу и на најјаднији начин чупали косу и браду. Ипак нису добили ништа сем удараца које су им задавали дрски војници. Не могу Вашем краљевском височанству да исказем колико ме је тај приказ потресао. Била сам од свег срца спремна да из сопственог џепа исплатим тај новац, али то би само значило дати га аги који би га од њих отео без гриже савести*. Мери Вортли Монтагју, иначе кћерка војводе од Кингстона, ове потресне речи упућује писмом из Једрена својој пријатељици, велшкој кнегињи Каролини, која ће касније постати супруга краља Џорџа II.¹¹⁵

*Пуцњава топова са града, у три маха, поздравила је наш долазак у Ниш... Ниш је угледна и доста пространа варош, а ту је и град, а на левој је доња варош, он и она је утврђена и опкољена свуд наоколо земљаним грудобранима. Обоје заједно, могу изнети у простору толико, колики је само београдски град.*¹¹⁶ Овако секретар и пратилац генерала Дамјана Хуга фон Вирмонта, Гералд Корнелијус фон дер Дриш, описује Ниш непосредно након окончања славне кампање Еугена Савојског и тешких османских пораза. Дриш градове југоисточне Србије, као и многи његови претходници, види очима немачког бирократе чији

¹¹² Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 145.

¹¹³ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 74.

¹¹⁴ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 159.

¹¹⁵ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 185 – 198.

¹¹⁶ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 75, 76.

је задатак да прикупи што већи број података који би помогли у неком будућем војном походу и освајању ових крајева. Он, пре свега, доноси податке о војним и објектима логистичко-стратешког карактера, као и опис природе до нивоа проходности и одбрамбених или офанзивних могућности. Међутим, чак и овај дипломата примећује тескобу стамбене културе и са страхом помиње велику опасност од пожара, док му османске жене падају у очи као нешто страно и егзотично. Као и британска племкиња, неколико година раније, и Дриш бележи тежак положај локалних хришћана и то на основу информација директно добијених од једног Србина хришћанина, који је вероватно познавао немачки језик, с обзиром да је неколико година провео у немачком заробљеништву. Очито је да Дриш пристрасно нагиње хришћанима у Османском царству, али, као војно лице са јасним задатком, он своје записе пише јасно и са жељом да забележи што више значајних стратешких података.¹¹⁷

Нови ратни походи покренуће следећи талас обавештајно-путописних записа о југоисточној Србији. Директни учесник аустријске кампање према Нишу 1737. године био је генерал и војни картограф Самуел фон Шметау, који ће, као и већина стратега, писати о војним могућностима ових предела, где се непристрасност не доводи у питање и повремено убацује описе кућа за становање, дућана, купатила, запаре која је владала због покривених улица и *много паса и мачака, а и мува у безбројним масама*. Француски официр и дипломата Франсоа Емануел Гињар де Сен При, велики познавалац прилика у Османском царству, кроз наше пределе је прошао као дипломатски представник на путу за Цариград и том приликом чак боравио неколико дана код фанариотског епископа Ниша. Овај путописац, познат по личним предрасудама и генерализацији прилика и појава у царству, поред осталог, пише о *гадним улицама* Ниша, али и о *извору вруће воде* изнад кога је подигнуто *купатило* као у Будиму.¹¹⁸

Девету деценију XVIII века обележиле су припреме за нови аустро-турски рат, што је праћено појачаним обавештајним активностима. У вези са тим, кроз пределе југоисточне Србије прошао је већи број обавештајаца, обично замаскираних трговачким или другим пословима. Први међу њима 1783. године пролази војни топограф пореклом из Далмације Фрањо Михановић. Замаскиран као трговац, у друштву капетана Лазарера сачињава војно-географски опис места на путу до Цариграда.¹¹⁹ Са истим задатком 1783. године кроз ове крајеве пролази и аустријски каплар Варнава Росић. На свом опасном путовању прикупиће значајне податке за бечки двор.¹²⁰ Заставник у аустријској војсци, картограф и обавештајац Франц Ксавер Покорни ће наредне године такође прикупљати обавештајне податке и том приликом бележити поједине податке који могу бити од значаја за истраживање оријентализације и акултурације. Своје виђење геостратешких прилика записује у „Опису источне Србије и једног дела Бугарске (1784)“, у оквиру којег се налази поглавље под називом „Пут из Раванице у Гургусовац, Ниш и натраг“.¹²¹ Њихови описи одишу објективним и војнички прецизним подацима и усмерени су на бележење података који би могли бити од стратешке важности за наступајући војни сукоб.

На измаку XVIII века југоисточном Србијом пролази трговац и путописац Севијор Лусињан. Овај Британац је прави трговац и у својим записима бележи своје трговачке подухвате, током више година пословања по читавом Медитерану. У свом путописном делу, он детаљно описује своје маршруте и доживљаје. Он је још један путописац који примећује лошу османску управу која кочи процват природно богатих крајева и лош однос између

¹¹⁷ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 75 – 82; Гордана Милошевић, „Италијански план“ *Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града*, Ниш и Византија 3 (2005), 151.

¹¹⁸ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 82 – 84; Сашка Велкова, Мила Панајотовић, *Путописци о Пироту и пиротском крају*, 49.

¹¹⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 84, 85.

¹²⁰ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 183 – 184.

¹²¹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 85, 86.

хришћанских поданика и муслиманских власти.¹²² Његова слика о насељима и њиховој околини није оптерећена обавештајним подацима, али је очито да је једном Британцу централни Балкан егзотичнији простор него једном Аустријанцу, Немцу или чак Французу, којима је природа ових простора географски и ментално ближа.

Интересантна запажања о југоисточној Србији на крају XIX века доноси филолог, историчар и географ Гукас Инцидијан. Овај свестрани цариградски Јерменин често је путовао југоисточном Европом и пролазио кроз пределе насељене Србима. Од свих његових дела, најпознатије је „Географија четири стране света“, које је, у својој основи, његов путописни дневник. У свом раду се често ослањао на податке поменутог Хаџи Калфе, а о југоисточној Србији оставља и неколико података о џамијама, хамамима, топлим изворима и слично.¹²³

Последњи западни путописац који оставља записе о југоисточној Србији у XVIII веку био је француски барон Луј Феликс – Огуст Божур. Овај дипломата изузетно богате каријере у свом делу под називом „Војно путовање у Османско царство или опис њених граница и најважнијих одбрамбених места, природних и изграђених“ помиње пределе југоисточне Србије. Није познато када је тачно обишао ове крајеве, али се може претпоставити да се то десило у време његовог службовања у Солуну (1794 – 1799). У стилу ранијих дипломата, углавном се држи стратешки важних података, али доноси и поједине демографске и културолошке податке тежећи објективном и уравнотеженом излагању.¹²⁴

1.1.4 Национално буђење хришћана у Османском царству – путописци у XIX веку

Почетак XIX века обележило је српско национално буђење и снажан покрет за ослобођење од османске власти. Међутим, чегарска несрећа је на више деценија одложила је прижељкивани одлазак Османлија из југоисточне Србије. О овим турбулентним временима записе су оставили Павле Соларић, Вук Стефановић Караџић, Стеван Стратимировић и други. Са даљим развитком српске националне свести и обновом државности, српски путници, дипломате и национални радници поново ће откривати јужне и југоисточне крајеве српског етничког простора и са романтичарским заносом писати о приликама, појавама и општем стању тих крајева. Са друге стране, западним путописцима и дипломатама Османско царство, након губитка некадашње моћи и улоге у европској политици, више није толико загонетно, егзотично и примамљиво, због чега број записа о његовим балканским пределима осетно опада.

Један од првих путника који као учесник описује стање у данашњој југоисточној Србији био је политичар, либералски првак и министар у Влади Стевча Михаиловић. Први пут он обилази ове крајеве као веома млади трговачки калфа, који са одушевљењем пише о лепоти нишке и пиротске вароши 1817. године, док 1835. ствара слику као већ искусни заступник кнеза Милоша, национални радник и сведок турбулентног времена и затегнутих односа хришћана и муслимана у првим деценијама XIX века.¹²⁵ Михаиловић гаји нескривене симпатије према својим саплеменицима у Османском царству, али задржава изненађујући степен објективности и рационално сагледава целокупну ситуацију и комплексне односе муслимана и хришћана у нишком крају.

О *варварском трофеју, четвртастом стубу са узиданим српским главама* међу првима пише геолог и путописац, Аустријанац француског порекла Ами Буе око 1830.

¹²² Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 219 – 233.

¹²³ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 189 – 190.

¹²⁴ Исто, 191 – 192.

¹²⁵ Живан Живановић, *Мемоари Стефана Стевче Михајловића*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа XVII (1928), 54, 95 – 100.

године. Он је нарочито значајан за тему зато што, осим података из своје научне области и сродних дисциплина, доноси велики број информација и детаља значајних за оријентализацију и акултурацију југоисточне Србије. У свом делу под називом „Европска Турска“ Буе делове садржаја представља географским картама, а интересантно је по томе што Јовану Цвијићу послужило као полазиште за његова проучавања геоморфолошких и етнографских особина Балкана. Осим географских, његови путописи доносе и војно-стратешке податке, што уноси сумњу у праве разлоге његовог путовања, па и у непристрасност приступа.¹²⁶

Југоисточну Србију у кратком размаку обилазе два пријатеља, чувени француски књижевник и револуционар Ламартин и фламански лекар и путописац Жан Васт Делароајер. Ламартин је на пут у Свету земљу Жан Васта повео пре свега као лекара који му је био потребан због крхког здравља његове ћерке. Након њене смрти, доктор је одлучио да се раније врати са путовања и први ће проћи Цариградским друмом у правцу своје домовине. Жан Васт пише у духу времена и буђења националне свести, сматрајући да и српски народ треба да добије слободу на целокупном етничком простору. Он пише приземније и стилски једноставније од Ламартина, што доприноси његовом објективнијем и сажетијем изношењу чињеница. Док Жан Васт пише о свом смештају и износи политичку ситуацију из угла својих хришћанских домаћина у Нишу, Ламартин на далеко поетичнији начин осликава односе између муслиманских господара и хришћанске раје, прослављајући Ћеле Кулу као *споменик који ће учити њихову децу колико вреди независност једног народа, показујући им уз коју цену су је њихови очеви платили*. Ламартин недвосмислено стаје на страну хришћана у Османском царству, а као револуционар слави ослобођење Србије речима *из куле Срба изгинулих за своју земљу планински ветар је измамљивао песму слободе и славе*.¹²⁷

Крајем друге деценије XIX века о југоисточној Србији пише британски племић и официр Џорџ Томас Кепл, као и његов неименовани сапутник. Циљ боравка овог Британца у Османском царству је испитивање ефикасности реформисане османске војске током руско-турског сукоба 1829. године. Осим што су први који напомињу већу чистоћу нишких улица у односу на друге османске вароши, они, након Буеа и Ламартина, међу првима пишу о *споменику подигнутом од лобања Срба које су Турци поклали за време једне велике битке*. Како и у наведеном опису Ћеле Куле, тако и друге чињенице Кепл саопштава без претеране емоције, речима једног официра који бележи своје доживљаје и запажања.¹²⁸ Његов сународник, путописац и историчар Александар Вилијам Кинглејк неколико година касније оставља потресну слику о Ћеле Кули. Његов путопис издат под називом „Са истока“ има особен и врло специфичан стил, примерен писцу велике слободе, лежерности и често хумористичком виђењу света око себе. Упркос том специфичном стилу, Кинглејк, као историчар, тежи да буде објективан. Његово обимно дело о историји Кримског рата обезбедило му је славу која га је пратила до краја живота.¹²⁹

Британски путописац француског порекла Франсис Ерве, који кроз ове крајеве пролази 1834. године, на путовање је пошао са веома специфичним задатком да наслика портрете грчких ратних вођа. Ерве са лирским заносом описује лепоту девојака и њихову ношњу, доносећи неколико кратких података о Нишу. Међутим, у једној реченици одаје своје мишљење о локалном становништву наводећи да је *често налазио велику сличност између необразованог варвара и детета*. Упркос наклоности према људима које је сретао, Ерве их очигледно посматра са озбиљним предрасудама што свакако утиче на објективност његовог писања.¹³⁰ Недуго затим, у време велике куге која је харала Балканским полуострвом, о југоисточној Србији ће писати Бартоломео Силвестер Кунибер. Као лекар,

¹²⁶ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 94 – 96.

¹²⁷ Исто, 97 – 102.

¹²⁸ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 260 – 275.

¹²⁹ Vidosav Petrović, Vidosav, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 102.

¹³⁰ Исто, 108, 109.

дипломата и историчар, он бележи драгоцене податке о здравственој култури, односно хигијени и мерама за сузбијање епидемије. Куниберт је више деценија био у служби кнеза Милоша, коме је помагао и чију страну је држао, тако да и у својим записима јасно подржава мере које је кнез заводио на сузбијању епидемије, на супрот неспособности нишког паше.¹³¹

Непосредно након неуспешне Нишке буне 1841. године југоисточну Србију обишао је француски путописац и економиста Жером-Адолф Бланки. Сврха његовог доласка у југоисточну Србију била је да истражи истинитост гласина о масакру над хришћанима након буне и да француским властима достави тајни извештај. У том смислу Бланкијево писање тежи објективности, упркос његовој очигледној саосећајности према балканским хришћанима. Његов извештај је од значаја зато што у ово време Француска коригује свој благонаклон став према Османском царству. После сликовитог описа Беле Паланке, он се углавном посветио политичким приликама у Нишу. Кроз његов текст провејавају стереотипи и генерализације о османском друштву и муслимско-хришћанским односима у то време. Он се заједљиво обраћа Исмет паши, изненађује се искреношћу Јакуб паше, коме износи сведочанства о злостављању хришћана и закључује да су *Турци добри само када нико не доводи у сумњу њихове поступке* и да би до бољитка хришћана дошло када би европска дипломатија исказала своје *добронамерне и одлучне ставове*, делимично и захваљујући *сујети и доконости које стално преовлађују у Константинопољу*.¹³²

Готово истовремено, кроз вароши југоисточне Србије пролази Јегор Петровић Ковалевски, који се у раду позива на Бланкија и Буеа, чије грешке исправља и доноси веома уравнотежену, готово научну анализу стања на терену након Нишке буне. Ковалевског је руски цар упутио, на молбу владике Петра Петровића Његоша, у Црну Гору да истражи могућности експлоатације златне руде. На свом путу из Русије овај књижевник, геолог и дипломата пролази кроз пределе југоисточне Србије. Ковалевски све време задржава изненађујући степен неутралности, с обзиром на тадашњу романтичарску занесеност пансловенским идејама и општу руску благонаклоност према православним Србима.¹³³

Тачно на половини XIX века у Ниш долази још један Британац, путописац и официр, Едмунд Спенсер. Иако није позната сврха његовог путовања, може се претпоставити да се заправо радило о још једној обавештајној мисији. У том смислу можемо претпоставити да је Спенсер имао намеру да пише објективно, што не значи да, мимо извештаја о одбрамбеним и стратешким приликама, повремено уноси претеривања у текст. Приликом доласка, диви се Нишу као *неком граду из бајке* и доноси веома интересантну слику највећег града југоисточне Србије из угла авантуристе са далеког острва, који чезне за топлим домом и укуснијом храном.¹³⁴

Скоро деценију касније, кроз Ниш пролази правник и филолог, пруски конзул у Грчкој, Јохан Георг Хан. На путу за Грчку, као вешти дипломата, прикупља бројне обавештајне податке о Османском царству и његовим балканским провинцијама. Хан је први који оставља слику о граду након доношења Хат-и Хумајуна 1856. године. Овај револуционарни документ био је веома тешко примењив, што уочавају и путописци објашњавајући тешкоће са којима су се свакодневно сусретали османски управници провинција и градова. Тако и Хан доноси реалистичну слику комплексних међуетничких односа које је Porta покушавала у то време да уреди законским оквиром и прокламовањем верске и етничке толеранције. Поред политичких прилика и нарочито односа муслимана и

¹³¹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 109, 110.

¹³² Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 234 – 239.

¹³³ Исто, 234 – 243.

¹³⁴ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 113 – 115; Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 249 – 260.

хришћана у југоисточној Србији, овај вешти дипломата доноси и значајне податке о свакодневном животу, трговини, изгледу града и броју становника.¹³⁵

Заповедник Нишког пашалука од 1861. до 1864. године био је један од највећих османских државника и политичара XIX века, Ахмет Хафис Шефик Мидхат-паша. Овај визионар и заговорник модернизације царства на свим пољима, послат је на тежак задатак, да умири један од пашалука најкомплекснијих за управљање након, по злу чувеног, Садразамског доба у Нишу. У његовим мемоарима, које је на основу очевих писама и белешки издао његов син Али Хајдар Мидхат скоро пола века касније, остало је неколико забелешки о времену када је управљао Нишким ејалетом, у форми пописа резултата које је постигао. Претходно наведено Мидхат-паша не чини у форми самољубивог хвалоспева, већ више као подсетник на једно време и уз очигледну жељу да истакне како је све чинио на корист свих становника, без обзира на верску припадност, што се у одређеној мери поклапа и са историјском истином. Поставља се питање његове праве објективности у смислу изношења прилика које су у то време владале у југоисточној Србији, али ипак остаје и чињеница да је Мидхат-паша за собом заиста оставио већи број значајних постигнућа и градитељских подухвата.¹³⁶

Неколико путника са запада који пред сам почетак или током српско-турских ратова пролазе или бораве на простору југоисточне Србије у оквиру медицинских мисија доносе тек по неки значајнији податак, а најчешће се баве само питањима војске, војне медицине и рата. Ови путописци слабо познају политичке прилике, због чега повремено лутају у тумачењима, што у одређеној мери утиче на објективност њиховог исказа. Издвајамо записе које су оставили један анонимни немачки извештач, британски лекар Арман Лесли, Винсент Хантер, поручник и члан Британског националног друштва за помоћ болеснима и рањенима у рату и Чарлс Снодграс Рајан, хирург и вероватно први Аустралијанац у нашим крајевима. Он бележи врло живописне слике Ниша и околине, где борави током српско-турских сукоба 1876. године.¹³⁷

Вероватно најобимнија и најразличитија грађа о југоисточној Србији настаје током и након српско турских ратова од 1876. до 1878. године, када у ове крајеве долазе официри и војници, па за њима управитељи и чиновници, које затим прате трговци, занатлије, инжењери, лекари, авантуристи, путници, национални радници и патриоте, које привлаче „Нови крајеви“ освојени од Османлија након безмало пет векова потчињености. Међу првима се истичу Ђорђе Ивановић Бобриков, генералштабни пуковник у руској војсци и ђенералштабни официр Петар Манојловић, који доносе детаље освајања Ниша 1877/1878. из угла српске војске. Милан Трајковић је још један директни учесник борби за ослобођење југоисточне Србије. Поред описа борби, он осликава нишку варош из врло интересантног угла једног деветнаестовековног Београђанина, Србина и патриоте. Поред неспорног родољубља, Милан Трајковић исказује и висок степен фасцинације оријенталним изгледом и обичајима у Нишу, који би могао да надмаши и поједине западне путописце. Нема сумње у жељу овог путописца да детаљно и верно забележи своје доживљаје из првих дана ослобођене југоисточне Србије. Пети дан по ослобођењу Ниша, у град долази Милорад Поповић Шапчанин, књижевник у пратњи министра просвете, са циљем да устроји управу у новоослобођеним крајевима. Овај писац и патриота о граду пише лепим књижевним стилем и са одређеном дозом романтичарског одушевљења. Шапчанин наводи да је Ниш *чудноватом вароши, особито за нас који из градова западних. Помислите само, толика*

¹³⁵ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 115 – 120.

¹³⁶ *Енциклопедија Ниша – историја*, 155.

¹³⁷ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 122 – 126; Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 308 – 314.

*варош, у којој је двадесет хиљада становника: Срба, Мухамеданаца, шпањолских јевреја, па у њој ни једне улице у којој се куће бече и стаклени прозори у свет гледају.*¹³⁸

О приликама у првим годинама након одласка Османлија из југоисточне Србије писао је и Стојан Новаковић. Као учесник и очевидац тог турбулентног времена, овај велики државник, историчар, књижевник и академик, пише строгим научним стилем, али се кроз његово дело може видети и патриотски занос, иза кога се назире одређени степен необјективности. Међутим, овакав стил писања представља општу одлику грађанске и националне елите тадашње младе српске државе. Међутим, Новаковић често са саосећањем пише и о прохујалим „турским“ временима, менталитету и злехудој судбини мухаџира.¹³⁹ Његово дело доноси раскошну слику духа оријента на простору југоисточне Србије у времену када све што подсећа на прошлост узмиче пред агресивном вестернизацијом у јавном простору. Приватни живот и интима, менталитет и језик показује далеко већу отпорност и истрајност и много времена након повлачења османске границе ка престоници на Босфору.

Један од најзначајнијих путописаца друге половине XIX века, који југоисточну Србију походи у неколико наврата након 1878. године, био је историчар и државник Милан Ђ. Милићевић. Упркос томе што доноси велики број статистичких података и чињеница, несумњиво је да је и његово дело проткано патриотским заносом и националном радошћу због ослобођења дела државне територије, што у одређеној мери утиче на објективност његовог исказа. Међутим, као и Новаковић, Милићевић се са поштовањем односи према несрећној судбини „обичних Турака“ и чак меланхолично говори о неким мирнијим временима оријенталног Ниша, Враћа, Лесковца и других градова југоисточне Србије.¹⁴⁰

За имаголошку анализу теме рада од посебног значаја је аустроугарски путописац Феликс Каниц. Овај археолог, етнолог и илустратор у више наврата током друге половине XIX века пропутовао је пределе централног Балкана, пре и након одласка Османлија. Његов рад је значајан зато што доноси слику ових области у последњим деценијама османске власти, као и у првим годинама нове, српске власти која ће донети убрзану вестернизацију и брисање готово свега оријенталног и „старог“. Овај свестрани заљубљеник у старине доноси врло детаљну слику насеља и предела југоисточне Србије, која се одликује великом прецизношћу података и познавањем локалних прилика, менталитета и односа међу људима. Као странац и научник, Каниц пише посматрајући из шире перспективе веома непристрасно и сагледавајући све чињенице које на поједине појаве делују. Можда је најзначајније то што уочава дугорочне процесе на посматраном простору, доносећи врло уравнотежену и реалистичну слику последица безмало пет векова исламизације, оријентализације и акултурације југоисточне Србије.¹⁴¹

Овде је још једном потребно нагласити значај дела Јелене Јов. Димитријевић за сагледавање процеса оријентализације и акултурације. Њена „Писма из Ниша о харемима“ представљају прворазредни извор сазнања за обликовање културолошке слике југоисточне Србије на заласку Османског царства и у освит нововековне српске државе. Списатељица већ у првом писму саопштава разлоге и намере са којима записује своје доживљаје из Ниша: *Буле ме старе, па и младе много милују. Љубав и велика поверљивост њихова учиниле су да све видим; а ја ћу сад бити према њима индискретна! Описаћу нашим мусломанске обичаје, што се врше преда мном, као пред мусломанкама, обичаје, о којима мусломани немусломанима нерадо причају; обелоданићу свому роду тајне, скојих се преда мном диже*

¹³⁸ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 126 – 153.

¹³⁹ Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886 – 1905*, Београд 1906.

¹⁴⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*; Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*.

¹⁴¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, Београд 1985.

*завеса као пред Пророковим кћерима, тајне, које буле више чувају од нас но лица своја од „грешних очију“. Али не! Ја чу причати само теби, а ти ћеш ћутати!*¹⁴²

Нарочито је значајна чињеница да Јелена Димитријевић посматране процесе бележи из чисто и нескривено женског угла, где мушки свет представља декор на позорници оријенталног Ниша. Можда ту лежи део богатства њеног дела. Сматрајући да дух Оријента тежи приватности, а да је потпуно јасно да приватном сфером доминира и управља жена, списатељица додељује насловну улогу управо њој. На тај начин можемо, кроз пример хришћанских и муслиманских жена, да видимо размере оријентализације духа и материјалне културе у приватности дома, његове околине, па и на ширем простору читавог посматраног простора.

¹⁴² Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 4.

1.2 Географско-просторни оквир

Идући одатле ка Нишу преко једне суве ледине са неосетним нагибом, пружа се поглед ка западу и југу. Са источне стране подножја Јастрепца налази се мост Кобасица, а са јужне стране мали терцијарни брежуљци, као они на којима се налазимо, али су нешто виши. Јужније је долина Топлица, која се пење на Запад правећи огроман усек. С ове стране су Арнаутске планине, које су знатно ниже од Јастрепца, и на неколико миља на Западу и од реке Мораве и Лесковачког пашалука. Иза ових гребена високих 1 000 до 2 000 стопа у Топличкој равници, пружа се на западу косовска равница (Косово поље). С ове стране Ниша уздижу се на југу и југоистоку огољени конусни врхови Старе планине који имају преко 3 600 стопа. Одатле, ка Лесковачкој Морави, простиру се наниже пошумљени врхови на чијем се крајњем северозападном делу налази јединствен усек Курвиног хана.¹⁴³

Овим речима са изненађујућом географском тачношћу и осећајем за простор своје виђење југоистока Србије доноси Ами Буе, аустријски геолог француског порекла. Његови записи иначе су богати географским подацима, али је значајно овде напоменути да се европски путописци који крстаре Балканом у посматраном периоду сусрећу са потпуно непознатим тереном, чије разумевање или неразумеваче често утиче и на њихово расуђивање, настанак слике о туђем, страном и преноси се и на друге елементе које бележе и објашњавају. Разумевање културе и испреплетаних идентитета народа југоисточне Србије зависи у великој мери од познавања географских одлика овог дела Балкана. Последње речено посебно се односи на путописце западних и централноевропских земаља, па је неопходно поставити просторни оквир теме ради бољег разумевања слике која је о овој области стварана. Како је раније наведено, у овом раду се нећемо држати географске дефиниције југоисточне Србије, нарочито имајући у виду да у науци није до краја дефинисан појам и границе ове области. Зато ће у географском смилу бити посматране границе области кроз призму културолошког мозаика овог дела Балканског полуострва.

Постављање географског оквира теме најсврхисходније је отпочети од антропогеографских и културолошких истраживања Јована Цвијића. Осим што је на нашим просторима овај научник пионер интердисциплинарног приступа географији, антропогеографији, геоморфологији, етнографији и другим наукама којима се бавио, занимљиво је да је основна полазишта својих истраживања преузео управо од раније поменутог Ами Буеа, али приступајући његовим радовима строго критички. Цвијић сматра да у Србији постоје три појаса природних целина, чији услови омогућавају стварање низа вароши и варошица, а да је најважнији моравско-нишавски појас, у коме се налази највећи број насеља. Као највеће предности области, Цвијић наводи простране и плодне долине Мораве и Нишаве и цариградску и солунску саобраћајну комуникацију, које пролазе кроз овај појас.¹⁴⁴ У радовима који се баве питањима југоисточне Србије, ова област се најчешће дефинише као простор између Нишаве и Јужне Мораве, где спадају градови Ниш, Пирот, Лесковац и Врање, као и гравитациона подручја ових насеља.¹⁴⁵ У та гравитациона подручја свакако спада долина Топлице са Прокупљем, као давнашњим центром области.

Још пре Јована Цвијића, југоисточном Србијом, њеним простирањем, историјским околностима и специфичностима бавио се Стојан Новаковић. Он ову област назива пределима Јужне Мораве и бави се њом као делом предеоне целине моравско-вардарске области. Новаковић сматра да предео Јужне Мораве представља једну географску целину,

¹⁴³ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 94.

¹⁴⁴ Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканскога полуострва*, Београд 1902; Србољуб Стаменковић, Драгица Гатарих, *О антропогеографским истраживањима насеља Југоисточне Србије*, Гласник Српског географског друштва LXXXVI (2006), 85 – 96.

¹⁴⁵ Борислава Лилић, *Значај Југоисточне Србије у развоју српске државе и друштва новог века*, Баштина 15 (2003), 103, 104.

коју је клисура између Сталаћа и Делиграда одвојила од предела Велике Мораве. Од те клисуре на исток иду планински венци, који деле југоисточну од источне Србије, све до Старе планине, која представља њену источну границу. Западну границу ове области представља Копаоник и планине које на северу одвајају Топлицу од области Западне Мораве. Новаковић даље наводи да јужну границу чини извор Јужне Мораве где се сударају копаоничка и старопланинска маса. Читаву област дели Грделичка клисура на два дела, која су се културолошки и историјски издвојили као целине. У северној целини главни центри су Лесковац, Прокупље, Куршумлија и Крушевац на западу и Ниш, Пирот и Знепоље на источној страни, док је најважнији град јужне области Врање, уз Ново Брдо, Прешево и др.¹⁴⁶

Територијално проширење Кнежевине Србије, признато на Берлинском конгресу 1878. године, обухватало је четири нова округа – Нишки, Топлички, Врањски и Пиротски. Ови окрузи у тадашњој државно-правној терминологији, али и савременој историографији, посматрани су и заиста су представљали посебну економску, правну, али и културолошко-демографску област.¹⁴⁷ За наш рад од највећег је значаја последње наведена, културолошка компонента, која је за путописце често највидљивија. Ово из разлога што су нови крајеви, територије Понишавља, Топлице и Јужног Поморавља без Алексинца, који је раније ослобођен, представљали територије појачане исламизације становништва и оријентализације насеља због свог положаја и значаја за Османско царство. Ови нови крајеви ушли су у састав Кнежевине Србије, која је већ више деценија била захваћена вестернизацијом и често пренаглашеном модернизацијом, што је био разлог да ови процеси са још већом жестином захвате оријенталне вароши и промене њихово оријентално урбано ткиво са мањим или већим успехом.

Да би се разумео начин на који је један западни путник посматрао географију југоисточне Србије на крају XVI века навешћемо један интересантан пример. Пролазећи кроз нишки крај 1596. године сер Томас Гловер, пратилац енглеског амбасадора Едварда Бартонa, забележио је да се град простире у *врло пријатној* долини, која се простире све до Албаније и Македоније, а која се налази на крају брдовитог и неприступачног подручја. За овај крај путописац каже да дели *Србију од Склавоније*, а налази се на путу од Софије ка Београду.¹⁴⁸ Путописац овде, вероватно за територије Бугарске користи израз Склавонија, што је архаични назив којим су Византинци вековима раније називали територије настањене Словенима. Оваквих примера уопштавања и постављања историјских граница препуна је путописна литература, што је и разумљиво с обзиром на време у коме су настајали, различито образовање и упућеност аутора путописа.

¹⁴⁶ Стојан Новаковић, *Ново Брдо и Врањско поморавље у историји српској XIV и XV века*, Годишњица Николе Чупића III – IV, Београд 1879, 264 – 267.

¹⁴⁷ Слободанка Стојичић, *Југоисточна Србија после ослобођења од Турака*, Нишки зборник 1 (1975), 7.

¹⁴⁸ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 61.

1.3 Хронолошки оквир

Ниш је, по самом месту где је, струга од неколико великих путова. Ту стругу журио се да освоји сваки који је желео имати власт над земљама балканским. Ишао с мора на Дунав, или са Дунава на море, освајач је морао ударити на Ниш и, мачем или хлебом, најпре добити њега, па се тек онда кретати даље.

Овако знаменити национални радник Милан Ђ. Милићевић објашњава геостратешки положај највећег града југоисточне Србије.¹⁴⁹ Његово тумачење показало се као потпуно исправно у поглављима која следе, чак и када се поље интересовања прошири на читав југоисток Србије, с обзиром да је судбину Ниша готово по правилу делила читав ова регија.¹⁵⁰

Различити турски, углавном плаћенички одреди већ су се појављивали на српском етничком простору и раније, али у другој половини XIV века југоисточна Србија први пут долази у додир са Османским царством. Јужни крајеви српског царства улазе у састав растуће империје 1371. године. Поједини извори указују да је Ниш први пут у османске руке могао пасти већ 1376. године,¹⁵¹ а поуздано се зна да је султан покренуо већи поход на државу кнеза Лазара деценију касније. Аустријски посланик Адам Венер почетком XVII века наводи податак да је Ниш 1383. године на јуриш освојио султан Мурат I.¹⁵²

Тежак пораз Бајазита I у бици код Ангоре 1402. године, као и његова смрт на пролеће 1403. из корена је изменила ситуацију на Балкану. Завађени наследници султана Бајазита отпочели су беспштедну борбу за власт, а српски деспот је највероватније тада повратио део југоисточне Србије. Упркос повременим упадима османске војске током друге и треће деценије XV века граница државе српских деспота, која је обухватала југоисточну Србију, остала је стабилна.¹⁵³ Бертрандон де ла Брокијер османско освајање Ниша ставља у 1428. годину, иако историјски извори упућују на претходну годину. Овај путописац, пролазећи кроз Ниш 1433. године каже је варош раније припадала деспоту Србије, али *пре пет година Турчин ју је отео и сву разорио.*¹⁵⁴ Уговором између султана Мурата II и деспота Ђурађа из 1428. године већи део југоисточне Србије је дефинитивно изашао из оквира средњовековне српске државе, да би до коначног пада читаве територије дошло након сукоба 1454/5. и пропашћу државе српских деспота 1459. године.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 29.

¹⁵⁰ Више о друштвено-историјском развоју и формирању данашње југоисточне Србије до периода позног средњег века у: *Историја Ниша I; Историја Југославије I*; Јованка Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис 31 (1984); Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, Београд 2001; Гордана Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, Врањски гласник 26 – 27 (1993/1994); *Византијски извори за историју народа Југославије III*, Београд 1966 (приредили – Г. Острогорски и Ф. Баришић); Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност 3, Београд 1988 (превод Љ. Јухас – Георгиевска, Ј. Мирковић, М. Башић); Смиља Марјановић – Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, Стари српски архив књ. 4 (2005).

¹⁵¹ Борислав Андрејевић, *Да ли су Турци освојили Ниш 1376. године*, Нишки зборник 1 (1975), 52 – 61.

¹⁵² Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1585. i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, 142; Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, 45, 46; Бруно Ловрић, *Историја Ниша – поводом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града*, Ниш 1927, 41.

¹⁵³ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, Београд 2001, 14 – 16; Сениша Мишић, *Поход султана Мусе на деспотовину 1413. године и источна српско – турска граница*, Историјски гласник 1 – 2 (1987), 75 – 76; Константин Филозоф - *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност 11, Београд 1989 (превод Ј. Мирковић), 117; Сениша Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 41; Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2001, 91.

¹⁵⁴ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127; Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 130 – 131.

¹⁵⁵ *Историја српског народа II*, Београд 1982, 220 – 222 (М. Спремић); Милош Благојевић, *Источна граница деспотовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1 – 2 (1995), 26, 27.

О последицама и политичким променама до којих је довео нестанак државе српских деспота писано је детаљно у литератури.¹⁵⁶ Најочигледније и најбрже промене тичале су се државног уређења и управе. Међутим, трансформација друштвених односа и културолошких образаца из српског средњовековља у османски систем била је много спорија и одвијала се у више фаза. То имплицира да се друга половина XV века пре може назвати периодом континуитета него раскида у друштвеној и културној историји. Овај континуитет није значао просто преузимање ранијих тековина, већ увођење добре праксе у османски систем што је праћено исламизацијом и акултурацијом, које су за последицу имало оријентализацију насеља и материјалне и духовне културе. Прагматична политика Османлија тежила је прихватању оних, за њих, позитивних прописа и обичаја из освојених земаља, нарочито у периоду стабилизације и учвршћивања власти. Ту се пре свега мисли на увођење хришћана спахија, посебних категорија становништва, као што су били власи,¹⁵⁷ прописа у области рударства и, у крајњој линији, врло флексибилног тумачења шеријата у односу према хришћанима и православној цркви.¹⁵⁸

Југоисточна Србија, испресецана значајним балканским и европским саобраћајницама, од самог уласка у оквире Османског царства представљала је област знатне занатске и трговачке делатности. У овоме се нарочито истицао њен највећи град – Ниш. Већ је султан Мурат I (1362 – 1389) у својим писмима, насталим током опсаде града, навео да се ради о *тврдом месту, које приличаше змају накомстрешеном једовитим бодљама* и чије освајање представља *кључ који ће отворити друге градове Румелије*.¹⁵⁹ Међутим, како се град налазио у унутрашњости земље, као и остали центри југоисточне Србије, брзо након османског освајања је изгубио свој ранији војно-стратешки значај.¹⁶⁰ Један од првих западних путописаца који је прошао кроз југоисточну Србију, на самом почетку XVI века, био је Феликс Петанчић. Он наводи да је Ниш *био (као што се разабире из развалина) прекрасан град, сад је спао на село, у ком станују Турци и Бугари. Лежи крај највиших гора ближње Родопе, до њега тече река Нишава, од које је град име добио; на гласу је ради многих ствари за продају између осталих села Мизије и Трибалије*. Исти путописац бележи предео Дубочице као густо насељен, а Прокупље описује као велико место.¹⁶¹ О стању градског насеља у другој половини XVI века сведочи путописац Рајнолд Лубенау који каже да је Ниш *раније био знатан и велики град, али сада једва да постоји шести део* и сматра да је *овај град некада био престоница Србије*.¹⁶² Одмах по освајању, Османлије су у великој мери преузеле административну поделу југоисточне Србије из ранијег периода и прилагодиле је својим потребама, успостављајући особени начин управе.¹⁶³

О значају Ниша, као стратешке тачке на путу из Цариграда за Београд крајем XVI века говори податак сер Томаса Гловера, који је 1596. године забележио детаље са путовања енглеског амбасадора у Цариград. Он је пре уласка у Ниш опазио двојицу људи погубљених под оптужбом за шпијунажу, а на изласку из града три стотине глава погубљених босанских

¹⁵⁶ Раде Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975; Сима Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995; Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995.

¹⁵⁷ О власима више у: Ема Миљковић, *Власи у домаћој историографији*, 5 – 22; Ема Миљковић, *Власи у Смедеревском санџаку у другој половини 15. и првој половини 16. века (са посебним освртом на влахе Браничева)*, 49 – 67; Ема Миљковић, Александар Крстић, *На раскришћу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, 291 – 294; Branislav Đurđev, *Nešto o vlaškim starešinama pod turskom upravom*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 52 (1940), 49 – 67.

¹⁵⁸ Ема Миљковић, Александар Крстић, *На раскришћу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, 280; Ема Миљковић, Александар Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, 301 – 319.

¹⁵⁹ Борислав Андрејевић, Борислав, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, 62; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX века*, 37 – 38.

¹⁶⁰ Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476 – 1560: Земља-насеља-становништво*, 138.

¹⁶¹ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. века*, 121, 126.

¹⁶² Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

¹⁶³ Марија Копривица, *Нишка област од 1428. до половине XVI века*, *Браничевски гласник* 5 (2008), 3.

хришћана, донетих како би на тако значајној раскрсници упозориле друге на последице непоштовања султанове владавине.¹⁶⁴ Османске власти наставиле су да управљају нишким крајем репресивно и у првим деценијама XVII века о чему 1634. године сведочи Хенри Блант. Путописац је том приликом учествовао у једном инциденту који се догодио између његових османских пратилаца и двојице сељака, а који говори о веома затегнутим односима између локалног становништва и власти.¹⁶⁵

Однос османских власти према хришћанској раји види се из речи француског анонимног путописца у првим деценијама XVII века. Он каже да јаничари, спахије и тимарници живе у граду одакле чувају безбедност града, путева и околине држећи у покорности десет хиљада хришћана који живе у близини Ниша.¹⁶⁶ Средином XVII века, Евлија Челеби набраја бројне чиновнике у граду, али наводи да посаде у тврђави нема.¹⁶⁷ Ово је последица тадашњих широк политичких прилика, када се читава југоисточна Србија налазила у унутрашњости царства, релативно безбедна од непријатеља царства.

Након тешког османског пораза под зидинама Беча септембра 1683. године дошло је формирања Свете лиге, чији је циљ био ослобађање хришћана и протеривање Османског царства из Европе. Након шест година борби са променљивим успехом, аустријска војска на челу са Лудвигом Баденским ушла је у Ниш 24. септембра 1689. године. После два и по века непрекидне османске владавине, већи део југоисточне Србије нашао се опет у хришћанским рукама. У Нишу је од мањег дела аустријске војске и великог броја устаника формирана војска, чији је циљ био излазак на Јадран и одвајање Босне од остатка царства и многи су поверовали да су дани Османлија на Балкану одбројани. Међутим, радост хришћана била је кратког даха, с обзиром да је за мање од годину дана снажна османска армија стајала на вратима Ниша. Аустријанци су, након огорчених борби предали град, а хришћанска раја и хајдуци предати су на милост и немилост Османлијама.¹⁶⁸

Велики бечки рат (1683 – 1699) завршен је Карловачким миром, којим је Османско царство изгубило велики део територија северно од Саве и Дунава. Овај сукоб великих размера показао је да султанова армија не представља доминантну силу на бојном пољу, каква је била у XVI веку,¹⁶⁹ али је оповргао оне који су били сигурни да је царство на издисају, како су многи сматрали пре почетка акције Мустафа-паше Кепрелија на лето 1690. године.

Охрабрени успехом против руске армије на Пруту 1711. године, Османлије су започеле нови рат против Аустрије. Међутим, овај ратни сукоб још једном је потврдио надмоћ европског оружја над султановом ордијом. Одредбама Пожаревачког мира 1718. године, Османско царство изгубило велике територије, што је условило хитну административну и војничку реорганизације северних граница, у оквиру чега би нова погранична места Ниш и Видин преузела примат од Београда и Смедерева.¹⁷⁰

¹⁶⁴ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 61.

¹⁶⁵ Henry Blount, *A Voyage into the Levant*, London 1636, 16; Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 61, 92.

¹⁶⁶ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 171, 172.

¹⁶⁷ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 64.

¹⁶⁸ Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans (From Osman to Ataturk)*, Santa Barbara - Denver - Oxford 2009, 101 – 103; Tatjana Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd 2012, 18 – 23, 40 - 50; Safet Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine*, Almanah 41, 42, Podgorica 2008, 152; Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459 – 1804*, 150, 159 - 160; *Историја Ниша I*, 196 – 199 (Р. Тричковић); Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 163, 164; Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans (From Osman to Ataturk)*, 101 – 103; Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, 299; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 140 – 142.

¹⁶⁹ Ема Миљковић, *Нишки крај у 18. веку*, 3.

¹⁷⁰ Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459 – 1804*, 209 – 225.

У лето 1737. године Аустрија је отпочела нови рат против Османског царства. Први на удару хришћанске армије нашао се Ниш, који се предао 28. јула исте године. О овом догађају остало је нешто више података захваљујући очуваном пропагандном летку о освајању града, сачињеном у Аугзбургу, који се данас чува у Историјском архиву Ниш. Наиме, поред богате илустрације која се на документу налази, забележене су одредбе предаје по којима су османска војска и муслиманско становништво напустили град и отишли у правцу *турског места Софије*. Међутим османска војска се брзо опоравила и повратила изгубљене територије, а Ниш је добио посебан статус који ће задржати до краја XVIII века.¹⁷¹

О значају аустријске окупације Ниша у два наврата у размаку од четири деценије говори један век касније Ами Буе. Он наводи да је *Ниш био истакнуто место аустријске окупације у претходном веку и како је то место опасно за Србију, нарочито због чињенице да је на улазу преко српске границе, који је на најслабијем делу. Као полазна тачка и склониште, Ниш је био толико користан Османлијама да би, без те цитаделе, већи део горње Мезије одавно био српски.*¹⁷²

Ниш се у другој половини XVIII века може окарактерисати пре свега као јаничарски град. Јаничари су били ти који су обележили овај период нишке, како политичке и војне, тако и привредне историје. Наиме, како централна влада више није могла да одржава њихово редовно финансирање, јаничари су се све више упуштали у трговачке и занатлијске послове или су претварали читава села у читлуке. То је време када су робовске елите успоставиле контролу над централном владом, а верски званичници учврстили свој положај на двору. Јаничари су на тај начин добили званично потврде о укидању строгих прописа који су се односили на султанске робове. То значи да су могли да оснивају породице, да се баве привредним делатностима и да примају државну плату без вршења војне обавезе. Зато и не чуди што су главни проблем Порте у ово време, поред процеса читлучења, биле отворене побуне јаничара по читавом Београдском пашалуку, као и међусобне борбе царских трупа и јерлија, које су се каткад преносиле на улице градова, као што је био случај у Нишу почетком 1759. године. Централна власт није имала снаге да се са овим проблемом ухвати у коштац.¹⁷³

Пролазећи кроз Ниш јуна 1786. године, путописац Севијор Лусињан примећује како *Турци овде врло слабо поштују наређења Порте. Свако је наоружан паром пиштоља и бодезом, поред фишеклија које су причвршћене о појас*. Путописац још наводи да због сукоба унутар гарнизона није могао да уђе у тврђаву, што сведочи о тешком стању у граду.¹⁷⁴ Након аустријске објаве рата почетком 1788. године, а нарочито након што је Коча Анђелковић успешно пресекао главни путни правац Ниш – Београд, Ниш постаје централно упориште османске војске, где је превасходни циљ постало пробијање ка Београду, а након остварења овога, циљ постаје одбрана престонице пашалука.¹⁷⁵

Почетак XIX века обележили су српски устанци и борбе око Ниша 1809. године, када је сплет несрећних околности, а пре свега неслога српских устаника, довела до

¹⁷¹ Историјски архив Ниш – VARIA 1, *Предаја кључева града Ниша генералу Филитију*; Душан Андрејевић, *Нишка тврђава 1737 – Најстарији документ Историјског архива Ниш сведок историјског догађаја*, Пешчаник 15 (2007), 113; Миљана Ђорђевић, *Најстарији документ нишког Историјског архива: бакорез о предаји града Ниша Аустријанцима 1737. године*, Пешчаник I (2003), 205 – 207; Ема Миљковић, *Нишки крај у 18. веку*, 9; *Cambridge history of Turkey vol 3, The Later Ottoman Empire, 1603 – 1839*, Cambridge 2006, 101.

¹⁷² Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 95.

¹⁷³ Ема Миљковић, *Нишки крај у 18. веку*, 10; *Оксфордска историја ислама*, 387.

¹⁷⁴ Zdenko Levental, *Britanski putnici i našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 221, 222.

¹⁷⁵ *Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937*, Извештај одбора за подизање споменика, Ниш 1937, 37; *Cambridge history of Turkey vol 3, The Later Ottoman Empire, 1603 – 1839*, 103.

катастрофалног чегарског пораза Срба.¹⁷⁶ Овај догађај је једна од кључних историјских прекретница које ће одредити судбину југоистока Србије. Међутим, ослободилачке борбе око Ниша распламсале су жељу хришћана за слободом коју су уживали њихови сународници на само тридесетак километара северно од бедема нишке тврђаве. То ће се осећати још снажније након 1834. године, када је завршено разграничење између Кнежевине Србије и Османског царства, што је нарочито тешко пало Србима јужно од успостављене границе. Овакво стање и све већи притисци царства у дубокој економској и друштвеној кризи довели су до честих буна и устанака раје.¹⁷⁷ О односу муслиманске власти и хришћана пише неколико западних путописаца. Тако Жером-Адолф Бланки наводи да се током посете Нишу 1841. године сусрео прво са пашом, коме је у *најживљим бојама описао злостављањима којима је био сведок и огорчење које је осетио*, а да се касније сусрео са локалним епископом који је *дубоко уздахивао и јецао о угњетавању хришћана*.¹⁷⁸ Путописци недвосмислено сведоче о томе да је хришћанско становништво Ниша потпуно отуђено од власти, коју и после толико векова сматра страном и туђинском и само чека одговарајући моменат да се приклони српској држави у настанку. Фламмански лекар Жан-Васт Деларојер, који се налазио у пратњи чувеног Ламартина, 1833. године наводи да *овде, као и у другим турским покрајинама, све што није муслиман осећа да се по народности разликује од своје владе и да негдашњи господари земље сматрају турски закон само као привремен угњетачки закон наметнут силом и да ће увек бити право отети му се кад буде могуће*.¹⁷⁹

До одређене промене у вишевековном односу владајућег ислама и хришћанске раје доћи ће на почетку пете деценије XIX века. Султан је, обавештавајући гувернере провинција о доношењу хатихумајуна од Гилхане, нагласио да је његов циљ да елиминира незадовољство настало због злоупотребе приликом опорезивања и да праведно распореди дажбине становништва, у складу са имовним стањем обвезника. Овај хатихумајун, или Закон о Танзимату, предвиђао је револуционарне промене на пољу војног устројства, пореске политике и судства. У основи реформи лежала је прокламована намера да се сви поданици султана изједначе, без обзира на верску и етничку припадност. Након серије пораза у другој половини XVIII и првој половини XIX века Османлије су схватиле да застарели војни систем, у комбинацији са снажним етничким и верским тензијама унутар царства, ни приближно не може да се носи са савременим европским државама. Изнад свих формалних реформи лебдела је вероватно најреволуционарнија идеја од свих, а то је била замисао стварања јединствене османске нације у коју би, осим муслимана, ушле и зимије. Ова османистичка идеја наишла је на бројне препреке, али је покренула одређена питања и покрете који ће у наредном периоду донети велике промене у Османском царству. Бугарски историчар турског порекла Џангиз Хаков сматра да су ове реформе створиле бар четири правца или струје у османској политици: османизам, исламизам, туркизам и прозападну струју. Османизам је био одговор на национално-ослободилачке покрете, са жељом да превасходно поништи етничке разлике у царству и да, по европском обрасцу, створи националну државу Османлија. У наредној фази јавио се покрет који је у сржи био тврдокоран и залагао се за стриктно спровођење строгих исламских прописа у управљању државом. Упркос појединим добрим идејама и намерама предвиђеним Танзиматом, у пракси је овај реформски сет закона наишао на оштар отпор свих слојева османског друштва на југоистоку Србије и чак посредно довео до нових сукоба и разарања, каква је била Нишка

¹⁷⁶ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања - Историја Срба у Новом Веку (1492-1992)*, Београд 2008, 191; Бруно Ловрић, *Историја Ниша – поводом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града*, 53 – 58.

¹⁷⁷ Борислав Андрејевић, *Преглед ослободилачких покрета и револуционарне активности Нишлица током 19. века*, 11 – 15; Андрејевић, Борислав, *Извори из 19. века о Нишу у доба Турака и у првим годинама после ослобођења*, Нишки зборник 5 (1978), 16 – 56; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 31 – 59; Ранђеловић, Милан, *Ниш 1860. – Садразамско време, Пешчаник* 8 (2010), 92 – 93; *Историја Ниша I*, 264 (Вл. Стојанчевић); El-Ashker, Ahmed, Wilson, Rodney, *Islamic Economics*, Leiden-Boston 2006, 285 – 301.

¹⁷⁸ Милан Ранђеловић, *Зачети о Нишу (269 – 1877)*, 237.

¹⁷⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 97.

буна 1841. године. Додатно оптерећење на већ узавреле етничке тензије додали су бројни мухаџири по градовима југоисточне Србије. Ове муслиманске избеглице биле су огорчене на локалне Србе и желеле су да обнове привилегије и имања која су изгубила стварањем младе српске државе. Ово је био разлог за честа насиља и немир који је владао током већег дела прве половине XIX века.¹⁸⁰ О примени реформи у пракси сведочи Жером-Адолф Бланки који наводи да је, заједно са њим, код нишког паше у просторији био један од тих несрећних рајетина који је дошао да од њега тражи милост или правду. Рајетин је клекнуо на колена пред улазним вратима просторије и, клечећи непрестано тако, пузио је према паши који је изгледао љутито и надмено. Бланки га је тим поводом питао да ли је, у духу Хатишерифа из Гилхане, да се раја обраћа на овај начин, на шта се паша насмејао и са неком горчином одговорио да свака земља има своје обичаје.¹⁸¹

Стање је донекле променио долазак Ахмед Мидхат-паше (1822 – 1884) на место мутесарифа Ниша. Овај изузетно образовани и искусни управитељ на чело града дошао је 1861. године, након пропутовања Европом, где је изучавао најсавременија достигнућа свог доба. Резултати његове четворогодишње управе били су такви да је југоисток Србије од најнеуређеније румелијске области постао најмирнији и фискално најстабилнији крај. Захваљујући Мидхат-паши у Пироту је 1872. године подигнута и фабрика за влачење, предење и бојење вуне, која је називана његовим именом. Вести о Мидхат-пашиним успесима брзо су стигле до султана, због чега је он позван у Истанбул да помогне у писању закона о новој административној подели царства. Шездесете године на крупнијем плану обележило је насељавање Черкеза и Татара уз османско-српску границу, као и прилив мухаџира исељених из српских градова 1867. године, што ће имати далекосежне последице у наредном периоду.¹⁸²

Након неуспешног Првог српско-турског рата,¹⁸³ борбе за Ниш и околину обновљене су средином децембра 1877. године, Најжешће борбе водиле су се око Абди-пашиног рова, чијом је предајом 9. на 10. јануар у два часа после поноћи постало јасно да су борбе за Ниш завршене. Већ наредног јутра, османски командант града потписао је конвенцију о предаји, којом је зајамчено право османске војске и муслимана града да безбедно напусте град, а на капији је истакнута бела застава. Битно је нагласити да је потписаном конвенцијом било зајамчено право неповредивости својине, части и живота за све грађане, како хришћане, тако и муслимане. Делегација грађана Ниша дошла је у штаб кнеза Милана 13. јануара 1878. године и чинили су је представници све три вере. Муслиманске грађане представљали су Ибрахим Амит, Јемин Мустафа и Јакуп Мустафа. Они су пренели поздраве својих суграђана, честитали кнезу величанствену победу и позвали га да дође у град. Представници муслимана нарочито су се захвалили кнезу на томе што је сачувао Ниш од разарања. Он им је узвратио са захвалношћу, нагласивши да ће сутра доћи у град и да су му сви без разлике у

¹⁸⁰ Bernard Lewis, *The emergence of Modern Turkey*, London 1961, 105-106; 108, 113, 131, 162, 166-167; Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, 21 – 30; Džingiz Nakov, *Kratka istorija moderne Turske*, Prizren 2011, 22; Севделин Андрејевић, *Нишка буна 1841. године*, Нишки зборник 3 (1977), 33 – 70; Милан Ранђеловић, *Ниш 1860. – Садразамско време*, *Пешчаник* 8 (2010), 94; 43. Борислав Андрејевић, Извори из 19. века о Нишу у доба Турака и у првим годинама после ослобођења, Нишки зборник 5 (1978), 19; Милорад Јовановић, *Димитрије Ц. Ђорђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, *Пешчаник* 12 (2005), 110 – 111; Милан Ранђеловић, *Ислахана у Нишу*, *Пешчаник* 10 (2012), 189.

¹⁸¹ Милан Ранђеловић, *Зписи о Нишу (269 – 1877)*, 236 – 237.

¹⁸² Kemal Karpat, *Studies on Ottoman social and political history*, Leiden 2002, 56 – 57, 77 – 78; Севделин Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, Нишки зборник 9 (1980), 33; Милан Ранђеловић, *Ислахана у Нишу*, 190 – 191; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања - Историја Срба у Новом Веку (1492-1992)*, 283; Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, Београд 2002, 560; Бруно Ловрић, *Историја Ниша – поводом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града*, 68 – 69; Миљан Манић, *Пиротски временлов – хронологија*, 29, 33; Борислава Лилић, *Значај Југоисточне Србије у развоју српске државе и друштва новог века*, 117 – 118.

¹⁸³ Александар Растовић, *Британско-српски односи 1837-1914. године*, *Теме* XXXVI 4 (2012), 1913 – 1929; *Историја Ниша I*, 299 – 301 (Вл. Стојанчевић); Милош Марсенић, *Ослобођење Ниша од отоманске власти*, *Пешчаник* X (2012), 81 – 83.

вероисповести, драги срцу. Већ 15. јануара 1878. године у град је, уз до тада невиђене свечаности и славље, ушао српски кнез Милан. Поздрављајући окупљене Нишлије, кнез Милан обратио им се речима: *Поздрављам вас, као заступник правде, као бранилац слободе, једнаке за све грађане, за све вере!*¹⁸⁴

Берлински конгрес, поред независности, Кнежевини Србији доделио је југоисточну Србију. Током заседања конгреса, представницима великих сила упућена је петиција муслимана Ниша, којом је изражен протест против поделе њихове земље, тражена заштита и истицан захтев за останком у оквирима Османског царства.¹⁸⁵ Ове молбе остале су неуслишене и град на Нишави, заједно са читавом југоисточном Србијом је, после 450 година владавине османског султана, прешао у хришћанске руке. Територије припојене Србији 1878. године чиниле су посебно државно-правно, економско и политичко подручје. Они су са собом у нову државу унели многе специфичности османског управног система. На путу изједначавања прописа јављале су се различите врсте проблема и процес је текао брже или спорије. Манифестациона страна процеса завршена је брзо и лако. Међутим, проблеми су се јавили када је требало тај апарат увести у полуфеудално и заостало друштво нових крајева.¹⁸⁶

Након ослобођења југоисточне Србије од Османлија појавио се крупан проблем својине и закупа имања муслимана. Сељацима је требало објаснити да је мировним уговором предвиђена неповредивост права својине њихових бивших господара. Куповином конака од нишког Бећир-бега кнез Милан је јасно ставио до знања да држава неће моћи да поднесе терет аграрне реформе и откупа имања.¹⁸⁷ Међутим, турска имовина није откупљивана по тржишној цени о чему сведочи податак Феликса Каница који износи критичко запажање да је на *јефтино добијеним турским плацевима сувише кућа, хотела, кафана, магацина.*¹⁸⁸

¹⁸⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 81, 91; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 148; Ђорђе Ивановић Бобриков, *У Србији. Из успомена о рату 1877 – 1878*, 123 – 133; Петар Манојловић, *Ослобођење Ниша*, Београд 1903, 3 – 20; 43. Борислав Андрејевић, *Извори из 19. века о Нишу у доба Турака и у првим годинама после ослобођења*, 36 – 43; Јовановић, Милорад, *Димитрије Ц. Ђорђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, Пешчаник 12 (2005), 112; Видосав Петровић, *Краљ Милан и Ниш*, Ниш 2016, 184 – 185; *Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937*, Извештај одбора за подизање споменика, Ниш 1937, 69 – 75.

¹⁸⁵ Safet Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine*, 171.

¹⁸⁶ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 26 – 47.

¹⁸⁷ Марина Влаисављевић, *Албум фотографија Ниша, Прокупља и Куршумлије поклоњен краљу Милану Обреновићу*, Зборник Народног музеја Ниш XX (2012), 161.

¹⁸⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 156; Борислав Андрејевић, *Извори из 19. века о Нишу у доба Турака и у првим годинама после ослобођења*, 51, 52.

2 Исламизација

Ислам се, практично од свог настанка, није проширио само као религија, већ и у облику политичке идеологије, цивилизације и културе. Зато се процес исламизације не може посматрати само као промена вере појединаца и група. Уз њега су везане различите културне, цивилизацијске, друштвено-економске и етнодемографске промене. Дакле, прелазак на ислам подразумевао је прихватање исламског цивилизацијског наслеђа, његове културне баштине, естетике и свих других тековина. То значи да је исламизација,¹⁸⁹ као појава дугог трајања, одиграла најзначајнију улогу у процесима оријентализације и акултурације и као таква биће предмет нарочитог интересовања. Исламизација је несумњиво један од најзначајнијих процеса дугог трајања у људској историји, нарочито ако се узме у обзир да су њоме били захваћени простори настанка првих цивилизација, најстаријих држава и култура. Ислам се већ у првим деценијама од Пророкове објаве као пожар проширио са Арабијског полуострва према плодним долинама Тигра и Еуфрата, Нила, северне Африке и Иберијског полуострва, према висоравнима древне Персије, а у каснијем периоду чак и према долини Инда и Ганга, док су Османлије Алахову реч прошириле до самих зидина Беча. Ипак, прокламована и практикована толеранција према народима књиге довела је до појаве да се арапски језик брже ширио растућим Калифатом него сама вера. Покорени народи, који су могли да наставе да исповедају своју религију, лакше су прихватили језик и тако се интегрисали у нову државу. У прилог овоме иде и чињеница да су се широм Блиског истока до данас одржале снажне заједнице хришћана и у мањој мери Јевреја, који користе арапски као свој матерњи језик.¹⁹⁰

За мање од две деценије активног деловања Мухамед је од неколицине следбеника из своје непосредне околине у ислам превео читаво Арабијско полуострво. Даљи процес текао је различитим интензитетом у зависности од простора који је био захваћен. Сиријско семитско становништво лакше је прихватало нову религију у повоју, за разлику од укорењених строгих правила грчког православља које је Византија наметала, па је исламизација у тој области текла далеко брже него на просторима старог Персијског царства.

Поменути почеци ислама од великог су значаја, с обзиром на историјско-културолошке околности у којима су се десили, на специфичност и интензитет којим се ислам ширио из сурове и слабо насељене пустиње Арабијског полуострва према плодним, богатим регијама унутар моћних и старих империја. Зачетник религије, пророк Мухамед родио се око 570. године нове ере у Меки, у клану Хашим, угледног племена Курејш. Изгубивши оца још пре рођења и мајку са само шест година, одгој детета преузео је деда Абдул Муталиб, а након његове смрти стриц Абу Талиб. Стричев углед и финансијска безбедност, коју је Мухамед стекао женидбом са богатом удовицом Хатицом, омогућила му је слободно време за размишљање, али и заштиту од негодовања заједнице већ након првих објава. Пророк се осамљивао у близини Меке на брду Хира, где му се по предању обраћао анђео Џибрил (Гаврило), преносећи речи једног Бога. Мухамед се позиву потпуно предао поставши Алахов весник (ресул), а међу првима на овом путу ширења Божије речи пратили су га супруга Хатица и рођак Али, касније се ширећи на ниже слојеве меканског друштва. Три године пре хиџре, у кратком размаку, умрли су му супруга и стриц, чиме је Мухамед остао без главне подршке и заштите. Због тога је Пророк 622. године, на позив становника Јасриба, отишао у овај град да са великим успехом проповеда нову веру и та година се узима као прва година исламског календара, а Мухамед осим весника, све више постаје и

¹⁸⁹Детаљно о термину исламизације и исправности његове употребе у: Darko Tanasković, *Islamska ili muslimanska kultura u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju Vol. 41, Sarajevo 1991, 291 – 293; Ema Miljković, *Rethinking Process of Converting to Islam in the Balkans: Renegates: Welcomed guests or Pillars of the State*, Belgrade Historical Review IX (2018), 59 – 71.

¹⁹⁰Kees Versteegh, *The Arabic Language*, Edinburgh 2014, 126, 127.

државник. Град Јасриб, који се од тада звао Медина – Пророков град, постаје значајан центар моћи. У наредних неколико година Мухамед је водио сталне борбе са Меком, али решавао и унутрашње сукобе у Медини, обрачунавши се са јеврејским племенима, али и са највидљивијим остацима јудаизма и хришћанства унутар религије коју је проповедао. Након уговора склопљеног у Худајбији 628. године Пророк и његови следбеници добили су право да долазе у Меку на ходочашће, што је само био увод у дефинитивно заузимање овог града 630. године. У наредном периоду, Мухамеду су бројна племена током „године изасланства“, док су хришћанска и јеврејска племена потчињена уз обавезу плаћања харача. Мухамед је преминуо 632. године, три месеца након „опроштајног ходочашћа“, оставивши иза себе снажно и на верској основи уједињено полуострво. Снагу и виталност речи коју је пророк донео нису могли да сломе први изазови разједињености и недефинисаног начина наслеђивања и политичког управљања створеном заједницом. Након кратког периода стабилизације, нова витална вера изашла је из оквира Арабијског полуострва и цивилизацији донела револуционарне промене, чије су последице видљиве до данашњих дана, а чији се процеси дугог трајања и даље одвијају различитим интензитетом у сфери геополитике и културологије.¹⁹¹

Да би се разумео комплексан процес исламизације било је потребно изнети у најопштијим цртама неспорне чињенице и околности у којима је исламска вера настала и стасала. Речи пророка Мухамеда, изговорене у VII веку незадрживо су се шириле у свим правцима, захватајући временом и наше просторе. Уз све специфичности османске државе, средњоазијско порекло турских народа, а нарочито узимајући у обзир прагматичност султана, ширење ислама на Балкан имало је свој најснажнији утицај у дуготрајним културолошким процесима оријентализације и акултурације, без обзира на динамичке процесе и промене које је политичка историја са собом доносила.

Средином XVII века Џон Бурбури наводи да су *хришћани углавном припадници грчке Цркве, а који, као и католици, у већини градова имају своје капеле и цркве, те свуда уживају слободу вероисповести*.¹⁹² Не улазећи дубље у анализу стварне верске толеранције према народима књиге у Османском царству, што је предмет бројних расправа у модерној османистици, битно је имати на уму да су се султани начелно држали прокламоване толеранције. Ипак, у вези са верском толеранцијом, од значаја је нагласити Уговор о заштити који је пророк Мухамед потписао 630. године са нецранским хришћанима. Овај документ узима се као извор свих будућих правних аката којима се санкционише муслиманска верска толеранција према оним немуслиманима који припадају дозвољеним верским групама - зимијама.¹⁹³ У преамбули уговора стоји да је Мухамед, иако од Бога овлашћен да управља хришћанима Нецрана и свиме што поседују, одлучио да им то остави у замену за одређени намет, односно прописани порез. На тај начин су становници Нецрана добили заштиту коју су плаћали кроз разрезани порез. Није познато колико је заиста поштован овај и слични уговори из раног периода ислама, али је несумњиво да је са проласком векова, а нарочито са разградњом исламског халифата, даљим тумачењем ових докумената дошло до погоршања статуса немуслимана. Већ Омаров уговор са почетка VIII века, иако сумњиве аутентичности,

¹⁹¹ Оксфордска историја ислама, 26 – 35.

¹⁹² Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 102.

¹⁹³ Зимије, „народи књиге“ или „они којима је дата књига“ били су немуслимане који су, уз обавезу плаћања харача, уживали заштиту владара. У ову групу спадали су хришћани, Јевреји, Сабејци, персијски зороастријанци, па чак и поједине скупине хиндуиста. Кроз статус зимија, немуслиманима у Османском царству било је гарантовано право на живот, личну слободу, имовину, слободу вероисповести и друго.; Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Сарајево 1990, 681; Александар Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 36, 37; Ема Милковић, *From „Dhimmitude“ to Turkism – confessional and ethnic policy in the Ottoman empire*, 331 – 336.

доноси низ забрана и ограничења којима се зимијама намеће далеко више правила потчињености него у Мухамедовом уговору са хришћанима Неџрана.¹⁹⁴

Специфичност Османског царства и преласка на ислам његових поданика лежи у томе што су сви муслимани били једнаки, они рођени у знаку полумесеца, као и они који су примили веру макар један дан. Ово је била последица чињенице да су саме Османлије ислам примиле у време Абасида и као такви нису превише марили за арапску поделу на прве муслимане, односно потомке првих Мухамедових следбеника и његове породице и потомке оних који су се касније одазвали Алаховом позиву. Са друге стране, Османлије, као највећа војна сила на Балкану у XV и XVI веку лако су могли насилно или појачаним притиском да преведу све хришћане на ислам. Међутим, држава у експанзији, којој је политичко ширење било у првом плану, није желела да се одрекне озбиљног прихода од харача, који су плаћале све зимије, односно припадници по Курану дозвољених вероисповести. Прелазак на ислам за појединца значио је првенствено мање пореске обавезе, већу правну сигурност и укидање бројних дискриминаторних правила. Управо је прво наведено био повод да држава не врши претерани притисак на хришћане и друге немуслимане да пређу на ислам. Бројни су разлози за различит степен исламизације у различитим крајевима Балкана. Неки од њих су снага црквене организације, бројност манастира и свештеника, док је са друге стране од значаја за промену конфесије била и присутност дервиша, мистичних исламских секти на ивици правоверности и друго. Такође, битно је нагласити да је хришћанима у градовима било практично немогуће да се окупе и организују на било који начин, а да су при том били и под сталним притиском бројних религиозних, хуманитарних и других установа које су подржавале муслимански начин живота.¹⁹⁵

По правилу се дешавало да се бројност конвертита повећавала у време нестабилности државе, када су притисци на немуслиманско становиштво појачавани, а нарочито су локални функционери били склони да хришћане оптуже за недаће државе скидајући одговорност и гнев народа са себе. Све до сада речено наводи на закључак да побуде за прелазак на исламску веру, чији је формални чин био једноставан и подразумевао је понављање шехаде пред сведоцима, најчешће није био мотивисан искреним поривима верника, већ директним материјалним користима. Упркос томе, прелазак појединаца и група на ислам, колико год да је био искрен или неискрен, захтевао је корените промене у одевању, понашању, обичајима и целокупном односу према друштву и породици. Ово је у крајњој линији доводило до промена у свакодневном животу, стамбеној култури и навикама и тако је интимни чин промене вере појединца почео да утиче на читаву заједницу, доприносећи процесима оријентализације насеља и акултурације друштвених група.

Прелазак у исламску веру није предвиђао никакав нарочити ритуал, већ је било довољно да хришћанин изговори шехаду.¹⁹⁶ Ова изјава, дата чак и у пијанству или шали била је обавезујућа, а било је довољно да о њој пред судом посведоче два пунолетна муслимана. Са друге стране, свакога ко би покушао да одбаци ислам након дате изјаве чекала је смртна казна предвиђена шеријатом. Међутим, прелазак на ислам често је праћен помпезним ритуалом. Нови муслиман облачио је одећу дозвољену припадницима ислама и јахао је коња кроз насеље, чиме се показивала визуелна доминација над другим религијама књиге.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Дарко Танасковић, *Ислам – Догма и живот*, Београд 2008, 250 – 270; Darko Tanasković, *Smisao i domašaj verske tolerancije u islamu*, *Kultura* 91/92 (1993), 159-175.

¹⁹⁵ Ema Miljković, *Rethinking Process of Converting to Islam in the Balkans: Renegates: Welcomed guests or Pillars of the State*, 59 – 71.

¹⁹⁶ Шехада је у религијском смислу изјава о исповедању ислама и гласи „Нема другог Бога осим Алаха; Мухамед је Божији посланик“, док у ширем смислу она представља сведочанство борбе за ислам, због чега се муслиман који погине у овој борби назива шехидом, сведоком или мучеником – светим ратником; Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, 574.

¹⁹⁷ Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, Источно Сарајево 2005, 77 – 79; Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 97 – 98.

Жеља појединаца, као и одређених група становништва, за лакшим животом и напретком доводила је до преласка на ислам, иако званично у конверзији није било државне присиле, осим у случају данка у крви. О постојању ове праксе на југоистоку Србије сведочи Рајнолд Лубенау, који кроз ове крајеве пролази 1587. године. Он наводи да је народ иначе *сиромашан, прост* и да *велика тешкоћа тог народа је што он треће или четврте године мора ропски да да Турцима, као десетак, своју децу која су одвођена у одређена места и одгајана у турској религији и обрзана*. Прикупљање хришћанске деце поверавано је обично званичницима блиским Порти, односно јаничарским старешинама. Укупан број оних који су упућивани на овај задатак могао је достићи чак 200, али је обично био далеко мањи и предвођени су агом и писаром. Локални функционери, а пре свега кадије, обавештавани су о предстојећем прикупљању деце ради припреме терена и спречавања могућих злоупотреба. Они су били у обавези да обезбеде храну за децу и да воде рачуна да суруџије,¹⁹⁸ које су спроводиле децу, не врше насиље над народом. Деца су обично превожена колима, или у корпама на коњима, а носила су црна одела и црвену капу на глави, како је путописац Дерншвам опазио. Поједини истраживачи сматрају да је са протоком времена, а почевши од средине XVII века, приступање јаничарском корпусу постало добровољно. Последње речено се објашњава чињеницом да је прелазак на ислам за хришћанина значио само смањење новчаних обавеза, односно ослобађање од харача, док је пријем у ред јаничара доносио улазак у војни ред царства – аскер и могућност напредовања до највиших положаја у држави.¹⁹⁹

О раније поменутој форми преласка у ислам сведочи неколико докумената из Историјског архива Ниш. Наиме, Никола Михајловић, наставник гимназије у Пироту, поднео је молбу Среском шеријатском суду у Нишу за промену веру. Како је у молби навео, ислам је заволео још као студент у Немачкој, где се упознао са бројим делима муслиманских научника, често преко колега муслимана. На њега је нарочити утицај имала Газалијева књига „Оживљавање верских наука“ (ар. 'Iḥyā' 'ulūm al-dīn), али се жеља за променом вере код њега јавила још раније, зато што је ислам као *вера модерних схватања* његовом разуму најближа. Уз ову молбу професор Михајловић доставио је уверење да је пре неког времена иступио из православне вере.²⁰⁰ Овим поводом је у просторијама СВМП састављен Записник који садржи очитовање Николе Михајловића који *с драга срца и без ичијег наговора пред среским шеријатским судијом, односно председником СВМП у Нишу прелази уз источно-православне вере на ислам, те се уједно обавезује вршити све исламске обреде, као Рамазан месец постити, пет ваката намаз клањати, када буде дужан на хаџ отићи, зекат од свога имања делити и...шехадет доносити*. Професор гимназије у Пироту је затим одбацио своје име Никола и примио муслиманско име Алија, да би потом изговорио шехаду уписану у

¹⁹⁸ Децу прикупљену у поступку данка у крви често су до Истанбула спроводили хришћани у служби Османског царства – војници; Evgeni Radushev, *Peasant „Jannisaries“?*, Bilkent University, Journal of social history 42 (2008), 447.

¹⁹⁹ Војно-административни апарат Османског царства почивао је на специфичном систему султанових „робова-слугу“, из чијих редова су издизани највиши функционери царства. Они су најчешће потицали из поробљених крајева, а прикупљани су у неправилним циклусима (3 – 7 година) из искључиво хришћанских породица које су имале више од једног мушког детета. Понекад су у ову категорију примана деца из хришћанских племићких породица. Посебни царски чиновници издвајали су напреднију децу између седам и двадесет година старости, обично из угледних сеоских и свештеничких породица, да би их затим послали у Цариград, где су она примала ислам и започињала своју вишегодишњу војничку или административну обуку, зависно од способности и умећа. Овај „данак у крви“ остао је упамћен у свести хришћана Балкана као нарочито тежак јарам; Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476 – 1560: земља – насеља – становништво*, 302, 303; Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 81; Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 74, 75; Evgeni Radushev, *Peasant „Jannisaries“?*, 447 – 454; Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58; Александар Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 40 – 42; *Svijet islama – vjera, narodi, kultura*, Београд 1979, 283 – 284.

²⁰⁰ Историјски архив Ниш (=ИАН), Среско вакуфско-меарифско поверенство (=СВМП), кут. бр. 2, Молба Среском шеријатском суду у Нишу од 26. априла 1932. године.

записник ћирилицом на арапском и српском језику *ја срцем верујем а језиком изговарам да нема другог Бога осим Алаха, ја опет срцем верујем а језиком изговарам да је Мухамед заиста Божији роб и Божији посланик.*²⁰¹ Изговоривши ово у присуству два сведока муслимана, Никола Михајловић, рођен 9. маја 1885. године у Новом Саду, од оца Димитрија, хирурга и мајке Љубице, девојачко Могин, Србин православне вере, званично је прешао у исламску веру и постао Алија Михајловић.

Готово у исто време када и Алија Михајловић, Никола Станковић из Кленовца и његова ванбрачна супруга Живка Ђорђевић обратили су се СВМП године са молбом да пређу у *једну од најбољих и најприбранијих вера код свемогућег јединог Бога*, а након што су дознали да су *исламски верски прописи једни од најбољих верских прописа уопште*. Даље у молби они наводе да су исламску веру одавно заволели и да желе да се венчају код шеријатског Суда у Нишу *пошто из овог недозвољеног брака имају троје деце*. Уз ову молбу подносиоци су доставили потребна уверења и платили таксу.²⁰² Међутим, већ неколико недеља касније, овај пар одустао је од промене вере и тада су експлицитно наведени разлози за покушај преласка у ислам. Наиме, они су живели у забрањеној заједници, у којој су изродили троје деце, а нису могли да добију црквено одобрење за ступање у брак, због чега су били кажњавани од власти. Међутим, на крају су ипак одлучили да још једном покушају да од црквених власти издејствују легализацију своје заједнице, због чега су званично повукли молбу за промену вере.²⁰³ За разлику од пара из Кленовца, Перса Васић из Бора затражила је промену вере, како би могла да се разведе од супруга Божићара Васића који од ње *уопште није задовољан нити је она од њега.*²⁰⁴ Било је случајева када су се поједини муслимани, који су раније променили веру ради венчања са партнерком православне вере, враћали исламу.²⁰⁵

Иако су се наведени примери десили у време када су на делу били процеси који су тежили поништавању и преокретању исламизације и оријентализације, они сликовитије говоре о форми и суштини преласка на ислам појединаца, него многи примери из пет векова прошлости проведених под окриљем османске државе. Наиме, у првом примеру није забележено шта је Николу Михајловића навело да промени веру предака и може се чак закључити да је угледни професор искреног срца примио ислам, док се у другим примерима, који су иначе далеко бројнији, очито ради о практичним разлозима. Уколико се вратимо у даљу прошлост и пресликамо околности у којима су се нашли наведени појединци можемо видети да би, уз задовољење свих њихових духовних и свакодневних потреба, прелазак на ислам донео још само и излазак из потчињеног, рајинског статуса и уопште узевши олакшање животних прилика. Путописна литература препуна је примера насиља представника власти у Османском царству према хришћанској раји. Тако Севијор Лусињан 1786. године за нишке хришћане наводи да их Турци *јакко тлаче и присиљавају да чине шта год им они наређују.*²⁰⁶ Зато се поставља питање зашто исламизација није узела већег маха. Одговор на њега је изузетно комплексан и морао би да изађе из оквира овог рада. Међутим, зарад посматрања културолошких феномена које обрађујемо потребно је имати на уму све чиниоце који су утицали на посматране процесе.

Да би се разумела исламизација на српском етничком простору и уопште на територијама централног Балкана потребно је, пре свега, сагледати културолошке и историјске околности под којима се ислам укоренио у османској држави и друштву. Османски Турци населили су простор Анадолије у свом племенском и номадско-сточарском степену развика. У том периоду од великог значаја била је заједничка својина и колективно

²⁰¹ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Записник СВМП у Нишу од 7. маја 1932. године.

²⁰² ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Записник сачињен у канцеларији СВМП у Нишу 1. марта 1932. године.

²⁰³ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Записник сачињен у суду општине Кленовачке 4. априла 1932. године.

²⁰⁴ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Допис Улема-меџлису у Скопљу од 18. фебруара 1932. године.

²⁰⁵ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Допис Суду општине нишке 777/32 од 21. децембра 1932. године,

²⁰⁶ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 223.

коришћење племенске имовине. Ту је ортодоксни ислам нашао погодно тле, као вера која је прихватала овакво уређење и добра стечена ратним пленом. Ово ће временом постати камен темељац османског феудалног тимарског система заснованог на расподели државне – миријске земље.²⁰⁷

Број муслимана у хришћанским насељима повећавао се, у првом периоду, кроз досељавање муслимана из раније освојених крајева и матице. Ови досељеници били су пре свега војни, административни и верски званичници и службеници, али и занатлије које су се бринуле да потребе муслиманског становништва буду задовољене. Све до треће четвртине XV века прелазак на ислам код градског становништва био је спорадична појава. До тог времена, само су појединци, у жељи да сачувају свој повлашћени положај, примали исламску веру. Тек у првим деценијама XVI века дошло је до снажнијег таласа исламизације у градовима. Због притиска тржишта, односно муслиманске елите која је била конзумент њихових производа, занатлије су међу првима прихватале веру освајача, а затим су уследили и други слојеви становништва,²⁰⁸ што је био случај у градовима југоисточне Србије.

Османска царевина била је недвосмислено држава муслимана. Како Рајнолд Лубенау у другој половини XVI века примећује, у османским земљама кроз које је прошао *нико није смео да се појави ко би желео да се хвали племством или родом; цени се само и једино османско колено.*²⁰⁹ Међутим, путописац овде не износи пуну истину, вероватно због недовољног познавања прилика у балканским провинцијама Османског царства. Наиме, чак и у време када је Лубенау изнео горе цитирану тврдњу на српском етничком простору постојао је велики број хришћана спахија. Конкретно у Нишкој нахији 1498. године било је готово пет процената хришћана спахија, док их је у Врањском кадилуку било кроз читав XVI век.²¹⁰ Кроз прихватање исламског права, коригованог делимично канунима и канунамама, Османлије су прихватиле шеријатску поделу становништва по верској линији на вернике и невернике, односно на муслимане и немуслимане. Ови први су били пуноправни грађани, док су хришћани уживали грађанска права, али су се налазили у подређеном положају у односу на припаднике исламске вере. Међутим, народи књиге (хришћани и Јевреји) условно су толерисани уколико су се придржавали бројних правила и ограничења која им је држава наметала. Између осталог, они нису смели да склапају бракове са припадницима исламске заједнице, облаче муслиманска одела, јашу коње, носе оружје и друго. Кључно је ипак било то што су немуслимане имали веће фискалне намете и нису могли да напредују у служби султана. Османско царство у већини случајева није вршило насилну исламизацију становништва и то пре свега из економских разлога. Наиме, хришћани и Јевреји, као зимије доносили су значајан приход царству, због чега би оно претрпело велику штету уколико би сви немуслимане прешли на ислам. Ослобађање од појединих обавеза кроз давање муафијета био је примарни начин привлачења хришћана исламској вери.²¹¹ Са друге стране, кроз исламизацију је Османско царство стварало упоришта своје власти и јачало оружану силу.

²⁰⁷ Medžida Selimanović, *Uticaj tursko-osmanske politika na islamizaciju u Bosni*, 83.

²⁰⁸ Ема Милjkовић, *Ottoman Heritage in the Balkans: The Ottoman Empire in Serbia, Serbia in the Ottoman Empire*, 135; Тајјана Катих, *Османизовање средњовековног града: урбани и демографски развој Призрена од половине XV до краја XVI века*, 121, 122.

²⁰⁹ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србију 1587. године*, 60.

²¹⁰ Ема Милjkовић, *The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second Half of the 15th century*, 103 – 116; Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, 64 – 66.

²¹¹ Ема Милjkовић, *Ottoman Heritage in the Balkans: The Ottoman Empire in Serbia, Serbia in the Ottoman Empire*, 135, 136; Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 98 – 99; Hugh Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, Edinburgh 2000, 68 – 78; Vjeran Kursar, *Non-Muslim Communal Divisions and Identities in the Early Modern Ottoman Balkans and the Millet System Theory*, Power and Influence in South-Eastern Europe, Berlin 2013, 97; Александар Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 27 – 31.

Овај процес је допринео брзом развоју оријенталног типа градова на Балкану, односно акултурацији постојећих насеља и уопште ширењу исламско-оријенталне културе.²¹²

Ширењу ислама поговали су и вишедеценијски сукоби, ратна разарања и спорови међу помесним црквама, као и чињеница да су Османлије често за промену вере користиле мистичке, дервишке редове, чија је доктрина садржала бројне паганске и хришћанске елементе блиске словенском становништву Балкана.²¹³ Поред ових фактора, подстицајна је била и стабилизација османске државе, учвршћавање власти у освојеним крајевима, насељавање муслимана, нарочито стварање језгра муслиманске заједнице у градским насељима, подизање муслиманских установа и довођење учених људи за особље поменутих установа. Међутим, кључну улогу у исламизацији одиграли су тимарски систем²¹⁴ и нови градови исламско-оријенталног типа. Нарочиту пажњу су османске власти посветиле исламизацији и оријентализацији градова на стратешким правцима и линијама снабдевања.²¹⁵

Исламизација балканских градских насеља, па тако и градова југоисточне Србије, имала је кључну улогу у архитектонској трансформацији из словенских средњовековних насеља у оријенталне, муслиманске градове. Разлог ове појаве може се, пре свега, тражити у изградњи инфраструктуре неопходне за одржавање муслиманске популације и задовољавање њихових религиозних потреба. Са друге стране, са појачаном исламизацијом, долазило је до ширења градова и развоја нових махала у оријенталном стилу, а које су се углавном окупљале око џамија и месцида. У исто време, делови града насељени хришћанима су се умањивали и прилагођавали структури оријенталних градова. Исламизација села одвијала се претежно кроз колонизацију муслимана из унутрашњости царства у новоосвојене крајеве, а у циљу умањења утицаја чисто хришћанске околине градова. Други вид продора у хришћанска села и градове ислам је пронашао у мистичним дервишким редовима, међу којима су у нашим крајевима били најзначајнији бекташије и мевлевије.²¹⁶

Образовање и стицање знања се у исламу одувек доживљавало практично као једна од верских дужности. Увод у познавање вере и нижи степен писмености млађи нараштаји муслимана стицали су у мектебима. Они су најчешће грађени у близини џамије, односно месцида, а подизали су их задужбинари џамија са циљем образовања деце у духу ислама. Ове скромне установе, које су се често састојале из само једне учионице, биле су предвиђене за образовање све деце у махали, због чега су оне биле праве народне школе. Оне су имале прворазредну улогу у процесу исламизације, зато што су деца у њима стицала основна знања о исламу и тако се учвршћивала у вери родитеља који су често били конвертити недовољно упућени у ислам. У том смислу индикативан је случај Прокупља у XVI веку, релативно малог насеља, практично величине великог села, у коме је у поменуто време подигнута медреса и чак четири мектеба.²¹⁷ Последње речено вероватно је један од кључних разлога што је у Прокупљу за непуне четири деценије удесетостручен број муслимана, који су до седамдесетих година XVI века постали апсолутна већина у граду.

Медреса, висока школа у исламском свету, имала је веома битну улогу у исламизацији. Почети ове институције везани су за приватну иницијативу, односно потребу имућних и побожних муслимана да увакуфе део или целу своју имовину зарад високог образовања будућих нараштаја. Оне су често настајале у оквиру џамија или у њиховој непосредној близини. Касније је подизање медреса постајала државна брига, у чему је

²¹² Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 25, 26.

²¹³ Александар Крстић, *Понишавање у XV веку*, 38 – 41.

²¹⁴ Vera Moutafchieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988, 1 – 6.

²¹⁵ Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 16, 17.

²¹⁶ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 102 – 109; Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 66.

²¹⁷ Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 409, 410.

нарочито предњачило Османско царство. Ти први задужбинари најчешће су одређивали и наставни програм, број учитеља и ученика ове образовне институције, док је са временом растао државни утицај на овом плану.

Медресе су имале малу учионицу, велику просторију, у којима је ученицима – софтима предавање држао наставник – мудерис, затим мале собе у којима су ученици живели и просторије за одржавање хигијене. Поред наставника и ученика, у медресама су постојали и помоћник у настави – муид и други помоћни службеници. Ученици су у медресу примани на стан и храну, а настава је била бесплатна, што је све било омогућено средствима задужбине, која је поред тога обезбеђивала одржавање медресе и плате особља школе. По свом угледу, мудерис је био раван кадији. Централна власт Османског царства није се мешала у финансије нити у наставни програм медресе. Међутим, надзор над медресама вршила је централна организација улеме – кадиаскерат.²¹⁸ У нашим крајевима подизане су медресе нижег, средњег и вишег ранга. Ово рангирање вршено је на основу дневне плате наставника у школи, која се кретала у опсегу од 20 до 60 аспри, а зависила је од предавачевог угледа и значаја школе. У медресама нижег ранга изучавана је граматика и синтакса арапског језика, сколастичка теологија, астрономија, логика, математика и реторика. Медресе средњег ранга називане су још и Мифтах медресе, зато што се у њима изучавало истоимено дело Сакакија (1160 – 1190). Ове школе биле су познате по усмерењу ка књижевно реторичким и теолошким предметима. Медресе вишег ступња биле су ретке у нашим крајевима, на њима се изучавало право и теологија, а код нас су се налазиле само у Сарајеву, Скопљу и Мостару, због чега је велики број ученика са наших простора образовање настављао у Истанбулу.²¹⁹

Упркос томе што на простору југоисточне Србије нису постојале значајније медресе, са сигурношћу се може тврдити да су припадници улеме, као и други образовани појединци, након завршене медресе долазили у ове крајеве са намером учвршћивања и ширења вере или као представници државне управе. На тај начин су ове високе школе имале кључну улогу у процесу исламизације, оријентализације и акултурације насеља на посматраном простору.

Сматра се да су основу за ширење ислама, као и главна идеолошка упоришта за успостављање и одржавање османске власти, чиниле дервишке текије или завије,²²⁰ у којима су се окупљали дервиши, њихови следбеници и ученици. Дервиши су били проповедници специфичних, незваничних путева (тарикат) којима се могло доћи до сједињавања са Алахом. ПравOVERНИ сунитски ислам, као званична државна религија, толерисао је ове посебне путеве вере, под условом да су њихови поборници поштовали и исповедали основне исламске догме. Ова слобода довела је до појаве да је скоро сваки сталеж у османском друштву поштовао различит тарикат. Дервишки редови у нашим крајевима васпитавали су своје ученике у неограниченој и мистичној љубави према Богу и учили их низу људских врлина, а пре свега начину на који ће нестати као индивидуа и утопити се у апсолутном божанском бићу.²²¹ Дервишки мистици – суфије морали су да се јасно и видљиво издвајају из околине. Пре свега, они су носили вунену хаљину (ар. *şüf* – „вуна“), по којој су вероватно добили име, затим су морали да воде посебан духовни и материјални живот и да поседују изванредну духовну енергију. Други сматрају да су суфије назив добиле од глагола који означава чистоту (ар. *şafā* – „бити чист, прозрочан“). За поједине истраживаче суфизам је пре

²¹⁸ *Историја Ниша I*, 137 (Д. Бојанић).

²¹⁹ *Оксфордска историја ислама*, Београд 2016, 374, 375; Ismet Kasumović, *Školstvo i njegov razvoj u stvaranju pretpostavki za razvoj kulture u Bosni i Hercegovini u osmanskom periodu*, Prilozi za orijentalnu filologiju Vol. 41, Sarajevo 1991, 305; Madžida Bećirbegović, *Urbanizacija i prosvjetni objekti u Bosanskom ejaletu kao faktori širenja islamske kulture*, 363, 364;

²²⁰ Завије су, по неким ауторима, мање верски објекти од текија; Марија Копривица, *Нишка област од 1428. до половине XVI века*, 38; Татјана Катић, *Османизовано средњовековног града: урбани и демографски развој Призрена од половине XV до краја XVI века*, 106.

²²¹ *Историја Ниша I*, 134 (Д. Бојанић); Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 105; Милан Ранђеловић, *Захиде Баши: један пример суфијске мистике из османског Ниша*, Гласник Етнографског института САНУ LXVI (1), Београд 2018, 140.

став, него доктрина, док га други сматрају унутрашњом, личном димензијом ислама. Наведене чињенице утицале су пресудно да се мистични ислам већ у самом почетку разуди на бројне редове, братовштине или тарикате, којима су на челу стајали шејхови. На тај начин су суфијски редови, толико заступљени у нашим земљама у време Османлија, постали допуна недостајућој црквеној организацији ислама.²²²

Поједини дервишки редови, чије учење је садржало елементе хришћанства и паганства, односно учења о тражењу друштвене правде и једнакости, лако су налазили пут до присталица у оним слојевима друштва који су били угрожени и незадовољни постојећим поретком. Такве присталице постајали су најватренији пропагатори ислама, с обзиром да су они говорили локалним језиком, прошараним великим бројем арапских израза, због чега су још лакше прилазили другим незадовољним појединцима и групама. Примање ислама посредством мистичних дервишких учења, преко појединаца који су и сами недавно променили веру, било је додатно олакшано зато што се није доживљавало као издаја вере, већ као прихватање друштвено праведнијег света, чији су идеали веома блиски учењима хришћанства.²²³

Југоисток Србије дошао је у додир са хетеродоксним дервишким редовима доласком једне групе Туркмена из Сарухана, који су у последњим деценијама XIV века досељени између Скопља и Ниша, као и преко бугарске територије, где су такви редови имали плодно тле међу остацима бугарских богумила. О тој торлачкој фази исламизације нема довољно података у историјским изворима, али се она може сматрати претходницом бекташијској фази. Ова фаза исламизације југоисточне Србије почиње у другој половини XV и завршава се током XVI века. Бекташијски ред био је, пре свега, масован и окренут борцима и ратницима, иако је имао присталице и међу слободним сељаштвом, због чега је дружење и дух заједништва био у центру његовог учења. Равноправност је схватана као равноправност припадника реда који су се налазили на истом друштвеном положају. У иначе скривеном церемонијалу бекташијског реда централно место имало је окупљање ради спајања у вечном животу кроз опијање вином, слушање музике, играње, песму и гозбу. Мистично схватање циља живота било је обележено ратничким позивом (акинџије и јаничари су били бекташије) и идеалом ратничке смрти на Божијем путу.²²⁴

Бекташијско учење било је блиско балканским хришћанима зато што је трпељиво према другим верама и није захтевало строго придржавање исламским ритуалима као што су молитва или пост. Поред тога, бекташијама је било прихватљиво да се жене појављују у јавности без фереца и да се мешају са мушкарцима. Са друге стране, духовну компоненту овог веровања сачињавају различити елементи народне вере, због чега је, уз тактичност и толеранцију бекташијских шејхова, оно успешно спроводило своју прозелитску делатност међу хришћанима.²²⁵ Постојање Ахмед-дединог турбета средином XVII века у Пироту²²⁶ указује на постојање припадника мевлевијског дервишког реда у овом граду, с обзиром да је ова титула („деда“, „дјед“) била карактеристична за поглаваре текија овог реда. У Пироту је деловао и дервишки ред календерија, за које се сматра да су одиграли значајну улогу у насељавању новоосвојених крајева.²²⁷

Осим оног спољног, односно јавног преласка на ислам који се угледао у изговарању шехаде у присуству сведока, постојао је далеко дубљи и значајнији процес прихватања нове религије. У том процесу значајну улогу одиграло је криптохришћанство, односно

²²² Раде Божовић, *Пут ислама – поглед у исламско-арапску културу*, Београд 2015, 244;

²²³ Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, 593 – 597; *Оксфордска историја ислама*, 367, 368.

²²⁴ *Историја Ниша I*, 134, 135 (Д. Бојанић); Милан Ранђеловић, *Захиде Баџи: један пример суфијске мистике из османског Ниша*, 140, 141.

²²⁵ Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 67.

²²⁶ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 60, 61.

²²⁷ Тајјана Катић, *Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века*, Пиротски зборник 32/33 (2007/2008), 56, 57.

двоверство. Посведочени су бројни случајеви појединаца, група и читавих насеља у Османском царству која су примала ислам, а затим настављала по својим старим обичајима, јавно или тајно.²²⁸ Оваквој пракси нарочито су погодовали дервишки редови, којих је било и у југоисточној Србији и њеном највећем граду Нишу, а о чему је раније било речи. Велики број турбета побожних и имућних Нишлија и Нишлијки током времена су постала позната места ходочашћа, попут хришћанских светих места.

О дубоком упливу прадедовске религије у живот нових муслимана сведоче неки обичаји из XIX века, које је забележио Тихомир Ђорђевић у Нишу. Наиме, он је записао да су муслимани свечано проводили дан пред Божић, или Божик како су га они називали. Тај дан они се нису смели свађати ни туђи, а за вечером се служило сувих шљива, вишања, смокава и кувана тиква – тиквеник. Након вечере, време се проводило весело и уз песму, док су жене закључавале врата катанцем и говориле да се тако исто душманима закључају уста. Пазило се још да уочи Божика у кући не буде прљавог рубља, зато што је тада магијско деловање јаче.²²⁹ Запањујуће сличности изеђу наведеног обичаја и Бадње вечери јасно говоре о снажном утицају религије предака и на далеке потомке оних који су променили веру.

Карактеристично за нишке муслимане био је велики број хаџија, нарочито међу конвертитима, па се готово као правило може узети да су они који су прелазили на ислам, као своју обавезу, обављали хаџилук у Меку.²³⁰ На овај начин, нови муслимани на најзахтевнији начин доказивали су оданост вери и тако своју околину несумњиво уверавали у непоколебљивост одлуке да пређу у ислам, односно да напусте хришћанску цркву.²³¹ Приликом поласка у Меку, хаџије у Нишу трудиле су се да са собом понесу само благословен новац. Такав новац, по веровању, имали су бербери, зато што је стари обичај био да се берберину плати колико муштерија жели по вољи. Слично веровање важило је и за пекаре, па су оне хаџије, који су сумњали у порекло свог новца, тај новац мењали са берберима и пекарима. Супротно томе, никада се није носио новац угљара – ћумурџија, који су зарађивали пекући земљу која храни и убијајући невинне мраве у земљи, како се говорило.²³²

Прва фаза ширења ислама на Балкану одвијала се до краја владавине Мехмеда II (1481), када се сунитски ислам учвршћавао као државна вера, а Османско царство утврђивало своје границе на северу и западу. У то време је овај процес био углавном ограничен на градове, нарочито оне на правцима дејства османске војске. За ширење ислама у југоисточној Србији значајнија је друга фаза исламизације која је започета око 1480. године, а свој врхунац доживела у време владавине Сулејмана II Законодавца (1520 – 1566).²³³ Ово је време када се султанова власт осећала најснажније и када су сви сегменти друштва били коначно укључени у османски државни апарат, што је код хришћана разбило илузију о скором доласку слободе. Једини начин на који су вође хришћанских заједница могле да очувају свој ранији повлашћени положај био је прелазак у веру освајача, што је документовано у османским пописима. Са друге стране, нижи слојеви друштва видели су своју прилику у одласку у градове у успону где су бољу будућност тражили у оквирима нове заједнице – уме. Динамику исламизације убрзавали су и ратови, који су понекад трајали више деценија, а нарочито од средине XVII века, када је османско царство ушло у период слабљења и растакања државних и друштвених институција. Исламизацију је убрзало и укидање Пећке патријаршије 1766. године, чиме су Срби у оквирима Османског царства

²²⁸ Олга Зиројевић, *Двоверје*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 432 – 442.

²²⁹ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот* 2, Београд 1984, 206, 207.

²³⁰ *Историја Ниша I*, 135 (Д. Бојанић).

²³¹ Хаџилук и у данашње време представља компликован и скуп подухват, препун опасности. У прошлости, ходочашће у Меку је било многоструко скупље и односило је велики број живота, тако да је за ово сведочанство вере била потребна још већа воља, далеко више времена, новца и посвећености.

²³² Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот* 2, 207.

²³³ Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 67, 68.

остали без једине институције која је чувала сећање на њихову некадашњу слободу и независност.²³⁴

Упркос променљивој динамици исламизације становништва, чак и савременици овог процеса у XVII веку углавном се слажу да је она била местимична и да је углавном захватала градско становништво, док су сеоско становништво готово искључиво чинили хришћани. Овоме у прилог говоре речи анонимног пратиоца француског барона Луја де Ајеа из 1621. године који наводи да *осим спахија и тимарника, у Нишу има и јаничара и спахија Портиних, који се ту налазе као посада како ради сигурности путева тако и ради држања у покорности десет хиљада хришћана који се налазе на две миље око овог града.*²³⁵

За проучавање исламизације насеља значајно је постојање лица које порекло своје лозе могу да докажу све до пророка Мухамеда.²³⁶ Први помен Сејида у Нишу забележен је у попису из 1498. године.²³⁷ Евлија Челеби је, приликом проласка кроз град 1660. године, забележио постојање заступника накибул-ешрафа у граду.²³⁸ Заступника сејида и шерифа имали су само значајни центри османске државе. Постојање особа које своје порекло везују за лозу пророка Мухамеда сведочи о изразито муслиманском карактеру града у XVII веку.²³⁹ У Лесковцу су почетком XVI века пописана чак четири сејида.²⁴⁰ Накибул-ешраф Сејид Омер из Кафе помиње се у Нишу средином XVIII века у вези са спорењем око власништва над земљом у нишком селу Хум. Мутеселим знаменитог београдског везира Мустафа-паше Хафис-ага потписивао се почетком XIX века као Сејид, што значи да је од градског накибул-ешрафа био признат за Мухамедовог потомка.²⁴¹

О продирању ислама у сеоско подручје сведочи попис из 1564. године. Муслимани су се у нишка села настањивали као земљорадници или су у њима заснивали чифлуке.²⁴² Снажна исламизација на сеоском подручју забележена је у лесковачком селу Пертате средином XVI века. У овом насељу је 1516. године било 19 муслиманских и 175 хришћанских домаћинстава, да би за пола века број хришћана опао на 75, док је број муслиманских домова порастао на 65. Ово је за последицу имало оријентализацију насеља, видљиву у подизању нове џамије Мехмед-бега, сина Михала, крушевачког санџакбега и изградњи једног хамама.²⁴³

Темпо исламизације по правилу се појачавао у време слабљења и криза у Османском царству. Тако је читав XIX век до 1878. године обележен честим извештајима о насилним преласцима на ислам, а нарочито отмицама девојака и жена, које су превођене у ислам и постајале муслиманске супруге и мајке или слушкиње и робиње. Овакви поступци били су више дело осионих појединаца, него организована акција. Међутим, како овакви поступци по правилу нису били санкционисани, они су били учестали и бројни. Поред отмица, демографску слику југоисточне Србије нарочито је мењало насељавање Татара и Черкеза из Русије, одлазак хришћана у Србију и насељавање мухацира у супротном правцу, као и прилисно прогонство (сургун) хришћана у унутрашњост Османског царства.²⁴⁴

²³⁴ Марија Коцић, Марија, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 114, 115.

²³⁵ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 171.

²³⁶ Више у: Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, 579.

²³⁷ Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 99, 100.

²³⁸ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62.

²³⁹ *Историја Ниша I*, 135, 136 (Д. Бојанић).

²⁴⁰ Драгана Амедоски, Владета Петровић, Владета, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, Историјски институт Београд, Посебна издања 71 (2018), 175.

²⁴¹ Hülya Canbakal, *On the „Nobility“ of Provincial Notables, Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V, Rethymno 2005*, 39 – 50; *Историја Ниша I*, 231, 238 (Р. Тричковић).

²⁴² *Историја Ниша I*, 138 (Д. Бојанић).

²⁴³ Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, 146, 147.

²⁴⁴ *Историја Ниша I*, 294 – 297 (Вл. Стојанчевић).

2.1 Муслимани југоисточне Србије до 1878. године

О раном присуству муслимана у југоисточној Србији сведочи Брокијеров запис из 1433. године у коме се наводи да у Пироту живи *само мало Турака*.²⁴⁵ Ово је време када град још није коначно прешао у руке Османлија, тако да су поменути Турци вероватно муслимани преостали након претходног периода султанове власти над градом. О муслиманима у овом делу наше земље током XV века говори и извештај Мартина Сегоне упућен папи Сиксту VI 1481. године. У њему се наводи да у Нишу живе *Турци и Бугари*. Не улазећи дубље у поузданост податка о етничкој припадности хришћана у граду, са сигурношћу се може сматрати да су поменути Турци били муслимани.²⁴⁶

Прве поуздане податке о муслиманском становништву Ниша доноси османски попис Нишког кадилука из 1498. године. Пре свега, интересантна је чињеница да су, од укупно 43 тимара, три зеамета и једног хаса поседа смедеревског санџакбега, чак 4 тимарника хришћани, док су двојица конвертити – синови Абдулаха.²⁴⁷ За једног хришћанског спахију наведено је да је у питању „пребег“, што може једино да значи да се ради о хришћанину који је из Угарске или неке друге околне земље прешао на страну Османлија. На територији целог кадилука било је 212 муслиманских кућа, од чега у граду, који је пописан у оквиру поменутог хаса, забележен је један џемат муслимана, подељен у три махале, образоване око џамије султана Мурата и месцида Хаџи Балабана и Ћуприбаше. У махали Џамија било је пописано 77, Хаџи Балабан 47, док је у Ћуприбаши живело 28 муслиманских породица. Уз њих, још 14 муслимана живело је око текије. У све три побројане махале живело је укупно 13 синова Абдулаха, односно конвертита, што се, у односу на 166 муслиманских домаћинства, не може сматрати превеликим бројем.²⁴⁸

Када је у питању укупан број муслимана, уколико рачунамо да је једно потпуно муслиманско домаћинство имало 5 – 8 чланова,²⁴⁹ у Нишу је 1498. године живело између 830 и 1 328 муслимана. Како је у то доба, по истој рачуници, читава нишка нахија имала између 20 625 и 33 000 становника²⁵⁰ долазимо до закључка да муслимани нису чинили велики удео у становништву, али да њихов број свакако није занемарљив, нарочито у самом граду где је живело између 720 и 915 хришћана. Дакле, већ тада муслимани чине око 53.7% становника града и имају релативну већину.²⁵¹ За разлику од града Ниша, где већ крајем XV века муслимани имају већину, на сеоском подручју они се налазе у мањини и чине 1.68% становништва (71 домаћинство) распоређеног у 15 села.²⁵² Једно од нишких села у којима су живели припадници исламске заједнице било је Медошевац и у њему су 1498. године живеде две муслиманске породице. Седам деценија касније, у овом селу више нема муслимана.²⁵³ Разлог малом броју муслимана на селу може се тражити и у повлашћенијем положају

²⁴⁵ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127.

²⁴⁶ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 39 – 40; Овај помен Бугара у Нишу оспорава седам деценија касније податак Ханса Дерншвама који хришћане Ниша и околине експлицитно назива Србима, наводећи да је цео предео до Ниша Србија. Стефан Герлах готово у исто време нишке хришћане такође назива Србима; Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 65 – 68; Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 98, 99.

²⁴⁷ Старешине домаћинства који су у пописним књигама уписивани као „синови Абдулаха“, што у преводу значи синови слуге Божијег, били су конвертити у првоме колену, а на овај начин је избегавано уписивање хришћанског имена њиховог оца; Олга Зиројевић, *Конвертити – како су се звали*, Подгорица 2001, 7 – 27.

²⁴⁸ Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 97 – 100.

²⁴⁹ Ема Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, 367.

²⁵⁰ Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 97 – 100.

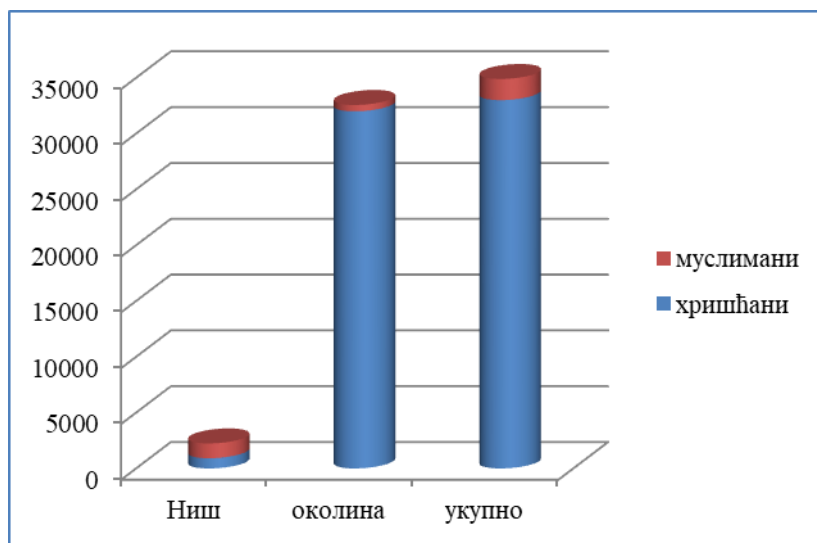
²⁵¹ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 73, 74.

²⁵² Марија Копривица, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, 552.

²⁵³ Зиројевић, Олга, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, Зборник Историјског музеја Србије 7, Београд 1970, 170.

становника града у односу на њих, без обзира на верску или сталешку припадност.²⁵⁴ Бројност муслиманског живља претежно је зависила од величине и значаја насеља. Тако је у Нишу било највише муслимана, процентуално и апсолутно. На овај начин је растуће царство осигуравало сигурну залеђину за даљи продор на запад.

Табела 1 - процена број муслимана и хришћана у Нишу и околини 1498. године

Попис из 1516. показује да је укупан број становника Ниша и околине опао у односу на 1498. годину, што се може приписати куги која је захватила Османско царство баш ове године. Битно је нагласити да овим пописом нису обухваћени нишки Роми, што је у великој мери утицало на благу стагнацију броја становника. Очекивани демографски просперитет града, с обзиром на богату околину, изостао је због елементарних и других несрећа које су у то време захватиле читаво царство. Поред поменуте куге, у ово време се десила и шестогодишња глад, од чега је страдао велики број становника. Велики земљотрес погодио је Анадолију 1509. године, што је имало последица у целој држави. Међутим, ако се узме само градско насеље Ниш у обзир, види се пораст муслиманског становништва у односу на 1498. годину, па тако на 246 муслиманских у граду постоји 129 хришћанских породица, што је и укупни пораст броја муслимана у односу на претходни попис и сада муслиманска популација чини око 65.6% градског становништва.²⁵⁵ Међутим, интересантан је велики пораст броја конвертита, па је тако од 155 старешина домаћинстава у махали Џамија, чак 68 уписано као синови Абдулаха, у Чаршијском месциду од 29, конвертита је 12, док су у Ћуприбаши од 60 домаћинстава 23 променили веру у првом колону. Дакле, од укупно 246 муслиманских породица, 1516. године било је 103 конвертита.²⁵⁶ Када је у питању околина града, ту је дошло да опадања броја муслимана процентуално на 1.44% укупног броја становника или 61 домаћинство, распоређено у 14 села.²⁵⁷ Муслиманске породице углавном су насељавала села на Цариградском друму, па је тако на овом попису забележено чак седам породица у селу Горња Топоница, наспрам 48 хришћанских, седам нежењених и осам удовичких домаћинстава.²⁵⁸ Пола века касније, у Горњој Топоници ће остати само једна муслиманска породица, наспрам девет хришћанских и једном кућом нежењеног лица. Једну деценију касније, у селу ће живети три муслиманске породице и 17 хришћанских.²⁵⁹

²⁵⁴ Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 127.

²⁵⁵ Ема Миљковић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, 193 - 194; Марија Копривица, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, 548.

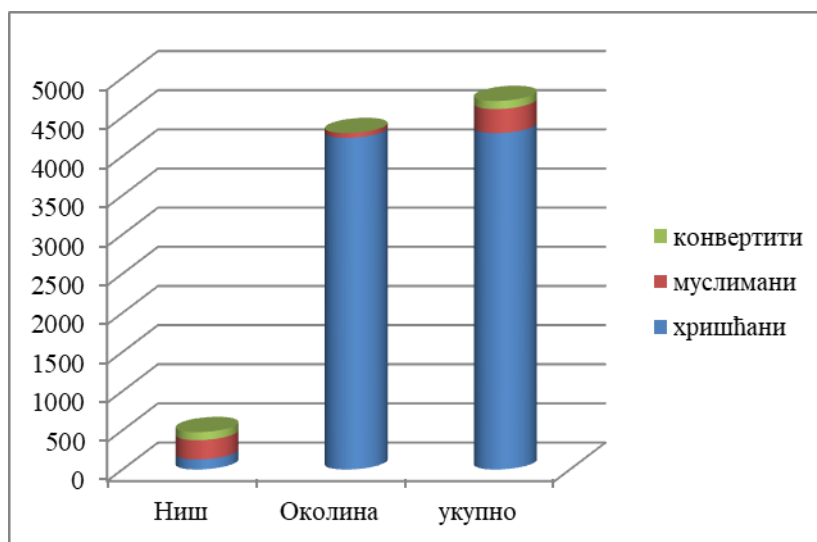
²⁵⁶ *Историја Ниша I*, 133 (Д. Бојанић).

²⁵⁷ Марија Копривица, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, 548.

²⁵⁸ Ема Миљковић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, 196.

²⁵⁹ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 168.

Табела 2 – процена броја муслиманских и хришћаних домаћинстава у Нишу и околини 1516. године

Наведени пописи из 1498. и 1516. године, иако нису сачињени непосредно након освајања Ниша и околине, сведоче о доброј насељености и урбаности територије у претходном периоду, односно периоду српске владавине над овим крајем. У то време Нишка нахија имала је просечно 33 домаћинства по селу, што је највећи број у односу на читав Смедеревски санџак у коме је просек био тек 22 породице, односно куће. Територија обухваћена овим пописима захвата око 1 060 километара квадратних, па долазимо до податка да је на њој живело 22.55 становника по километру квадратном 1498. године, односно 21.6 становника по километру квадратном 1516. године, што се и у данашње време може сматрати релативно добром насељеношћу.²⁶⁰ Анализирајући два поменута пописа такође је приметан велики број самачких домаћинстава, па је тако 1498. године 26%, а 1516. године 20% самаца, што је далеко више него у осталим нахијама Смедеревског санџака. Разлог овоме може се тражити у чињеници да је кадилук Ниш освојен две деценије пре остатка санџака, због чега се у њему османска власт значајније усталила, па су се створили бољи економски услови да појединци заснују самостална домаћинства, без обзира на то што су самци.²⁶¹ Упоредном анализом пописа из 1498. и 1516. године уочава се интересантна појава да је већи број муслимана променио веру у првом колелу. Поред тога, о великим демографским кретањима сведочи податак да је село Боњинце, 1498. године уписано као чисто муслиманско село са 16 кућа, у попису 1516. године чисто хришћанско са 25 кућа. Узрок овоме могло би бити колективно пресељење или каква природна катастрофа.²⁶² Село Брзи Брод, једино сеоско насеље данашње централне нишке општине Медијана, било је насељено бројном муслиманском популацијом од 28 породица 1498. и 27 породица 1516. године. Током наредних деценија, број хришћана у Брзом Броду ће опадати све док село не постане искључиво муслиманско у седмој деценији XVI века, када ће у њему живети само осам домаћинстава.²⁶³

Непотпуни попис из 1528. године показује значајан пад укупног броја становника Ниша. Наиме у том попису забележено је 155 муслиманских и 63 хришћанске породице, што значи да је у то време у граду оквирно било 71% муслиманских домаћинстава. Процентуално

²⁶⁰ Ема Миљковић, *Типологија сеоских насеља у првом веку османске владавине у српским земљама*, 198; Марија Копривица, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, 548.

²⁶¹ Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476 – 1560: земља – насеља – становништво*, 200.

²⁶² Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 137; Ема Миљковић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, 200.

²⁶³ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 178; Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 130; Ема Миљковић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, 196.

гледано, хришћанска заједница Ниша је доживела већи пад, али је и број муслимана у граду смањен. Није познато шта би могао бити узрок овом смањењу броја становника, али се може претпоставити да се део становника преселио у освојени Београд и да је део града страдао у пожару, у коме је изгорео месцид Хаџи-Балабан.²⁶⁴ Када је у питању прелазак у ислам, судећи по овом попису, више од једне трећине муслимана Ниша били су конвертити у првом колону, па је од 155 домаћинстава, чак 56 старешина било уписано као синови Абдулаха.²⁶⁵ Пролазећи кроз Ниш 1550. године Млечанин Катарин Зен, који се налазио на челу једног француског посланства, забележио је да 90 посто становништва града и околине чине хришћани, што би значило да остатак представљају припадници исламске вероисповести.²⁶⁶ То би за овај период био доста велики проценат, с обзиром да се велики број муслимана током прве половине XVI века кретао у правцу османских освајања, на север, напуштајући југоисточну Србију која је постала унутрашњост државе.

Када је у питању Ниш, као центар југоисточне Србије, попис из 1564. године показује да је укупан број муслиманских домаћинстава достигао број од 317 (81.7% становника града), док у исто време у граду живи 54 хришћанских породица. То показује да се, у односу на попис из 1528. године број муслимана увећао за једну четвртину, док је број хришћана преполовљен.²⁶⁷ Од укупног броја муслиманских домаћинстава, било је 81 породица нових муслимана у првом колону.²⁶⁸ Овако велики број муслимана у Нишу утицао је на путописца Јакоба Бецека да, пролазећи кроз град 1564. године, забележи да у Нишу живе само муслимани речима *варош је од Турака насељена*,²⁶⁹ што је у великој мери потврдио анонимни пратилац Паола Контаринија 1580. године, наводећи да укупно постоји 1 500 огњишта. Контарини записује да у Нишу углавном *живе Турци*.²⁷⁰ Њима се у великој мери супроставља податак о демографској слици југоистока Србије, односно Понишавља, који доноси 1587. године Рајнолд Лубенау. Он наводи да у Нишу и Пироту живе *већином хришћани пошто се Турци радије задржавају у великим градовима, јер њихов закон забрањује вино*.²⁷¹

Османска владавина над југоисточном Србијом није имала позитиван демографски утицај у првој половини XVI века, о чему сведочи дефтер из 1564. године. Наиме, судећи по овом попису дошло је до пада укупног броја становника, смањења величине насеља у околини Ниша и пада удела хришћана у укупном становништву града. Овај пад броја становника може бити последица честих појава глади и куге, као и одлива незадовољног становништва преко Саве и Дунава. Такође, тренд уситњавања села може се приписати нестанку великих феудалних пољопривредних газдинстава, услед чега је дошло до смањења поседа и померања тежишта са земљорадње на сточарство.²⁷²

Пописом из времена султана Мурата III (1574 – 1595) обухваћено је 220 домаћинстава, међу којима је било 193 муслиманске породице (86.5% становништва). У односу на попис из 1564. године ово је пад за више од једне трећине, како међу хришћанима, тако и међу муслиманима. Може се претпоставити да овим пописом није обухваћено целокупно становништво, нарочито међу популацијом исламске вероисповести, док је код хришћана тренд смањења постојао још од краја XV века.²⁷³ Насупрот овоме, поједини

²⁶⁴ *Историја Ниша I*, 127 (Д. Бојанић).

²⁶⁵ Исто 133 – 134.

²⁶⁶ Petar Matković, *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. veka*, 209.

²⁶⁷ *Историја Ниша I*, 129 (Д. Бојанић).

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 86.

²⁷⁰ Petar Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI. veka - Dnevnicima o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad- osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580.*, 67.

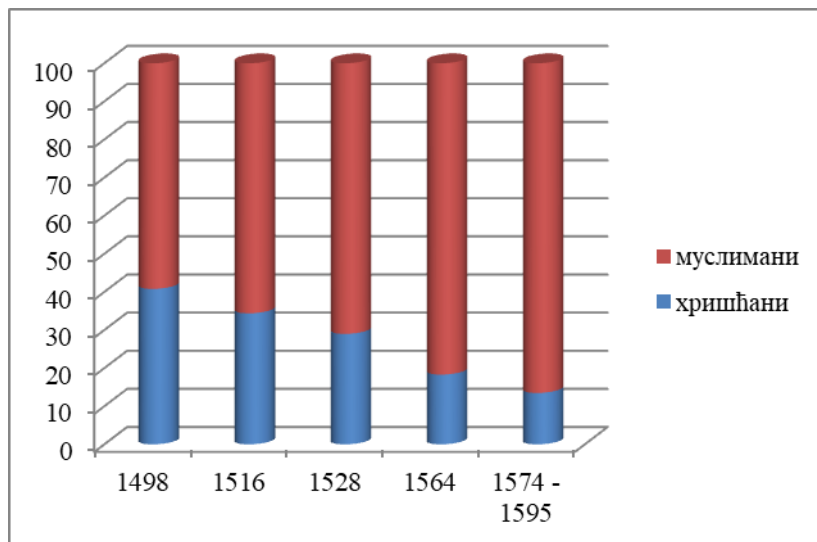
²⁷¹ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

²⁷² *Историја Ниша I*, 109, 110 (Д. Бојанић).

²⁷³ Овај попис настао је у периоду када тимарски систем губи на значају, а читлучки односи узимају маха, због чега ранији систем опорезивања и уписивања у дефтере нема ранији смисао, па се подаци из њега не могу

путописци, попут Вратислава од Митровице, који су крајем XVI века прошли кроз Ниш сведоче о далеко бољој насељености града, него што је то последњи попис забележио. Он наводи да је *Ниш доста знатан и насељен*.²⁷⁴ Ова разлика у тумачењу броја становника од стране путописаца у односу на званичне пописе становништва спровођене у Османском царству не може се приписати само њиховој погрешној процени. Наиме, како је већ наведено да пописима нису обухваћене поједине категорије становништва, можемо претпоставити да и у овом случају дефтери не садржи све становнике града. Са друге стране, треба имати на уму и то да западни путописци нису могли нарочито прецизно да измере број становника, кућа и дућана, или су просто податке преписивали и од неких ранијих путника, не проверавајући право стање.

Табела 3 - пораст процента муслимана у Нишу током XVI века

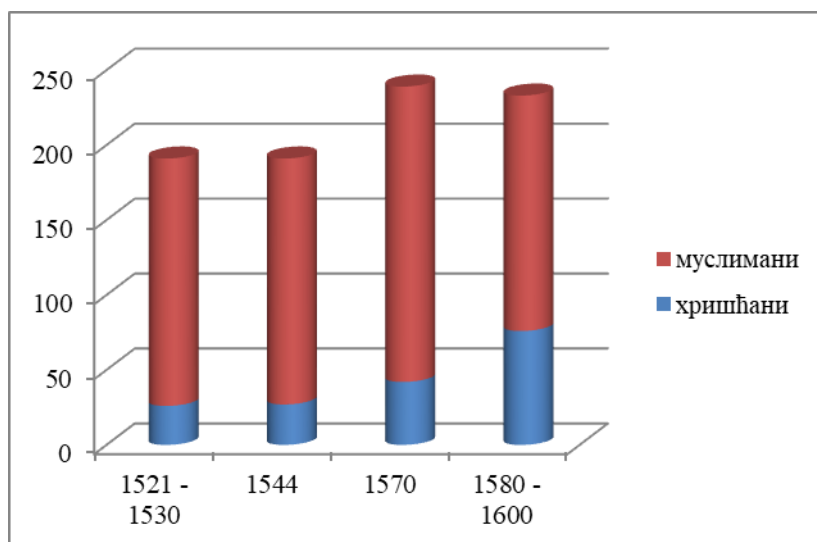
Први званични османски попис Пирота из времена владавине султана Сулејмана бележи 142 муслиманске куће и 23 неожењена. Од тог броја, чак 40 су конвертити, док су хришћани у знатној мањини (26). У то време у Пироту је постојало укупно пет махала. Следећи попис из 1544. године сведочи о одређеном порасту муслиманског живља, па тада у граду постоје 164 муслиманска домаћинства и, као и у претходном попису, далеко мање хришћана (27). Број конвертита је 26. До 1570. године број муслимана у Пироту расте на 197, од чега је чак 42 конвертита, а расте и број хришћана, али они и даље остају у мањини. Интересантно је да у последњим деценијама XVI века долази до благог пада муслиманског становништва, који тада живе у 157 домаћинстава и знатног увећања броја хришћана, којих је 76.²⁷⁵

узимати са поузданошћу као код ранијих пописа; Марија Копривица, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, 549.

²⁷⁴ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1585. i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, 141.

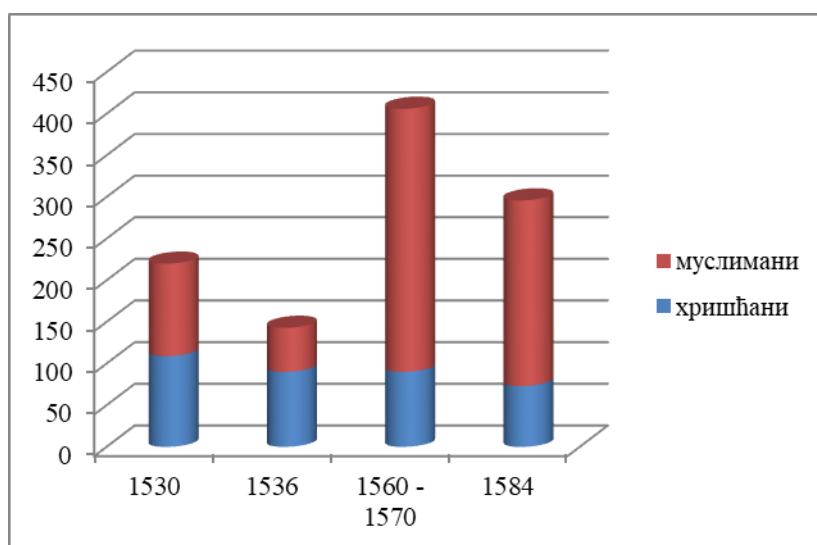
²⁷⁵ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 188; Татјана Катић, *Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века*, 58.

Табела 4 – домаћинстава хришћана и муслимана у Пироту током XVI века

У првој половини XVI века у Прокупљу је опадао број становника, али су хришћани све време држали корак у броју становника. Попис 1530. године бележи да су наспрот чак 13 хришћанских стајале само три муслиманске махале. Прецизније, наспрот 111 муслиманских домаћинстава, било је 109 хришћанских. На наредном попису 1536. године хришћани су пописани у оквиру једног џемата и било их је 90 породица, док је муслиманских кућа било 53 у три махале. Како је раније већ наведено, број муслимана знатно је порастао до седме деценије XVI века, али се број махала није увећао. Тада је муслимана било чак у 316 домаћинстава у четири махале, док је број хришћана остао непромењен у односу на претходни попис и први пут је уписано 18 ромских породица. У то време чак трећина пописаних били су конвертити у првом колону. Попис из 1584. године бележи 223 муслиманска домаћинства наспрот 73 хришћанска. Ово показује да је град у другој половини XVI века дефинитивно постао доминантно муслимански и створени су услови за убрзану оријентализацију насеља. Интересантно је да су трећина пописаних били конвертити, али је било и досељеника из различитих крајева царства.²⁷⁶

Табела 5 – однос броја домаћинстава хришћана и муслимана у Прокупљу током XVI века

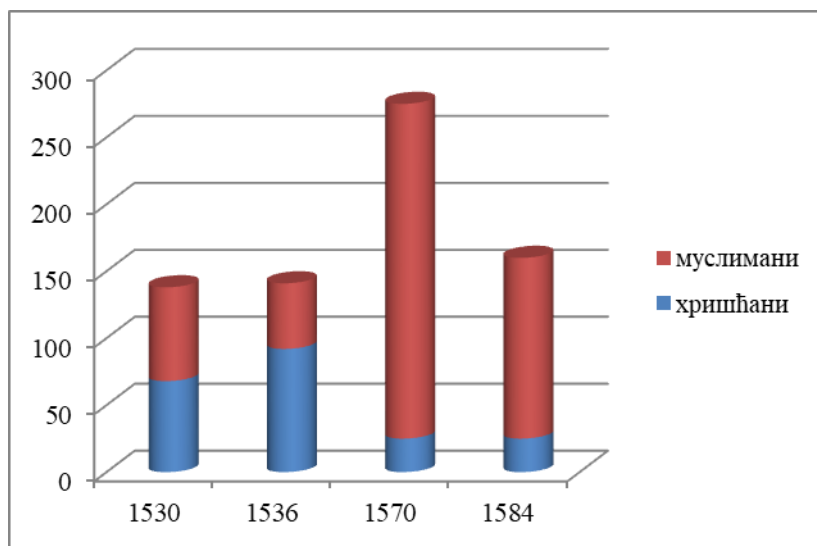

Лесковачки муслимани живели су 1530. године у махали Часне џамије и Кадије и било их је укупно 70, наспрам 68 хришћанских домаћинстава. На наредном попису 1536.

²⁷⁶ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 114, 173;

године уписано је укупно 92 муслиманска домаћинства у махалама Часне цамије, Абид Челебије и Хасан-бега, наспрам 49 хришћанских домаћинстава. Више од три деценије касније дошло је до знатног увећања најстарије махале Старе цамије, у којој тада живи чак 113 домаћинстава муслимана, 73 муслиманске куће налазе се у махали Абид Челебије, а у Хасан-беговој 64, уз 27 хришћанских и 13 ромских. То значи да је у граду 1570. године било 250 муслиманских домаћинстава, од којих су чак четвртину чинили конвертити, наспрам само 25 кућа хришћана. До новог прекомпоновања махала дошло је до 1584. године, када је у Лесковцу уписано укупно 135 муслиманских, наспрам 25 хришћанских домаћинстава.²⁷⁷ Након што је прекинуто са праксом редовних састављања пописних дефтера, све до новијих времена не постоје поузданији подаци о величини лесковачке вароши. Релативно се поуздано може утврдити да је почетком XIX века Лесковац имао више од две хиљаде кућа, док пола столећа касније аустријски конзул Хан процењује да је у граду више од три хиљаде кућа од којих 500 турских.²⁷⁸

Табела 6 – однос броја домаћинстава хришћана и муслимана у Лесковцу током XVI века

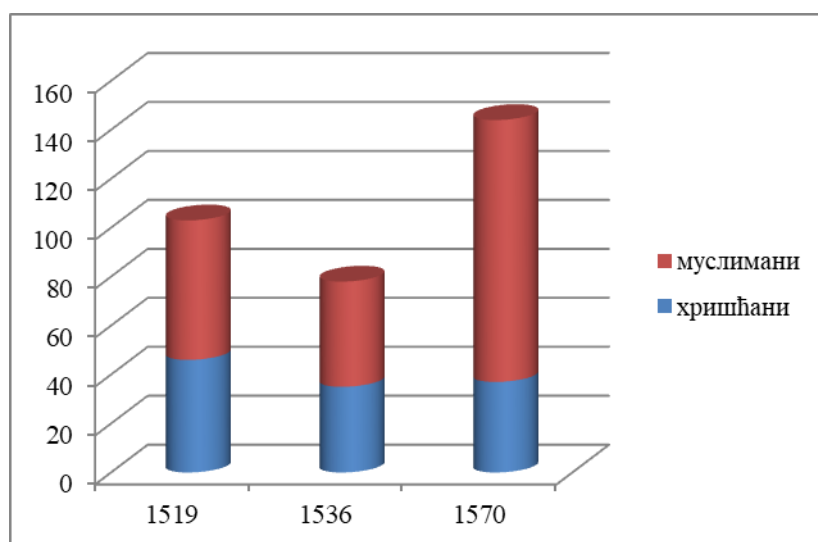
Значајне демографске промене десиле су се и на простору Врања након коначног преласка града са околином у руке Османског царства. Пописи из XVI века показују пораст броја муслиманског живља на територији читавог Врањског кадилука. У граду Врању муслимани су представљали већину већ у попису 1519. годину и тада их је било 43 потпуних породица и 14 неожењених наспрам 35 хришћанских породица, три неожењена и осам удовица. Чак четвртина пописаних муслимана уписана је под патронимом Абдулах, што значи да се ради о конвертитима у првом колену. Број муслимана се смањивао у трећој деценији XVI века и тада је било 35 потпуних породица, наспрам 38 хришћанских и пет неожењених. Међутим, од средине XVI века се број муслимана устаљује и расте, као последица стабилизације и 1570. године у граду живе 92 потпуне породице и 15 неожењених муслимана, наспрам 25 хришћанских породица и 12 неожењених. Попис 1570. године показује да је конвертита чак трећина од целокупног муслиманског живља у Врању. Тај број показује само број исламизованих житеља у једној генерацији, док је немогуће пратити исламизоване у другом или трећем колену.²⁷⁹

²⁷⁷ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 115, 116, 138, 139, 173.

²⁷⁸ Радмила Стојановић, *Изглед Лесковца за вријеме Турака*, Лесковачки зборник 7 (1967), 48; Донка Петковић, *Лесковац - биографија града*, Лесковац 2014, 33.

²⁷⁹ Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, 20 – 24.

Табела 7 – однос броја домаћинстава хришћана и муслимана у Врању током XVI века

Ако се Врањски кадилук посматра као целина уочљиво је да су хришћани представљали већину у односу на муслиманско становништво. Учешће од око 2% муслимана међу хришћанима порасло је од 1519. до 1570. године на око 2,6%. Скоро половину пописаног муслиманског сеоског становништва Врањског кадилука представљају конвертити који носе патроним Абдулах. Ова исламизација започета је још у XV веку и наставила се кроз читав XVI век и обухватила је појединачне старешине породица у селима Врањског кадилука.²⁸⁰

Када је у питању етничка структура југоисточне Србије крајем XV и током XVI века, тешко је утврдити чак и најопштије црте припадности становништва. Наиме, управни и порески систем Османског царства почивао је на подели становника према вероисповести, док етнички елемент није имао никакву улогу. Уопште узевши, национална припадност и појам етничког идентитета неће имати одлучујући значај све до Француске револуције и развитка нација у XIX веку. Дакле, у османским пописним књигама ће се само повремено и без утврђеног правила јављати етничке одреднице, које пре могу имати улогу идентификације личности, него наглашавања етничке припадности појединца. Тако се у Нишу 1498. године помиње син Арбанаса, Курд кројач и један ослобођени роб Курда. Затим су забележена лица са надимком „сијах“, што вероватно значи да се ради о људима црне расе, односно црним Арапима.²⁸¹ Курда је било по читавој југоисточној Србији, о чему сведочи један бакалин Курд у Лесковцу и Курд кројач у Прокупљу крајем XVI века.²⁸² Постојање етничких Арапа у Нишу потврђује присуство шерифа и сејида у граду.²⁸³ Оно што представља прави изазов за науку заправо је разликовање етничких Турака од потомака конвертита, односно од Словена муслиманске вероисповести, с обзиром да су и Турци могли носити карактеристична муслиманска – арапска имена, као и конвертити, а да се у пописима ретко јављају лица са традиционалним турским народним именима.²⁸⁴ Додатну потешкоћу представља чињеница да се код нашег народа раније сваки муслиман, без обзира на етничко порекло, називао Турчином.²⁸⁵ Демографске процене путописаца, нарочито страних или оних друге вере ретко када се могу узети као поуздан извор информација. Ово нарочито важи за етничку припадност становништва. Тако Челеби 1660. године наводи да у Пироту *живе само*

²⁸⁰ Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, 20 – 24, 48.

²⁸¹ Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 100, 101.

²⁸² Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 204.

²⁸³ *Историја Ниша I*, 135, 136 (Д. Бојанић).

²⁸⁴ Марија Копривица, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, 554.

²⁸⁵ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот 2*, 121.

Бугари.²⁸⁶ Међутим, у науци је одавно прихваћено да се његови подаци о етничкој припадности становништва не могу узимати као поуздани.

На основу раније изнетих података може се закључити да су до краја XV века забележени само појединачни случајеви преласка на ислам, док у првим деценијама XVI века конвертити представљају трећину укупног муслиманског становништва Ниша, што је тренд који ће се наставити током читавог столећа, како у највећем граду, тако и у осталим градским центрима југоисточне Србије.

Када је у питању насељеност града средином XVII века, Челеби наводи да је Ниш имао око две хиљаде стамбених кућа, што би значило да је у граду живело између десет и шеснаест хиљада људи, зависно од тога колико је једно домаћинство имало просечно укућана. То би значило да је град у то време имао приближно становника као Приштина, а за трећину мање од Битоља и Смедерева и да је са тим или сличним бројем житеља дочекао почетак избијања аустро-турског рата.²⁸⁷ Непуне три деценије касније Бизозери наводи да у граду постоји између 300 и 400 кућа, које су *ниске и зидане од непечене земље*.²⁸⁸

Велики бечки рат (1683 – 1699) утицао је на демографску ситуацију на југоистоку Србије. Осим велике погибије хришћанских добровољаца, који су настрадали ратујући на аустријској страни током рата и бранећи опседнути Ниш, дошло је до егзодуса становништва у правцу Београда приликом повлачења хабзбуршке војске. Након окончања рата, Османлије су улагале велике напоре на репопулацији опустелих крајева, због чега су увођене пореске олакшице за досељенике и преузимане мере насељавања поузданијег, муслиманског становништва. У циљу решавања питања избеглица из претходних сукоба нишки кадија Ибрахим-ефендија, у склопу пописа Прокупачког, Нишког и Лесковачког кадилука, обавио је попис Ниша октобра 1710. године. Том приликом у Нишу је забележено 483 пореска обвезника, од чега су 377, односно 78% били муслимани. Од тог броја 39 су били Роми, 29 номада и десет припадника гарнизона. У 106 села Нишке нахије живели су искључиво Срби хришћани, али у далеко мањем броју него пре ратних пустошења која је донео крај XVII века. Велике демографске промене у читавој Србији, па и у југоисточној Србији, изазвало је потписивање Пожаревачког мира 1718. године. Тада је маса муслиманских избеглица напустила изгубљене крајеве северне Србије и Тамишког Баната, као и оне територије које су се непосредно граничиле са њима у страху од даљих аустријских освајања и кренуле у правцу унутрашњости земље.²⁸⁹ Исте године кроз Пирот је прошао путописац Герард Корнелијус Дриш, који бележи да у граду живе заједнице муслимана, Грка, хришћана, Јевреја и Јермена.²⁹⁰

Нарочито значајне мере у репопулацији ратом захваћеног подручја предузео је Дамад Ибрахим-паша, па је за рају Нишког пашалука, као раније за становништво београдског серхата, предвидео одређене стимулативне мере приликом насељавања. Иако усмерене на становништво које је живело на аустријским територијама, ове мере више су утицале на унутрашње миграције у царству, јер је раја из потлаченијих крајева царства потражила боље услове у новоформираном крајишту.²⁹¹

Интересантна запажања о демографској ситуацији у граду у другој половини XVIII изнео је 1784. године аустријски обавештајац Франц Ксавер Покорни, који наводи да у граду постоји хиљаду турских и исто толико хришћанских кућа. Прилично различиту процену доноси енглески путописац Севијор Лусињан, пролазећи кроз Ниш јуна 1786. године. Он наводи да већину у граду чине Турци, док су остали бугарски хришћани уз присуство нешто

²⁸⁶ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 61.

²⁸⁷ Исто, 64.

²⁸⁸ *Историја Ниша I*, 199 (Р. Тричковић).

²⁸⁹ Тађјана Катић, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, 136, 137; *Историја Ниша I*, 208 – 212 (Р. Тричковић).

²⁹⁰ Сашка Велкова, Мила Панајотовић, *Путописци о Пироту и пиротском крају*, 49.

²⁹¹ Ема Миљковић, *Нишки крај у 18. веку*, 8.

Јевреја и Јермена. Како град дели на тврђаву, варош и предграђе, он каже да у сва три дела има укупно шест хиљада кућа, од чега је само 700 хришћанских домаћинстава.²⁹² Ниш је крајем XVIII века имао око шест хиљада становника. Што се тиче полне и старосне структуре, као и већина балканских градова у ово време, доминирало је становништво између 15 и 50 година и већи је био број мушкараца. Овој другој чињеници, високом морталитету, нарочито код деце, честим појавама глади, као и податку да су градске породице углавном имале мањи број потомака него сеоске, може се приписати заслуга за негативан природни прираштај у градовима. Међутим, захваљујући механичком приливу становништва у градове југоисточне Србије, број становника константно се увећавао, осим у годинама великих епидемија, што није био нарочито редак случај.²⁹³ Француски барон и дипломата Луј Феликс – Огуст Божур процењује на крају XVIII века да у Нишу живи између 15 и 18 хиљада становника, углавном муслимана.²⁹⁴

Пролазећи кроз Ниш око 1830. године Ами Буе грубо је изнео поједине демографске податке. Он наводи да у граду живи око 16 хиљада људи, од чега је око шест хиљада муслимана.²⁹⁵ Живот нишких муслимана у ово време сликовито описује српски трговац Стевча Михаиловић након разговора са нишким Осман Хаири-пашом 1835. године. Њему се управитељ града пожалио на своје сународнике говорећи да се код њих развила велика лењост и завист. Он каже да нишки муслимани већи део дана проводе по кафанама стално оговарајући и љутећи се, уместо да се ухвате посла код других вредних муслимана или пак имућних Срба. Међутим, од самог рада за другог, за муслимане је још мрскији рад за рају, што су Срби у том тренутку и даље званично били. Паша је чак организовао састанак са нишким муслиманима на коме их је критиковао што им жене и кћерке просе милостињу испред џамија петком и да се од њих не може ући у богомољу, а они време беспослено проводе по кафанама. Осман-паша као позитиван пример наводи неког ћир Пофира који гради велику кућу, због чега су завидни Турци предлагали да му паша забрани градњу. Међутим, паша је баш супротно отишао до овог хришћанина и честитао му због изградње чврсте и лепе куће и захвалио му се што улепшава Ниш, са жељом да и други Нишлије следе његов пример.²⁹⁶ Ове пашине речи сведоче о великом имовном раслојавању становништва у граду, а нарочито међу муслиманима. Пажњу посебно привлачи чињеница да повлашћени слој становништва више није и економски доминантан и да су бројни хришћани постали довољно имућни да упошљавају код себе муслимане и имају лепше и веће куће од њих. Ови имућни хришћани – чорбације имали су могућност да стичу власништво над појединим нишким селима самостално или у ортаклуку са локалним муслиманима.

Тако је Јован Димитријевић био господар села Виландрица, док је Риста Коцић ортачки са једним муслиманом био власник земљишта у селу Велики Вртоп. Ови хришћански господари истакли су се у откупу и препродаји пољопривредних производа снажним османским гарнизонима од Ниша до Солуна, а нарочито богатство стекли су Нишлије Димитраћ, Сотираћ и Ђорђе Чохаџић. Оваквих примера господарлука богатих Срба над сиромашном рајом било је у читавој југоисточној Србији и зато су чорбације биле нарочито омражене у народу.²⁹⁷

Велика куга, која је југоисточну Србију током 1837. и 1838. године, имаће одлучујући утицај на демографску слику овог дела тадашњег Османског царства. Милан Ђ. Милићевић бележи да је епидемија била толико страшна да *брат брата не могаше чувати, ни*

²⁹² Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 222.

²⁹³ Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 123, 124.

²⁹⁴ Милан Ранђеловић, Милан, *Затписи о Нишу (269 – 1877)*, 191, 192.

²⁹⁵ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 94.

²⁹⁶ Живан Живановић, *Мемоари Стефана Стевче Михајловића*, 95 – 100.

²⁹⁷ Севделин Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, 33, 40.

сахранити.²⁹⁸ Бартоломео Силвестер Куниберт, лекар, дипломата и историчар, пише о епидемији која је погодила југоисточну Србију 1837. године. Он каже да је ова страшна зараза таманила већ почетком лета иве године становништво Пирота, удаљеног само два дана од српске границе. Нишки паша је био предузео неке мере да заштити од ове болести своју столицу; али војничке страже одређене да чувају здравствени ланац нису биле довољно обазриве да би предупредиле ову несрећу да не уђе у Ниш. Он бележи да је куга харала и у Лесковцу, а да је у Нишу односила и до 100 живота дневно.²⁹⁹ Услед непостојања било какве превентиве и више него скромних могућности лечења највише је страдало варошко, претежно муслиманско становништво. Услед све интензивнијег досељавања хришћана и стагнације броја муслимана, они ће процентуално чинити све мањи део градске популације.³⁰⁰

Пруски конзул у Грчкој Јохан Георг Хан је 1858. године изнео грубу претпоставку да у Нишу постоји око хиљаду муслиманских и 1 500 хришћанских кућа. То би значило да је у граду у том тренутку живело између 12 и 13 хиљада становника, ако се у обзир узме просечни број чланова домаћинства у то време на посматраном поднебљу.³⁰¹ Овај број становника слаже се са проценом Едмунда Спенсера деценију раније, који сматра да у граду живи између десет и дванаест хиљада становника, од чега је петина исламске вероисповести.³⁰² Упркос крупним неслагањима између процена различитих путописаца, очито је да се сви слажу да је број хришћана ипак био већи у односу на муслимане и да је у граду живело преко десет хиљада становника. У исто време у Врању је живело око осам хиљада становника, хиљаду хришћанских, 600 албанско-муслиманских и 50 ромских домаћинстава.³⁰³ То би значило да је у градским насељима југоисточне Србије, чија је околина претежно словенска и хришћанска, превагу почео да односи наведени елемент. Слично је у топличком крају било са арнаутским фактором, који је константно јачао и растао захваљујући снажном приливу из сеоског подручја.

Постоје прецизнији османски подаци из пописа 1873. године. Тада је у Нишу било две хиљаде муслиманских домова, од укупно 5 500 домаћинстава. Укупан број становника у вароши процењен је на 18 255 пунолетних мушкараца док је у целој кази број хришћана процењен на 17 107 и 4 291 муслимана. У исто време, у Пироту је од 3 400 кућа, само 400 било муслиманско, у Врању од 2 300 око 800, у Лесковцу од 3 500 око 1 000, у Куршумлији су свих 150 кућа биле муслиманске, док је у Прокупљу било 650 муслиманских и 140 хришћанских домова. Четврт века раније, према процени Феликса Каница, у Прокупљу је било 500 муслиманских и око 300 хришћанских, али треба томе додати и Черкезе, који су се населили недуго затим. Значајно је још да су се нишки и пиротски муслимани служили турским, у Врању и Лесковцу половина је говорила турски, а половина албански, док су у Куршумлији и Прокупљу сви муслимани говорили албански.³⁰⁴ Последњи подаци јасно указују на етничку структуру становништва југоисточне Србије, те се може рећи да су већину чинили словени, за којима следе муслимани претежно словенског порекла, док западне делове ове области доминантно насељавају Албанци.

²⁹⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 34; Миљан Манић, *Пиротски времеплов – хронологија*, 25.

²⁹⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 109 – 110.

³⁰⁰ Бруно Ловрић, *Историја Ниша – поводом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града*, 63; Милан Ранђеловић, *Ислахана у Нишу*, 190.

³⁰¹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 116.

³⁰² Милан Ранђеловић, *Затписи о Нишу (269 – 1877)*, 251.

³⁰³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 257.

³⁰⁴ У наведен бројеве урачунати су искључиво пунолетни мушкарци; Miloš Jagodić, *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877-1878*, *Balkonologie Vol II*, No 2, 1998, 2, 3; Севделин Андрејевић, *Друштвено-економске промене у Нишу и околини од 1878. до 1884. године*, 57; Милош Марсенић, *Ослобођење Ниша од отоманске власти*, 79; Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 9.

Упркос непостојању пописа из периода пре ослобођења Ниша од Османске власти, процене су да је 1877. године у граду живело око 50% православних Срба, 33% муслимана, док су остатак (17%) чинили Јевреји, Роми, Черкези, Албанци, Цинцари, Власи,³⁰⁵ Грци, Бугари, Мађари, Немци и други.³⁰⁶ Грубе процене говоре су да је у ово време у Нишу становало 8 500 Турака и да је већина њих живела од прихода са имања око Ниша. Поред тога, они су се бавили поткивачким, берберским, седларским, ножарским, пушкарским и бакалским занатом, док је трговаца муслимана било у веома малом броју.³⁰⁷ Специфичност Ниша у односу на друге градове и вароши југоисточне Србије лежи у томе што је у Нишу живео одређени број етничких Турака, односно Анадолаца. Међутим, већину муслимана ипак су чинили домаћи људи словенског порекла.³⁰⁸ Професор Владимир Карић сматра да је до 1878. године у Нишу било чак 30 хиљада становника, од чега су половина били муслимани.³⁰⁹ Овоме у прилог иде попис из 1884. године по коме је у Нишу живело нешто више од 16 хиљада становника, али је податак о подједнаком броју припадника исламске заједнице шест година раније ипак можда претеран.

³⁰⁵ О Власима као етничкој скупини и блиским групама народа: Zef Mirdita, *Vlasi – polinomičan narod*, *Povijesni prilozi* 33, Zagreb 2007, 255 – 260.

³⁰⁶ *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 142.

³⁰⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 107; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 152.

³⁰⁸ Видосава Николић–Стојанчевић, *Топлица – етнички процеси и традиционална култура*, 24.

³⁰⁹ Владимир Карић, *Србија – опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 783.

2.2 Роми

Поједине скупине Рома у југоисточној Србији Османлије су затекле током освајања, али је превага ислама у њиховој заједници, пре свега, настала као последица исламизације и насељавања Рома муслимана из Мале Азије. Ови досељеници долазили су у градове и паланке на Цариградском друму углавном обављајући различите послове у служби Османског царства, због чега су били ослобођени дела пореских обавеза.³¹⁰

Све до друге половине XVIII века није се поуздано знало порекло Рома, као и већи део њихове прошлости. У то време је, на основу физичких особина, језичких сродности, обичаја и језика релативно поуздано утврђено да је ромска прапостојбина индијски потконтинент. За разлику од европских истраживача, арапски учењаци су више векова раније знали порекло Рома. О сеоби из прапостојбине мало се зна. Помињу их арапски историчари и у време Омејада и Абасида, када их је халифа Ел-Мутасим (833 – 842) поразио и раселио по области Аназарбас, одакле су их одвели Византинци средином IX века. Заједнице Рома постојале су већ почетком XIV века на Пелопонезу, Криту, Крфу, па је мало вероватно да се они нису раселили и по остатку Балкана, нарочито у време освајања цара Душана. Остало је забележено да је српски владар доделио групу Рома манастиру Светих Арханђела код Призрена 1348. године. Међутим, Роми су на српски етнички простор у већем броју највероватније дошли током продора Османлија и они су у то време говорили само турски или ромски и турски језик и углавном су били хришћани.³¹¹

Ромске махале у градовима југоисточне Србије посведочене су, како у путописној литератури, тако и у османским званичним документима. Ова насеља са специфичним статусом чинили су домаћи Роми, али и колонисти из Анадолије, који су ове просторе населили у време продирања Османлија. Трећу групу чинили су они који су примили ислам из најразличитијих разлога, а који су се тешко уклапали у османски систем и ретко су успевали да буду равноправни са осталим муслиманима. Све ове групе Рома доносиле су са собом дух Истока и извршиле додатни утицај на оријентализацију насеља југоисточне Србије. Нарочито је значајно што се у ромским махалама, духу и живости ових насеља, често налазе последњи остаци оријенталног утицаја и ислама на нашим просторима.

Положај Рома правно је регулисан кануннамом султана Сулејмана о Ромима у Румелијском вилајетом из 1530. године. Овим документом су предвиђена новчана давања и обавезе Рома у десет чланова, док два члана уређују којим војним формацијама припадају у случају рата. Новчане обавезе Рома биле су приближно једнаке обавезама остале раје, али је свакако постојала разлика између муслимана и немуслимана. Једна од обавеза Рома муслимана била је да, током путовања, не смеју да коначе и друже се са Ромима немуслиманима, а казна је да у том случају преузимају новчане обавезе немуслимана на себе. Ова одредба још једном сведочи о томе у којој мери је Османско царство била теократска држава. Са друге стране, одредба по којој Ромкиње проститутке плаћају 100 акчи месечно пореза када обављају делатност у Истанбулу, Једрену, Пловдиву и Софији и која практично озакоњава проституцију говори о прагматичној страни царевине.³¹² Побројани градови налазе се на најзначајнијем стратешком ка централној Европи и следећа тачка могла је бити само Ниш, а затим Смедерево и Београд. *Изазовне циганске лепотице* помиње и Каниц 1871. године у Пироту.³¹³ Како су се велике војне формације кретале овим путем, постојала је

³¹⁰ Драган Тодоровић, *Роми на Балкану и у Србији*, Теме XXXV бр. 4 (2011), Ниш 2011, 1153.

³¹¹ Податак о Ромима у светоарханђелској повељи мора се узети с резервом с обзиром да се употребљена реч у повељи може односити и на шивцима, ременарима и другим занатлијама; Muhamed A. Mujić, *Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću*, Prilozi za orijentalnu filologiju 3 - 4 (1952), 138 – 143; Tatjana Katić, *Serbia under the Ottoman Rule*, Osterreichische Osthefte 47, 157; *Uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu – Ciganeska*, Niš 2006, 11 – 25, 32, 33; Драган Тодоровић, *Роми на Балкану и у Србији*, 1137 – 1144

³¹² Muhamed A. Mujić, *Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću*, 146 – 148.

³¹³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 214.

потреба да се уреди и ова делатност, незаобилазна у близини бројних армија. О великом замаху проституције, која сигурно није заобилазила прометну југоисточну Србију, говори и висина пореза.

Специфичност Рома муслимана у Османском царству била је у томе што су често били приморавани да плаћају харач. Ова појава посведочена је у бројним документима. Разлог овоме лежао је у ромској индиферентности према религији уопште, па и према исламу. У пописима је Ромима, као по правилу, уписивана етничка припадност, што за друге муслимане није био случај. Оваква пракса уведена је вероватно да би се од Рома наплатила цизија, чије плаћање су они могли да избегну само у случају да докажу да су ревносни муслимани.³¹⁴ Практика у Османском царству је била да се Ромима муслиманима не дозвољава улазак у џамију и заједничка молитва са другим припадницима исламске вере, а постојала је често и забрана сахрањивања Рома на турским гробљима.³¹⁵

Иако се може претпоставити да је ромска популација живела у Нишу и раније, први њихов помен налази се у османском попису из 1498. године. Сасвим је сигурно да је део Рома дошао у време османских освајања и настанио се поред староседелаца. Роми су се сврставали у више покретних група, које нису биле везане за место становања, већ су припадале главарима и областима. На челу таквих група налазиле су се старешине – церибаше које је постављала и потврђивала османска држава. Нишки Роми били су везани за Нишки кадилук, а преко њега за Смедеревски санџак, односно провинцију којој је тај санџак припадао. Старешине породица, односно породице Рома припадале су катунима, на чијем челу се налазио поглавар катуна. Једна од обавеза старешина катуна и ђехаја била је да враћају избегле Роме из других кадилука и да их за бежање строго казне, као и да прате прикупљање пореза, односно да преузимају одговорност за ненаплаћени порез. Катуни су били организовани по принципу влаха, односно раје са донекле повлашћеним положајем. Ове категорије становништва обављале су одређене услуге за османски државни апарат, а за узврат су били ослобођени одређених намета. Османске власти се нису значајно мешале у унутрашњу организацију влашких катуна, већ су то препуштале старешинама, које су имале јасно дефинисане обавезе према држави.³¹⁶

Попис из 1498. године обухватио је девет ромских катуна са 294 потпуне породице и пет удовичких домаћинстава. Од тих девет, у два катуна су живели муслимани: катун Марка Мустафе са 13 кућа и једном удовицом и мешовити катун Алије, сина Хусеина конвертита, са 15 кућа. Уз попис муслиманског катуна Марка Мустафе стајала је одредба да они Роми који напусте катун дају испенцу као неверници. Једини Ром коме се помиње занимање је Ајдин из катуна Алије, сина Хусеина, за кога се наводи да је ковач.³¹⁷ Ковачки занат иначе је био најзаступљенији међу Ромима, који су веровали да је то свети занат, који им је предат од Бога. Ковачи су често ишли од места до места обављајући послове у пролазу, или су се трајно настањивали, па су у појединим градовима настајале снажне и бројне заједнице Рома ковача. Роми су се бавили и гајењем и изнајмљивањем коња, преносом робе, али најпознатији су били по свирачком занату. Путујући од села до села често су стварали толико забаве да су људи занемаривали свој посао. Зато их је османска војска често узимала у своје редове као свираче – мехтере. Међу Ромима је било вештих ранара – цераха.³¹⁸ Роми су се поред ових заната бавили превасходно чувањем и продајом коња, свирањем различитих инструмената, били су калајџије, златари, поткивачи, сабљари, папуџије, кожари, кројачи, бојације, решетари, бунарџије, месари, баштовани, чувари, слуге, курири и друго.³¹⁹

³¹⁴ Muhamed A. Mujić, *Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću*, 149, 150.

³¹⁵ *Uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu – Ciganeska*, 34.

³¹⁶ *Историја Ниша I*, 153 (Д. Бојанић); Ема Миљковић – Бојанић, *Кнежинска самоуправа у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века*, 87 – 89.

³¹⁷ Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 145, 146.

³¹⁸ Muhamed A. Mujić, *Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću*, 159, 160.

³¹⁹ *Uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu – Ciganeska*, 32 – 33.

Анализом пописа из 1498. године може се доћи до закључка да нишки Роми нису били трајно насељени ни у једном селу кадилука, односно да се нису бавили земљорадњом. Они су живели у својим заједницама, које су се називале черге, а по наредби власти могли су се издвајати из заједница и насељавати у граду или по селима. Њихове дажбине биле су личне, породичне и колективна, али су се давале искључиво у новцу и специфичност ромске заједнице у Нишу била је везаност за тимарника, што се не виђа у осталим европским деловима османске државе. Тачан број Рома није могуће утврдити, с обзиром да су они који су се налазили ван заједнице пописивани заједно са муслиманима и хришћанима, без посебног навођења националне одреднице. Међутим, могуће је утврдити приближан број Рома који су живели у оквиру заједнице. Уколико се узме да је потпуно ромско домаћинство имало 5 – 8 чланова, њих је 1498. године могло бити између 1 475 и 2 357.³²⁰

Попис из 1516. године не спомиње припаднике ромске заједнице, што не значи да их ове године није било у Нишу, али није могуће утврдити разлоге за овакав поступак пописивача. На основу непотпуног пописа Ниша из 1523. године поуздано се зна да су Роми муслимани живели у Нишу, с обзиром да постоји један џемат Рома од осам породица, на чијем челу се налази Ширмерд, син Караце. Није познато да ли је још оваквих група живело у граду, али се може претпоставити да је било још Рома пописаних у оквиру других џемата. Попис из 1530/1531. године забележио је 296 хришћанских, 108 муслиманских и четири удовичке ромске породице. Ово јасно говори о порасту ромске популације и све већој исламизацији која је захватила ову националну заједницу.³²¹ Ромска махала у Прокупљу јавља се први пут на попису из 1570. године, када су они уписани у оквиру једног џемата са 18 кућа.³²² Исте године су забележени први Роми у Врању, у засебној махали забележено је 16 потпуних и два самачка ромска домаћинства.³²³ У посебној лесковачкој махали уписано је исте године 13 ромских домаћинстава, од којих је једно недавно исламизирано.³²⁴ Бројни лесковачки Роми су у XIX веку живели у Мурциној мали, на путу за село Богојевце.³²⁵

Тридесетих година XVI века у Смедеревском санџаку је укинута влашки статус за становништво са специфичним обавезама и они су уписани „под харач“. На овакав потез централне власти одлучиле су се након великих територијалних проширења на северу и западу, због чега је Смедеревски санџак престао да буде погранични и изгубио свој стратешки значај.³²⁶ Ово је био разлог да и катуни Рома у нишком крају изгубе свој статус и да се утопе у остало зависно становништво, односно рају, због чега ће у наредном периоду постати практично „невидљиви“ у историјским изворима. Тек ће 1737. године, на једној француској гравури Ниша, појавити податак о континуитету живота ромске заједнице у Нишу. На поменутој мапи, у јужном делу вароши, иза јарка уцртане су две групе кућа са знаком *бараке Египћана*.³²⁷ С обзиром да је у то време владало уверење да се ромска прапостојбина налазила у Египту, као и чињенице да ће се каснија ромска махала налазити баш на том месту, може се претпоставити да се ради о ромском насељу.

Подаци о Ромима у XVII и XVIII веку веома су ретки и обично узгредни. Малобројни извори представљају их као малобројну популацију најнижих социјалних категорија, као наполичаре и скитнице. Прилике се мењају нарочито крајем XVIII века, када талас избеглог становништва, због серије пораза Османског царства од Беча до Београда, почиње да

³²⁰ *Историја Ниша I*, 153, 154 (Д. Бојанић); Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 75.

³²¹ *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 183.

³²² Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 405.

³²³ Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, 20.

³²⁴ Драган Тодоровић, *Роми на Балкану и у Србији*, 1137 – 1164.

³²⁵ Радмила Стојановић, *Изглед Лесковца за вријеме Турака*, 50.

³²⁶ Ема Миљковић – Бојанић, *Кнежевска самоуправа у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века*, 95.

³²⁷ *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 183, 184.

пристиже у југоисточну Србију. У другој половини XIX века у Лесковцу је било 30, Прокупљу 20, Врању 50, док у Масурици живи чак 200 ромских домаћинстава.³²⁸

Пролазећи кроз град 1830. године Ами Буе запажа да је једно предграђе Ниша насељено Ромима и то насеље не северној обали Нишаве, источно од тврђаве.³²⁹ Још једна ромска махала постојала је на југоисточном делу данашњег Синђелићевог трга, а називала се Стамбол капија махала и настала је негде у XVIII веку.³³⁰ Ромска заједница у Нишу развијаће се различитим темпом током XIX века, тако да је 1895. године у граду живело 1 018 Рома.³³¹ Нешто мање од три деценије пре одласка Османлија британски путописац Едмунд Спенсер на улазу у Ниш затиче *полуголе Цигане, улогорене испод зидина тврђаве, који су нас спопали уз најбучнија досађивања. Ово су били први просјаци које сам видео од како сам напустио пределе богатства и луксуза.*³³²

Ромска популација исламске вероисповести на подручју југоисточне Србије, углавном је наставила да живи након егзодуса 1878. године и то нарочито у сеоским срединама. Један број Рома муслимана формирао је своје заједнице у Нишу, Лесковцу, Врању и Пироту.³³³ Ове ромске махале остаће као један од ретких споменика претходног, турског уређења српских вароши, а поједине одолевају модернизацији све до данашњих дана, што је нарочито чест случај на посматраном подручју.

Ромске махале на данашњим локацијама образују се крајем XIX века, у време убрзане урбанизације градова југоисточне Србије. Ниш, као центар новоослобођених крајева може послужити као пример формирања и опстанка ромских насеља. У то време ће се са обе стране тадашњег сточног трга у близини београдске пруге формирати два мања ромска насеља, да би се средином XX века на месту западног руба Сточног трга, око пута за Медошевац, формирати највећа ромска енклава у граду – Черга мала. У исто време, на раскршћу улица Војводе Мишића и Цара Душана формираће се друга ромска махала – Чаир мала. Старија ромска насеља налазила су се у Београд-махали, у близини Синђелићевог трга (Стамбол-капија) и у близини Арнаут-пазара, иза данашњег Правног факултета (Рабаца-мала), и она су формирана још у време османске власти. Рабаца-мала, нашавши се у централном делу током проширивања града нестаће још између два рата, док ће Чаир-мала из истих разлога бити исељена непосредно након Другог светског рата. Становници ових насеља раселиће се по другим ромским махалама. Интересантно је да границе тадашњег Ниша у великој мери одређује постојање ромских насеља. Овоме би разлог могао бити социјални статус овог народа, који је тежио да се насели на „ничијем“ земљишту или у близини улазно-излазних градских раскршћа. Тако је Ниш до почетка Другог светског рата имао чак пет ромских махала.³³⁴

У међуратном периоду нишки Роми имали су свог „татка“, како су они сами називали дугогодишњег председника општине, а касније председника Владе Краљевине Југославије Драгишу Цветковића. Ово је проистекло из чињенице да се Драгиша Цветковић прогласио за заштитника нишке сиротиње и Рома, због чега је био омиљен у њиховим редовима. Остало је забележено у нишкој штампи да је супруга, тада министра Цветковића, госпођа Катица уживала у забави Рома, која је редовно организована код цркве Светог Пантелејмона.³³⁵ У исто време су пиротски Роми имали богат духовни живот захваљујући јединој преосталој текији и хоци Салији. Њихови често јавне манифестације исламске културе остављале су снажан утисак на хришћанско варошко становништво. Нарочиту пажњу јавности привлачио

³²⁸ Драган Тодоровић, *Роми на Балкану и у Србији*, 1164 – 1165.

³²⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 95.

³³⁰ Горан Ђирић, Јован Ђирић, *Трагом нишких јаркова*, Нишки зборник 15 (1985), 152, 155.

³³¹ *Uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu – Ciganeska*, 34.

³³² Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 249.

³³³ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 73.

³³⁴ Јован Ђирић, *Ниш 1878 – 1935*, Нишки зборник 5 (1978), 85 – 89.

³³⁵ *Uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu – Ciganeska*, 35.

је обред сунећења, чији најважнији део обреда се дешавао у кафани Босна, преко пута данашње чесме Ладна вода. Ту је постављан кревет са зеленим чаршавом, а дечацима је даван алкохол због изразито болног захвата који их је очекивао. Хоџа је током обреда читао молитве, док је саму процедуру изводио искусни и вешти берберин.³³⁶

³³⁶ Давор Лазаревић, *Делови културног мозаика Пирота између два светска рата*, Култура 144 (2014), 326 – 327.

2.3 Черкези

Тихомир Ђорђевић за Черкезе каже да су *врло леп сој људи*, а осим тога и *средњега стаса, витки и снажни, са племенитим, финим лицем и загаситим, понекад плавим, очима и косом*, док су њихове девојке и младе жене *хваљене као особите лепотице*. Черкези су поред тога познати као смели и ратоборни, одлични коњаници, али и пешаци, стрелци и бескрупулозни разбојници. Њихово друштво значајно је обележено крвном осветом, која им сваке године односи велики број живота. Код њих се поштују старији људи, а на нарочитој цени је гостољубивост. Интересантно је да су жене далеко слободније и самосталније од жена у другим исламским друштвима, али је посведочен обичај продаје кћери у турске хареме.³³⁷

Домовина Черкеза налазила се у левом сливу Кубана до обале Црног мора на обронцима Кавказа све до 1864. године, када су, након тешких борби, били поражени од Руса. Након тога је неколико стотина хиљада Черкеза кренуло у правцу Османског царства, где су добро дочекани и упућени у погранична подручја царства као погодан муслимански бедем надирућим хришћанским суседима.³³⁸ Неколико десетина хиљада Черкеза доспело је на српски етнички простор, где су их Османлије населиле уз границу са кнежевинам Србијом са циљем застрашивања локалних Срба, спречавања побуне и одбране од евентуалног напада са друге стране границе. Османски ратни план у случају великог устанка балканских хришћана предвиђао је првенствено сламање Србије продором кроз моравски коридор, уз занемаривање свих осталих фронтава. За ефикасно постизање овог плана била је потребна снажна залеђина у виду лојалног становништва, због чега су масе Черкеза насељаване у нишки крај, слабећи хришћански елемент.³³⁹ Као један од првих задатака османских власти након досељавања Черкеза, било је да буду утврђени у вери, која је код овог народа била врло слаба. Из овог разлога, у близини Черкеске махале у Нишу подигнута је џамија.³⁴⁰

Група Черкеза из Бугарске под вођством Асан-бега досељена је у Ниш 1862. године, на воловским колима које је раја дала кулуком. Подстицај за њихово досељавање у виду зидања кућа, исхране и опремања пале су на плећа локалних Срба. Наиме, одмах по доласку, Черкези су смештени у хановима, где им је локално становништво обезбедило асуре и посуђе, а затим је од сваке куће прикупљено 5 – 6 гроша за најосновније потребе, док је градска управа обезбеђивала брашно, које су фурунције бесплатно пекле. За изградњу кућа, раја је бесплатно доносила камен, дрво и сламу и тако је за месец дана на простору од данашње Градске болнице до Ћеле Куле подигнуто око 100 чатмара за Черкезе. Поред тога, досељеници су добили њиве од Ћеле Куле према бањском путу, као и у Белотинцу, где и данас постоји топоним Черкеске њиве. За обрађивање ових њива, черкеске породице добиле су по пар волова, плуг и семе, а онима који нису знали да обрађују земљу додељен је сељак кулучар који ће им показивати како се ради на земљи. У Мрамору, недалеко од места где се Морава прелазила на путу за Прокупље, налазило се једно черкеско село. У њему је било око 50 кућа, а одмах по доласку избеглица из Русије, формирано је и гробље од исто толико рака, зато што многи нису преживели прву нишку зиму.³⁴¹

³³⁷ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот* 3, 151.

³³⁸ Safet Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, 335.

³³⁹ Niko Županić, *Etnološki značaj kosovskih Čerkeza*, *Etnolog* 5 – 6 (1933), 218 – 220; Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861- 1880*, Београд 2004, 32 – 41.

³⁴⁰ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот* 3, 156.

³⁴¹ Исто, 155,156; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 177; Михајло Костић, *Нишка котлина – студија друштвеногеографског развоја*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 21 (1967), 313, 314; *Енциклопедија Ниша – историја*, Ниш 1995, 325; Safet Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, 335.

Основно занимање Черкеза у старој домовини било је сточарство, нарочито узгој коња, а затим и земљорадња, на коју су се углавном преусмерили након пресељења на Балкан. Били су познати по узгоју црних оваца, од којих су правили своју црну одећу. Черкези су носили одела које су им вешто ткале њихове жене на разбојима другачијим од оних које су користиле хришћанске жене. На глави су у почетку носили високе шубаре или мале вунене капе, које су до пола биле плетене, док је остатак био од црвене чоје. Међутим, после неколико година од досељавања ове капе заменили су фесовима, док су остатак ношње задржали. Носили су кошуље и веома дугачке капуте од танког сукна који су били набрани око струка, а на грудима су имали са обе стране по ред уских и дубоких џепова у којима су држали фишеке. Капут су опасивали широким каишем, а испод капута су носили панталоне, док су на ногама носили обућу од танке коже или опанке од овчије или козије коже. У османско време сви Черкези су носили сабље, исправљеније од турских, а за појасом ножеве и пиштоље. Њихове жене носиле су црвене капе и нису покривале лице као друге муслиманке. Међутим, недуго по доласку нишке черкеске жене почеле су да покривају лице како би се уклопиле у средину. Носиле су кошуље, сукње и преко њих дугачке хаљине, која је, као и код мушкараца, око струка била веома набрана. Испод сукње су носиле широке панталоне, које су при дну биле набране и називане су алифе шалваре.

Черкези нису јели обилно као локални муслимани, с обзиром да су гајили ратнички дух окретности и били често у покрету, а храна им је била проста и лако се припремала. Најчешће су јели качамак од проса или кукуруза, млеко, сир, пихтије, а од послastiца татлије и банице. Конзумирали су коњско месо, због чега су били омражени од домаћег становништва, а месо иначе нису често користили у исхрани.

Нишки Черкези користили су специфичан музички инструмент називан румња. Он се састојао од разапете коже са жицама по којима се ударало танким штапићима и који је производио врло пријатан звук. Уз овај инструмент играле су девојке, док су им мушкарци тапшали забављајући се. Иначе је код Черкеза био обичај да мушкарци не играју, чак ни на свадбеним весељима. Специфичност венчања била је у томе што се нису размењивали поклони. Њихове жене сматране су иначе врло часнима. О овоме сведочи прича о удовици једног черкеског хоџе која се заљубила у другог мушкараца због чега је кажњена необично сурово. Интересантно је да поменути удовица није хтела да се уда за Турчина да не би носила ферецу, као друге Туркиње, што сведочи о веома слободном духу черкеских жена.³⁴²

Упркос помоћи од османских власти, Черкези су се тешко привикавали на нове услове живота. Некадашњим номадским сточарима тешко је падао земљораднички – седелачки начин живота, а о занатској производњи није могло бити ни говора. Недуго након насељавања Черкези су се прикључили најсиромашнијем корпусу становништва и од локалних Рома разликовали су се само по ношењу оружја и ратоборном духу. Нишки Черкези плели су асуре за клањање од шеvara, друге тканине од конца, правили су дрвене вртешке и друго. Поједини су се економски издигли и отворили касапнице, а један Черкез био је власник кафане.³⁴³

Већ на почетку српско-турских ратова 1876 – 1878. године групе Черкеза почеле су да напуштају Ниш и околину, док је један део ушао у састав башибозука и ратовао на османској страни. Черкези су током ових сукоба постали познати по бројним злочинима над српским народом. Након ослобођења Ниша од османске власти Черкеска махала је порушена, као и џамија у њој, а становништво је расељено.³⁴⁴ Слична судбина задесила је и черкеску махалу у Прокупљу, која је напуштена током борби за ослобођење, а бројала је око 120 кућа. Ова

³⁴² Тихомир Ђорђевић, *Черкези у нашој земљи*, Гласник Скопског научног друштва III (1928), 148, 149; Атанасије Урошевић, *Етнички процеси на Косову током турске владавине*, Београд 1987, 79 – 82.

³⁴³ Нико Џурапић, *Етнoлoшкi значај коsovских Черкеза*, 224, 231.

³⁴⁴ Милош Марсенић, *Ослобођење Ниша од отоманске власти*, 95.

махала наставила је споро да се развија и након ослобођења, с обзиром да су у њој насељавани најсиромашнији досељеници.³⁴⁵

³⁴⁵ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 124.

2.4 Егзодус

Током Велике источне кризе 1875 – 1878 године готово два милиона становника напустило је своје домове. Половина су били муслимани, који су одлазили из новоослобођених крајева младих хришћанских држава, а половина су били хришћани, који су се под притиском муслиманских избеглица и османских власти исељавали у правцу матичних држава. Често ратничка прошлост муслимана који су живели у пограничним областима према хришћанским државама, а нарочито непријатељство према православним Србима и лош однос нових власти према њима након ратних сукоба 1878. године били су узроци масовних селидби. Како је османска држава, већ по правилу, наставила да ове мухацире насељава у пограничним областима, они су често вршили насиља над локалним хришћанским становништвом, које је напуштало своје домове и кретало се у правцу ослобођене Србије.³⁴⁶ Овај процес додатно је мењао етничку слику Балкана, а у великој мери захватио је и југоисточну Србију.

Територије ослобођене у Другом српско – турском рату, које су до 1878. године припадале Нишком санџаку, у оквиру Косовског вилајета, биле су обухваћене османским пописом 1873. године. Тада је у Нишу и околини пописано 4 291 муслимана, који су се искључиво користили турским језиком. У исто време, половина становника Врања и Лесковца и сви становници Прокупља и Куршумлије говорили су албанским језиком.³⁴⁷

Постоји више разлога због којих су муслимани у великом броју напустили ослобођене крајеве након завршетка ратова 1876 – 1878. године. Осим што је османска војска позивала своје сународнике да крену са њом према султановим земљама,³⁴⁸ ни млада српска држава није благоданом гледала на останак „непоузданог“ муслиманског становништва различитих националности, а пре свега Турака, Албанаца, Черкеза и других. Већ у току борби, средином децембра 1877. године, више од 100 породица кренуло је ка Лесковцу, али их је у намери спречила српска војска, због чега су смештени у нишкој тврђави.³⁴⁹ За разлику од њих, лесковачки Турци, њих око пет хиљада, већ на почетку сукоба отишли су ка Врању, Гњилану, Приштини и другим градовима у унутрашњости.³⁵⁰ Муслиманско становништво готово по правилу није пружало отпор српској војсци у градовима, што се за села не би могло рећи, али су ипак након Берлинског конгреса већином напустили ове крајеве. Српски премијер Јован Ристић сматрао је да Србија треба да буде етнички хомогена држава, што је нарочито било значајно за крајеве који су требали да постану база за даље ослобађање „Старе Србије“. Генерал Коста Протић касније је изјављивао да Србија не сме да има свој Кавказ.³⁵¹

Ниш се предао српској војсци 10. јануара 1878. године и том приликом је предвиђено да сви који желе могу да напусте град. Они који су могли, отишли су за Скопље, Приштину, Призрен и Солун, док су у граду остали сиромашнији муслимани, који су зависили од помоћи нових српских власти. Муслимани су напустили Врање и пре пада града, а након пада града 31. јануара дошло је до пометње и расула.³⁵² Британски конзул Бејкер забележио

³⁴⁶ *Историја српског народа V*, 525; Урош Шешум, *Утицај сеобе мухацира на промену етничке и верске структуре насеља северне и западне Старе Србије (1878-1910)*, Српске студије 5 (2014), 86 – 88.

³⁴⁷ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 10 – 12.

³⁴⁸ Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886 – 1905*, 819.

³⁴⁹ Safet Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine*, 164 – 165; Kemal Karpat, *Studies on Ottoman social and political history*, 367 – 370.

³⁵⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 52.

³⁵¹ Miloš Jagodić, *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877-1878*, 4.

³⁵² Милорад Јовановић, *Димитрије Ц. Борђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, 111; Miloš Jagodić, *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877-1878*, 5, 6; Safet Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine*, 165.

је у Нишу да је, одмах по освајању града, број муслимана у њему опао са предратних 8 300 на 300 душа,³⁵³ који су већином остали да живе у Београд мали. У време ратних дана и непосредно након српског заузимања града, Ниш је напустило 1 075 муслиманских породица, односно 4 274 лица.³⁵⁴ Они који су остали у граду, присуствовали су свечаном уласку Милана Обреновића, а када их је кнез поздравио руком, пролазећи кроз Београд махалу, падали су ничице додирујући челом под у знак покорности новом владару.³⁵⁵ Законом о уређењу ослобођених области чланом 75 предвиђено је изједначавање свих грађана пред законом, док је члан 76 обезбеђивао *равноправност и заштиту грађанина српско хришћанске, као и грађанина српско мухамеданске или друге законом признате вере*. Члан 77 овог Закона предвиђао је да *Грађанин мухамеданске, као и грађанин хришћанске и сваке друге законом признате вере, имају право и слободу на равно извршавање верозаконских обреда вероисповеди своје*. На овај начин у законодавство младе српске државе и њених новоослобођених крајева први пут су ушле одредбе које су се тицале уређења међуетничких односа.³⁵⁶

Међу старијим муслиманима, који су 1878. године кренули у избеглиштво постојали су они којима је ово био трећи, па и четврти пут да напуштају своје домове. Наиме, неки од њих су се родили у Јагодини, па су након Другог српског устанка морали да оду у Београд. Затим су за време кнеза Михаила напустили Београд и дошли у Ниш, Лесковац, Пирот, Врање и друге градове југоисточне Србије, да би их Други српско-турски рат рат одвео у даље избеглиштво ка југу Балкана. Милан Ђ. Милићевић бележи интересантну анегдоту, а по којој су Срби шаљиво провоцирали Турке питајући их где иду, када ће они свакако за њима. Турци су на ово одговарали да им је таква судбина (кисмет) и да ће на крају морати у Шам³⁵⁷ одакле су наши стари.³⁵⁸ Помињање Шама у вези је са старом арапском пословицом *почетак Шам, свршетак Шам* (ар. 'awwal al-Šām, 'āhar al-Šām), коју су често користили Турци. У пренесеном значењу ова пословица означава уверење Турака да је величина царевине привремена и да ће хришћани поново заузети све своје земље.³⁵⁹

Већина муслиманског становништва из крајева изгубљених за Османско царство 1877 – 1878. године кретала се у правцу централних провинција, чија је привлачност расла са слабљењем периферних крајева државе. Ово је довело до значајне промене етничке структуре Анадолије и до тога да је Османско царство постало и апсолутно већински муслиманско, што је питање које ће бити коначно закључено Балканским ратовима 1912 – 1913. године.³⁶⁰ Мањи део мухацира кренуо је у правцу Старе Србије, а пре свега Косова и Метохије. Тамо су они наишли на необично хладан однос својих сународника староседелаца. Ова појава вероватно је последица тога што избеглице из руралних крајева нису угрожавале економски статус староседелаца, док су мухацири из Ниша, Лесковца, Пирота, Врања и Прокупља били често способни трговци, који су се у новим крајевима енергично борили за егзистенцију. Муслимани југоисточне Србије донели су своју традицију и специфичну

³⁵³ Justin McCarthy, *Death and exile – The ethnic cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, Princeton New Jersey 1995, 104.

³⁵⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 108.

³⁵⁵ Милорад Јовановић, *Димитрије Ц. Ђорђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, 112; Бруно Ловрић, *Историја Ниша – поводом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града*, 79.

³⁵⁶ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 32; Милош Марсенић, *Ослобођење Ниша од отоманске власти*, 91.

³⁵⁷ Шам или Левант у општем значењу преводи се као исток, географски то је заједнички назив за земље које запљускују воде источног Медитерана: Турска, Сирија, Либан, Израел, Јордан и Египат; Steiner, L. Margaret, Killebrew, A. Ann, *The Oxford Handbook of the Archeology of the Levant*, Oxford 2013, 1 – 10.

³⁵⁸ Safet Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti* 334; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 108.

³⁵⁹ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот* 2, 207.

³⁶⁰ Safet Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine*, 177, 178.

културу, која је у одређеној мери изменила косовске и метохијске чаршије и допринела даљој оријентализацији тих насеља.³⁶¹

Међутим, како су се нове српске власти углавном лоше понеле према својим муслиманским грађанима, они су били принуђени да напусте ове крајеве. На примедбе енглеских посланика српској влади поводом непоштовања одредаба Берлинског конгреса које се тичу заштите права других нација, дошло је до смене начелника Ниша, уз опаску да муслимани нису навикли да живе заједно са грађанима друге вере и да зато на брзину продају своја имања и одлазе тамо где могу да живе међу народом своје вере. Незнатни број нишких муслимана, који није отишао из града са османском војском, наставио је да живи махом у Београд махали.³⁶² Дискутабилну тврдњу да муслимани напуштају своја имања зато што нису навикли да живе под влашћу хришћана понавља и Феликс Каниц десетак година након одласка Османлија из југоисточне Србије, говорећи о Лесковцу. Он каже да муслиман *продаје своју кућу и свој посед у пола цене и одлази тамо где ће опет моћи, окружен немоћном рајом, да ужива привилегије правоверног.*³⁶³ Слично томе Стојан Новаковић, запазивши да се Прешево удвостручило након што је Врање 1878. године припало Србима, бележи чудан *фаталан обичај имају мусломани и они који у њихову веру пристану. Не држе се пошто земљу изгубе. Из Ниша, Пирота, Прокупља, Лесковца, Врања они су се скоро сасвим иселили, ма да су им међународни уговори и наши закони све гарантовали.* Он даље наводи да их у то време, односно осмој деценији XIX века од великог броја у Нишу и Лесковцу муслимана скоро да нема, док их у Прокупљу и Врању уопште нема.³⁶⁴

Први начелник Ниша Коста Павловић 1887. године рекао је да би се о трагичном и тужном расанку нишких муслимана од њихове вековне земље могла написати посебна књига. Том приликом је још навео да је помагао колико је могао унесрећеним избеглицама и присетио се тужног случаја када му је једна Туркиња из захвалности поклонила миришљави сапун, рекавши да јој је то једина имовина коју би могла дати као поклон. Као миран и предусретљив човек, брзо је стекао поверење и поштовање локалних муслимана, што је било пресудно за опстанак исламске заједнице.³⁶⁵ О тешком положају муслиманског становништва говори податак из 1878. године који се тиче доделе помоћи локалној сиротињи. Наиме, у то време је управа града свакодневно додељивала помоћ најсиромашнијим грађанима, њих укупно 1 388, од којих су чак 974 били „Турци“, а поред њих још 104 Рома и 308 хришћана.³⁶⁶

Након ослобођења Ниша 1878. године српске власти пописале су 10 727 Срба, 1 168 муслимана и 906 Јевреја у самој вароши, што је велики демографски пад у односи на податке из 1873. године.³⁶⁷ Наиме, тада је у читавом Нишком округу пописано 2 445 муслимана или 2.05% укупног становништва, од чега је у Власотиначком срезу било 25, Нишком 223, Заплањском 203 и Лесковачком 826 муслимана, док су остали живели у самом Нишу.³⁶⁸ Међутим, последице ратова и промена граница на Балкану у осмој деценији XIX века најбоље се могу сагледати у српском попису становништва новоосвојених крајева из 1879. године, када је дошло до одређеног сређивања ситуације на терену.³⁶⁹ Тада је у граду живело 2.019 муслимана или 7.13% градског становништва, док је на селу било 426 муслимана или

³⁶¹ Радослав Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877 - 1878. године*, Гласник Етнографског института Српске академије наука IV - VI (1955 - 1957), 77, 78.

³⁶² Михајло Костић, *Нишка котлина - студија друштвеногеографског развоја*, 320; Kamal Karpat, *Studies on Ottoman social and political history*, 376.

³⁶³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 239.

³⁶⁴ Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886 - 1905*, Београд 1906, 8, 9.

³⁶⁵ Милорад Јовановић, *Димитрије Ц. Ђорђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, 114.

³⁶⁶ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 131.

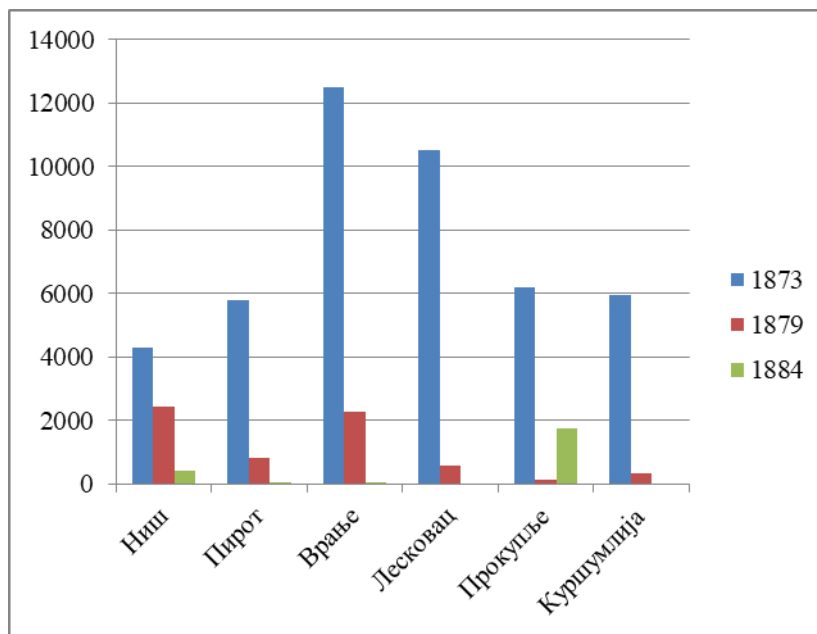
³⁶⁷ Милош Марсенић, *Ослобођење Ниша од отоманске власти*, 95.

³⁶⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 128.

³⁶⁹ Љубодраг Поповић, *Нишки крај 1878*, 110 - 119.

0.14% сеоског становништва.³⁷⁰ У Пиротском округу у то време живело је 824 (1.2%), Врањском 2 251 (3.98%) и Топличком 1 047 (2.65%) муслимана.³⁷¹ Права слика добија се када се погледа попис из 1884. године, након што је завршен процес продаје турских имања.³⁷² Тадашњи попис бележи 375 Турака и 24 Албанца од укупно 135 600 становника (0.29% становништва). Од овог броја, само по један Турчин и Албанац остали су да живе на селу.³⁷³

Табела 8 – Кретање броја муслимана у градовима југоисточне Србије од 1873. до 1884. године

Слично је било и осталим новоослобођеним крајевима, где су муслимани наставили да напуштају и продају своја имања или су прелазили у православље. У Врању су забележени једини случајеви насиља над припадницима исламске заједнице након ослобођења града крајем јануара 1878. године. Каниц наводи да *многа насиља и покренути процеси од стране раје која је изненада дошла на власт навели су многе од њених ранијих господара да се на брзину чисте преко границе, напуштајући своје некретнине, које су брзо, уз симболичну накнаду или и без ње, прелазиле у власништво државе или српских трговаца.*³⁷⁴ О овим тешким данима још речитије говори директни учесник и посматрач тих судбоносних дана у Врању Андра С. Книћанин:

На један мах се указа и та страсно изгледана Врања, у њеној романтичној дољи; она изгледа из далека као како црно покривало преко онога снега из кога вуре минарета као лабудове главе. Нећу ни да почнем – јер се осећам и сувише слаб – да вам описујем осећаје који ме обузеше у тренутку кад спазих Врању; нисам просто скидао очију с ње загледајући је са свих страна. Тај утисак и та слика неће ми се нигда из срца изгладити.

На улазку у саму варош застасмо пуковника Нићифора, где се најенергичније труди да поврати у вароши ред; иначе здраво добронаравни и скромни господин „Нића“, био је у овој прилици „љут као рис“; а није ни шала у вароши је хаос, куће гору, пљачка се на све стране, весеље, свирка и песма се ори заједно са јауком и кукњавом са смртним уздасима и

³⁷⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви, XVIII*.

³⁷¹ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 79.

³⁷² Након Берлинског конгреса поставило се питање турских имања у ослобођеним крајевима. Прво решење је био да се затечена земља изда у закуп дотадашњим корисницима имања до 1880. године када је новим Законом о пољопривреди дато право сељацима да од Турака откупе имања која су обрађивали; Miloš Jagodić, *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877-1878*, 14, 15.

³⁷³ Miloš Jagodić, *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877-1878*, 11 – 13.

³⁷⁴ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 258, 259.

пијаном песмом; врела крвца тече па се меша са хладним вином и ракијом, дим се диже у висине од пушака које пуцају на непријатеља, од севдалијски метака сребрњака и од горећих кућа. Око господ. Нићифора беше скупљено још официра а одма подаље од њих играла је весело коло, једна мала гомилица од три друга – добровољца; сваки је од њих имао бар по десет сребрњака за појасом које је од Турака упљачкао. Доцније им се придружише још неколицина; један је од ових имао сем грдне количине пиштоља за појасом, још и три криве турске сабље о врату; други четири јатагана и грдан арнаутски фес на глави, а на леђима самуром постављено цубе, које вреди најмање 50 дук.; трећи је натакао на бајонет најмање 20 пара нових новцатих низамских цокула, он се шета гордо кроз руљу и виче: Ајде још мало! Тазе цокуле! Један пар, један динар! Ајде још мало па несташе! Четврти опет обукао неке грдне лакиране чизме на своје каљаве панталоне, а пуну врећу ћурака натоварио на леђа, па иде и пуши из грдног ћилибарског чибука. Чим ме спазисше опколе ме па ме стану љубити весело гурати тако, да умал непадох с коња, сви ми одједаред причаху новости, па ме онда нућаху:

Ађутанту сунце наше! јесил гладан, оћеш леба белог, - ама још га ниси овако јео – оћеш пастрме, оћеш ли ракије анасонлије што је пашина мајка пије? Ишти шта оћеш, све су то твоји трговци овде за готов новац купили. Затим сташе из тораба вадити поменути ствари, па како коју извуку, они је подигну у вис и викну ура! – ево! Немадох куд већ се мало прихвати онако с коња, па их онда посаветујем да буду мирни и да се лепо владају, претећи им у исто време, да ће у противном случају бити протерани.

Одтле се кренем преко ћуприје испод које је сијасет мртвих Турака лежало (међу којима и један грдан Арапин) па право у Врању. Касом сам јахао кроз варош која је још местимице горела; по улицама је врвео силан свет, али нико празан, сваки је био претоварен турским стварима које је попљачкао, као: јоргани, јастуци, душеци, ћебета, тенциере, решета, тепсије, бакрачи, цокуле, ћилими, чоја, свеће, сапуни, дуван и т. д. Женски је свет падао на колена куд сам год прошао крстећи се: оне су шаптале молитвене речи, или нас благосиљале са:

Еј Бог ве доведе! Исполај на господа! Леле, браћа наша дојдоше да не избеаве од поганија турска. Људи нас такође поздрављаху са: Добро сте ни дошли браћа наша! Арно ли сте! Живо ли сте! Војска наша да ни је жива. Ти да ни си жив господине! Еј јазук на Турци, добро ги потепасте! Но како су ова наша браћа сва била претоварена пљачком, а пљачка је забрањена, то их ми псовасмо терајући их да оставе с места попљачкане ствари. Они су шта више и сами подвикивали јурећи кроз улице: Ама си поплачкаме!

Тако јахајући кроз варош стигнем до српске каване на пијаци. Ту застадох читаву једну руљу добровољаца, која се скупила испред једне фурунџинице, коју је газда широм отворио па им сам са својим момцима баца изнутра читаве гомиле као земичка белих лебова. Исти је газда био здраво весео и одушевљен па је подвикивао из гласа: За Турци сум правил овај леб, исполајна на господа Срби ће гу појаду! Пред том фурунџиницом застадох ја; добровољци ме поздрависше лепо и весело па ме онда почеше нудити лебом и пастрмом. Сам пак поменути газда кад дознаде да сам ја њихов „главешина“ истрча радосно пред-а ме држећи у једној руци хлеб а у другој чутуру. Он ме поздрави овако:

Добро јутро бимбашија! Арно ли си, живо ли си? Добро ни дошаја! Да није жив краљ Милан! Ти да ниси жив! Да ни су жива господа! Винце си попи, а чутура си земи.

Одатле се кренем кроз тесне, каљаве, човечијом крви и лешевима покривене врањске улице, које су све чудновато извијугане; прво што ми сад у очи паде беше један дечко од својих 15-16 година, који је лежао мртав крај једне куће; он је имао на себи плаве кадифене димлије, беле чарапе и црвене јеменије, глава му је била (по свој прилици кундаком) на двоје расцепана.

Мало подаље видех једног мртвог Турчина, где лежи потрбушке до једне бабе на сред улице. Јахајући тако сретох мало подаље од тог места Тому врањалију, који је још поодавна пребегао из Турске у Србију, па сад ушао у своју Врању као српски народни коњаник; око њега је се слегло много ондашњих грађана, који се с њим љубљаху из реда и разговараху. Исти Тома је још тог дана постављен у Врање за „начелника станице“. Јахајући даље непрестано сам се освртао на све стране посматрајући најбрижљивије сваку ситницу.

На једном прозорчету једне двокатне куће спазих једну ванредно лепу цуру, поздравим је, но она увуче брзо главу затворив прозор. Ниже мало угледах читаву руљу турских цигана и татарских жена; неки од њих беху ведри и весели, а неки су опет јаукали, запомагали и дерали се; ствар је на сву прилику била така, да је онај био весео који је штогод упљачкао, онај пак кога су опљачкали и дељали плакао је и јадиковао.

Тумарајући тако прећох и ћуприју па се упутим ка „Шопранцима“ (село које се сматра као предграђе Врање). Тек што прећох ћуприју истрча пред-а-ме једна була са дететом, паде на колена и обгрлив коњу моме ноге викаше очајним загушеним гласом аман! аман! аман! На сва моја питања одговараше она само са аман, а у исто време показиваше руком на једну кућицу, која је лежала у низи с десне стране друма. Одмах сјашем с коња и полетим тамо; дошав до врата прислукивах и чух потмуло јаукање и неку гужву, стога грунем да уђем унутра, но врата беху забрављена, повичем још једанпут да ми отворе па кад нехтедоше, скинем с плећа мартинку и ударим дваред кундаком те их извалим. Сад ми се указа пред очима грозна сцена – двоје се женске деце ићућурило у буџак па ћуте, а један добровољац стегао жену за врат, стровалио је на огњиште, па јој одпасује ћемер. Чим се ја појавих на прагу остави он жену, па зграби пушку која је била прислоњена уз дувар, узе је на руку, окрете се к мени и повика:

Неиди овамо! Зашто бре! викнем ја из свег гласа идући унапред. Неиди погинућеш, рече он, наслонив ми бајонет на груди и отускујући ме лагано назад.

А знаш ли ти ко сам ја кад ме гураш? Упитам га ја строго. Знам прихвати он хладно, ти си наш ађутант. Јел тако! Викнем ја па му зграбим пушку левом руком, а он мене одмах обгрли, те тако дође пушка у средину измеђ наших груди бајонетом у вис управљена; почнемо се рвати, но ја се некако склизнем и паднем под огњиште, а он ме узјаши и почне ударати песницама у главу. Баш у том тренутку, дотрча – као анђеоло храниоц – један од мојих коњаника који су ме на друму чекали, те ме избави. Пошто је потом добио од истога неколку песница и од мене неколико кундака, буде спроведен суду, где га неки ту десивши се војници одведоше; од онда до данас нисам о њему ништа више чуо, нит сам га дегод видео. Оне обе жене и деца благодаряху ми метанишући предамном, тако да сам их се једва курталисао.³⁷⁵

Андра Книћанин, српски добровољац, официр, родољуб и писац доноси врло сликовит опис ослобођења Врања после безмало пет векова турске владавине. У њему се мешају неизмерна радост, родољубље, али и бес због разузданог понашања појединаца. Чојство које Книћанин показује у одбрани части жена, очигледно муслиманки, од сопствених саплеменика још један је пример толеранције и показатељ да се према муслиманском становништву није по правилу прилазило осветнички и непријатељски. Очигледно да се ситуација у Врању до неке мере смирила с обзиром да су већ марта 1878. године врањски муслимани писали кнезу Милану и, хвалећи српску управу, молили да се онима који не желе да се иселе у Турску, омогући останак и трајно насељавање у Србији.³⁷⁶

Муслимане у новоослободјеним крајевима чинили су углавном Роми и Албанци „Ђаковалије“, „Косовци“, „Топличани“, затим „Босанци“ и „Скопљанци“, а свима је заједничко било да се углавном радило о сиромашном становништву. Међутим, међу

³⁷⁵ Андра С. Книћанин, *Ратни дневник књига друга - Други рат 1877 - 1878.*, 373 – 379.

³⁷⁶ Видосава Николић–Стојанчевић, *Топлица – етнички процеси и традиционална култура*, 76.

муслиманима који су остали, било је и угледних трговаца и занатлија. Недуго након завршетка ратова, тамо где су остале значајније заједнице муслимана, формиране су муслиманске општине и постављени поглавари, што је био случај у Лесковцу. У овом граду, пре 1878. године, по процени Милана Ђ. Милићевића живело је око пет хиљада муслимана у 900 домаћинстава, док је након рата остало свега 120 Турака. Каниц даје мало другачије податке за Лесковац, наводећи да је пре рата у њему било око 4 500 муслимана у 900 кућа, непосредно по ослобођењу града 826 муслимана у 115 домова, док их је деценију касније у граду било једва 60 у 15 домаћинстава. Снажна муслиманска заједница опстала је и у Врању, а нарочито у околним сеоским насељима, што је у супротности са наводима Феликса Каница, који каже да је у Врању 1905. године било само два Турчина и 300 Рома, од укупно 10 800 становника.³⁷⁷

Локални Турци и Черкези упорно су бранили Белу Паланку током децембра 1877. године, али је она ипак освојена 24. децембра 1877. године. Срби су затекли пусту варош, с обзиром да су сви муслимани већ отишли преко Власотинца у правцу Лесковца. Слично, пиротски муслимани и Турци напустили су град пре уласка српске војске и кренули у правцу Софије. Деценију касније, Каниц у Паланци затиче два Турчина, који су ту дошли само ради продаје својих имања. За разлику од Паланке, у Пироту је од око 2 500 муслимана пре ратова, након ослобођења остало њих 638, али су и они касније углавном напустили Србију, зато што је десетак година касније у граду пописано 272 муслимана, међу којима је само 13 Турака, од којих је један имао три супруге. У тренутку ослобођења Прокупља од османске власти у граду је било 620 арнаутско-черкских и 50 турских, поред 325 српске и незнатног броја ромских и јеврејских породица, 1883. године Милићевић бележи 19 пореских глава које *верују веру Мухамедову*, док ће у последњој деценији XIX века у читавом Топличком округу бити само шест Турака.³⁷⁸

³⁷⁷ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 72, 73;

³⁷⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 204, 205, 214, 215, 218, 239, 294; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 227; Миљан Манић, *Пиротски времеплов – хронологија*, 35.

2.5 Деосманизација и вестернизација

Феликс Каниц забележио је велику промену у Нишу недуго након 1878. године. Он наводи да по кафанама више нема Турака који спокојно пуше чибукe и наргиле, као ни жена прекривених велом које седе испред дућана и којима се могу видети само очи, због чега код пролазника изазивају велику радозналост. Из града на Нишави нестали су након 1878. године и *гојазне ефендије с њиховом послугом која их прати, телали који вичу, белобради продавци разне робе коју носе и нуде по улици, низами са фесовима, охоли Черкези и Арнаути, просјаци који очекују милостињу, дервиши и други муслимански типови.*³⁷⁹ Описујући Лесковац десетак година након одласка Османлија, Каниц наводи да је *довољна била једна деценија да се овај град готово сасвим отресе својих ранијих турских обележја.*³⁸⁰

Мало преосталих муслимана сматрано је углавном непожељним остатком омраженог вишевековног окупатора и називано Турцима, иако се већи део ових Нишлија, Лесковчана, Врањанаца, Прокупчана и Пироћанаца није служио турским језиком и није имао превише додирних тачака са Цариградом, осим по неког избеглог рођака. Са друге стране, и ове муслиманске оазе по градовима и селима југоистока Србије нису благонаклоно гледале на српске националне тежње за уједињењем, с обзиром да су се национално идентификовали са Османским царством и нарочито његовом негдашњом величином и идејом.³⁸¹ Српске власти сусреле су се са проблемом великог броја муслимана који су желели да се покрсте и пређу у православну веру. Врховна команда тежила је да ове захтеве пролонгира, како се наводило, да би се подносиоци захтева учврстили у вери, мада је вероватнији разлог био политичке природе, односно страх од реакције великих сила на масовну конверзију становништва.³⁸²

Када је у питању народни језик, већина муслимана још у османско време служила се српским језиком који је био у мањој или већој мери прошаран турцизмима, тако да се након 1878. године није осетила већа промена у језичком смислу. О овоме говоре и данашње карактеристике јужњачког говора, нарочито на сеоском подручју, где су турцизми чести у свакодневном обраћању.³⁸³ И Милићевић запажа како муслимани нестају свуда где се уводи хришћанска управа. Он сматра да османска влада свесно привлачи балканске муслимане и насељава их око Цариграда, како би осигурала центар државе у њеним оквирима за будућа времена. Тако више нема Турака у Пироту, Белој Паланци и Куршумлији, а поједини су се сталним боравиштем задржали у Нишу, Лесковцу и Врању. Муслимани Ниша наставили су да живе својим једноставним животом. Томе у прилог говори чињеница да је, под стрехом Хасан-бегове џамије у Шуматовачкој, у другој половини XIX века постојао дућан у коме је истовремено хоџа и муџезин дрндао вуну и разбијао памук. Само би у тренуцима предвиђеним за богослужење прекидао свој занатски рад. Ова једноставност исламске вере, у којој се свештеник апсолутно ни у чему не разликује од обичног верника оставила је дубок утисак на Милићевића, који у овоме види разлог зашто се ислам проширио од Индије до Босне.³⁸⁴ Можда је баш хоџа, кога је Милићевић запазио под стрехом Хасан-бегове џамије, био познат код народа чак до Алексинца по справљању записа и хамајлија за избављење од различитих невоља.³⁸⁵

³⁷⁹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 157.

³⁸⁰ Исто, 239.

³⁸¹ Nenad Ž. Petrović, *Odnos pravoslavne crkve i državnog aparata prema ostalim verskim zajednicama u Srbiji do 1914. godine*, Religija i tolerancija Vol. XVII, No 32 (2019), 224.

³⁸² Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, Лесковац 1975, 66, 67.

³⁸³ Недељко Богдановић, *Турцизми у савременом народном говору нишког краја*, Нишки зборник 6 (1978), 157 – 159.

³⁸⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 39 – 41.

³⁸⁵ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот 2*, 199.

Муслимани који су остали у Нишу организовали су се у оквиру признате исламске заједнице, али нису били равноправни са православном црквом. Наиме, организација исламске заједнице у Србији до Првог светског рата налазила се под надзором државе, која ју је материјално помагала и омогућавала њене контакте са заједницама ван Србије. Заједницом је управљао муфтија са седиштем у Нишу, који је на крају Балканских ратова постао врховни муфтија.³⁸⁶

Попис из 1890. године показује благи пораст броја муслиманског живља, који су сви пописани као етнички Турци и којих је свега 440 од укупно 19 877 становника (2.12%). Они су се у ово време углавном бавили занатима, били су покућари – слуге и трговци, а живели су махом у Београд махали.³⁸⁷ Међутим, с обзиром на лоше услове живота крајем XIX века је владало уверење да ће малена исламска заједница кренути стопама својих сународника и напустити Ниш, као и остале градове југоисточне Србије.³⁸⁸ Са друге стране, у немачким водичима за Краљевину Србију са краја XIX века наведено је да у Нишу живи *доста мухамеданаца*, о чему сведочи и мапа града на којој је Београд махала означена као *Турски град* (Turken-stadt). За разлику од српске вароши, која одише животом и разноликошћу звукова, турски део града затворен је и тих, као да преживљава своје последње дане. Ту је могуће видети *љупке куће за становање са лепим дрвеним улазима и решеткама на прозорима женских соба*, као и *зобрађене жене које брзо и нечујно промичу улицама*.³⁸⁹ Муслимана је у југоисточној Србији било нарочито у компактним целинама све до балканских ратова, када је, померањем османске границе далеко на исток и југ, изгубљена свака нада за повратак „на старо“. Ово је значило драстично осипање њихових заједница због одсељавања, асимилације и промене вере.³⁹⁰ О промени вере речито говори пример Сулејман-бега Али Пашића, бившег хоџе у Београду и Пироту, који у више наврата пише надлежним министарствима, упућује жалбе и у њима се нарочито позива да је ревностно утицао на муслимане да пређу у православље.³⁹¹

У Србији је до балканских ратова живело око 15 хиљада муслимана, распоређених у више заједница по већим градовима. На челу заједнице налазио се муфтија у Нишу, док су по појединим местима били распоређени имами. У то време деловање исламске заједнице није регулисано посебним законом, већ се она организовала и деловала у складу са шеријатским законом, док је имовином управљано по устаљеној пракси и под надзором црквеног одељења Министарства просвете. Муфтије и имами плаћани су из државног буџета. До веће промене, која је захтевала даље регулисање прописа, дошло је након балканских ратова, када је у оквиру српске државе ушао далеко већи број муслимана. Међутим, почетак Првог светског рата одложио је доношење посебног закона, због чега је само донето решење Министарског савета, којим је Нишки муфтија постао вршилац дужности врховног муфтије и установљено је врховно муфтијство. Након формирања Краљевине СХС врховно муфтијство премештено је из Ниша у Београд.³⁹²

Уредба о Управи вакуфа за Србију и Црну Гору донета је 1919. године и њоме је предвиђено да Министарство вера представља управну и надзорну власт. Верско-имовинским пословима исламске заједнице у Краљевини СХС управљао је вакуфски сабор, чији је извршни орган био вакуфски одбор, који се састојао од реис-ул-улеме као председника и обласних муфтија. Џемати су представљали најмању територијалну заједницу муслимана и њу је могло сачињавати најмање 100 муслимана. На предлог месног муфтије

³⁸⁶ Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, Novi Sad 2010, 127, 128.

³⁸⁷ Владимир Крстић, *Прве статистике Ниша*, Нишки зборник 1 (1975), 95, 96.

³⁸⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 163.

³⁸⁹ Борђе Костић, *Добро дошли у Србију – Краљевина Србија у немачким водичима за путнике 1892–1914*, Београд 2006, 113 – 116.

³⁹⁰ Nenad Ž Petrović, *Odnos pravoslavne crkve i državnog aparata prema ostalim verskim zajednicama u Srbiji do 1914. godine*, *Religija i tolerancija* Vol. XVII, No 32 (2019), 226, 227.

³⁹¹ Исто, 236, 237.

³⁹² Ивана Јовановић, *Исламска верска заједница у Нишу 1878 – 1951. године*, *Пешчаник* 10 (2012), 274.

Министарство вера именовало је срески вакуфски одбор на челу са месним муфтијом, а његова дужност је била да води бригу о вакуфском имању.³⁹³

Тридесетих година XX века број муслимана у Нишу кретао се око 2 000. Тако је једним списком СВМП из 1932. године достављеном Вакуфско-меарифској дирекцији у Скопљу наведено да је у Нишу било 433 муслиманских домова у којима је живело 1 911 муслимана (920 мушкараца и 991 жена).³⁹⁴ Списком џемата Имамата нишког из 1932. године у Нишу пописано је становништво распоређено по махалама, па тако у Нишу муслимани живе у Београд махали, где постоји 70 домаћинства, у којима је 165 мушкараца и 176 жена, Чајир махали са 154 муслиманских кућа, у којима је 321 мушкарац и 340 жена, у Стамбол капија махали станује 20 породица, односно 32 мушкарца и 41 жена, у Арабази махали живи 29 муслиманских породица, у којима је 52 мушкарца и 69 жена и на Сточном тргу је највише муслимана и то 160 породица, у којима је 350 мушкараца и 365 жена.³⁹⁵

Југословенски краљ Александар I Карађорђевић прогласио је 1930. године Устав Исламске верске заједнице. Овим Уставом предвиђено је да *сви муслимани у Краљевини Југославији сачињавају једну Исламску верску заједницу, под реис-ул-улемом као врховним верским старешином. Исламска заједница јавно исповеда и учи своју исламску веру, јавно врши своје исламске верске дужности, и самостално управља и уређује своје верске, верско-просветне и вакуфске послове.*³⁹⁶ Исламска заједница се, након доношења овог Устава, осим шеријатског права, организовала и управљала и у складу са одредбама овог највишег правног акта. Органе Исламске верске заједнице чинили су џематски меџлис, на челу са џематским имамом, среско вакуфско-меарифско поверенство,³⁹⁷ вакуфско меарифско веће у Сарајеву, муфтијства, на челу са муфтијама, улема-меџлис у Сарајеву и Скопљу и врховно верско старешинство у Београду на челу са реис-ул-улемом.³⁹⁸ У формирању Исламске заједнице у складу са донетим Уставом учествовало је и СВМП Ниш коме је Одбор за припрему устоличења новог реис-ул-улеме затражио достављање списка заинтересованих чланова заједнице који ће доћи на устоличење у Београд. Од министарства саобраћаја обезбеђен је значајан попуст за превоз учесника у прослави, а у допису се наглашава да се ради о догађају од историјског значаја за муслимане Краљевине Југославије.³⁹⁹ Муслимани Ниша учествовали су и у другим значајним догађајима везаним за исламску верску заједницу, као што је прослава 400 година Гази Хусрев-беговог вакуфа у Сарајеву.⁴⁰⁰

Један од првих проблема са којим се сусрела на новим основама уређена Исламска верска заједница Краљевине Југославије било је слабо образовање службеника, због чега нису уредно вођене матичне књиге и администрација је лоше функционисала. Због овога су

³⁹³ Ивана Јовановић, *Исламска верска заједница у Нишу 1878 – 1951. године*, 274, 275.

³⁹⁴ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, док. бр. 642.

³⁹⁵ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, док. без броја.

³⁹⁶ *Устав Исламске верске заједнице Краљевине Југославије*, 3.

³⁹⁷ СВМП је према Уставу Исламске верске заједнице *орган верско-просветне и вакуфско имовинске управе Исламске верске заједнице у срезу. Његово седиште и подручје је место и територија среске управне области а изузетак од овога могао је бити једино само по одлуци надлежног Вакуфско-меарифског већа.* СВМП састојало се од седам чланова у местима са преко десет хиљада и од пет чланова у насељима са мање од десет хиљада муслимана. Седнице повереништва одржаване су једном недељно, а по потреби и више пута. У послове повереништва спадало је руковање избором за џематске меџлисе, надзирање џематских меџлиса, вођење евиденције вакуфске покретне и непокретне имовине, надзор над осталом вакуфско-меарифском имовином, давање предлога о подизању, одржавању и управљању џамијама и другим објектима, давање предлога о именовању верских службеника и друго; *Устав Исламске верске заједнице Краљевине Југославије*, 10 – 13.

³⁹⁸ *Устав Исламске верске заједнице Краљевине Југославије*, 5, 6.

³⁹⁹ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Допис Одбора за припрему устоличења новог Реис-ул-улеме без. бр. од 21. октобра 1930. године.

⁴⁰⁰ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Распис Приређивачког одбора за прославу Гази Хусрев-бегове четиристо-годишњице од 5. октобра 1932. године.

организовани течајеви службеног језика, а пред исламске верске службенике стављен је задатак да савладају основе званичног језика и писма Краљевине.⁴⁰¹

На седницама Среско вакуфско-меарифског повереништва расправљана су различита питања од значаја за нишке муслимане. Велики део делатности поверенства тицао се бриге о вакуфским објектима, који су редовно, на јавним лицитацијама, давани под закуп најподеснијим понуђачима. Све уговоре потврђивао је надлежни министар и оверавао срески начелник.⁴⁰² Актуелно питање након 1878, а нарочито након 1912. године било је повраћај вакуфске имовине насилно заузете од стране државне власти без надокнаде. Расписом од 8. јула 1931. године дато је детаљно упутство на основу кога среска поверенства треба да саставе листу узурпираних објеката, са њиховим детаљним подацима. Поред ове листе поверенствима је надлежно да уз сваки објекат дају детаљно образложен предлог решавања узурпације.⁴⁰³ СВМП је водила упорну борбу за повраћај те запоседнуте вакуфске имовине, о чему сведоче бројни расписи Улема-мецлиса у Скопљу којима је објашњавано шта се све може сматрати вакуфом. Тако је 1932. године наглашено да свако земљиште, на коме је по одобрењу власника сахрањен један или више муслимана припада вакуфу, без обзира да ли је парцела ограђена и да ли има одређен улаз. Такође, свака зграда, коју је власник наменио као џамију или текију и ако је у њој чињен ибадет, клањао се намаз или учио језан сматра се власништвом вакуфа.⁴⁰⁴

Све одлуке у вези са отуђењем имовине потврђивала је Вакуфско-меарифска дирекција у Скопљу, која је 1932. године забранила продају половине вакуфског биоскопа, да би се сазидала нова вакуфска зграда у Нишу, с обзиром *на сада мали број муслимана у Нишу*.⁴⁰⁵ Имовином се управљало врло брижно и штедљиво,⁴⁰⁶ па је тако оспорена продаја ћевапцијског дућана на тргу Краља Милана, уз образложење да би се редовном наплатом закупа за неколико година могло зарадити више новца него што је добијено отуђењем на лицитацији.⁴⁰⁷ Документом из 1931. године пописана је имовина Среског меарифско-вакуфског повереништва у Нишу а која се састојала из две куће и једног мектеба у Шуматовачкој 7, три дућана, једне половине Тон филма (биоскопа), два плаца у Вождовој и једног у улици Генерала Милојка Лешјанина.⁴⁰⁸ Ова имовина била је предмет бројних седница среског вакуфско-меарифског поверенства, када се одлучивало о додели уговора у закуп учесницима лицитација⁴⁰⁹ или је доношена одлука о продаји дела вакуфске имовине.⁴¹⁰ Такође, било је потребно вакуфску непокретну имовину осигурати код друштва Славија, за шта су одвојена буџетска средства. Одлуком о осигурању имовине обухваћена су три вакуфска дућана у Вождовој 110 од тврдог материјала и половина вакуфског дела биоскопа, са леденицом и једним вакуфским дућаном у истој улици, али од слабог материјала. Овом приликом наглашено је да три вакуфске куће, ћевапцијски дућан на тргу Краља Милана и Нишка џамија⁴¹¹ не могу бити осигурани, с обзиром да поверенство планира да наведене

⁴⁰¹ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Распис Вакуфско-меарифске дирекције у Скопљу 2293/31 од 2. октобра 1931. године.

⁴⁰² ИАН, СВМП, кут. бр. 1, док. бр. 152, 201.

⁴⁰³ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Распис Вакуфско-меарифске дирекције у Скопљу бр. 2127 /31 од 8. јула 1932. године.

⁴⁰⁴ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Распис Вакуфско-меарифске дирекције у Скопљу 1816/32 од 18. марта 1932. године.

⁴⁰⁵ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Допис Вакуфско-меарифске дирекције у Скопљу 723/32 од 16. фебруара 1932. године.

⁴⁰⁶ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Правилник о издавању под закуп вакуфских некретнина усвојен 17. августа 1931. године.

⁴⁰⁷ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Допис Министарству правде бр. 929 СВМП од 02. маја 1930. године.

⁴⁰⁸ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, док. уз Записник са редовне седнице СВМП бр. 259/31. тач. 7.

⁴⁰⁹ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Записник са редовне седнице СВМП бр. 80 од 16. марта 1930. године.

⁴¹⁰ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Записник са редовне седнице СВМП од 15. новембра 1931. године.

⁴¹¹ Хасан-бегова џамија у Шуматовачкој улици.

објекте поруши и на њиховом месту сагради нови ђевапцијски дућан и куће, како би се добио већи приход.⁴¹²

На једној од седница среско вакуфско-меарифског поверенства 1930. године разговарало се о хуманитарној помоћи за изградњу Ћачког дома у Београду, у ком би се окупљала муслиманска младеж. Чланови поверенства закључили су да се нишки муслимани налазе у тако тешкој материјалној ситуацији и да не могу учествовати у прикупљању помоћи, па је донета одлука да поверенство издвоји одређену количину новца за ову сврху.⁴¹³ О активном животу нишких муслимана сведочи постојање друштва „Гајретов спорт клуб“ у Чајир махали, које се среском вакуфско-меарифском поверенству обраћало са молбом за доделу финансијске помоћи да би клуб и даље могао остати *под муслиманским именом*.⁴¹⁴ СВМП је учествовало у друштвеном животу града, о чему сведочи позивница шеријатском суду за присуство обележавању *200-годишњице Ђорђа Вашингтона*, као и државе, с обзиром да је расписима Дирекције у Скопљу често позивано на сарадњу са Црвеним крстом.⁴¹⁵ Поверенство је активно помагало и другим исламским заједницама, па је тако лесковачком среском вакуфско-меарифском поверенству упућена помоћ за поправку џамије *склоне паду*.⁴¹⁶

Бројна упутства за правилан рад и деловање Среском вакуфско-меарифском повереништву у Нишу упућивало је у виду расписа Муфтијство у Скопљу, односно Вакуфска дирекција, као и Улема меџлис. Тако је свим СВМП упућен распис којим је предложено да поверенства честитају краљу Александру десетогодишњицу ступања на престо и наложено је да муслимани, који *дугују велику захвалност краљу*, учествују у свим пригодама, које ће се тим поводом организовати.⁴¹⁷

Када је у питању верско образовање и уопште стање религиозне свести код младих муслимана југоисточне Србије видљиво је да је среско вакуфско-меарифско поверенство улагало велике напоре на просвећивању овог дела заједнице. То је било потребно с обзиром да су муслимани *у вери много и много иза осталих муслимана, који живе у нашој лепој домовини*. Због тога је из вакуфске касе издвајана плата за вероучитеља, који је држао часове исламске веронауке у нишким основним и средњим школама. Он је поред тога био обавезан да држи додатне часове у вакуфској згради, док је наглашен задатак поверенства да пронађе подесну кућу у муслиманској махали (Београд махали) у којој би држао предавања. Чланови поверенства обавезни су били да контролишу и помно прате понашање вероучитеља, зато што он треба да буде светли пример омладини.⁴¹⁸ Уопште узевши, верска свест муслиманске заједнице под покровитељством СВМП тридесетих година XX века била је веома слаба, о чему сведочи један Допис Вакуфско-меарифској дирекцији у Скопљу у коме је недвосмислено речено да се тамошњи муслимани *састоје скоро једино из Цигана расутих по овим свима срезовима, по разним небројеним општинама, који се једино као муслимани воде по матичним књигама, а у истину већином никаква вера нису, нити су попом криштени, ни хоџом турчени, нити се они у опште и у што разуме, нити хоће да разуме*.⁴¹⁹ Слично томе је СВМП 1932. године известило Вакуфско-меарифску дирекцију у Скопљу да већина муслимана на територији Шеријатског суда у Нишу јесу муслимани само *када их полиција потера за венчање* и да се онда *као тобожњи муслимани венчају код овог суда*.⁴²⁰ Готово иста пракса наставила се до данашњих дана. Наиме, сматра се да верске обичаје Роми

⁴¹² ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Записник са редовне седнице СВМП бр. 80 од 16. марта 1930. године.

⁴¹³ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Записник са редовне седнице СВМП бр. 71 СВМП од 11. марта 1930. године.

⁴¹⁴ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, док. бр. 14.

⁴¹⁵ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Позивница од 20. фебруара 1932. године; ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Распис копског муфтијства бр. 594 од 31. маја 1932. године.

⁴¹⁶ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Записник са редовне седнице СВМП бр. 146 СВМП од 22. јуна 1930. године.

⁴¹⁷ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, распис Вакуфско-меарифске дирекције у Скопљу бр. 6/31 од 3. августа 1931. године.

⁴¹⁸ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Записник са редовне седнице СВМП од 26. марта 1930. године.

⁴¹⁹ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Допис СВМП у Нишу бр. 638 од 30. августа 1932. године.

⁴²⁰ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Допис СВМП у Нишу бр. 638 од 30. августа 1932. године.

муслимани уче од других Рома о исламу, а већином боље познају православље и редовно обилазе православне храмове за време великих светковина. Веома мали број Рома поштује пост и забрану конзумирања алкохола, а поједини нису ни обрезани. Једини обред који Роми муслимани поштују у великој мери је сахрана.⁴²¹

Једно од најзначајнијих тема у исламској заједници, а нарочито на југоистоку Србије, било је покрштавање. Из спискова које је достављала епархија Нишка у последњој деценији XIX века Министарству просвете и црквених дела може се видети да је сваке године неколико десетина муслимана *превођено* на православље.⁴²² Тим поводом је Имамату џемата среза лесковачког 1931. године упућен један допис којим је тамошња верска управа упозорена на честу појаву одвођења муслиманске школске деце на чисто хришћанске приредбе и прославе, па чак и у цркву, што се коси са Уставом исламске заједнице и самом вером. Тим дописом је наглашено да *Бог хришћански и ако је онај исти коме се и муслимани моле, опет не може муслиманској деци дозвољавати да иду у цркву, пошто је у веровању у свемогућег великог Ал-лаха Ц.Ш. (ар. Allāh ġalla ša'nuhu) велика разлика, јер је код нас муслимана (ар. waḥdāniyya 'ilāhiyya) јединство великог Ал-лаха, а код хришћана је тројство, те је потребно забранити муслиманској деци читање молитве пре и после часа.* Овим поводом је меџлису предложено да се пронађе подесна локација за држање часова муслиманској деци и, ако је могуће, њиховим родитељима.⁴²³ Покрштавање је било тема скупа одржаног 26. децембра 1939. године у канцеларији имамата џемата у Прокупљу. Том приликом је разматрано питање покрштавања Рома муслимана на овом подручју. Наиме, у то време забележено је више случајева појединачних и три случаја масовног покрштавања муслимана. Скупу су присуствовали чланови улема-меџлиса из Ниша и Прокупља и потпредседник вакуфског повереништва у Нишу. На скупу је донет закључак да су муслимани ових крајева врло слабо упућени у веру, да не уче децу муслиманским обичајима, као и да су у њиховом свакодневном животу присутну немуслимански обичаји као што је прослављање хришћанских празника, стављање даћа преминулима и слављење слава. Све наведено била је последица одвојености од верске матице, због чега овдашња муслиманска популација није имала прилике да присуствује исламским ритуалима. Због свега наведеног, повереништво у Нишу одлучило је да постави једног сејјар-ваиза који би обилазио села и проповедао ислам. Одлучено је да се на плацу тадашње џамије отвори један мектеб и од Вакуфске дирекције у Скопљу затраже верски уџбеници за основне школе.⁴²⁴

Исламску заједницу Ниша потресала је борба између различитих ромских странака и тињајући сукоб између Рома муслимана и муслимана Турака, или како се они у једном допису називају, *правих муслимана Нишлија*. Наиме, поводом избора у исламској заједници 1932. године, дошло је до жестоких сукоба у исламској заједници, о чему је, писаним путем, обавештавана Вакуфско-меарифска дирекција у Скопљу. Дописом председника Среског шеријатског суда дирекција је обавештена да је током изборног дана дошло до огромних притисака на бирачком месту, да је читав случај дошао до министра Узуновића и Драгише Цветковића, који Роме користи како би побеђивао на локалним изборима и слично. Уз велики број погрдних речи упућених на рачун нишких Рома, председник суда образлаже да они не желе Турке у управи исламске заједнице, а сами немају стручних и образованих људи који би обављали послове у администрацији.⁴²⁵

Током ратног периода редовно су одржаване седнице Вакуфског повереништва у Нишу. На седници од 8. септембра 1943. године председник одбора постао је Хусеин

⁴²¹ *Uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu – Ciganeska*, 94.

⁴²² Nenad Ž. Petrović, *Odnos pravoslavne crkve i državnog aparata prema ostalim verskim zajednicama u Srbiji do 1914. godine*, 222, 223.

⁴²³ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Допис Шеријатског суда Нишког среза бр. 870 од 10. јуна 1931. године.

⁴²⁴ ИАН, СВМП, кут. бр. 12, док. бр. 1290.

⁴²⁵ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Допис СВМП у Нишу бр. 775 од 13. новембра 1932. године.

Хамзић, док је за потпредседника постављен Сурија Абдурахмановић.⁴²⁶ У ово тешко време повереништво се обраћало Исламској заједници у Новом Пазару због учесталих хапшења нишких муслимана. У том циљу формирана је делегација од три члана и упућена у Нови Пазар, ради представљања тешке ситуације и предузимања неопходних мера како би се са хапшењима престало.⁴²⁷

Након Другог светског рата, Врховни вакуфски сабор 1947. године је донео нови Устав Исламске верске заједнице у Србији, а којим је нарочито наглашено јединство свих верника исламске вероисповести на територији читаве државе.⁴²⁸ Среско вакуфско-меарифско повереништво у Нишу функционисало је до 1951. године, што се може закључити на основу последњег документа у фонду, који је датиран на 22. септембар 1951. године.⁴²⁹ Ово наравно не значи да је исламска заједница у Нишу престала да постоји, већ је само променила облик организовања. Већи део вакуфске имовине је страдао у ратним разарањима или је конфискован након ослобођења. Социјалистичка држава није благонаклоно гледала на било који вид верског живота, који је на читавом простору данашње јужне Србије у великој мери замро. Пописом из 1981. године забележено је само 43 Турака, 593 Муслимана, 4 802 Рома различите верске припадности, од укупно 205 412 становника Ниша.⁴³⁰

Сабор исламске заједнице Србије донео је нови Устав фебруара 2007. године у Београду. Њиме је истакнуто да Исламска верска заједница Србије своје шеријатско-правно утемељење црпи из меншуре Шејх-ул-ислама и признања ислама као законите религије Кнежевине Србије решењем Државног савета Кнежевине Србије од 18. маја 1868. године.⁴³¹ Ријасет Исламске верске заједнице Србије формиран је 2007. године, а Нишки меџлис, са одборима у Нишу и Лесковцу, део је Мешихата србијанског. Муфтијство београдско, као део Мешихата Исламске заједнице Србије, организационо обухвата исламске вернике Ниша.⁴³²

⁴²⁶ ИАН, СВМП, кут. бр. 16, док. бр. 341.

⁴²⁷ ИАН, СВМП, кут. бр. 16, док. без броја из 1943. године.

⁴²⁸ Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, 128.

⁴²⁹ ИАН, СВМП, кут. бр. 16, док. без броја из 1951. године.

⁴³⁰ *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 142.

⁴³¹ Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, 130.

⁴³² *Нишки лексикон*, 201, 202.

3 Оријентализација

Шетајући једном по сокацима ондашњег Ниша, да би видели варош, чусмо из једне авлије гоч и зурле. Радознали како се овде весели, уђемо кроз капију окићену шимиширом и пешкирима, ступимо у повећу градину, читав мали воћњак. Приђемо ближе и видимо једно повеће друштво оба пола; у средини игра коло, али од самих женских, старијих и млађих. Посматрамо љубопитљиво, али ја неимадо мира, нешто је у мени затрептало, приђох колу да се ухватим. Било ми је мало чудно, што ниједног мушкарца у том колу нема, а ја опет да се покажем као млад делија, па још војник, пружих руке да се међу две девојке ухватим, ну оне тог тренутка као птице плашљивице прнуше једна на другу, друга на другу страну! Тада и све остале одперјаше, а ја остадох сам на сред авлије, црвенећи и гледајући час лево час десно, шта се ово мени као делији догоди! Домаћин ми одмах снисходљиво приђе и гласом пуним поштовања рече, да је у њих такав адет, да се мушко у женско коло не хвата, када оне башка због стид ситно коло играју.⁴³³ Није прошло ни пола века од одласка Османлија, а обичаји у некадашњем Београдском пашалуку су се толико променили да трговац Милан Трајковић, не познајући „нишки адет“, доживљава овакву непријатност. Тешко би се могло одредити у којој сфери живота је дошло до најснажније оријентализације током османске управе над југоисточном Србијом, али су се на пољу менталитета и народног живота оријентални обрасци вероватно најдуже одржали.

За Ниш Милан Ђ. Милићевић каже да нема развијен *мисаони живот*. Он овај податак наводи непосредно по одласку Турака мислећи пре свега на хришћански живаљ, али након 450 година османске власти, ово се може узети као образац и за ранији духовни живот града на Нишави. Даље, Милићевић наводи да се Нишлије налазе у мисаоном свету само када се у својој цркви моле Богу, односно старају за душу и да су други облици духовног живота *незнани у Нишу*. За Турке у Нишу након 1878. године Милићевић нема шта да каже када је у питању духовни живот, а наводи да код њих *домаћег живота нема*. За Турчна он сматра да у *харему господари; у селамлуку прима госте; у кавани ћути и пуши; у џамији клања; свуда дакле, више гледа и слуша, а мање говори и ради. Управо Турчин се одаје мисаоном животу само онда кад распали наргилу, лулу, или цигару, и када, бројећи колуте дима дуванскога, блене у незнан, и мисли о ништавилу овога света, и, ваљда, о сладостима рајским после смрти*. Ипак, Милићевић муслиманима признаје да имају развијенију свест о прошлости од сваког хришћанина. У њиховим породицама говори се о ономе што је било некада, о старој српској слави, о границама Србије, Грчке, Турске и Бугарске. Због те свести, муслимани негују уверење о свом старом српском пореклу, па на хришћанску веру не гледају мрско, него као на веру својих предака.⁴³⁴

Средишта исламске културе настајала су тамо где је постојала најмање једна средња или висока школа. Наставници у тим школама, које су се називале мектеби, рушдије и медресе, бавили су се и наставним и књижевним или само књижевним радом, а око њих се окупљала локална интелигенција. Најобразованији кадар који је долазио у градове југоисточне Србије био је из реда кадија. Међутим, они су се сувише кратко задржавали у једном кадилуку да би оставили значајнији траг. Са друге стране, како су медресе најнижег ранга забележене само у Прокупљу, Нишу и Лесковцу, основни образовни кадар представљали су углавном наставници основних школа, који нису могли бити расадник високе културе и науке, с обзиром на њихово ниже образовање.

Ипак, у градовима југоисточне Србије функционисао је већи број текија, чији су поједини шејхови били изузетно образоване личности, а свака текија имала је своју библиотеку. Поезија која се неговала у текијама, музика, окупљања и обреди дервиша

⁴³³ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 141.

⁴³⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 36, 41.

деловали су, не само на припаднике дервишких редова, већ и на целокупно муслиманско и један део хришћанског становништва. Текије су имале запажено место у духовном животу градова ове области, али о томе се до данас није очувало много података, већ закључке доносимо из неких других, познатијих случајева и узгред забележених сведочења.⁴³⁵

О нарави домаћих муслимана сликовито говори Стојан Новаковић, са нарочитим нагласком на улози судбине (кисмета) у животу обичног човека. Новаковић сматра да су муслимани *сувише игноранти и сувише троми*, захваљујући чему су, између осталог, губили спорове од наших парничара и адвоката у споровима око имања након 1878. године. Као и честе селидбе и мухаџирску судбину све су релативно лако прихватили зато *што их год снађе, они узимљу као кисмет*.⁴³⁶

⁴³⁵ *Историја Ниша I*, 136, 137 (Д. Бојанић).

⁴³⁶ Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886 – 1905*, 9.

3.1 Државна управа у служби оријентализације

Османска држава на просторе Балканског полуострва донела је сасвим нови административни поредак заснован првенствено на шеријатском закону⁴³⁷ и уређењу ранијих исламских држава, а пре свега Абасидског халифата. По том новом уређењу, српски етнички простор подељен је на санџаке, који су се затим делили на нахије. Међутим, како је исламско право имало одређена ограничења у уређењу управе, османски султан задржао је право⁴³⁸ да доноси законе – кануне. Они су се разликовали по провинцијама царства, с обзиром да су уважавали локалне традиције и посебности, што ће се очитовати и у познатом Закону за Ниш. Османско царство није успело да шароликост управе на Балкану стопи у једну целину, а вероватно да таква намера није ни постојала с обзиром да је интерес Османлија био да *задобију наклоност побеђеног становништва, да успоставе ред и просперитет колико год је то могуће, као и услове за добро функционисање тимарског система и редовну наплату пореза*. Управо је одржавање финансијске стабилности био разлог да растуће царство често задржи институције некадашњих хришћанских држава, с обзиром да су велики војни походи захтевали стабилне новчане приходе.⁴³⁹

Флексибилност османске управе огледа се превасходно у разлици између управе над европским и арапским провинцијама. Наиме, европске провинције делиле су се најшире у три круга са посебним војним, административним и економским системом управљања. Спољашњи круг чинили су крајеви најудаљенији од центра царства. То су биле вазалне трибутарне кнежевине Молдавије, Влашке и Трансилваније, које су најлабавије биле везане за султана, али су, поред годишњег пореза и поклона, биле у обавези да прате султана на походима, односно да следе спољну политику Османлија. Угарски крајеви интегрисани су у царство и организовани као Будимски беглербеглук. У други круг претежно је спадала и југоисточна Србија. Ова група провинција била је организована по уобичајеном систему за царство, али са нешто већим регионалним разликама, аутономијама и компромисима у односу на унутрашњи круг. Ту су спадале Босна, Херцеговина, Црна Гора, Албанија, Србија и Грчка и у овим земљама је муслимански елемент био најјачи у градским срединама, док је ислам спорије продирао у сеоска насеља. Трећи, унутрашњи круг чиниле су Бугарска, Тракија, Тесалија, Македонија и Добруца и овде је власт султана била стриктна и најчвршћа, а процес исламизације захватио је, поред градова, и значајан део сеоских насеља. Османска управа приступала је својим арапским територијама на сасвим другачији начин. Пре свега, у њима је живело далеко више муслимана, са дугом традицијом државности и локалних особености. Други значајан фактор је био и недостатак обрадивих површина, с обзиром на пустињски карактер већег дела арапских провинција. Власт султана у овим провинцијама заснивала се на три стуба управе које су чинили намесници (паше), судије (кадије) и јаничарски одреди. Османлије су поштовале историјско наслеђе и специфичности арапских провинција и у том смислу су се они појављивали као кохезиони фактор и заштитници

⁴³⁷ Правни систем Османског царства, као и код других и ранијих муслиманских држава заснивао се на шеријату. Овај појам означава исправан начин живота муслимана, а кроз њега уређују се и односи муслимана и немуслимана. Како је шеријат заснован на Курану и сунни, налазио се изнад сваког другог закона и владар, нити други органи власти, га нису могли мењати или даље развијати. Зато је у Османском царству световно законодавство развијано кроз кануне, који представљају допуну шеријатског права, а уређивали су одређене области државе и управе; Александар Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 33 – 35.

⁴³⁸ Званична верско-правна школа у Османском царству била је ханефитска. Овај правац у исламу представља отклон од прагматичне казуистике ка прављењу либералнијег компромиса са животом. Абу Ханифа, оснивач школе, давао је доста простора индивидуалном схватању шеријата због чега је оспораван од конзервативнијих мислилаца; Дарко Танасковић, *Ислам – Догма и живот*, 115 – 117; Ема Милjkовић, *Ottoman Heritage in the Balkans: The Ottoman Empire in Serbia, Serbia in the Ottoman Empire*, 130.

⁴³⁹ Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, 357.

муслимана, док су различите области задржавале широку аутономију уз редовно плаћање трибута и повремено учешће у војним походима султана.⁴⁴⁰

Имајући у виду наведену праксу османске државе да у појединим провинцијама задржава поједине институције раније управе од значаја је навести неколико података о предосманској управи на југоистоку Србије. Средњовековна насеља делила су се, према својој величини, значају и претежној делатности, на градове, тргове и села. У оквиру градских насеља, постојала је разлика у пореклу и начину настанка, па су неки градови настали као рударски, други су се налазили у приморским областима, а већи број њих освојен је од Византије, где су спадали и градови југоисточне Србије.⁴⁴¹ Челеби каже да је Гази Худавендигар (султан Мурат I) освојио Ниш 777 (1375 – 1376) од бугарског краља и српског деспота и претворио га у субашилук.⁴⁴² Он још наводи да се у граду налазе представник Портиних спахија, јаничарски сердар, субаша, војвода, тржни надзорник, баждар, представник шерифа, више првака и великаша, као и градски заповедник – диздар.⁴⁴³ На овај начин, он директно потврђује да се ради о насељу са статусом шехера. У Нишу се у најранијем османском периоду налазило седиште истоимене нахије, која је била део Смедеревског санцака. На путу за Цариград 1644. године, чешки путописац Хержман Черњин из Худењица пролази кроз Ниш и наводи да се ради о граду *којим управља паша Будимског пашалука*.⁴⁴⁴ Речи путописца потврђују османски дефтери, а занимљиво је да Нишка нахија није била територијално повезана са остатком Смедеревског санцака зато што је била окружена Крушевачким, Софијским, Ћустендилским и Видинским санцаком, који нису припадали Будимском беглербеглуку. Од остатка Смедеревског санцака, Нишку нахију делила је област Алексинца, који је припадао Крушевачком санцаку.⁴⁴⁵

Поред војно-административног дела османске власти, коју је представљао бег, паралелно је функционисала независна судска власт оличена у кадији. Спорове међу муслиманима решавале су искључиво кадије, чији се извор права налазио у шеријату и кануну, али су се суду могли обратити и хришћани. Поред тога, кадија је обављао послове нотара, вршио надзор над спровођењем судских одлука, водио рачуна о безбедности и убирању пореза. С обзиром да је величина кадилука зависила од броја муслимана обухваћених његовом територијом, Нишки кадилук захватао је нешто већу територију од саме нахије, па је кадија у Нишу био надлежан и за Дубочицу, у којој очито није било довољно муслимана.⁴⁴⁶ За разлику од Дубочице, Пирот је 1660. године имао свог кадију, за

⁴⁴⁰ Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, 346 – 364, 411 – 456.

⁴⁴¹ Више о развоју градова у предосманском периоду у: Милош Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983), 100 – 106; Милош Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура градских насеља VII – XVII века, Београд-Смедерево 1992, 67 – 70; Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2001, 51 – 53; Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 250; Михаило Динић, *Власти за време деспотовине*, Зборник Филозофског факултета у Београду 10 – 1 (1968), 237 – 244; Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, Београд 2001, 48.

⁴⁴² Субаша је био градски службеник, старешина насеља, који је бринуо о јавном реду и миру, изградњи и одржавању улица, комуналних објеката. Исти термин често се користи и за старешину мање области или групе људи; Татјана Катич, *Османско царство, класично доба 1300 – 1600*, 106, 167; Татјана Катич, *Serbia under the Ottoman Rule*, 146; Олга Зиројевић, *Крушевачки санцак у светлу турског пописа 1530 – 1531*. године, 221 – 228; Историја Ниша I, 112 – 113 (Д. Бојанић); Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 100.

⁴⁴³ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62.

⁴⁴⁴ Александра Петровић, *На путу за Константинопољ – чешки путописци на Балкану*, Књижевна историја 51 (2019), 292.

⁴⁴⁵ Милан Васић, *Становништво Крушевачког санцака и његова друштвена структура у XVI веку*, 49; Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 23; Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак 1476 – 1560: Земља-насеља-становништво*, 49; Ема Миљковић-Бојанић, *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санцака*, 130 – 132; Олга Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459 – 1804*, 14 – 16; *Историја Ниша I*, 107 (Д. Бојанић).

⁴⁴⁶ Халил Иналцик, *Османско царство, класично доба 1300 – 1600*, 106, 167; Татјана Катич, *Serbia under the Ottoman Rule*, 146; Олга Зиројевић, *Крушевачки санцак у светлу турског пописа 1530 – 1531*. године, 221 – 228; Историја Ниша I, 112 – 113 (Д. Бојанић); Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 100.

кога Челеби каже да је у рангу кадилука од 150 аспри. Ово би, ако се наведени податак узме као истинит, значило да су се у то време Ниш и Пирот налазили у истом рангу.⁴⁴⁷ Пирот је пред крај османске владавине, конкретно 1875. године постао седиште мутесарифлука, што потврђује и Милан Ђ. Милићевић и наводи како су под Пирот потпадали и Трн са Знепољем, Брезник, Висок, Лужница и Бела Паланка.⁴⁴⁸ Прокупље је од уласка у оквире Османског царства било центар посебне нахије, подређене крајем XV века Крушевачком санџаку. Познато је да је почетком XVII века у Прокупљу било седиште кадилука.⁴⁴⁹ Куршумлија се у то време налазила у рангу касабе⁴⁵⁰ и у њој се налазило седиште кадилука средњег ранга, односно кадилука од 150 акчи. Ова паланка била је хас санџакбега Крушевачког санџака и војводалук.⁴⁵¹

Када је у питању категоризација насељених места у балканским провинцијама Османског царства, најопштија подела извршена је на села, у којима је живело рајинско становништво и градове из којих се управљало и који су од самих почетака били центри појачане исламизације, акултурације и оријентализације. Сеоска насеља имала су доминантну улогу у социо-економском и демографском смислу, нарочито на простору југоисточне Србије, где је пољопривредна производња била носилац привредног развитка. Она су могла бити царска, која су била у саставу султановог хаса и тимарска, чији приход је додељиван спахијама ради издржавања и опремања. Села су се могла делити и по начину привређивања на ратарска и сточарска или по специјалном статусу који су уживала у случају вршења одређене службе за Османско царство. Јасно је да није могуће дати стриктну поделу сеоских насеља, нарочито оних уз Цариградски друм, где је постојао велики број насеља са специјалним статусом и где је близина ове важне саобраћајнице у миру доносила значајне погодности, али је у рату та близина често могла бити кобна. Поменуте погодности нека сеоска насеља уздигла су до градског статуса, што је још један показатеља да је у Османском царству била танка линија разграничења између села и града. Међутим, да би се теми приступило на најисправнији начин држаћемо се поделе у односу на статус становништва, што најпростије речено значи да су у селима претежно живели носиоци пољопривредне производње у статусу раје, док су град насељавали пре свега припадници власти, односно владајућег слоја у Османском царству – аскера.⁴⁵²

Градови у Османском царству су могли бити утврђени или отвореног типа. Били су строго подељени према конфесији становништва на мање целине које су се називале џемати (општине), који су се даље делили на махале (квартове). По верском обрасцу била је подељена и чаршија са дућанима, док се на основу делатности занатлијско становништво делило по еснафима.⁴⁵³ Утврђени градови делили су се на паланке, хисаре и кале, док су градови отвореног типа могли бити вароши, касабе и шехери. Трг, као тип насеља, није

⁴⁴⁷ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 60.

⁴⁴⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 269.

⁴⁴⁹ Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 401; Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XIX (1907), 482.

⁴⁵⁰ Касаба је била нижи степен насеља у односу на шехер и тим термином означавања су мања неутврђена места чије се становништво бавило занатством и трговином. За добијање статуса касабе насељено место морало је да испуни три услова. Пре свега, у насељу је морало бити стално насељених муслимана, односно најмање једна махала. Затим, морала је бити саграђена најмање једна џамија у којој се клањао џума-намаз, читала хутба петком у султаново име и одвијале молитве на оба бајрама и морала је постојати чаршија у којој се једном недељно одржавао пазар. Уколико су сви ови услови били испуњени, становништво насеља могло је преко кадије да затражи берат којим се потврђује статус касабе; Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 29.

⁴⁵¹ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 307.

⁴⁵² Ема Миљковић, *Типологија сеоских насеља у првом веку османске владавине у српским земљама*, Споменица Милана Васића, АНУРС, Споменица II, Одјељење друштвених наука XIV, Бања Лука 2005, 185 – 213; Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, Историјски институт Београд, Посебна издања 71 (2018), 66 – 86.

⁴⁵³ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 50.

постојао у Османском царству, већ је означавао део насеља у коме се трговало (пазар).⁴⁵⁴ Крајем XV и у првим деценијама XVI века статус шехера, поред Београда и Смедерева, имао је и Ниш.⁴⁵⁵ Такав статус у Османском царству имала су већа насеља отвореног типа, која су била изразито оријенталног карактера и са већински муслиманским становништвом. Такође, да би неко насеље имало статус шехера, морало је да има најмање четири џамије, као и хамаме, мектебе, медресе, ханове и слично. Од пресудног значаја за добијање статуса шехера било је постојање развијене чаршије. Дакле, шехер је морао имати значајнију концентрацију капитала и виши културни ниво у односу на касабу, што је био статус који је имало Врање кроз читав XVI век.⁴⁵⁶

Током наредних векова, насеља југоисточне Србије често су мењала статус, као и границе провинција царства. Овакве честе промене биле су више условљене историјским приликама, ратовима, па чак и у зависности од снаге којом су располагали локални властодршци, него процесима дугог трајања који су тема истраживања, тако да су ретко бележени у записима путописаца који су пролазили овим крајевима. За путописце, који су углавном припадали дипломатско-обавештајним круговима значајнији су били подаци стратешке природе, природни услови, путни правци, одбрамбене могућности и слично, док им је устројство османске државе остајало или нејасно или просто недовољно занимљиво и значајно.⁴⁵⁷ Упркос томе, карактеристични систем државне и провинцијске управе у Османском царству, флексибилно тумачење шеријата као извора права и уклапање појединих институција ранијих хришћанских држава у османски систем су фактори који су у одређеној мери утицали на посматране процесе оријентализације и акултурације, због чега им је потребно посветити пажњу.

⁴⁵⁴ Пазар је данашња пијаца и на њој се трговало једном недељно, углавном петком. Главна роба која се налазила у промету биле су свакодневне потрепштине. Сељаци су продавали своје производе како би зарадили готов новац потребан за плаћање пореза. Значајна трговина робом која је допремана са великих раздаљина обављала се на посебно уређеним местима, док је локална размена била резервисана за пазар; Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476 – 1560: Земља-насеља-становништво*, 115 – 117; Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 36, 37.

⁴⁵⁵ Ема Миљковић, *Типологија сеоских насеља у првом веку османске владавине у српским земљама*, 187, 188; Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 57.

⁴⁵⁶ Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476 – 1560: земља – насеља – становништво*, 124; Олга Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459 – 1804*, 28 – 32; Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 31.

⁴⁵⁷ Више о административној подели и статусу насеља у: Олга Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459 – 1804*, 224, 225; Мирослав Павловић, *Опширни (mufassal) дефтер за Смедеревски санџак из 1741. године: структурна анализа*, Истраживања 25, 177.

3.2 Економски основ оријентализације

Улога османског ислама у урбаном развоју централног Балкана огледа се у начину на који су успостављани нови градови или су се развијали стари, што је било директно условљено економским приликама, односно свим факторима који су утицали на економску развијеност једног насеља. Као правило за развој оријенталног насеља, постојала је пракса да се у насељу прво подиже џамија,⁴⁵⁸ око које се затим ствара муслиманска махала, коју природно прати настанак чаршије. Прва џамија у насељу обично је била султанска, како је случај у готово свим градовима југоисточне Србије, а пре државног уписа у оријентализацију насеља могао се десити и дервишки, па су у неким насељима прво подизане завије и текије, са пратећим комплексом имарета. Са развојем чаршије, као трговачко занатлијског центра оријенталне вароши, стварају се нове махале, које затим морају имати нове џамије или месциде, што опет повлачи даљи привредни развој. Економски снажније насеље обавезно условљава настанак вакуфа и других институција ислама и на тај начин се затвара пун круг оријентализације насеља.⁴⁵⁹

Путописци који пролазе југоисточном Србијом уочавају најопштије економске обрасце који утичу на оријентализацију и акултурацију. У том смислу, они говоре о развијеној трговини, великом броју дућана или супротно, о недовољној развијености насеља. Када је у питању Ниш, често записују утисак да је видљиво да се ради о некада *прекрасном граду*, који је у османско време *спао на село*.⁴⁶⁰ Са приближавањем савременом добу и путописци почињу чешће да уочавају узрочнике оријентализације, међу којима су од великог значаја економска кретања, условљена културолошким обрасцима и потребама владајућег слоја муслимана. Ово не значи да и ранији путописци нису доносили одређене закључке на основу преживљеног искуства у Османском царству, па тако Лубенау још на крају XVI века сматра да муслимани избегавају живот у мањим насељима *јер њихов закон забрањује вино*.⁴⁶¹ Овде путописац исправно уочава да муслимани у већем броју живе у градовима, због чега је у њима хришћански елемент све слабији, што за собом повлачи укидање навика које „вређају ислам“, а у које спада и испијање алкохола. Међутим, тек ће у XVIII и XIX веку путописци у већој мери уочавати повезаност економских прилика и неприлика у османском царству и оријентализације, када је овај процес захватио све сфере друштва и живота у градовима југоисточне Србије.

Средином XV века, југоисточна Србија налазила се у рукама моћне османске империје у успону. Када је 1453. пао Цариград, а недуго затим и Смедерево, односно држава српских деспота, читав централни Балкан ушао је у састав Османског царства, где ће остати готово непрекидно током наредна четири века. Ово је значило улазак у далеко шири економски појас, који се простирао од Дунава и Саве до граница Анадолије и даље према Багдаду и Каиру.⁴⁶² Османлије са собом доносе читаву лепезу нових занимања који доприносе проширењу привредне активности, а посебно утичу на трансформацију града из балканско-хришћанског у оријентално-исламски. Питање трансформације занатске

⁴⁵⁸ Практика да развој града започне подизањем џамије настао је још у првој деценији након смрти пророка Мухамеда. У војном логору Басри 637. или 638. године подигнута је прва богомоља ван Арапског полуострва, око које се затим развијало насеље. Након овога, низале су се џамије у Куфи, Фустату, Кејревану и другим местима. Истовремено, створена је пракса да се у значајним центрима цркве и друге важне грађевине претварају у џамије, као што је био случај у Дамаску, Медаину, Химсу и слично; Filip Hiti, *Istorija Arapa*, Sarajevo 1973, 123, 124, 192 – 196.

⁴⁵⁹ Ines Aščerić – Todd, *Dervishes and Islam in Bosnia (Sufi dimensions to the Formation of Bosnian Muslim Society)*, Leiden – Boston 2015, 68; Видосава Стојанчевић, *Елементи старе балканске урбане цивилизације у развоју „чаршија“ традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у 19. веку*, Лесковачки зборник 20 (1980), 202.

⁴⁶⁰ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 121, 126.

⁴⁶¹ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

⁴⁶² Ahmed El-Ashker, Rodney Wilson, *Islamic Economics*, Leiden-Boston 2006, 284 – 314.

делатности, пољопривредне производње и трговине и њихово прилагођавање новим околностима нарочито је значајно за проучавање оријентализације и акултурације. Предмети за свакодневну употребу, начин исхране и одевања су области које се нису могле са временом прилагођавати потребама нових господара, већ је до значајних промена морало доћи у најкраћем периоду. Нарочито су значајни занати који су се тицали обраде дрвета, камена, метала и коже, а префињени укус купаца захтевао је уметничку обраду и украшавање. Вештина мајстора – занатлија преношена је генерацијама до наших дана, па је у појединима нашим градовима и даље могуће видети утицаје оријента у радовима вештих руку ретких занатлија и мајстора источњачких заната.

Када говоримо о пољопривреди, потребно је пре свега разјаснити правно-имовинске односе који су владали у Османском царству. Један коментар земљишног законика из XVII века наводи да је све унутар градова мулк,⁴⁶³ док је све ван тога миријска - државна земља.⁴⁶⁴ Како је мулк представљао личну имовину, над којом је појединац имао право располагања и поседовања,⁴⁶⁵ то наводи на закључак да су градови у Османском царству стављани ван тимарског, односно аграрног система. Ово очигледно упућује на намеру државе да градове претвори у муслиманска насеља, док би околина остала хришћанска, све зарад лакшег управљања и што већих прихода од рајинских обавеза.⁴⁶⁶

У Османском царству је султан, као врховни власник земље и господар свих људи, од раје способне за рад узимао харач (џизију). Ово је основни порез који су плаћали хришћани у Османском царству, а чије плаћање им је гарантовало одређену слободу вероисповедања и ослобађало их је војне службе. Са друге стране, плаћање харача јасно је показивало потчињеност хришћана владајућој религији – исламу. Султану је, поред харача, припадала дажбина за ситну стоку и ванредне дажбине и намети (аваризи диваније)⁴⁶⁷ за потребе војске или двора, које је народ давао у натури, новцу или радној снази. Поред ових намета, постојале су дажбине засноване на шеријатском праву (текјалифи урфије). Закони за Ниш из 1498. и 1516. године предвиђали су да имами, одгајивачи улачких коња, узгајивачи пиринча, чувари дрвена (клицура и других опасних места на путевима) и нежењени не плаћају авариз, као становништво са повлашћеним положајем.⁴⁶⁸

Ниш се све до краја друге деценије XVI века налазио на узлазној линији економског развитка.⁴⁶⁹ Ово је вероватно и био разлог да се за Ниш донесе посебан канун – закон,⁴⁷⁰ који

⁴⁶³ Vera Moutafchieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, 61 – 77.

⁴⁶⁴ Османски феудални систем заснивао се на колективном, односно државном власништву над земљом. То значи да је сва освојена територија припадала султану, који је представљао парадигму државе, а да је затим он додељивао појединцима на коришћење, док су се они уредно одазивали на војну службу и слично. Зависно од величине поседа, односно од висине његових прихода, они су се делили на тимаре, зеамете и хасове. На овај начин, у првим вековима Османског царства, није дошло до унутрашњег раслојавања војне класе – аскера, нарочито док је држава била у експанзији и владар је био у могућности да својим ратницима додељује нове поседе; Medžida Selimanović, *Uticaj tursko-osmanske politike na islamizaciju u Bosni*, 83, 84; Vera Moutafchieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, 3 – 7.

⁴⁶⁵ Irena Kolaj Ristanović, *O ustanovi i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878 - pravno istorijski okviri*, 208.

⁴⁶⁶ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 58.

⁴⁶⁷ Авариз је иначе заједнички назив за већи број ванредних намета које је у време војничких похода плаћало целокупно невојничко и „неослобођено“ становништво, без разлике у вери. Овај порез током XVI века губи карактер привремене помоћи народа владару и постаје редован новчани намет, који се од тада непрестано увећавао; *Историја Ниша I*, 167 (Д. Бојанић).

⁴⁶⁸ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 94, 95; Ема Миљковић, *Ottoman Heritage in the Balkans: The Ottoman Empire in Serbia, Serbia in the Ottoman Empire*, 134.

⁴⁶⁹ Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски сањак 1476 – 1560: земља – насеља – становништво*, 70 – 72; Марија Копривица, *Нишка област од 1428. до половине XVI века*, 33.

⁴⁷⁰ Османски султани, који су схватили значај учвршћивања власти у новоосвојеним хришћанским земљама, свесно су ограничавали шеријат и доносили посебне секуларне законске прописе – кануне. Они су се разликовали од провинције до провинције, уважавајући регионалне посебности сваког краја и због интегрисања законских решења покорених држава. Оваквој пракси у основи стоји и прагматична одлука Османлија да за свој правни систем усвоје најлибералнију од четири муслиманске канонски прихваћене правне школе – ханефитски

је уређивао трговину у граду. То је време када градска економија доживљава снажан полет и чаршија броји више од 50 дућана, а варош се интензивно шири на левој обали реке. До средине наредног века, Ниш ће постати *треће коначиште* на делу Цариградског друма од Београда до Софије. Без обзира на неминовни успон, Ниш је средином тридесетих година XVI века сведен на *завидно сеоско насеље турског изгледа* и далеко је од некадашњег. Овакво запажање износи Бенедето Рамберти, а готово дословно га преписују Жан Шено и Жак Гасо. До стагнације градске економије долази од почетка треће деценије XVI века када је освојен Београд (1521), а нарочито након заузећа Будима (1541) чиме се Ниш нашао дубоко у унутрашњости царства. Пролазећи кроз Ниш 1555. године Ожер Гислен де Бузбек запазио је да се ради о малом, али за то поднебље врло насељеном и пријатном граду. Захваљујући општем полету царства шездесетих и почетком седамдесетих година XVI века и највећи град на Нишави захватио је убрзани економски развитак, о чему сведочи и значајна дубровачка колонија која је пословала у граду. Први велики порази Османлија код Лепанта 1571. и код Сиска 1593. године допринеће општем опадању царства. Колико је југоисточна Србија имала предности због повољног географског положаја на раскрсници путева, толико су његов развитак кочили чести проласци војске, што је било праћено насиљем, ванредним наметима, запленама и принудним откупима. Наведени фактори довели су до тога да приход од Ниша крајем XVI века падне на нешто преко 10 000 аспри.⁴⁷¹

На основу рушевина које је видео у Нишу 1620. године анонимни француски путописац закључује да је град некада био *на цени међу хришћанима*, а да је сада *мала варош и не толико значајна*.⁴⁷² У време када Евлија Челеби пролази кроз нишки крај 1660. године, он наводи да је то кадилук од сто и педесет аспри у чијем се оквиру налази много напредних села.⁴⁷³ Османски географ Хаџи Калфа наводи да је у XVII веку Ниш био *велика варош* и седиште кадилука.⁴⁷⁴ У то време нишка чаршија достиже број од 200 дућана, али ускоро почиње опадање економије са порастом Ниша као војно-стратешког центра у време османско-аустријских борби.⁴⁷⁵ Пролазећи 1664. године кроз Ниш путописац Џон Бурбури забележио је да се ради о граду који је *некада био епископија, а сада је мала варош*.⁴⁷⁶ Тужан изглед родног места цара Константина очигледно је путописца подсетио на славне дане некадашње империјалне резиденције и високи положај славне Нишке епископије још у временима раног и јединственог хришћанства. Сећајући се старе славе Ниша пише 1574. године и анонимни пратилац аустријског барона Леслија на путу за Цариград, наводећи да је Ниш *некада био епископско седиште, сада је утврђено место, које је међу простим народом прихваћено као градско средиште*.⁴⁷⁷ Интересантно је да сличну конструкцију користи и Каниц више од три века касније наводећи да се ради о *старом епископском граду*, што говори о коришћењу истог извора информисања од стране више путописаца.⁴⁷⁸ О старој слави Ниша пише и Леди Мери Вортли Монтегју наводећи да је овај град *некада био главни град Србије*.⁴⁷⁹

мезхеб. Ово правно учење наглашава значај правног промишљања и самосталног расуђивања у оним случајевима које нису разматране основним кодексима исламског права; Ема Миљковић, Александар Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, 302.

⁴⁷¹ Борислав Андрејевић, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, 65, 66; Борислав Андрејевић, *Етапе развоја чаршије као занатлијско-трговачког центра Ниша*, 11, 12; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 42, 48; Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 78 – 79, 90 – 91; Tatjana Katić, *Serbia under the Ottoman Rule*, 152.

⁴⁷² Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 171.

⁴⁷³ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62.

⁴⁷⁴ *Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937*, Извештај одбора за подизање споменика, Ниш 1937, 33.

⁴⁷⁵ Борислав Андрејевић, *Етапе развоја чаршије као занатлијско-трговачког центра Ниша*, 12.

⁴⁷⁶ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 104.

⁴⁷⁷ *Историја Ниша I*, 185 (Т. Поповић).

⁴⁷⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 255, 256.

⁴⁷⁹ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 192.

У периоду након потписивања Пожаревачког мира 1718. године дошло је до значајног привредног развика, с обзиром да је југоисточна Србија постала централна област транзитне трговине између Аустрије и Османског царства. Упркос томе што су османске власти радиле на томе да ограниче обим трговинске размене са Аустријом, плашећи се негативног утицаја меркантилизма, трговина се углавном обављала без прекида, што се у самом граду огледало отварањем нове ђумрукане, као и других објеката који су служили за смештај трговаца и њихове робе.⁴⁸⁰

Нарочити економски полет југоисточна Србија доживљава шездесетих година XVIII века, када се снажно развијају градске чаршије. Овај напредак настао је као последица дуготрајног мира и укидањем ванредних намета за изградњу тврђаве у Нишу, који су тешко оптеретили рају у претходном периоду. У ово време у овом граду је подигнуто 25 нових ханова, девет кафана и велики број дућана и магаза, а број страних трговаца у сталном је порасту још од 1737. године.⁴⁸¹ Градови у Османском царству, а нарочито у његовом европском делу, представљали су ослонац државе. Осим што је у новоосвојеним крајевима често представљао оазу настањену муслиманима у односу на хришћанску околину, град је по правилу био центар органа власти, а поред тога имао је и привредни, војни и комуникацијски значај.

Епоха релативно снажног привредног раста у последњим деценијама османске власти имаће свој врхунац у време Мидхат-паше. Он је, по свом доласку у Ниш, исправно установио да су *односи између власника и житеља на једном земљишту дуго били у незадовољавајућем стању*, односно да су односи између муслимана и хришћана изузетно заоштрени. У писмима и белешкама које је пашин син објавио 1903. године забележено је да је *његов први корак био да позове на састанак представнике различитих округа, да утврди њихове жалбе и да пажљиво истражи са њима решења која би требало да се примене*. Паша је са представницима договорио да утичу на заустављање иселјавања хришћана у правцу Србије, док би они њему дали две године да спроведе реформе. Према сопственом уверењу, Мидхат је успео да *постигне помирење двеју супростављених страна, на опште задовољство обе класе*.⁴⁸² У његово време се град проширио на 30 махала, а у чаршији је било чак 1 507 дућана, 26 ханова, три велика магацина, 23 табкане, велика јавна радионица за прераду коже – ислахана, први већи привредни објекат у Нишу и *шпедитерска компанија за превоз робе и путника*.⁴⁸³ Како је раније наглашено, захваљујући Мидхат-паши, у Пироту је 1872. године подигнута фабрика, која је између осталих производа текстилне индустрије, израђивала и пиротске ћилиме.⁴⁸⁴

У последњем периоду османске власти становништво свих вера било је оптерећено бројним порезима и давањима, као што су вергија, беглик, десетак, порез на воће, на винограде, бостан, пчелињаке, сено, воденице, вредност куће и вино. Хришћани су плаћали додатни порез бедел, зато што нису учествовали у војној служби царства. Становништво које је живело на чифлицима плаћало је додатне порезе својим господарима, који су ишли до трећине произведене робе.⁴⁸⁵

Привредну делатност градова југоисточне Србије 1878. године чинили су пољопривреда, занатство, трговина и поједине кредитне установе. Међутим, ове делатности нису биле оштро одељене и било је практично незамисливо да било који привредник у граду нема допунски извор прихода у пољопривреди, односно какву башту, воћњак или виноград у

⁴⁸⁰ Ема Миљковић, *Нишки крај у 18. веку*, 3.

⁴⁸¹ Борислав Андрејевић, *Етапе развоја чаршије као занатлијско-трговачког центра Ниша*, 12.

⁴⁸² Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 296, 297; Севделин Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, 31.

⁴⁸³ *Енциклопедија Ниша – историја*, 155; Борислав Андрејевић, *Етапе развоја чаршије као занатлијско-трговачког центра Ниша*, 12.

⁴⁸⁴ Миљан Манић, *Пиротски времеплов – хронологија*, 33.

⁴⁸⁵ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 134, 135.

близини града.⁴⁸⁶ Производни односи, успостављени у време османске власти, били су супростављени развоју производних снага. Привреда је била недвосмислено аграрног карактера, али чак ни природни услови нису били адекватно искоришћени. Још је два века раније Џон Бурбури видео *плодну земљу, која је била у јадном стању, у најбољем случају добра за пашу. Ту и тамо видело се мало, незнатно парче земље засејано житом.*⁴⁸⁷ Сточни фонд често је страдао од болести, а земља је обрађивана најпримитивнијим оруђем. Када се на то додају регуларне и нерегуларне обавезе сељака према држави и господарима, јасно је да је пољопривредна производња једва задовољавала потребе. О вишковима производа није се могло ни говорити, а у ратним приликама скромна трговина често је ограничавана на државном нивоу.⁴⁸⁸

3.2.1 Путовање балканским провинцијама Османског царства

Двадесет седмог тог месеца прошли смо поред Новог Пазара, али нисмо ушли у град, јер нам је наш јаничар рекао да је то лоповско место и да је у њему почињено много пљачки и убистава. Двадесет деветог прошли смо покрај Ниша, али смо избегли сам град из истих разлога. Када је почела да пада ноћ, напустили смо друм у потрази за одговарајућим преноћиштем. Нашли смо сиротињску кућицу у којој су се налазила три мала млинска кола. Покретао их је поточић који је извирало из оближњег брда. Вода је била врло топла, али господин млинар није хтео да нам да склониште, па смо, тражећи даље, пронашли једну бедну кућу у којој смо провели ноћ, неки од нас на земљи. Онога дана када смо прошли крај Ниша, срели смо караван са 50 камила натоварен трговачком робом. Биле су то прве камиле на које смо наишли, па сам зато на њих обратио пажњу.

Овим речима британски путник Фокс описује путовање свог господара Харија Кевендиша Ниша на деоници од Новог Пазара до Ниша на измаку XVI века.⁴⁸⁹ Јасно је да су за њега безбедност и удобност од велике битности, због чега у свој дневник уноси податке баш о наведеним околностима путовања. Уопште узевши, у записима путника са Запада значајан део заузимају управо белешке о саобраћајним приликама, које су за њих биле другачије и необичне, најчешће у негативном контексту. Међутим, податак о камилама, које је овај западњак вероватно видео први пут у животу, најизразитије сведочи о степену оријентализације свих сфера друштва, па и организације путовања на Балкану 150 година након османског освајања.

Осим најбројнијих представника државне управе, локалних гарнизона или османске војске, на путевима који су пресекали царство често су се могли наћи странци и то првенствено Европљани, трговци, ходочасници, дипломате и други. Од других путника, могли су се срести домаћи људи, муслимански, хришћански и јеврејски трговци, представници клера или изасланици раје на путу за Цариград. Од великог значаја за све путнике био је избор саобраћајница. У том смислу, битно је нагласити да је жила куцавица европског дела Османског царства био чувени Цариградски друм, који пресеца југоисточну Србију. Осим тога, сви путници су посвећивали значајну пажњу саобраћајницама којима су се кретали, нарочито с обзиром на чињеницу да Османлије нису били познати као велики градитељи путева, нити су нарочиту пажњу посвећивали одржавању путне мреже, због чега постоји велики број записа о њима, најчешће у негативном контексту.

Што се тиче превозних средстава, путници су се кретали углавном у групама, користећи кола, која су могла бити затворена, сељачка и товарна, док су кочије биле права

⁴⁸⁶ Севделин Андрејевић, *Друштвено-економске промене у Нишу и околини од 1878. до 1884. године*, 57, 58.

⁴⁸⁷ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 102.

⁴⁸⁸ Севделин Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, 36.

⁴⁸⁹ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 50.

реткост. За вучу су коришћени коњи, магарци, биволи, па чак и камиле.⁴⁹⁰ Један од путника који значајну пажњу посвећује организацији путовања био је енглески путописац Едвард Браун:

*Кроз Србију на југ јахали смо врло добре коње, који су ишли добром брзином по двадесет миља до оближње постаје. Беху веома сигурни у ходу, што сам имао прилике да искусим кад смо понегде прелазили преко високих брда, неравних и кришевитих места, и голог стења. Веома су слободни, и њихови сопственици бунили су се на наше мамузе; они их ретко употребљавају, а Турци их и не носе, изузев у овом случају, кад смо им ми дали. Коњи су и веома послушни на ђем. Кад смо се пењали на њих или се скидали с њих, они би се лепо заустављали где треба; а кад би смо ишли пешице, понеки су ишли за нама без повода. Потковице су им лакше и мање него у наших коња.*⁴⁹¹ Његова запажања од велике су важности за разумевање путовања Балканом крајем XVII века. Међутим, још значајнија су за стварање слике менталитета Оријента, односа западног човека и „источњака“ према животињама, односно перцепције тог односа очима једног образованог западног хришћанина у прошлости.

Ноћење, заклон од невремена или других недаћа путници у Османском царству су могли потражити у посебним врстама пребивалишта, које су често градили сами султани. С обзиром на специфичност и разноликост ових објеката, путописци су им поклањали дужну пажњу, о чему ће бити више речи у наредним поглављима. Сада је битно нагласити да су ти каравансараји, мусафирхане, ханови, завије и друго често били зачетници насеља и на тај начин постајали центри оријентализације и акултурације читавих области у Османском царству.⁴⁹²

Најважнија саобраћајница на Балкану од античких времена до данас био је и остао Цариградски друм. Овај пут, који спаја Београд и Цариград, заправо је само део веће комуникације која повезује Европу и Блиски исток. Траса овог пута се у средњем веку у великој мери поклапала са трасом римског пута „Via Militaris“ и увек је пролазио кроз Ниш, о чему су остављена бројна писана сведочанства.⁴⁹³ Цвијић наводи да вароши које се налазе на *раскрићу уздужне и попречне комуникације стално, кроза сва времена, задрже свој значај, такав је Ниш, и у том погледу он стоји и над Београдом и над свим варошима у унутрашњости Полуострва.*⁴⁹⁴ Цариградски друм био је жила куцавица Османског царства у Европи. Овом копненом трасом одвијао се највећи део живота велике империје. Правац свих војних похода, најважнија, али и најопаснија трговачка рута, а уједно и најпримамљивији предео за живот, Цариградски друм обликовао је и уређивао развој југоисточне Србије. У културолошком смислу, овај пут представљао је основни правац продора оријенталних утицаја и исламизације из унутрашњости царства ка западној Европи.

У Ниш је са севера Цариградски друм улазио данашњом Јадранском улицом кроз Београдску капију и затим одмах излазио кроз Стамбол капију, прелазиио мост на Нишави, где је са простора данашњег трга Краља Милана скретао у правцу данашње улице Војда Карађорђа, односно у правцу Софије.⁴⁹⁵ Још на почетку XVI века Феликс Петанчић записује да је *Ниш, као што је познато, беше један од најзнаменитијих склопова путева на*

⁴⁹⁰ Ема Миљковић, *Крстарећи Османским царством*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 173 – 189.

⁴⁹¹ Zdenko Levental, *Britanski putnici i našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 131.

⁴⁹² Ема Миљковић, *Крстарећи Османским царством*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 190 – 200.

⁴⁹³ Зоран Симоновић, *Путеви, каравански саобраћај и безбедност на путевима средњовековне Србије*, Пешчаник 1 (2003), 25 – 35.

⁴⁹⁴ Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканскога полуострва*, 59, 60.

⁴⁹⁵ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 3 – 6; Драгољуб Јовановић, *Неки топографски подаци о Нишу*, 366.

Балканском полуострву, где се стицало до шест путева.⁴⁹⁶ Из Ниша се један крак пута одвајао за Видин, преко Сврљига, други крак је ишао на запад према Косову и Метохији преко Прокупља, а трећи крак ишао је према Солуну, преко Лесковца, Врања и Скопља. Главна траса ишла је, како је већ речено, у правцу Цариграда преко Беле Паланке, Пирота и Софије.⁴⁹⁷

Иако Османлије нису познате по изградњи путева, које су углавном одржавале и поправљале пред војни поход, стање саобраћајница ипак није препуштано случају. Сваки путник прибављао је код кадије сагласност за путовање, а о безбедности на опасним местима рачуна су водила дербенцијска села.⁴⁹⁸ Изградњу путева и мостова као задужбина високих чиновника царства подстицао је и сам султан, а за узврат их је обдаривао великим поседима и приходима. Међутим, како је царство слабило, било је све мање средстава за поправку и одржавање путева, због чега су се они поправљали искључиво као део припрема за поједине војне походе. Превоз ратног материјала поправљеним путевима обично их је враћало у старо стање оронлости.⁴⁹⁹

О опасностима на путу до Беле Паланке сведочи Питер Манди, који је у великом каравану пратио недавно замењеног енглеског амбасадора Пола Пиндара 1620. године на путу из Цариграда ка Лондону. Он чак наводи да је овај део пута од Цариграда најопаснији, а поред тога и веома неугодан због планина, стена и прљавштине. Део пута ка Нишу мање је опасан, због чега је свита отпустила стражу, али је, ипак, све до самог Ниша, *препун камења и блата*.⁵⁰⁰

Вековима запуштене путеве, који су се поправљали само у случају крајње нужде, озбиљно је реконструисао тек Мидхат-паша већ у првој години управе. Он је, одмах по доласку у Ниш, увидео да велика количина пољопривредних производа остаје заробљена и пропада на њивама због немогућности сељака да је превезу блатњавим путевима до својих амбара или господара којима треба да их предају. Већ наредне године након доласка у Ниш, Мидхат-паша наводи да је *отпочела изградња на све стране. Тада је изграђен пут Ниш – Куманово у дужини од 24 часа; Ниш – граница Пазарџика, преко Софије, у дужини од 30 часова... Како је саобраћај новоизграђеним путевима постао олакшан и сигуран, народ је почео да извози своје производе у Солун, Манастир и Пловдив и то нарочито вино, које се у овим крајевима производило у великој мери. Развио се промет робом, путницима и осталим, који се до тог времена одвијао реком Дунавом, како из Европе, тако и из Цариграда у Ниш и из Ниша у супротном правцу*.⁵⁰¹

3.2.2 Оријентализација пољопривреде

Југоисточна Србија, прошарана плодним удолинама, одељеним планинским пределима, била је претежно земљораднички крај, са значајним сточарским потенцијалом. Као и у другим крајевима Османског царства, пољопривредна производња била је доминантна у односу на друге привредне гране. Ово је разумљива појава, с обзиром да је сеоска популација била далеко бројнија од градске, која је и сама често још увек била у великој мери окренута раду на земљи и приходима од пољопривреде.⁵⁰² О повољним

⁴⁹⁶ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, 160.

⁴⁹⁷ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 96 – 99.

⁴⁹⁸ Ayse Kayapinar, Levent Kayapinar, *Application of Derbend organization in the Balkans: an Example of Continuity of Balkan Institutions in the Ottoman system*, State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule, Collection of works, vol. 35, 205 – 222; Ема Миљковић, *Крстарећи Османским царством*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 196 – 199.

⁴⁹⁹ Tatjana Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, 80, 81.

⁵⁰⁰ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 79.

⁵⁰¹ Севделин Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, 31; Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 298.

⁵⁰² Ема Миљковић-Бојанић, *Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560)*, 117.

условима за пољопривредну производњу сведочи француски путописац Лефевр на почетку XVII века наводећи да је земља око Прокупља *црница и добра за сејање жита*.⁵⁰³ Слично томе, Лесковац је био и остао надалеко познат по пољопривредној производњи. Милан Ђ. Милићевић, недуго након ослобођења, опажа да је *Лесковац у месту врло родном* и додаје да Лесковчани поносно понављају изреку *кад родив Лесковачко, девет града захранив; а кад не родив Лесковачко, девет града не могу да га захранив*.⁵⁰⁴

Леди Мери Вортли Монтегју, пролазећи овим крајевима 1717. године, забележила је да Ниш *лежи у лепој долини, на реци нишави. Ваздух је одличан, а тло плодно, да постоји готово невероватно изобиље. Убеђивали су ме да је количина вина после прошле бербе била тако огромна, да су морали копати јаме за његово чување, јер у граду нису имали довољно судова у које би га спремили*. Међутим, леди Монтегју такође примећује да потлачени народ нема никакве користи од овог изобиља и бележи више случајева насиља османских војника и команданата према локалном становништву.⁵⁰⁵ Сличну констатацију о плодности земље у нишком крају доноси Адам Венер један век раније.⁵⁰⁶ Каниц са жаљењем примећује велике обрадиве површине око града, за које каже да су запуштене и зарасле у коров. Ово види као последицу насиља османских властодржаца над рајом, која се повлачила у удаљеније крајеве. Он каже да је после одласка Османлија околина Ниша личила на *огромно, пусто гробље*.⁵⁰⁷

Повољни географски услови и порески систем Османског царства, који је далеко мање оптерећивао сточара од земљорадника, позитивно су утицали на развој сточарства. Потребне градске привреде за кожом и становништва за месом допринели су даљем развоју производње. Пре свега, на падинама околних планина узгајане су овце, затим говеда и биволи, које су Османлије донеле на Балканско полуострво, па коњи и магарци, док су хришћани у највећој мери узгајали свиње.⁵⁰⁸

Аграрна производња, као и у већем делу Османског царства, заснивала на тропољном систему коришћења земљишта. То значи да је део обрадивих површина остављан на угару током одређеног временског периода или трајно, док су нове обрадиве површине стваране крчењем шума и обрадом утрина. За обраду земље коришћена су примитивна средства, док ђубриво готово и да није коришћено. Развитак градских насеља повољно је утицао на пољопривредну производњу, с обзиром да је повећана потражња доводила до боље организације производних снага на индивидуалним поседима.⁵⁰⁹ Поменуто јачање градских насеља значило је и пораст броја муслиманског становништва у њима, што је за собом повлачило даљу оријентализацију у производњи. Специфичности у исхрани и одевању становништва исламске вероисповести захтевало је одређене промене, односно оријентализацију пољопривреде.

3.2.3 Предузимљивост или судбина – оријентализација трговине

Турчин чучи на свом ћилиму и стрпљиво чека купца; он и овде испољава своју веру да све зависи од кисмета (судбине) и да ће се оно што има да дође десити и без његовог труда. Овим речима Феликс Каниц описује једног просечног муслиманског трговца на централном Балкану, који је дубоко уверен да успех његове делатности не зависи од личне

⁵⁰³ Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611*, 482.

⁵⁰⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 113.

⁵⁰⁵ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 192.

⁵⁰⁶ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevnik Jakova Bongarsa od g. 1585. i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, 143.

⁵⁰⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 136.

⁵⁰⁸ Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 144, 145.

⁵⁰⁹ Исто, 141, 142.

предузимљивости, већ пре свега од судбине – кисмета.⁵¹⁰ Иако хиљадама километара далеко, трговац на каирском базару такође мало значаја придаје конкуренцији. Вођен животном филозофијом изведеном из исламске мисли он зна да је *зарада од Бога* и зато стрпљиво чека своје муштерије.⁵¹¹

Несумњиво је да је у средњем веку у Нишу постојао панађур, с обзиром да је у закону за Ниш из 1498. године поменут као *давнашњи*.⁵¹² Недељни пазари и панађури одржавани су на почетку XVI века и у Прокупљу, а нарочито је познат и економски значајан у ово време био лесковачки панађур, одржаван на пространом месту, ограђеном и подељеном на улице, према врсти робе која се нудила. Са сигурношћу се може тврдити да је панађур одржаван у самом граду, с обзиром да је у њему постојала и махала Лесковачког панађура.⁵¹³ За лесковачки вашар Едвард Браун крајем XVII века наводи да се *тада одржавао на једном пространом, одређеном месту* и да су *посетиоци су били многобројни*.⁵¹⁴

Нарочито велики и значајан панађур на почетку XVII века одржаван је у Пироту, односно османском Шехиркоју. О њему је детаљно писао Лефевр, путописац француског посланика барона Ашила Де Сансија. Он процењује да је тог 26. августа 1611. године вашару присуствовало око четири хиљаде људи, од којих су већина хришћани. Лефевр бележи да се вашар одржава два пут годишње и то први дан након православног Ускрса и након Великогоспојинског поста, баш када се путописац задесио у граду. На вашару се трговало разноликом робом, али путописац нарочито истиче прехрамбене производе, одећу и разноврстан накит.⁵¹⁵

Упркос непостојању утврђења и општем лошем урбаном стању Ниша крајем XV и у XVI веку, готово сви путописци се слажу да град има развијену трговину, али га ипак називају варошицом, па чак и селом. Антун Вранчић каже да је Ниш некада био знатан град, али *сада пак, ради многих трговаца, старих рушевина које се надалеко протежу, лешина је старог града*.⁵¹⁶ Вранчић, познат као заљубљеник у антику, наглашава тужно стање остатака некадашњег великог града, али доноси и битан податак о развијеној трговини, која јесте одлика Османског царства XVI века. То је било време када су колоне каравана ишле из азијског дела државе према балканским провинцијама носећи егзотичне производе оријента. Са друге стране, унутар саме чаршије постојала је развијена ситна, свакодневна трговина, којом је локално становништво подмиривано на дневној основи.⁵¹⁷ Скупоцена роба богатих малоазијских градова пролазила је кроз Пирот, Ниш и Прокупље на свом путу ка Дубровнику, Италији и Европи. Део робе продаван је у овим градовима, али је за њих значајнија била посредничка улога због чега је у њима била развијена мрежа трговачких агената, прокуратора, повереника, мешетара и слично.⁵¹⁸ О богатству робом града на Нишави осамдестих година XV века сведочи Мартин Сегона. Као и Вранчић, на основу рушевина закључује да се ради о *некада славном граду*, али који сада има *изглед села*. Међутим *обиље трговачке робе сматра се најбољим међу осталим областима Мизије и Трибала*.⁵¹⁹

На пиротском панађуру у другој половини XIX века Феликс Каниц је забележио постојање специфичне врсте трговца који су *гласно извикивали податке о коњима, старим*

⁵¹⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 209, 212.

⁵¹¹ Gamal Gitani, *Kairo u 1 000 godina*, Београд, 79.

⁵¹² Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 87.

⁵¹³ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког сањака (XV - XVI век)*, 183, 184.

⁵¹⁴ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 126.

⁵¹⁵ Драган Тодоровић, *Пиротски вашар*, Вашар у пограничју источне и југоисточне Србије, Нови Сад – Ниш 2014, 163.

⁵¹⁶ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 172; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 26.

⁵¹⁷ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 191, 192.

⁵¹⁸ *Историја Ниша I*, 167 (Д. Бојанић).

⁵¹⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 40.

седлима и често безвредном оружју који се продају.⁵²⁰ Овде се вероватно ради о телалима, занимању које је забележено у пописима Ниша са краја XV и првих деценија XVI века. Сам назив ове врсте трговца упућује на турско порекло, па се може претпоставити да су телали на простор југоисточне Србије стигли са Османлијама. Они су за своје услуге узимали 1% провизије, по пола од купца и продавца. Телали су пописан у XVI веку и у османском Лесковцу и Прокупљу.⁵²¹

Ниш је у XVIII у XIX веку био познат по квалитетном сиру, што бележи јерменски путописац Гукас Инцидијан на прелазу из XVIII у XIX век нагласивши да су нишки сир у прошлости куповали Венецијанци.⁵²² Канун за Ниш из 1498. године, најстарији законски споменик који уређује правила трговине на територији Смедеревског санцака.⁵²³ Поједине његове одредбе до извесне мере сведоче о трговини која се у то време обављала у граду и у њима је посведочено да се на нишком пазару трговало сиром. У то време продаване су и друге животне намирнице довожене из околине (житарице, репа, шаргарепа, црни лук, говеђе и овчије месо, масло, вино и др), затим жива стока (коњи, говеда, овце и јагањци), говеђе и овчије коже и вуна, ћебад, ланено платно, дрва, даске, сено, гвожђе и предмети од гвожђа, као и робље.⁵²⁴

Након периода несигурности у време османских освајања Балкана, трговци из Дубровника јављају се на југоистоку Србије релативно касно, у последњим деценијама XV века.⁵²⁵ Снажна дубровачка трговачка колонија деловала је у Пироту крајем XV века. Они су у овом граду држали већи број дућана, винограда и друге непокретне и покретне имовине.⁵²⁶ На тај начин ће се на простору југоисточне Србије и у овој области живота помешати више утицаја и култура, оријентално-исламска, српско и бугарско-православна и дубровачко-католичка. О чувеном пиротском панађуру нарочито сликовито пише 1871. године Феликс Каниц наводећи да су живописни каравани тешко натоварених магараца и коња закрчили пут – пријатна слика која се сваке године понавља у време великог панађура у граду. Панађур је почињао и неколико дана пре званичног почетка 18. августа, а одржаван је на простору између потока Боклуце и нишког пута, а за његово одржавање изграђиван је читав један привремени град од дасака са правилним улицама у којима су се трговци груписали по еснафима. Осим пиротским ћилимима, на овом вашару трговало се у великој мери и мануфактурном, грнчарском и колонијалном робом. Каниц записује да је имао среће да присуствује панађуру у другој недељи одржавања када долази највише народа из околине и имао је прилике да види *ту шарену, умаласалу и бучну гомилу на њеном врхунцу*. Он нарочито истиче сваштаре, који су поред осталих козметичких средстава продавали и кану којом Туркиње боје нокте и дланове, а за продавце разноврсне колонијалне робе, ушећереног и сушеног воћа, шарених памучних тканина, марама и опанака каже да су имали своју жетву. Путописац наглашава да већа количина робе долази из мануфактура и фабрика западне Европе, док домаћи производи, као што су тканине, везови, фесови, шамије, финија обућа, папир, порцулан, стакло и слично пристижу из османских центара производње као што су Лом, Рушчук, Солун и Цариград.⁵²⁷ У Пироту, који је 1868. године имао око 8 хиљада становника, панађур је посетило више од 60 хиљада људи, укупна вредност продате робе премашивала је пет милиона, а само пиротских ћилима продато је у вредности од 250 хиљада

⁵²⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 214.

⁵²¹ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санцака (XV - XVI век)*, 185, 205; Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 88.

⁵²² Милан Ранђеловић, *Затписи о Нишу (269 – 1877)*, 189.

⁵²³ Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак 1476 – 1560: земља – насеља – становништво*, 99 – 101.

⁵²⁴ Dušanka Војанић, *Turski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 14, 15, 26; Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак 1476 – 1560: земља – насеља – становништво*, 99 – 101.

⁵²⁵ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 91 – 93.

⁵²⁶ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 186.

⁵²⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 209 – 213.

гроша. Размeре панађура биле су такве да је, неколико година касније из Ниша упућен један од команданата регуларне војске са две чете војника ради обезбеђивања вашара.⁵²⁸

Ожер Гислен де Бузбек 1555. године каже да је у Нишу највише дућана.⁵²⁹ О бројности дућана у Нишу говори и непознати пратилац Карла Рима 1570. године.⁵³⁰ Пјер Лескалопје 1574. године примећује да се ради о претежно трговачком граду.⁵³¹ Ове наводе путописаца потврђује општи полет градске привреде у европском делу Османског царства од почетка седамдесетих година XVI века. Тада и Ниш постаје значајно трговачко место, а нарочито се развија трговина егзотичном робом Оријента, с обзиром на повећано интересовање и све веће потребе градског становништва југоисточне Србије.

Каниц је у Пироту 1871. године опазио да је трговина дуваном, лулама, китњастим женским ципелама и сличном робом *готово искључиво у рукама Турака и веома уносна*.⁵³² Међутим, није сасвим јасно ко су били носиоци трговине током последњег века османске владавине над југоисточном Србијом. Тако поједини аутори сматрају да нишке занатлије нису биле у стању да акумулирају већу количину капитала са којом би се отиснуле у свет трговине.⁵³³ Други наводе да су управо богати хришћани у Нишу - чорбације, са јаким везама у Београду и Цариграду, били покретачи снажне трговачке делатности на овом делу Балкана.⁵³⁴ О овоме сведочи берат султана Махмуда II из 1831. године, којим је трговцу Николи из Ниша додељене повластице у трговини са Европом, Ираном и Индијом.⁵³⁵ Првој претпоставци у прилог иде чињеница да су се Срби у време Првог и Другог устанка, па и касније, масовно иселјавали из Ниша и околине. На њихово место долазили муслимани, Грци и Цинцари, који су били познати трговци. Међутим, извештаји са српске царине у Алексинцу из треће деценије XIX века и касније показују велико учешће Срба из Ниша у трговачкој размени између Србије и Османског царства. Што је још значајније, ови извештаји указују на чињеницу да је Ниш у то време био центар трговине у овом делу царства. О носиоцима трговине у оријенталним градовима југоисточне Србије можда најречитије говори Милорад Поповић – Шапчанин у првој години ослобођеног Ниша: *Ако приметите на трговцу да је лепо обријан, чист и очеткан као из кутије, онда је то Србин најбољег кова, најчистије крви; ако је алкав у перјав, а низ калајисану антерију пала риђа, рехава и кудрава брада, а нос црвено-цветаст и дежмекаст, онда је то ипањолски Јеврејин, а ако трговац лица озбиљна, дуге чисте браде и око главе увијено чалме, онда одмах знате да је то стари господарски сој, поносити и властољубиви Мухамеданац*.⁵³⁶ Упркос значајним претеривањима и предрасудама својственим за поједине путописце, Шапчанин доноси богату слику нишког трговца на крају османске владавине југоисточном Србијом. Мултиконфесионалност и шароликост нишке чаршије, коју путописци редовно наводе у својим дневницима и извештајима, још једна су одлика оријентализације и акултурације ових крајева на измаку XIX века.

Пруски конзул у Грчкој, Јохан Георг фон Хан наводи 1858. године да се из Ниша највише извозе вуна и кожа, *мањи број свиња откупе Срби, а још мање говеда оде на југ. Своје житарице морају сами да потроше услед недостатка тржишта. Њихов главни извозни саобраћај води у Беч, Пешту и Београд, док је веза са Солуном слаба*.⁵³⁷ Врањски трговци имали су значајан профит захваљујући интензивном узгоју конопље у лесковачком

⁵²⁸ Миљан Манић, *Пиротски временлов – хронологија*, 31 – 33.

⁵²⁹ *Историја Ниша I*, 184 (Т. Поповић).

⁵³⁰ Милан Ранђеловић, *Затписи о Нишу (269 – 1877)*, 96.

⁵³¹ *Историја Ниша I*, 186 (Т. Поповић).

⁵³² Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 209, 212.

⁵³³ Михајло Палигорић, *Економско-културна историја Ниша*, 10, 11.

⁵³⁴ *Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937*, 75.

⁵³⁵ Ениса Аломеровић-Хубанић, *Срби и Србија у османским документима: 15 – 19. век*, 68.

⁵³⁶ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 143.

⁵³⁷ Исто, 116.

крају.⁵³⁸ Међутим, с обзиром на далеко већи увоз овнова и коза у односу на маст, суву сланину и ухрањене свиње јасно је да је муслиманско становништво и даље било економски снажније од локалних хришћана. Поред тога, значајно је да је извоз у Србију преко Ђумрука у Алексинцу био и до пет пута већи од увоза. Ово свакако не значи да је Ниш и околина имао премоћ у производњи у односу на Србију, што се види из структуре производа за извоз које претежно чине производи медитеранског поднебља који су само пролазили кроз Ниш. Производи Ниша и околине који су извожени као стварни тржишни вишак, или као привидни вишак којим су произвођачи долазили до готовог новца у циљу намиривања обавеза према држави, били су козе, коњи, кобиле, овце, свиње, вино, ракија, сирће, мед, паприка, арпаџик, црни и бели лук и слично.⁵³⁹

Након ослобођења, у граду је пословало чак 522 трговца. Главни извозни артикли нишке привреде у ово време били су вуна и кожа. На полицама нишких дућана могла се наћи најразличитија роба, али су ипак доминирали производи оријенталног порекла. Ту су се могли наћи фесови, јеменије, шамије, нануле, свила, накит најразличитијих боја израђеног од олова до најчистијег сребра, посуђе, луле, ножеви, шибице, чаше са златним и цветним ивицама и слично.⁵⁴⁰

О предностима европског система робне размене и трговине над оријенталним интересантна запажања оставио је Феликс Каниц разматрајући пиротски панађур 1871. године. Наиме, он наводи да на Западу свако село има *свог дућанију, а торбари траже и налазе своје купце и у највишим алпским колибама, док су на Оријенту потрошачи у том погледу у много горем положају. Кафу, шећер, дуван, петролеј, со, свеће, сапун и стотину других ситних ствари сељак купује у граду, само једном годишње на панађуру*. Дакле, становници Оријента су за основне потрештине морали да дођу у град и то најчешће само једном годишње, у време панађура. Сељаци су тада доводили стоку, житарице, кожу, вуну, восак, мед и друго и стеченом готовином или разменом куповали све што им је потребно од занатских и других производа недоступних на селу.⁵⁴¹

3.2.4 Од златара до кујунџије

Процеси оријентализације и акултурације најбрже су захватили оне области људске делатности које чине свакодневни живот и које на први поглед могу бити од малог значаја за културолошка истраживања. Међутим, предмети за свакодневну употребу, култура исхране и одевања представљају темељ процеса који се наставио кроз исламизацију, а свој најмонументалнији израз је добио у исламској архитектури, чиме се заокружио процес оријентализације и акултурације насеља југоисточне Србије. Занатство у османским чаршијама било је основа за развој материјалне културе насеља. Развијено занатство ствара вишак производа које је затим потребно продати другим тржиштима. Захваљујући доласку страних трговаца и пословању домаћих градско насеље потпада под утицај најразличитијих култура и традиција. За хришћански Балкан такође је карактеристично продирање нових заната са истока и прилагођавање производње новим исламским господарима, односно муслиманском становништву чији број расте, нарочито у градовима.⁵⁴²

⁵³⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 257.

⁵³⁹ Севделин Андрејевић, *Улога Срба у нишкој трговини у XIX веку*, 104, 105; Севделин Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, 38.

⁵⁴⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 129; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 170; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 116, 143.

⁵⁴¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 209, 212.

⁵⁴² Madžida Bećirbegović, *Urbanizacija i prosvjetni objekti u Bosanskom ejaletu kao faktori širenja islamske kulture*, 363; Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 149, 150; Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476 – 1560: земља – насеља – становништво*, 105; Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459 – 1804*, 70, 131.

Нишки муслимани, који су били најбројнији у самом граду и чији се удео у становништву временом повећавао, бавили су се углавном занатском производњом. Са растом муслиманске популације и опадањем броја хришћана истовремено је растао број занатлија муслимана, док је број хришћана у овој делатности постајао занемарљив. Попис из 1498. године бележи да се од 169 уписаних муслимана, њих чак 78 бавило занатима.⁵⁴³ Сличан процес десио се и у османском Пироту. Са порастом броја муслимана расте и број занатлија, међу којима су најбројнији: сарачи, кожари, поткивачи, кројачи, ковачи, папуције, мутапције, бербери, обућари, златари, бакали, сапунције, чизмари, дрводеље и други.⁵⁴⁴ На овај начин, кроз занатску делатност, српско-византијски градови југоисточне Србије мењали су се и постајали оријантелно-исламске вароши.

Милан Трајковић, трговац из Београда, у години одласка Османског царства из југоисточне Србије доноси драгоцене податке о занатлијама у граду: *Под тим кровом беху симиције, са симитима, пењуријама и бурецима; алвације, бозације, салепције, шешерције са баклавом и кадаиф резанцима; султупитом, гурабијама и татлијама; ђевабције са шкембићима и цревцима. Затим беху телалнице са крпачима јеменија и цокула.*⁵⁴⁵ Побројана занимања и нишки безистан код путописца изазивају снажан утисак, који му је остао у добром памћењу и дуго након одласка из Ниша. Оријенталне продавнице и занатске радње су нешто страно и другачије за београдског трговца и учесника ослобођења југоисточне Србије. Све побројане занате можемо да пратимо још од првих сачуваних османских дефтера, што говори о раној оријентализацији занатске производње и трговине, односно срца оријентално-исламског града – чаршије.

Муслиманско становништво градова имало је своје ношње и специфичне одевне предмете. Зато су постојале занатлије које су задовољавале потребе домаћих муслимана. Од занатлија који су се бавили обрадом текстила Каниц у Пироту 1871. године наводи да *бојација вуне има у вароши 12, ткача ланеног платна око 70, са 200 разбоја, ткача вуне мање.*⁵⁴⁶ Терзије су шиле мушка и женска одела, кафтане, доламе, чакшире, сукње, фереце и слично. Број кројача био је повезан са бројем муслимана у граду и са интензитетом исламизације, с обзиром да су нови муслимани на овај начин могли најлакше и најупадљивије да покажу свој новостечени статус. Терзија је у Нишу било у сличном броју током читавог XVI века. Посебна врста занатлија капација бавила се израдом искључиво мушких ћулаха, капа од једног комада ваљане, обично беле вуне и таћа, малих платнених капа, које су се носиле испод сарука и кавука. Крајем XV века, у Нишу су постојали и вуновлачар, дрндар који је обрађивао памук за јоргане, ткач и свилар.⁵⁴⁷

За разлику од XIV и XV века, када се посуђе углавном израђивало од глине, Османско царство са собом је донело новину у далеко већој употреби метала у изради предмета за покућство. Убрзо након освајања, у балканским градовима појављују се нови мајстори, који су свој занат стекли у Малој Азији и другим деловим Оријента. Пописи од краја XV и из XVI века у Нишу бележе већи број занатлија који су се бавили занатима везаним за обраду метала. Калајције су калајем (коситром) пресвлачиле различито посуђе, које су израђивале казанције,⁵⁴⁸ а бравари су израђивали браве и катанце, често са специјалним „тајним“ уређајима. Казанцијски и калајцијски занат се није нарочито развио у Нишу, у односу на друге значајне градске центре тог доба. Ови занати развиће се тек у XVII веку, када је у граду у потпуности надвладао оријентални начин живота. Вероватно да су у ранијем периоду

⁵⁴³ Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 99, 100.

⁵⁴⁴ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 188.

⁵⁴⁵ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 142.

⁵⁴⁶ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 214.

⁵⁴⁷ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 173 – 175.

⁵⁴⁸ Казанцијски занат јавио се на Балкану тек након доласка Османлија. Поједини градови постали су познати центри производње бакарног, односно кованог посуђа, док је овај занат свој врхунац на централном Балкану доживео средином XVII века; Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 187, 188.

потребе за казанцијским производима подмириване трговином на чаршији. Златарство (кујунцилук) се није нарочито развило у Нишу, па се 1498. јавља један златар (зергер) и 1516. године један кујунџија.⁵⁴⁹ Међутим, у време када Каниц и Милан Милићевић пролазе југоисточном Србијом *терзијски, абаџијски, обућарски, папуџијски, ћурчијски, табачки, ковачки, столарски, грнчарски, казанџијски, мутавџијски, коларски, ужарски, кујунџијски, дугмеџијски, браварски, сарачки, хлебарски, симиџијски, мумџијски (свећарски), воскарски, шећерџијски, чешиљарски* и још преко 30 других.⁵⁵⁰ Исти путописац наводи да су се у ово време лесковачки муслимани углавном бавили истим занатима и то претежно берберским, поткивачким, бакалским, табачким, дуванџијским, болтаџијским и другим.⁵⁵¹ Каниц 1871. године на пиротском панађуру издваја неколико сајџија *јер и најсиромашинији Турчин носи уза се сат.*⁵⁵²

Као хлеб су им служиле погаче, које су, према каснијем опису, правили по српском и бугарском начину овако: замеси се брашно обичном млаком водом, измеси се добро као друго тесто, али се не соли. Погаче се могу правити колико се хоће широко, само не сувише дебеле; кад нека остане дебела један прст, довољно је. Кад хоће да се пеку, онда претходно метну у ватру један или два плитка суда и оставе да се ужаре. То посуђе је направљено од лончарске земље и дебело је око пола прста. Затим се у њих стави погача и после врућим ситним жаром, па се остави да се тако испод тога пече око четврт сата, како то искуство учи. Потом се одбаџи угљевље и жеравица, па се погача извуче и са ње ножем оструже загоретина. Ханс Дерншвам затим наводи да се у Угарској жар посипа преко поклопца, тако да хлеб не загори, али додаје да је *погача крепка.*⁵⁵³ Није познато да ли је путописац ову технику припреме видео у неком домаћинству или у пописима забележеним занатским радњама хлебара у Нишу. Тесто се месило са посебним квасцем од истученог нохута, који се у муслиманском Нишу гајио баш у ове сврхе или је испржен конзумиран као леблебије. У тесто је стављано масло или млеко ради бољег укуса, а добро умешени чуреци премазивани су јајетом или уљем. Као неке од специјалитета нишке чаршије Евлија Челеби је средином XVII века забележио *мед из кошнице, младо масло и беле сIMIT-чуреке, умешене са нохутом.*⁵⁵⁴ Могуће да су неке од послатица које Челеби помиње припремане у оријенталним посластичарама, без којих се не може замислити оријентални град. Ту се, првенствено мисли на халвације, који су у својим радњама припремали и служили халву, која се справљала од брашна и Челебијиних специјалитет меда и младог масла, а по жељи су додавани и други састојци (ружина водица, шербет, туцани бадем и орах).⁵⁵⁵

У вези са медом уско је повезан воскарски занат. Како су свеће биле изузетно значајан производ, њихову производњу од пчелињег воска и каснију дистрибуцију строго је контролисала османска држава, која је у свим градским центрима поседовала воскарнице које је издавала у закуп. Произвођачи меда били су у обавези да пре свега опскрбе државне воскарнице, односно да прво њима понуде исцеђено саће или восак, по фиксираним ценама.⁵⁵⁶

Овнови и јагњад су неуморно, по муслиманском ритуалу или хришћанском обичају - наравно, на одвојеним местима - клани, чишћени и комадани тешким ударцима сатара, да би затим били исецкани, пржени са поврћем у тигањима и печени на ражњевима или у

⁵⁴⁹ Ови занати били су под строгом контролом државе, с обзиром да су кујунџије, радећи са сребром и златом, могли лако да кују лажни новац чиме би изазвали потресе у чаршији; Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 190.

⁵⁵⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 129; Севделин Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, 37.

⁵⁵¹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 115.

⁵⁵² Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 213, 214.

⁵⁵³ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 65 - 68.

⁵⁵⁴ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 64.

⁵⁵⁵ Исто.

⁵⁵⁶ Ива Трајковић, *Воскарски занат у Нишу*, Зборник радова Народног музеја Ниш 22 (2013), 81, 82.

облику *ћевапчића*.⁵⁵⁷ Осим што су обављали тежак посао, што се види из Каницових речи, касапи су били најстроже контролисани у погледу квалитета, свежине и начина излагања меса, које је морало бити одвојено по врстама и исечено на четири дела. Они су набављали стоку, клали је и продавали по утврђеној тржишној цени. Овчије, козије и говеђе месо продавано је засебно у муслиманским касапницама, док су хришћани, из верских разлога, имали своје касапнице. Број касапа у Нишу током XVI века био је променљив, али је држао одређени континуитет, који ће се очигледно наставити све до XIX века.⁵⁵⁸

Бакали су у својим радњама продавали пиринач, различите врсте уља, мед, сир, пастрму (суво месо), бадем, нохут, орах, свеже и суво воће, сушене грожђице, смокве, кајсије и слично. Број оваквих дућана варирао је значајно из пописа у попис од 1498. када их је било седам, до 1564. године када се више не помињу. У бакалницама су се снабдевали углавном сиромашнији грађани, док су они богатији набављали бакалске артикле у већим количинама и чували их у својим оставама, док су друге добијали са својих пољопривредних имања. Интересантно је да се бурекција у Нишу помиње само 1498. године, с обзиром на распрострањеност коришћења овог производа у исхрани. О значају бурека сведочи строго контролисани начин припреме, који је одређивала држава.⁵⁵⁹

*Свуда било гужве и буке, али панаћурски живот је у том погледу имао свој врхунац око шатри и ватри сналажљивих кафеџија и ашчија. Ту су Турци, Бугари, Черкези, Цигани, Албанци и Татари, стојећи или седећи на грубо слупаним клупама у сенци импровизованих хладњака покривених свежим грањем, халапљиво гутали лошу кафу, чај, шербе, ракију, вино, бели и црни лук, ротквице, куван пасуљ и питу, омиљену врсту пљоснатог колача пуњеног зељем и сиром. Ма колико се тога потрошило, увек је било довољно и за оне гладне и жедне који су без престанка пристизали. Пуне мешине црног вина стизале су на место испражњених.*⁵⁶⁰ Делатност кафеџија и ашчија, типичних угоститељских занимања Оријента, најсликовитији израз добила је у речима Феликса Каница. Велику вредност ашчинеца наглашава и Ханс Дерншвам и додаје да се по каравансарајима не продаје храна, због чега се он снабдевао по ашчинецама или на тржишту.⁵⁶¹ Пописни дефтери потврђују присуство ашчија и куvara већ у најранијем периоду османске власти. Први кувар по занимању јавља се у Нишу 1516, док их је 1528. године чак четворица. У то време јављају се и прве ашчинеце, радње у којима је печена јагњад, као и јаније, чорбе, ћевапи и слично. Строги прописи уређивали су хигијену у ашчинецама, начин припреме, као о обавезу да муслимани служе муслимане у њима. Међутим, није јасно у чему се разликују кухиње и ашчинеце. Може се претпоставити да су у кухињама припремана класична, јела за свакодневну исхрану, док су ашчинеце припремале специјалитете.⁵⁶² Средином XVI века у Лесковцу је пословао имућни Ашчи Хусејин, конвертит у првом колону, који је био довољно имућан да џамији султана Бајазита II у овом граду додели знатна средства као вакуф за издржавање. У граду је у ово време пословало још неколико ашчија, с обзиром да су се они 1556. године обратили чак и царском дивану.⁵⁶³

Од других услужних занимања у питању, у Нишу се спомињу хамамџије, задужени за чистоћу хамама, топлоту воде и хамамских просторија и талаци, масери у хамаму, који су се још бавили бријањем главе и тела. Конрад Јаков Хилдебрант 1658. године бележи само део послова којима су се бавиле поменуте занатлије: *Пошто смо се мало презнојили, ушао је један голи Турчин, који је у пешкиру на леђима носио неколико бријача, и обријао нам је*

⁵⁵⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 213, 214.

⁵⁵⁸ Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 170.

⁵⁵⁹ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 88, 89; *Историја Ниша I*, 156 – 164 (Д. Бојанић); Борислав Андрејевић, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, 63, 64.

⁵⁶⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 213, 214.

⁵⁶¹ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 73.

⁵⁶² Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 168, 169.

⁵⁶³ Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, 140.

браду, и потом завукао руку у једну дугачку грубу кесу и трљао нам је њоме тело уз дахтање нимало другачије него када тимариш коња.⁵⁶⁴ Хамамџија је било само 1498. године, да би њихово занимање касније вероватно преузели службеници вакуфа, док се талаци јављају све до 1564. године, зато што се тада први пут помињу бербери, који су преузели њихове дужности, док масерски део посла није могао обезбеђивати егзистенцију. Бербери су могли да брију и хришћане и муслимане, али се водило строго рачуна о томе да не користе исти прибор и пешкире када услужују различите вероисповести.⁵⁶⁵

Нишки муслимани високо су ценили свежу и квалитетну воду за пиће, као и друге безалкохолне напитке. Међу њима нарочито значајна је била боза, јефтино, освежавајуће и окрепљујуће пиће, укуса сличног пиву, која се припремала од јечма или проса. Постојало је више врста боза различите јачине, које су се разликовале по степену врења и додатака који су се у ово пиће стављали. Јако преврела „горка боза“ у већим количинама могла је бити опијајућа, а умерено преврела боза нарочито је препоручивана путницима и војницима, јер је гасила жеђ и јачала физичку снагу. Све до појаве кафе почетком XVII века, боза је била најважније безалкохолно пиће. Нишки муслимани окупљали су се у бозациницама, ту су разговарали, певали и приповедали, па се оне, на неки начин, могу сматрати претечама кафана. Због строге контроле процеса припреме бозе и понашања гостију у бозациницама, њих су отварали и издавали у закуп само „господари земље“ односно управитељи града. Годишњи закуп од бозациница припадао је султану, а у пракси је то право припадало ономе коме султан то право уступи. Први приватни бозација у Нишу хаџи Мустафа јавља се 1564. године, а становао је у махали Врхмост.⁵⁶⁶

Почетком XVIII века у Нишу је читава једна махала била насељена коланџијама (појасарима), који су вероватно правили колане за мензилске коње. У ово време у вароши је живело чак десет ћурчија, седам пекара, од којих је најмање један колачар, шест терзија, четири абације, три бакалина, два свећара и по један дунђер, папуџија и касапин.⁵⁶⁷ У склопу продаје државне земље крајем 1718. и почетком 1719. године коју је извршио дефтердар Абдурахман ефендија, унутар тадашњег хисара продао је чак 30 дућана. Међу њима су поменути терзијски, бакалски, пекарски, бојацијски, папуџијски, сарачки, ашчијски. Највећи број продатих дућана налазио се уз Бали-бегову џамију и то два терзијска, берберска и вешерска и по један свећарски, туфекцијски, бакалски, једна кафана и књижара. Са друге стране реке, на Ат-пазару, у то време продато је пет касапских, два бакалска, берберски и сарачки дућан. У њиховој близини налазили су се један дућан са дуваном и један ћурчијски. У то време, у махали Прокупачке капије, продате су две или три кафане, пекара, ашчиница, кланица, бозацијница, берберница, папуџиница, сарачка, налбантска, самарџијска радња и други различити дућани.⁵⁶⁸ Са доласком дувана у град развијају се и нови занати, чији су производи подмиривали потребе конзумента овог производа. Израдом таквих предмета бавили су се лулације, чибукције, кујунџије, прстенџије, дрводеље и други. Лулација је било већ крајем XVI века у османском Лесковцу.⁵⁶⁹

Нарочито место у занатској делатности југоистока Србије у прошлости, па чак и у данашње време, припада пиротским ћилимарима.⁵⁷⁰ Ова специфична грана ткачког заната у Пироту је у османско време достигла ранг уметности. Каниц, доносићи податке о трговини пиротским ћилимима на панађуру 1871. године помало критички наводи да је на вашару видео тек по неки пиротски ћилим, док су велике залихе донете из Чипоровца *лежале нагомилане у великим балама. И то је све улазило у трговину као пиротски ћилим.* За

⁵⁶⁴ *Историја Ниша I*, 184 (Т. Поповић).

⁵⁶⁵ Исто, 156 – 164 (Д. Бојанић).

⁵⁶⁶ Исто, 161, 162 (Д. Бојанић).

⁵⁶⁷ Исто, 247 (Р. Тричковић).

⁵⁶⁸ Исто, 253 – 257 (Р. Тричковић).

⁵⁶⁹ Љиљана Тојага-Васић, *Дуван и Ниш у 19. веку*, 125, 126.

⁵⁷⁰ Јован Ђирић, *О пиротском ћилимарству*, 25, 56.

последње наведене он каже да су простији, мањи и јефтинији ћилими, који су се од пиротских разликовали по доминантним тамним бојама. Он каже да су ћилими са Старе Планине за под, клупе и молитву грубљи и обично са жутим, плавим, смеђим и црним шарама, за разлику од пиротских код којих доминирају бела, жута, плава, зелена и светлоцрвена. Прави пиротски ћилими су израђивани *од финије вуне, гушће и чвршће ткани, већи и прилично скупи, озбиљно конкуришу азијским производима. Скупоцени примерци одређене величине раде се по поруџбини и плаћају се унапред.* У другој половини XIX века, најпознатија ткаља пиротских ћилима била је Јелена Рабаци и код ње је Каниц видео ћилим намењен за салон *неког стамболског паше*, за који каже да му је цена била фантастично висока.⁵⁷¹

Велика индустријска револуција и појава серијски произведене, јефтине западноевропске робе задала је снажан ударац традиционалној оријенталној зантској производњи. Каниц примећује да су домаћи производи од гвожђа потпуно нестали и уступили место косама, срповима, ексерима и другој роби увезеној из Аустрије, пећима из Мађарске, катанцима из Русије и финијим металним производима из западноевропских земаља. Једини домаћи производи од метала који су се могли наћи на вашару били су котлови за огњишта, потковице, клинови, ножеви и слично. Незаменљиви производи оријента произвођени у домаћој радиности били су ручни везови, танко, златом извезено платно и капе, китњасте папучице, новчаници, дуванкесе и друго. Од домаћих производа на пиротском вашару су се могла наћи *читава брда тестија, лонаца, тањира, земљаних лампи и кандила свих могућих величина.*⁵⁷² Пиротски муслимани ексклузивно су се бавили берберским, пушкарским, дуванџијским и седларским занатом, мада је већина живела од прихода и власништва над некретнинама у граду и околини.⁵⁷³

Одмах након ослобођења југоисточне Србије 1878. година и одласка већине муслиманског становништва, српско и друго варошко становништво преузело је све врсте заната и занимања којима су се до тада ексклузивно бавили муслимани. То значи да је нестало оне конфесионалне поделе занимања и заната у ослобођеним крајевима. Међутим, природа делатности и разгранате везе трговаца су условиле да деценијама касније поједини занати наставе да буду везани за одређене етничке групе. Тако су ковачи и поткивачи редовно били Роми и Арнаути, механџије, бакали, казанџије, калаџије најчешће су били Цинџари, арендатори и мењачи Јевреји, а нова занимања, као што су били шмидери Аустријанци и слично. Међу српским становништвом постојала је подела на оне који су се недавно доселили из крајева под османском влашћу, који су често били ужари, зидари, самарџије и слично и старих Нишлија, који су били познате мутавџије и мумуџије.⁵⁷⁴ Раније поменуто интензивно узгајање конопље у лесковачкој околини допринела је процвату заната у вези са прерадом ове биљке. Тако је у Лесковцу, неколико година након ослобођења, било више од 400 прерађивача конопље и ужара и само три ткача ланеног платна и исто толико мутавџија. Путописац дочарава атмосферу речима *у свакој кући и испред ње, у периферијским четвртима града, зврје точкови и точкићи; човеку се чини да се нашао у некој огромној фабрици ужади.* Познати производи лесковачког занатства били су лесковачке бисаге од кострети, вунени покровци за коње и ћебад, а *жене су веште ткању као вело танког памучног платна са разним шарама од уткане свиле, које такође саме упредају; ти производи имају добру прођу и добро се плаћају.* Од других занатлија у Лесковцу познати су грнчари, баштовани, пекари, месари и кобасичари, угоститељи, абације и опанчари.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 214.

⁵⁷² Исто, 213.

⁵⁷³ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 227.

⁵⁷⁴ *Историја Ниша II*, 28, 29.

⁵⁷⁵ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 244, 245.

Одмах иза Лесковца, по производњи и преради конопље стоји Врање. Каниц наводи 296 прерађивача конопље и 30 мутавџија, а од других занатлија 25 казанџија, девет лимара, 96 ковача и бравара, 40 воскара, 147 абација, 95 опанчара итд. На велику жалост домаћих занатлија и прерађивача, нове границе након 1878. године прекројиле су тржишта и одсекле поједина села од Врања, па је производња и прерада конопље у великој мери замрла.⁵⁷⁶ Двадесетак година након одласка Турака, у Нишу је пописано 351 абација, 338 обрађивача метала (ковачи, бравари, лимари и слично), 276 опанчара и обућара, 230 кафеџија, 156 пекара, 64 сарача, 11 пушкара и кујунџија и велики број других заната којим се бавио мањи број занатлија.⁵⁷⁷ Готово истовремено у Пироту је било 230 земљорадника, 33 *чувене кујунџије*, 154 бојација и ткача платна и ћилима, 273 абације и везиља, 270 трговаца и пиљара, али и 22 професора и учитеља, четири лекара, девет свештеника итд. Дакле, осим појаве неколико нових заната⁵⁷⁸, које је неминовна модернизација донела, готово да није дошло до промене у градској привреди југоисточне Србије у односу на основе на које су их поставиле Османлије још у XV веку.

3.2.5 Чаршија – срце оријенталног града

Пуни круг оријентализације у градској економији, односно у трговачкој и занатској делатности, затварао се у чаршијама југоисточне Србије. Источњачки тип дућана, специфични занати и пољопривредни производи заузели су своје место на градским базарима, који су свој пут прокрчили и настали трансформацијом средњовековних српских „тргова“ у оријенталне чаршије. Зависно од снаге градске економије развијали су се и центри трговине и занатства. Вероватно најдаље у оријентализацији економског средишта града отишло се у највећем граду југоисточне Србије. Значај нишке Покривене чаршије лежи и у раније поменутој чињеници да је најважнија саобраћајница Османског царства на Балкану – Цариградски друм пролазила управо кроз њу. Ово потврђују речи београдског трговца Милана Трајковића, који у својим сећањима на тек ослобођени Ниш значајну пажњу посвећује чаршији: *И још се добро сећам пошироке дрвене ћуприје, преко реке, која спајаше тврђаву са вароши. Обе стране ћуприје беху покривене, а испод крова били су дућанчићи са ћепенцима и све то изгледаше као нека безистенчаршија. Ту је био силан пролаз; гуљва војске, грађана, жена и була из оближњих турских махала, у нанулама и јашимацама, чемберама и фереџама разних боја; голубије су носиле млађе жене, а старије сасвим црне.*⁵⁷⁹ Овде путописац описује сам почетак чувене Покривене чаршије код моста на Нишави, док се о значајној развијености нишког безистана сазнаје из пера других путописаца и различитих извора.

Милораду Поповићу – Шапчанину, у првим данима ослобођеног Ниша, пажњу привлачи нишка чаршија и њени небројени дућани: *Колико је пукло дугачких улица на четири стране, све то дрвени ћепенци подједнака кроја, са великим дрвеним стрехама и капцима који се прикачују о големе дрвене куке што висе о стрехама. Кроз откријене капке видите целу вајну трговину, дућанац, у ком често има толико еснапа да га свега у рукама понесеш. На тезги, истуреној до половине амо у чаршију, подвио ноге брижни трговац и, грејући помодреле прсте на мангалу, гледа у народ, који буљуцима хита тамо амо тесним улицама.*⁵⁸⁰

Карактер и дух нишке Покривене чаршије у записима двојице српских путописаца може се у пуној мери сагледати само уколико се упореди са запажањима западног путописца о једном од највећих и најзначајнијих центара Оријента. Енглески оријенталиста Едвард Лејн

⁵⁷⁶ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 260.

⁵⁷⁷ Исто, 170.

⁵⁷⁸ Исто, 218.

⁵⁷⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 141.

⁵⁸⁰ Исто, 143.

доноси опис каирског базара, који је запањујуће близак нишкој Покривеној чаршији: *Дућан* обично има само једну малену просторију, високу око два и по метра, а широку око метар и двадесет сантиметара с квадратним оком. Дућан могу да чине и две просторије – једна води у другу која служи као магацин. Испред радње је камено узвишење, мастаба, која је обично висока и широка око једног метра. Излог обично има три усправна крила што могу лако да се склопе и подигну, тако да се највише крило подигне увис и преклопи напола, а друга два се спуште надолу, изнад мастабе, која тако постаје клупа која се поставља асурама и теписима, а каткад се ушушка и јастуцима. Неке радње поменута крила замењују двокрилним вратима. Трговац претежно седи на мастаби, осим ако не мора да се повуче мало унутра како би уступио место неком од клијената.⁵⁸¹

Почетак *безистанчаршије* на мосту испред Стамбол капије, коју описује Милан Трајковић, свој наставак је имала на левој обали Нишаве и називана је Покривена чаршија у Таш ђупри махали. Овај део града добио је свој коначни облик током реконструкције тврђаве на десној обали почетком XVIII века. Тада је Топал Осман-паша Покривену чаршију завештао својој џамији у махали Таш-ђуприје и једној џамији у Новом Пазару. Оваква врста архитектонске целине појавила се крајем XV века у Малој Азији под именом араста, што значи стреха, односно покривач. Она је могла имати форму покривене тржнице или засебне конструкције низа дућана,⁵⁸² што је у Нишу био случај. Објекти у Покривеној чаршији били су толико ниски да су се руком могле дохватити њихове стрехе. Њен најпрометнији део налазио се код данашњег трга Ослобођења, одакле су се простирале главне нишке улице, углавном у правцу излаза из града. Ове улице биле су лоше калдрисане, због чега Каниц каже да, приликом проласка кроз Покривену чаршију до хришћанског дела вароши, *наша ребра положише испит издржљивости на страшној калдрми.*⁵⁸³

Паша џамија заузимала је централни део овог простора и била је окружена уским, стално закрченим улицама кроз које је текао трговачки и друштвени живот града. На овом тргу првобитно се налазио Ат пазар, односно сточна пијаца, коју је заменио Бит пазар за продају старих, половних ствари, а касније, све до ослобођења, овај део града називан је Али-бег чифлук, Бећир-бег чифлук или Бајра(к) џамија. Покривена чаршија се настављала ка Горици и Светониколској цркви, која у том делу данас носи назив Обреновићева (раније Улица победе и Маршала Тита). Покривена чаршија је наставак нишке чаршије трасиране у XV и XVI веку на десној обали, да би се у XVI веку проширила на леву обалу реке, док је ширењем града у XVIII и XIX веку била додатно продужена и своје тежиште пренела у правцу Горице и Габровца. Покривена чаршија рачвала се, као и данас, код улице Цара Душана, у коју је залазила у мањој мери, а више се ширила у правцу Обилићевог венца и трга Краља Александра (Арнаут-пазар). Упркос прљавим, уским и кривудаим улицама и ниским дућанима, нишка Покривена чаршија била је карактеристични представник оријентално-балканске вароши, а због свог напретка у другој половини XIX века Нишу је донела надимак „сребрног града“ (*Ниш, срма ђумиш– убав ли у моје младо време беше!*).⁵⁸⁴ Изнад ниских ћерамидом покривених кровова издизали су се витки минарети нишких џамија и бројне крошње дрвећа, стварајући код путника бајковити утисак близине Оријента. На Арнаут пазару се почетком XVIII века формирала, а током XIX и почетком XX века налазила главна градска пијаца. Негде између два светска рата, нестаје пијаца на Арнаут-пазару и назив овог дела града пада у заборав.

Занатски делови главне чаршијске улице налазили су се у данашњим улицама Николе Пашића и Копитаревој (Казанцијско сокаче). Ово је једини очувани део нишке чаршије, који је 1878. године називан Сагр (занатлија) Цинцар махала. Како нишке казанције настанак свог еснафа везују за 1820. годину, ово би могло бити време када се Казанцијско сокаче

⁵⁸¹ Gamal Gitani, *Kairo u 1 000 godina*, 82.

⁵⁸² Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 40.

⁵⁸³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 136, 137.

⁵⁸⁴ Јелена Ј. Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима. Бул-Марикина приказња*, 190.

формирало. Цеховска организација Казанцијског сокачета до недавно је била последњи реликт прошлости нишке чаршије. У њој је био сконцентрисан већи број казанцијских, пинтерских и мугавцијских радњи.⁵⁸⁵ У наставку Копитареве улице, на левој страни унутрашњег јарка, преко пута данашње зграде општине налазило се место на коме су нишки муслимани од давнина организовали клање и продају стоке.⁵⁸⁶ Оваква традиција настављена је у виду бројних касапница на истом месту више од века након одласка Османлија, а данас је једино подсећање на ранију традицију овог краја популарни кафе-бар „Месарица“. Подела базара по врсти робе и делатности занатлија у наше крајеве највероватније је пристигла са Истока, с обзиром на чињеницу да су поједине специјализоване тржнице у Каиру опстали све до данашњих дана, а да је у прошлости у том граду било и до 38 базара.⁵⁸⁷

Покривена чаршија прва је, након ослобађања града, доживела темељите урбанистичке промене. Непуних годину дана након одласка Османлија, савременици бележе да је најзагушенији део Покривене чаршије око Паша џамије практично у рушевинама и да се ужурбано ради на изградњи савременијег и отворенијег централног дела града. Рушење и успостављање нових образаца архитектуре на потезу некадашње Покривене чаршије вршено је свесно и наставља се и данас. Одблесак Покривене чаршије појавио се, вероватно несвесно, осамдесетих година XX века изградњом колонадних пролаза на почетку Обреновићеве улице. Међутим, ово је био мали корак да се надомести губитак срца оријентално-балканског духа Ниша, који је представљала Покривена чаршија.⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 162, 170, 171; *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 63, 218.

⁵⁸⁶ Јован Ћирић, *Ишчезли урбани садржаји Ниша*, 75, 76; *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 3; Горан Ћирић, Јован Ћирић, *Трагом нишких јаркова*, 154.

⁵⁸⁷ Gamal Gitani, *Kairo u 1 000 godina*, 79 – 81.

⁵⁸⁸ Јован Ћирић, *Ишчезли урбани садржаји Ниша*, 76, 77; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 94 – 103.

3.3 Народни живот и менталитет Оријента

За Нишлије Евлија Челеби средином XVII века каже да су дарежљиви и *одани уживању*.⁵⁸⁹ Прокупчани, које је Лефевр упознао пролазећи кроз град 1611. године, су веома приступачни и знатижељни. Он бележи како се око свите, чији је он био део, брзо окупио велики број људи, који им је испитао сваки део одела и оружја, а нарочито мачева и додаје да се они *дивљаху њиховој углађености и жељаху их купити*.⁵⁹⁰ Неке сличне особине Нишлија забележио је недуго по одласку Османлија Милан Ђ. Милићевић. Ово време он описује као време када стари Ниш бледи, нестаје и мења се пред очима посматрача. Такав Ниш, ти типови, те слике, ти облици живота пролазе, ишчежавају *као роса испред сунца, као магла испред ветра!* уступајући место новом Нишу и новим Нишлијама, са новим облицима живота, уживањима, новим идејама и идеалима. Милићевић сматра да о том новом Нишу не мора да говори зато што *Београд гледај – Ниш знаш!*⁵⁹¹ Овим познати путописац алудира на упадљиво угледање Ниша на Београд одмах након одласка Турака из града.

О Нишлијама предатим уживању у првој половини XIX века пише и Ами Буе. Он каже да се *са ове стране планинских масива југоисточно од Ниша пружају непосредно брежуљци засађени виноградима. На тим местима, богати становници града долазе лети да уживају на селу. Са тих висина види се панорама Ниша, на ушћу Нишаве и Мораве, окружена ливадама као и на јужној страни Малог и Великог Јастрепца и планина западно од Прокупља*.⁵⁹² Прелепи поглед са Горице на Ниш и данас је познат и пријатан, иако је урбана градња у великој мери оскрнављивала зелене пределе и хоризонте оријенталног града у којима су богате Нишлије некада уживале.

Милићевић сматра да су Нишлији кућа и башта пред њом све уживање, да је то његов свет који он помно склања од урокљивих очију јавности, а у којем сам ретко борави. Томе је разлог што он проводи дан у дућану, или у каквом другом послу ван куће. Нишлија устаје врло рано, попије кафу или поједе врућу лепињу, а затим иде на посао. За ручак поједе сахан јела и кришку хлеба и за њега иначе важи да мало једе.⁵⁹³ Упркос томе, становници Ниша се не жале на немаштину. Чим зађе сунце, дућани се затварају, осим дуванџиџица, бакалџица, берберџиџица и наравно гостиџиџица, а Нишлије крећу својим кућама. На вратим своје авлије он лупне халком, а женскаџиџица хита да му што пре отвори врата. Са врата се служи расхлађеном ракијом и седа да поједе вечеру, коју је домаџиџица припремила. За домаџиџином седају деца, па тек на крају жена, која често устаје. Муж и жена пију вино, а по мало дају и деци. Након вечере, Нишлија запали лулу дувана, поседи неко време, а затим се свлачи и спрема за спавање, у чему му помаже супруга, која након тога поспреми кућу и смести децу у кревет. Ујутру, жена устаје прва, припреми доручак, пробуди мужа, коме затим полива воду за умивање, додаје пешкир и помаже му да се обуче, након чега га метлицом почисти и испрати до авлијских врата. Домаџиџин иде прво на пијацу, где пазари неопходне намирнице и пошаље их кући за ручак, сврати у кафану, попије црну кафу, поразговара са познаницима и одлази у свој дућан или на други рад.⁵⁹⁴

Муслиманску заоставштину југоистока Србије забележио је крајем XIX века Каниц наводећи да се многе Нишлије и даље држе живота у затвореном породичном кругу, по угледу на муслимане.⁵⁹⁵ Међутим, за разлику од османског времена, када су искључиво мушкарци излазили на пазар да купују потрепштине за кућу, и понека странџиџица, након

⁵⁸⁹ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 64.

⁵⁹⁰ Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611*, 482.

⁵⁹¹ Милићевић Ђ. Милан, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 36, 37.

⁵⁹² Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 95.

⁵⁹³ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 33.

⁵⁹⁴ Исто, 33 – 35.

⁵⁹⁵ Каниц, Феликс, *Србија: Земља и становништво II*, 157.

1878. године жене су преузеле ову улогу и са собом често воде слушкиње.⁵⁹⁶ Жене се у ново време могу срести и на концертима и на баловима, у кафанама и баштама, док су у турско време биле прилично изоловане од јавности.⁵⁹⁷ Чак се и у хришћанским друштвима избежавало мешање мушкараца и жена, па је један српски путописац био непријатно изненађен када је прекинуо једно девојачко коло приликом покушаја да се прикључи народној игри.⁵⁹⁸ И јавни живот у турско време готово да није ни постојао.⁵⁹⁹ Тако је у првим данима ослобођења града још увек владао *турски дух*. Овако Димитрије Ц. Ђорђевић види нишке девојке које стоје пред капијама својих кућа и брзо се повлаче у двориште када наиђе неки незнанац, да би се опет вратиле на улицу када прође *опасност*. Овакво понашање савременик правда некадашњим страхом хришћанки од отмице.⁶⁰⁰

3.3.1 Верски празници

Муслимани у читавом свету празнују исте празнике, од којих су најзначајнији Рамазански бајрам и Курбан бајрам. Рамазански бајрам представља тридесетодневно чишћење. То значи да се у току дана не једе и не пије, а вечера се припрема тек након што падне мрак. Због дужине дана лети, устаје се пре мрака и припрема сухур (ар. saḥūr). Исламска вера не познаје нерадне дане, као хришћанска. Курбан бајрам траје четири дана и за то време се обилазе гробља предака и тамо се моли. Курбан, жртвена животиња, дели се на три дела: први део иде сиромашнима, други комшијама и пријатељима, а трећи неверницима, односно припадницима других религија.⁶⁰¹

Нишки муслимани су у XIX веку обележавали и празник обнављања лета, Едерлез, који се пада на дан православног Ђурђевдана. Тог дана, они устају пре зоре и одлазе на Нишаву где се умивају у реци. У приобаљу жене прикупљају траве, које се кувају и потапају у шећер или мед, а затим даје по мало сваком детету, зато што се веровало да је то добро за здравље. На тај празник се припремају и пите, баклаве, татлије и слично, а у поподневним часовима се на чистинама мушкарци такмиче у гађању, рвању, бацању камена с рамена, док се жене забављају у харемима.⁶⁰²

3.3.2 Обичаји становништва

Живећи више векова испреплетани међу бројним хришћанским становништвом, муслимани југоисточне Србије развили су карактеристичне обичаје, који се не могу назвати чисто народним, с обзиром да су дубоко прожети духом ислама, али да у себи садрже снажне утицаје хришћанства готово увек на ивици јереси. С обзиром да су у путописним делима ретко забележени обичаји становништва исламске вероисповести, овде ће бити изнети неки примери из новије историје. Међутим, како је у многим приликама наглашено да су овдашњи муслимани дуго одвојени од матице, те да нису имали одговарајуће верске ауторитете и блиске свакодневне примере правоверног ислама, они су развили својствен систем обичаја и веровања. Најзначајнији и најсложенији обреди у готово свим културама света односе се на венчање и смрт, односно сахрану.

Свадбени обичаји, које су османски освајачи донели са собом, у великој мери су се разликовали од словенске праксе, али су се на многим местима и сусретали. Тихомир Ђорђевић наводи да код код муслимана у Босни практично није ни било нарочитог законитог

⁵⁹⁶ Каниц, Феликс, *Србија: Земља и становништво II*, 158.

⁵⁹⁷ Исто.

⁵⁹⁸ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 95.

⁵⁹⁹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 158.

⁶⁰⁰ Милорад Јовановић, *Димитрије Ц. Ђорђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, 113.

⁶⁰¹ Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, 142.

⁶⁰² Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот 2*, 208, 209.

поступка за склапање брака, већ се испуњавала форма у смислу присуства сведока и слободне воље младенаца да ступе у брак. Сам обред често није подразумевао ни кадију, ни његовог представника, већ је за његово спровођење био овлашћен хоџа из џемата коме припада младожења. Сами младенци често нису ни присуствовали венчању, већ су давали овлашћење неком блиском који је слушао хоџине молитве и пред сведоцима аминовао ступање у брак. Међутим, Ђорђевић наводи да су се обичаји разликовали од насеља до насеља, па се може са сигурношћу закључити да су обичаји на југоистоку Србије били сасвим различити у односу на босанске крајеве, уз опаску да је неки најмањи заједнички именитељи ипак задржани у свим земљама османског Балкана. Од значаја је и то што аутор сматра да *ако нема једнакости у ономе што је исламско, мени се чини да и у њиховим свадбеним обичајима има нешто трагова од нашег старог домаћег верског церемонијала.*⁶⁰³

Заједничко за све варошане, али и становништво околине била је пракса да се избегава мешање различитих друштвених сталежа приликом склапања бракова, односно гледало се да се жени и удаје *еснаф спроти еснафа, трговац спроти трговца, аџија спроти аџију, а чиновник чиновничку, и сиротиња сиротињску прилику* да тражи. Чак и уколико се сви услови за склапање брака испуне, адет је био да се *тврди пазар* током просидбе младе.⁶⁰⁴ Турски обичај био да све трошкове везане за венчање подноси младожењина породица. Са своје стране, млада доноси само постелину и пешкир за спаваћу собу. Сама церемонија венчања обавља се тако што се пуномоћници младе и младожење договоре око мехра, а затим имам чита из Курана, тако да се младенци практично и не сусретну приликом склапања брака. Свadbена прослава може да траје и до три дана, игра се и плеше, а алкохол је строго забрањен. Обичај налаже да младожењини другови буду у близини младенаца током прве брачне ноћи. Ова пракса настала је као последица некадашњих уговорених бракова, када су незадовољни мушкарци покушавали да отму своју љубав од уговорених мужева. Невиност приликом ступања у брак такође је одувек била високо цењена у исламу.⁶⁰⁵ Интересантне свадбене обичаје примећује путописац Рајнолд Лубенау у Драгоману у другој половини XVI века. Пре свега наглашава велелепност игара и песама, а затим примећује да је *код ових народа велика срамота да своју кћер или пријатељицу дају једном човеку за жену, због чега на врхунцу весела младожења украде* младу и води је својој кући, док међу сватовима настане настане *свађа и непријатељство*, које се брзо смирује уз велики смех свих присутних и весеље се наставља.⁶⁰⁶

Након свадбених обичаја, најкомплекснији обред, како код хришћана, тако и код муслимана односи се на смрт и све оно што дотиче крај живота појединца. Слично домаћем становништву, муслимани особи на самрти доводе познанике од којих он тражи опроштај грехова како би лакше отишао на други свет. Сматра се да су они који лако умру велики праведници, па им душа није оптерећена греховима. Након смрти, окупљају се родбина и пријатељи, а затим се покојник купа на тенешире, у довришту или ходнику куће, што обично обавља хоџа и његов помоћник. Иако је ридање за покојником забрањено, жене обично плачу, баш као што је и код хришћанки обичај. Затим хоџа направи запис на коме је уписано име покојника и његове мајке и молитва за опроштај греха, са којим се покојник сахрањује. Уколико је преминула особа женско, све ове обреде спроводи жена која је учила школу и коју је за ту улогу посветила мола, женски свештенички чин нижи од муфтије. Она обавља све ритуале, осим сахране коју обавезно врши хоџа. Покојник се након поменутих обреда умотава у бело платно, које се не сече и не шије, а затим на табуту носи до гробља, где иду само мушкарци. Уколико се сахрана обавља у време молитве, одлази се до џамије, где се клања, док покојник лежи на камену испред који се назива мусалаташи, а који иначе постоји и на гробљу и служи сличној сврси. Испред џамије или на гробљу се покојнику одржава

⁶⁰³ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот 1*, 364 – 366.

⁶⁰⁴ Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 22 – 27.

⁶⁰⁵ Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, 140, 141.

⁶⁰⁶ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 61.

ритуално суђење, а затим се покопава по устаљеној пракси. Прво се спушта асура, на заглавље се поставља мало земље, затим родбина спушта покојника без табута у раку и разрешава све чворове на чаршаву у који је умотан. Преко покојника се затим ређају даске укосе и ашовима се закопава рака, у чему учествују сви осим хоце. Гроб се прелије водом, а код главе или ногу покојника побија се дрвени нишан. Присутни присуствују молитви, а затим хоца дозива покојника по имену и имену мајке. Овај обичај неки сматрају остатком матријархалног уређења код древних Арабљана.⁶⁰⁷

Код муслимана постоји често веровање да грешне људе, а нарочито оне који су отимали туђе, земља неће да прими и да их избацује на површину након укопа. Тако је у Нишу живео и подигао џамију неки Мола Исљам из Ђаковице, која је по њему добила и име. Према легенди, након што је сахрањен у близини своје џамије, његово тело је земља избацивала два пута, док хоце нису одржале бројне молитве за његову душу, након чега га је земља *примила*.⁶⁰⁸

Након одласка Османлија, обичаји везани за смрт наставили су у великој мери да одступају од строгих правила ислама. Постајала су разилажења у ономе што је Улема меџлис прописивао и праксе међу становништвом. Због тога се једно од СВМП обратило Улема меџлису у Скопљу, које је расписом од октобра 1931. године обавестило сва поверенства о појединим питањима која мучила верни народ. На питање о увођењу церемонијала код ценазе као код хришћана и нарицања као постојећег обичаја, Улема меџлис је дао упутство да се за сахране на великим даљинама могу користити кола за превоз покојника, док је нарицање строго забрањено у складу са шеријатским прописима, као и погребни марш, венци и друго. Самом чину укопа код муслимана присуствују само мушкарци и то морају да се држе достојанствено сматрајући да плач *мучи душу покојника* и да му отежава прелазак на другу страну. Жене остају код куће у непрекидној молитви током обреда који се назива тевхид и који предводе буле. Покојник се пре ценазе купа, може се намирисати, замотава у беле чаршаве који се називају кефини и на дрвеном табуту односи до гробља, где се закопава без сандука. Ислам не дозвољава грандиозне надгробне споменике, већ скромне дрвене или камене нишане.⁶⁰⁹

Локални обичаји и праксе развијали су се у различитим правцима на простору читаве југоисточне Србије, а покривали су најразличитије области живота, нарочито они везани здравље и породичну срећу. Интересантан обичај врањских муслимана забележио је Феликс Каниц. Наиме, у већ прилично рушевној џамији у Тумба-махали путописац је опазио да *на једној притки још висе шарене крпе које су побожни ходочасници откидали од свог одела и, по муслиманском обичају, с тијетом их жртвовали*.⁶¹⁰

Један мање запажен, али и данас значајан обичај код нашег народа који су практиковали нишки муслимани, али донекле у другачијем облику је кан-кардаш или ахрет-кардаш, што значи побратим. Наиме, када се два муслимана добро слажу и сарађују, они често пожелеле да постану побратими. Да би два ова два човека обредно озваничили ново стање, они вежу мали прст десне руке црвеним концем и пробуше га иглом, па један другом исишу мало крви, а затим се пољубе. На овај начин они постају кан-кардаши, односно крвна браћа. Након тога, они постају још блискији и називају се браћом, па чак не узимају жену из побратимове фамилије. Слично томе, код жена постоји посестримство или ахретл'к.⁶¹¹ Наведени обичај није важио само за односе међу муслиманима. С обзиром да се варошко становништво није орођавало ступањем у брачне односе, а у динамичној оријенталној

⁶⁰⁷ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот* 2, 177 – 182.

⁶⁰⁸ Исто, 184.

⁶⁰⁹ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Распис Скопског муфтијства пов. бр. 2 од 31. октобра 1931. године; Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, 140.

⁶¹⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 259.

⁶¹¹ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот* 2, 203.

вароши, какав је био Ниш, свакако је долазило до зближавања људи различитих конфесија, кумства, побратимства и посестримства међу различитим верама била су честа.

3.3.3 Одевање

Одевање је још од стварања првих цивилизација имало улогу да истакне богатство појединца, али и да покаже његово место у друштву. Овај други концепт имао је нарочити значај у оквирима Османског царства, где је ношење одређених одевних предмета имало за циљ исказивање верске припадности и друштвеног статуса. Код Османлија је постојала велика разлика у одевању код припадника различитих друштвених слојева. Стил облачења је био уређен и законом, па су одређене одевне предмете и боје смели да носе само муслимани. Интересантно је то да се мушка и женска одећа скоро и нису разликовале, осим што су женске хаљине биле усеченије на грудима.⁶¹² Најскупљи материјали нису били резервисани само за султанову породицу и званичнике, као што се обично претпоставља. Највиши слојеви муслиманског становништва османских градова носили су одела од чисте свиле, тешког сатена, а нарочито су цењени материјали проткани златним и сребрним нитима, попут серасера. За разлику од њих, средњи и нижи staleж шио је своја одела од јефтиних памучно-свилених, памучних или вунених материјала.⁶¹³

О оријентализацији на пољу одевања сведочи и трансформација која се десила у пољопривредној производњи. Ова појава било је условљена променом у одевању становништва, а као пример може да послужи прелазак са лана на узгој конопље. Према речима Феликса Каница, конопља потпуно доминира у пољопривредној производњи југоисточне Србије. Како он каже *Лесковац и његова околина живе од гајења конопље*. Путописац наглашава да ова култура у Лесковцу важи за најбољу у целом Поморављу и Топлици, с обзиром да расте до три и по метра висине.⁶¹⁴ Ове податке потврђују четири века старији пописи у којима је забележено да се у околини Ниша узгаја конопља, од које се правила груба тканина, док лана, који се у средњовековној Србији узгајао, више нема. Ова појава замене лана конопљом карактеристична је за све територије које су запоселе Османлије, што је једна од најочигледнијих појава оријентализације у пољопривредној производњи.⁶¹⁵

Евлија Челеби каже да становништво Ниша носи одећу од сукна. Жене носе одела од чохе и излазе у шетњу.⁶¹⁶ Живописну слику женске ношње у четвртој деценији XIX века доноси Франсис Ерве. Он пише о групи од тридесетак истоветно обучених девојака велике лепоте, заузетих пољским радовима. Он наводи да на себи имају белу, укусно извезену одећу, носе црвене капице и појасеве, док у коси имају невене.⁶¹⁷

Незаобилазни део ношње муслиманског становништва Ниша било је оружје, чије ношење није било ни дозвољено хришћанима. Тако Севијор Лусињан 1786. године примећује да су готово сви грађани наоружани паром пиштоља и бодежом, поред фишеклија које су причвршћене о појас.⁶¹⁸

Начин одевања становништва доживео је револуционарне промене након ослобођења од османске власти 1878. године. Каниц је приметио да у Нишу више нема оријентално

⁶¹² Александар Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 64.

⁶¹³ Татјана Катић, Драгана Амедоски, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, 137.

⁶¹⁴ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 242.

⁶¹⁵ Синиша Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV и XV века*, Историјски часопис 39 (1992), 47 – 57.

⁶¹⁶ Evljia Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 64.

⁶¹⁷ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 227, 228.

⁶¹⁸ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 222.

одевених чорбација, али да се сељачко одело ни мало није променило. Међутим, у кафанама се повремено може срести по неки Турчин са модерним фесом, али се ту углавном радило о наследницима турских имања који су у Ниш дошли из далека да би подигли новац од закупа или продали неко своје имање. Европско одело готово да је потисло оријенталну ношњу и још само по нека старија хришћанка носила је простране шалваре затворене до чланака, које у то време носе само Ромкиње.⁶¹⁹

Врло карактеристичан комад одеће, популаран код жена колико и код мушкараца, називао се кафтан. Била је то дугачку и широка хаљина или туника дугих рукава, и са дугмићима с предње стране, и понекад је ношена преко оклопа за време борбе. У почетку кафтан је био веома скуп, и могли су га приуштити само богатији муслимани.⁶²⁰ Јефтинија врста кафтана израђивана је од дебљег материјала алаце, док је скупљи шивен од свиленог сатена или броката.⁶²¹ Дугачка, напред увезана хаљина називала се долама, и представљала је варијацију кафтана. У њу су се одевали јаничари, и нижи службеници сараја, али је касније радо носило и становништво у градовима. Одлика турске ношње били су и јелек (прслук до струка) и антерија (капут са усправном крагном и преклопом до кукова),⁶²² касније опевани у нашим песмама, као одлика српства. У Нишу и околини нарочито је била популарна антерија од свиле, међу дамама које су то могле приуштити, и јелече, које је лепо истицало струк и било веома уско.⁶²³

На Балкану се често носио минтан, кошуља без оковратника, својствен мушкарцима, затим џамеган – украшени прслук, и чепкен, као кафтан, али краћи и украшен гајтанима. Обележје градског становништва био је контош, са равним рукавима и оковратником. Веома ношен на Балкану био је и пунији кафтан – џубе.⁶²⁴

Пролазећи кроз Ниш крајем друге деценије XVIII века Корнелије Дриш опазио је да муслиманке носе црне фереце дугачке чак до земље, на ногама закопчане ципеле и на глави јашмаку тако да им се виде само очи. И ово је путописац тешко приметио с обзиром да су се муслиманске жене држале по споредним улицама и што даље од радозналих очију посматрача.⁶²⁵ Женска фереца, у облику равног и дугачког капута, носила се са марамом за главу и велом – јашмаком. Ферецу су носили и мушкарци. Врећасте, наборане панталоне називале су се шалваре, такође присутне код оба пола.⁶²⁶ Милан Ђ. Милићевић око 1878. бележи да су у то време шалваре код Српкиња у Нишу већ реткост, што говори о великој популарности овог одевног предмета у ранијем периоду.⁶²⁷ За то раније време он каже да чистим калдрмисаним стазицама у затвореним баштама трчкарају у лаким папучицама беле женске и девојачке ноге, док се кљобуче њихове широке шалваре, које се стежу у струку испод јелечета. Затим још додаје и како су оне оздо а јелечић озго, то се никад не могу да сложе, те цео струк покрију, него у појасници увек остаје по три до четири прста, између венца од шалвара и између ивице од јелечића, самој бурунџук-кошуљи, која више открива него што покрива белу, као млеком наливену, снагу!⁶²⁸

⁶¹⁹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 157.

⁶²⁰ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 364.

⁶²¹ Алаца представља тканину од памучно-свилене мешавине, од које су често прављене бошче. Само име говори о томе да се ради о шареној тканини, а могла је бити египатска, индијска, дамаскинска, језидијска и слично, у односу на порекло настанка; Татјана Катић, Драгана Амедоски, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, 139.

⁶²² Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 365.

⁶²³ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 136.

⁶²⁴ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 365.

⁶²⁵ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 81.

⁶²⁶ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 366.

⁶²⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 136.

⁶²⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 32, 33.

Панталоне које су носили искључиво мушкарци називале су се чакшире, и носиле су се са тозлуком, или без њега.⁶²⁹ Крајем XIX века *чакшире од белог* (а некад и сивога) *сукна с пространим туром* још увек су се доста носиле у селима око Ниша.⁶³⁰ Димлије су пак биле карактеристичне за војнике,⁶³¹ а код Турака су били популарни и шалови, чалме и турбани. Ови турбани умотавани су уз помоћ дугачког комада материјала од чистог памука, индијског муслина. Овај муслин могао је бити од врло танког и нежног до оног грубе текстуре, а и ткање је варијало од једноставног до крајње комплексног.⁶³²

Доласком Османског царства на Балкан, хришћани су у прво време покушавали да кроз одећу сачувају свој народни идентитет. Управо због тога, њихова гардероба је израђивана од лана и вуне. Сељаци су од ових материјала сами правили своју одећу, док се грађанство ипак нешто другачије облачило.⁶³³

Ханс Дерншвам је средином XVI века, обилазећи села између Ниша и Јагодине, забележио да су се мушкарци *носили на сиромашки сељачки начин, обучени у просту тканину, са опанцима, и шиљатим сурим шапкама или клобуцима*. Код жена је приметио да носе *кошуље, чије су огрлице, прса и рукави били извезени вуненим концем у много боја*. У Клисурси, између Ниша и Пирота, запазио је нешто другачије код ношњи жена, а то је капа украшена разноликим стакленим украсима. Жене из околине Ниша, красиле су се накитом од амбре, стакла, затим пробушеним сребрним и златним новцем, али и бисерима. У селу Клисурси, између Ниша и Софије, жене су се китиле великим минђушама од бакра или ситног новца. Од Ханса Дерншвама сазнајемо да су те минђуше правили њихови мајстори Роми.⁶³⁴ Баш на том простору, у околини Беле Паланке, Рајнолд Лубенау 1587. године детаљно описује одевање женског света. Он каже да жене *на ушима имају, обешену, као украс, гомилу турских аспри или другог сребрног и златног новца, поред стаклених корала, што им вуче уши до рамена*. Он примећује да богате жене носе златно и сребрно прстење са драгим камењем *провучено кроз једну ноздрву*. Овдашње жене пуштају косу да слободно виси у мрежи, која је код имућнијих сашивена од свиле, а код сиромашнијих од вуне. За разлику од њих, а нагде у ово време, француски путописац Лефевр примећује да пиротске жене *носе исцело уплетену косу отпозади коју на крају украшавају сребрним парицама*. Сиромашније жене, уместо новчића, носе морске пужиће и друге украсе. И Лубенау примећује да поједине жене носе високе сламнате шешире *на којима виси гомила стакларије*, која се пресијава на светлости што ствара посебно леп утисак. Путописац помало духовито запажа да ови шешири не штите ни од кише ни од сунца, већ служе само као украс и да покажу друштвени статус жене, док са стране они изгледају *као комедијанти и могу лако да се смакну са главе*. Путописцу у очи падају и кошуље овдашњих жена, које су од грубог ланеног платна, али су *проткане разноврсним бојама*.⁶³⁵ Често су путописци описивали одећу на нашим просторима *бедном*. Један путописац је приметио код српског становништва *црвену капу по грчком обичају*. Касније се испоставило да се заправо мислило на црвени фес, популаран и код Турака.⁶³⁶

Одежда Срба у градовима у XVI веку није се нарочито мењала. Стефан Герлах је 1573. године забележио да су нишке хришћанке на глави носиле набрану мараму и облачиле просте дуге хаљине са свезаним појасом чија предња страна и рукави су извезени црвеним, црним и смеђим концем. Доламу, која је била украшавана гајтанима, крајем XVI века почели

⁶²⁹ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 366.

⁶³⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 136.

⁶³¹ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 367.

⁶³² Татјана Катић, Драгана Амедоски, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, 139.

⁶³³ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 378, 379.

⁶³⁴ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 65 – 68.

⁶³⁵ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 59; Драган Тодоровић, *Пиротски ваишар*, 163.

⁶³⁶ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 379.

су да носе имућнији грађани. Тек од XVII хришћанска гардероба поприма муслиманске карактеристике.⁶³⁷ Снажан утисак на француског путописца Лефевра 1611. године на пиротском вашару оставља женски накит, које су носиле овдашње жене. Он наводи да на вашару има пуно привезака од сребра које жене носе на ушима *који сасвим личе на оне са узди наших коња и толико су и велике*. Неке носе по пет или шест оваквих привезака, а неке пришивају новчиће на велике платнене траке и *од њих после праве огрлице, ланчиће и украсе, који им висе као козја брада*.⁶³⁸

Евлија Челеби, пролазећи кроз Пирот 1660. године, примећује да *њихове жене иду откривене главе. Оне своје косе плету на посебан начин тако да је такво плетење косе само њима својствено, а носе неку чудну врсту капа* и на основу тога закључује да се ради о Бугарима, односно хришћанима, с обзиром да жене иду непокривене.⁶³⁹ Више од два века касније, 1871. године, Феликс Каниц затиче верски и етнички шаролику варош. Он као тражену робу на панађуру наводи кану, којом су Туркиње фарбале нокте и руке, што је код муслиманки била честа појава пристигла у наше крајеве са Леванта.⁶⁴⁰

У XVIII веку се примећује већи утицај муслимана на одећу домаћег становништва. Разне шарене тканине, својствене исламском становништву, красиле су српске, и уопште балканске градове током XIX века, што несумњиво указује на велики оријентално-исламски утицај на ову сферу живота људи на нашим просторима.⁶⁴¹ У Јелашници, на пример, девојке су саме себи шиле одећу, која је била изузетно прошарана бојама и везовима, да за њих Милићевић каже да се *може узети као најлепше женско носиво у тим крајевима*.⁶⁴² Нишке муслиманке у другој половини XIX века обувале су нануле и носиле фереце, млађе од сиве, а старије од црне тканине.⁶⁴³

Треба истаћи да су жене, нарочито оне из Ниша, Пирота и Софије, волеле да се ките, како би истакле своју лепоту. Хришћански накит, и у османско време, имао је јака домаћа обележја. Ипак, што је на овим просторима сматрано лепим, у другим културама можда би било неукусно.⁶⁴⁴ Наиме, обилазећи пиротски панађур 1871. године Феликс Каниц каже да је приметио да се домаћини који купују потрештине, осим са трговцима, боре и са *претераним склоностима жена и кћери ка улепшавању и кинђурењу, јер овде није изложено само оно што је нужно већ су још нападнице истакнути предмети луксуза: огледала и огледалца, перле и траке, лажни сјајни накит итд*. На истом вашару Каниц је видео различите јакне, прслукe и чакшире опшивене црним гајтаном или сребрним и златним тракама. Он наводи да је основна карактеристика ових одевних предмета у симетрији и прецизности гајтанских арабески нашивених на зеленој, црвеној и смеђој чоји. Ту је путописац видео *орнаменте с таквим складом облика и боја да би се лако могла испунити најлепшим узорима једна цела мапа за неки западни индустријски музеј*.⁶⁴⁵

Не може се рећи да је било много ствари које су тако дуго и снажно одолевале муслиманском утицају, као што је накит одолевао. Такозвано кинђурење накитом нарочито је било популарно код жена са села, о чему су остали забележени бројни записи путописаца. У градовима је пак била другачија ситуација. Ту су имућније хришћанске породице, са вреднијим накитом, почетком XIX века у својим колекцијама имале скупоценије комаде

⁶³⁷ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 379, 380.

⁶³⁸ Драган Тодоровић, *Пиротски вашар*, 163.

⁶³⁹ Евлија Челеби, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 61.

⁶⁴⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 213.

⁶⁴¹ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 381, 384.

⁶⁴² Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 137.

⁶⁴³ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 142.

⁶⁴⁴ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 393.

⁶⁴⁵ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 212.

накита, као што су златне минђуше, ђердан са коралима, или сребрни појас, који су без сумње представљали оријентални накит.⁶⁴⁶

Нишке муслиманке у другој половини XIX века обувале су нануле и носиле фереце, млађе од сиве, а старије од црне тканине.⁶⁴⁷ За разлику од њих, трговци су се облачили веома раскошно. Милан Поповић приметио је у првим данима ослобођеног Ниша да трговци махом носе фес са свиленом кићанком, прслук од жућкасте или зелене чохе с пуним жутоцрвеним лисичјим первазом, испод кога је антерија од полусвиле са разнобојним пругама. Око појаса носили су шарени или бели шал од персијске вуне са неприметним црвеним цветовима, а за њим заденут сат, најчешће у сребрној кутији. Трговци носе отворене ципеле, кроз које се могу видети разнобојне и разнолике шаре на вуненим чарапама. За трговце муслимане путописац каже да су озбиљног лица, чисте и уредне браде и да носе увијену чалму око главе, због чега су препознатљиви међу јеврејским и српским трговцима.⁶⁴⁸

3.3.4 Песме и игре

У путописима се врло ретко срећу белешке о забавама, песмама и играма, нарочито с обзиром да је оријентални дух тежио чувању интимае и породичног мира, док су јавна исказивања радости и изливи емоција били критиковани у османском друштву као непожељни и грешни. Нешто је већ речено о игрању и певању које је очарало Рајнолда Лубенауа на једној свадби у Драгоману 1587. године.⁶⁴⁹ Неколико деценија касније, Лефевр је у Пироту на панађуру запазио следеће жене *које су певале и свирале виолину, направљену од лоше џепанице без даске, само са струном од 10 – 12 коњских длака, скупљених заједно, без одвајања једне од друге. Гудало виолине било је у облику лука, направљеног на овдашњи начин, а струну су покретале прстима леве руке. Инструмент је имао сувише висок и пријатан звук. Било је и акробата каквих нема у Турској, веома вештих, што је необично за хришћане.*⁶⁵⁰

Значајне податке о животу у југоисточној Србији XIX века оставио је Милан Милићевић. На основу његовог сведочанства може се са сигурношћу тврдити да се на обали Нишаве у ово време неговала чулна и танана лирика. У авлијама ограђеним високим зидовима, у сеновитим и миришљавим баштама певане су песме мерака и севдаха. Песма је у старонишкој средини било саставни део живота.⁶⁵¹ Она не тражи јунаке у дубокој прошлости, коју не познају, ни на великој удаљености, за коју су само у причама чули. Нишлијама је довољан виђен и отресит момак или лепа девојка и песма може да настане. Милићевић каже да у његово време готово да нема Нишлије или Нишлијке који у своје време нису имали своје песме. Још додаје да има мало разлике између Ниша и Београда и да *ко Београд види, тај Ниш већ зна.*⁶⁵² Овде аутор свакако говори о хришћанском становништву града, али се не може заобићи чињеница да је готово петовековна османска управа над градом урезала дубоки траг у народном животу свих становника града. Због тога се каткад не може разазнати разлика између хришћанских и муслиманских ликова старог Ниша.

⁶⁴⁶ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 396.

⁶⁴⁷ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 141, 142.

⁶⁴⁸ Исто, 143.

⁶⁴⁹ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 61.

⁶⁵⁰ Драган Тодоровић, *Пиротски вашир*, 163.

⁶⁵¹ Момчило Златановић, *Милан Милићевић као истраживач стваралаштва у новоосвојеним пределима Србије (1878 – 1882)*, Нишки зборник 4 (1977), 135.

⁶⁵² Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 108, 109.

3.3.5 Храна и пиће

*За ручак шта се нађе – симит, ђеврек, сир и хлеб или какво подгрејано јело – за вечеру узму се бринути озбиљно и рано. Заклопарају налуње, стоји клепет папуча и луна сатара – јер многа су им јела од сецкана меса – свуда редом још од икиндије. Но често, врућа им је пита сва вечера. На вечери су сви за софром; на ручку... руча се кад се стигне и кад је ко гладан. Кад је овако, достум, јасно ти је што се овај меџлис собра у пет, а растури у десет са'ата.*⁶⁵³

Најважнији фактори који утичу на развитак културе исхране су припадност и доступност. Дакле, појединац се на османском југоистоку Србије хранио онолико квалитетно и разноврсно колико му је то дозвољавала материјална ситуација, али у случају код муслиманског становништва постојала су и додатна ограничења због верских прописа.⁶⁵⁴ Сматра се да је култура исхране била релативно висока, пре свега захваљујући напретку које је централни Балкан доживео у XIV и XV веку, када је исхрана људи била базирана на словенском наслеђу са јаким утицајем из Византије. Након доласка Османског царства на простор јужне Србије ствара се оштра подвојеност у начину исхране муслиманског и хришћанског становништва, као и међу самим муслиманима, узимајући у обзир различиту материјалну ситуацију.

Пољопривредна производња је доживела својеврсну трансформацију у складу са општом акултурацијом свих сфера живота, па тако већ у раном периоду османске власти долази до повећања производње пшенице, због увећања града и војних потреба. Пшеницу су у исхрани користили имућнији хришћански сељаци и муслимани. Нишки попис из 1498. године помиње мешавину јечма и овса. Овас, који се користио за исхрану коња, мешан је и са ражи.⁶⁵⁵

Османлије су у југоисточну Србију донеле једну нову културу – пиринач, по чему је нарочито Нишка нахија дуго била специфична.⁶⁵⁶ Пиринчана поља око Ниша помиње Брокијер наглашавајући да се ради о *врло лепом крају у којем много расте пиринач* само неколико година након потпадања овог краја под султанову власт и пре него што је нишки крај дефинитивно ушао у састав царства,⁶⁵⁷ а затим и Јакоб Бецек⁶⁵⁸ 1564. и Стефан Герлах⁶⁵⁹ 1578. године. Ово сведочи о процвату узгоја пиринча током XVI века.⁶⁶⁰ Гајење пиринча било је заступљено и у XVII веку, с обзиром да немачки путописац Кристоф фон Наичиц оставља запис наводећи да *тамо расте пуно пиринча*.⁶⁶¹ Пиринч је у Нишкој нахији узгајан као култура на којој се заснивала кухиња Леванта, а и издашан производ који се лако складишти. Потребе за овом културом биле су нарочито велике у значајним градским центрима, као и оним који су се брзо развијали у том правцу. Пиринч је складиштен и на важним стратешким тачкама, с обзиром да је коришћен као основна намирница за прехрану османске армије.⁶⁶²

⁶⁵³ Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 207.

⁶⁵⁴ Исидора Минић, *Однос религије и начина исхране*, Религија и толеранција 32 (2019), 20.

⁶⁵⁵ Olga Zirojević, *Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine*, 117; Ема Миљковић-Бојанић, *Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560)*, 121; Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 81, 82.

⁶⁵⁶ Ема Миљковић-Бојанић, *Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560)*, 122; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 134.

⁶⁵⁷ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127.

⁶⁵⁸ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 86.

⁶⁵⁹ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 98.

⁶⁶⁰ *Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937*, 30, 31.

⁶⁶¹ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 124.

⁶⁶² Dragana Amedoski, *Introduction of rice culture in the central Balkans (15th and 16th century)*, 235, 236; Olga Zirojević, *Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine*, 117.

Нове власти подстицале су производњу пиринча због значаја за исхрану војске, због чега су сељаци који су гајили ову културу (челтукчије или оризари) били ослобођени ванредних намета (аваризи диваније). На челу узгајивача пиринча налазио се старешина – реис, који је био задужен да преузима семе од власти, контролише производњу, нарочито води рачуна о систему наводњавања и канала и на крају доставља одређени део производња ризници. Са друге стране, челтукчије нису могле да мењају свој статус, који је био наследан и преносио се са оца на сина. Поједини истраживачи верују да су челтукчије пратиле османску војску, односно одреде акинџија у освајањима Балкана.⁶⁶³

У водоплавном Нишком пољу нарочито је сејан црвени пиринач, који је био слабијег квалитета од белог, о чему сведочи француски аноним пролазећи кроз Ниш 1621. године.⁶⁶⁴ Попис Нишког кадилука из 1498. наводи чак 24 породице челтукчија у селима Бања, Бања Кутина и Јелашница, који су половину приноса давали санџакбегу, а половину задржавали за себе. И други сељаци су могли да производе пиринач, али су они били у обавези да две трећине произведеног предају санџакбегу. Пиринач су узгајали и нишки муслимани, али у знатно мањој количини у односу на хришћане.⁶⁶⁵ У околини Ниша 1498. године постојало је пиринчано поље које се снабдевало из два канала. Један је долазио из правца Бање и Јелашнице, док је други пристизао из Прве Кутине. За потребе млевења ове културе коришћено је 195 воденица, од којих су неке радиле целе, а неке пола године. Зависно од дужине рада воденице и броја воденичних каменова наплаћивана је такса. До 1516. године, производња пиринча повећала се за 50%, што говори о стабилизацији и унапређењу узгоја ове културе. У то време челтукчије су регистроване у селу Бубањ, Доњем и Горњем Међурову и сви су били хришћани. Пиринчана поља из околине Ниша одузета су смедеревском санџакбегу негде пре 1528. године и придодата султанском хасу. У складу са тим, већи број Нишлија укључен је у узгој пиринча и такође уписан под хас. Пиринчана поља припадала су и вакуфима Али бега Михаилоглуа и Сулејман паше у Нишу. Увакуфљење пиринчаних поља био је чест случај у царству, а нарочито стварање породичних вакуфа, с обзиром да је на овај начин обезбеђивана породична имовина. Са узгајањем пиринча у овом крају престало се у другој половини XVII века због промене климе. Током времена, а већ од друге половине XVI века, смањене су повластице челтукчија, да би касније ова категорија становништва била сведена на статус раје.⁶⁶⁶

У вези са исхраном у Османском царству, блиско стоје милосрђе и чувено гостопримство. Примање странца, позивање комшија или сиромаша за трпезу јесте био широко распрострањени обичај код становништва централног Балкана, о чему сведоче бројни путописи. Када је сам чин обедовања у питању, трпеза се поставља доста ниско на поду, простире се софра или поставља синија, а некада је испод један сто, висок до пола стопе. У близини софре налазе се посуде са водом за прање руку пре и после јела. Западни путописци примећују да се у Османском царству обедује релативно кратко, у односу на западњачке обичаје. Понекада су се постављале одвојене софре за мушкарце и жене, док је нарочито угодно било јести у женским одајама. На софри су се ређала бројна јела и хлеб, сечен на кришке, тако да се могао користити и као тањир, односно подметач. Од прибора су често коришћене дугачке кашике, којима су се укућани послуживали из здела и лонаца.⁶⁶⁷

Упркос томе што ислам изричито забрањује конзумацију алкохолних напитака, у путописима се често може наићи на примере кршења овог прописа. Тако је Хенри Блант,

⁶⁶³ Dragana Amedoski, *Introduction of rice culture in the central Balkans (15th and 16th century)*, 238 – 240.

⁶⁶⁴ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 171, 172.

⁶⁶⁵ Иако је раније преовладало мишљење да су се узгајањем пиринча бавили земљорадници муслимани, попис кадилука Ниш показује ипак да су у овом периоду узгајивачи хришћани. Касније ће се променити верски састав челтукчија, зато што ће се временом повећавати број муслимана који су се бавили узгајањем пиринча; Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476 – 1560: земља – насеља – становништво*, 266.

⁶⁶⁶ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 81 – 83.

⁶⁶⁷ Весна Бикић, *Обележја културе исхране*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 225 – 232.

пролазећи кроз Ниш 1634. године, забележио да је *вино савладало једног јаничара и једног Турчина* из његове пратње. Ово је довело до сукоба са локалним сељацима, па је и сам путописац дошао у смртну опасност.⁶⁶⁸ Очигледно да су муслимани редовно испијали вино, с обзиром да и Јохан Кристоф фон Киндсберг бележи 1672. године да се један ага напио и заподенуо свађу са другим Турчином.⁶⁶⁹ Добро вино у Нишу запамтио је немачки плаћеник Кристијан фон Валсдорф 1664. године. Он каже да *овде треба споменути и вино, мада Турци не дају робовима да га пију, осим ако је слабо и разблажено. Иначе, од Београда до Цариграда тешко је наћи добро вино.*⁶⁷⁰ Јохан Кристоф фон Киндсберг бележи 1672. године да се један ага из Грана, који се приликом обеда својевољно напио од вина и започео свађу са Турчином код кога смо одсели.⁶⁷¹ То значи, а пописне књиге и потврђују кроз уписан велики приход од шире на вино, да је узгајање винове лозе представљало битан елемент укупне пољопривредне производње. То би значило да је задржан континуитет виноградарске производње из средњег века, када се учитавој Србији узгајала винова лоза.⁶⁷² Богатство нишког краја виноградима потврђује немачки путописац Кристоф фон Наичиц средином XVII века.⁶⁷³ Затим средином XVIII века, јеромонах и иконописац фрушкогорског манастира Раковац, Силвестер Поповић бележи да околина Ниша обилује виноградима, нарочито према истоку града.⁶⁷⁴ Слично је било и у топличком крају. Пролазећи кроз овај крај августа 1611. године, Лефевр бележи да је земља око Прокупља веома плодна и да обилује засадама винове лозе.⁶⁷⁵

Османским начином исхране, који је оставио највише утицаја на кухињу југоисточне Србије, доминирале су нове житарице, а пре свега пиринач, пристигао у балканску пољопривредну производњу путем вакуфа и уз државни подстрек. Нови зачини стабилно су пристизали са истока у време јединственог и снажног царства. Ислам је са собом донео и нов начин припреме хлеба и ново место слаткиша у исхрани. Поред тога, појавиле су се нове врсте пића, као и посуђа којим је послуживана храна и пиће. Од поврћа, у Нишком кадилуку у XV веку гајен је бели и црни лук, купус, сочиво, наут (леблебије) и бакла (врста боба). По свему судећи, купус и лук су и у средњовековној Србији престављали главно поврће,⁶⁷⁶ док су друге врсте поврћа очигледно стигле са Османлијама и још један су показатељ оријентализације пољопривредне прооизводње, односно културе исхране. У другој половини XVI века у Нишу су се људи углавном хранили пиринчем, овчијим месом и хлебом.⁶⁷⁷

Постојање пекара, хлебара и куvara у граду говори о вишем нивоу градског живота и културе исхране. Организовање ових занатлија у еснафе сведочи о спремности појединих грађана да исхрану своје породице изведу из приватности домаће кухиње и препусти овај део домаћег живота искусним занатлијама.⁶⁷⁸

Већина путописаца нарочиту пажњу придаје небројеним посластицама које се могу купити код локалних посластичара. Они муштеријама нуде најразноврсније пите и баклаве преливене медом, кадајфе заливене шећером и медом, халву од ораха и ђетена и других којима се ни путописци не сећају имена.⁶⁷⁹ Како је Евлија Челеби записао, нишки специјалитети су мед из кошнице, младо масло и бели семит-ћуреци, умешани са нохутом.⁶⁸⁰

⁶⁶⁸ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 92.

⁶⁶⁹ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 139.

⁶⁷⁰ Исто, 134.

⁶⁷¹ Исто, 139.

⁶⁷² Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 84.

⁶⁷³ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 124.

⁶⁷⁴ Исто, 178.

⁶⁷⁵ Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611*, 482.

⁶⁷⁶ Olga Zirojević, *Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine*, 118; Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 83.

⁶⁷⁷ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 293, 294.

⁶⁷⁸ Исто, 166.

⁶⁷⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 149.

⁶⁸⁰ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 64.

Поред тога, гостима је у градским кућама нуђено незаобилазно слатко и кафа, пите, колачи, гурабије, татлије, дулпите, баклаве, патишпани, мафиши, локумићи, уштипци, ратлук, леблебије, суво грожђе, ораси и многе друге послastiце. На нишком пазару се још до недавно могао купити сузук, шећерлеме, кандирани лешник, суво грожђе, бадем.⁶⁸¹

Пољопривреда југоисточне Србије, заснована на тековинама хришћанских средњовековних држава, а организована на принципима османског тимарског система, претрпела је мало измена све до друге половине XIX века. Ове промене очитовале су се у увођењу неких нових, оријенталних култура на које су Османлије навикле у својој постојбини и у пропадању првобитног тимарског система. Ово пропадање довело је до стварања чифлука и крупних спахилука, које ће хришћани, по одласку Турака 1878. године, уз велике проблеме и често уз бројне неправде откупљивати. Од култура гајених на југоистоку Србије у другој половини XIX века Милан Ђ. Милићевић истиче винову лозу, која се гаји на великим површинама и од које се добија квалитетно вино. Затим су узгајане шљиве, крушке, јабуке, дуње, брескве, кајсије, орах и бадем. Од житарица су гајени кукуруз, пшеница, јечам, раж, овас, а од поврћа кромпир, пасуљ, купус, сочиво, грашак, патлиџан, цвекла, бундева, наут, боб, краставац, паприка, лук, диње и лубенице. Побројани пољопривредни производи недвосмислено указују на снажну оријентализацију пољопривредне производње након четири и по века османске владавине. Каниц у ово време посебно истиче пиротске шљиве, које су због високог процента шећера врло тражене, да се чак и пакују и продају на страним тржиштима. Винова лоза гајена је успешно и у топличком крају, где је након ослобођења флаширан био „Прокупац“ који је продаван *по невероватно ниској цени*.⁶⁸²

Кухиња југоистока Србије одувек је иначе била на гласу, али се њена раскош могла видети само о великим празницима и прославама. Иначе, домаћини су критиковали оне породице које припремају превише разноврсна јела у свакодневной исхрани. По овоме су се нарочито истицали нишки муслимани. Тако се на нишким улицама крајем XIX века могао срести Турчин, који у једној руци носи чанак киселог млека, а у другој врућ хлеб, намирнице које по Милићевићу представљају читав ручак за Турчина и његову четворочлану или петочлану породицу.⁶⁸³

3.3.6 Пороци истока

*Када се сто распреди после јела... Сви поседају као малопре на чекају да им се донесе кафа. И веома промућуран човек тешко би распознао чега има више у тој смеси – црнила или горчине. Умешност се састоји у томе да се кафа пије из мале порцеланске шољице, али толико врућа да ју је скоро немогуће држати у руци. Дивота је посматрати како они који је пију криве уста и праве гримасе – а то чине јер нема никаквог ефекта ако се кафа не пије врела. И да би ублажили врелину, они кафу срчу задржавајући дах и производе толико чудновато грутање да и Скарамуш, кад би се могао гостити по овом турском обичају као што се гостио камењем, та комедија би била успешнија од свих осталих игара.*⁶⁸⁴

Откако су стигли на Исток, готово истог трена кафа и дуван постали су саставни део османске културе. Убрзо се та култура проширила и на централни Балкан, где у народима кафа и дуван изазивају велику поаму, нарочито у XVII веку.⁶⁸⁵ У почетку се веровало да ови опијати имају лековито дејство, те су служили како као превенција, тако и као лек за

⁶⁸¹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 139, 149.

⁶⁸² Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 129 – 134; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 121; Севдлин Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, 31; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 214, 215.

⁶⁸³ Милићевић Ђ. Милан, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 33, 34.

⁶⁸⁴ Вјекослав Јелавић, *Доживљају Француза Pouillet-a на путу кроз Дубровник и Босну (1658. године)*, 38.

⁶⁸⁵ Dragana Amedoski, *Introduction of rice culture in the central Balkans (15th and 16th century)*, 237.

многе болести. Међутим, ово није дуго потрајало. Одједном, бивају најстроже забрањени, и то све до фетве шејх-ул-ислама 1592. године, када је скинута прохибиција за конзумирање кафе.⁶⁸⁶ Разлог за укидање забране лежао је у простој чињеници да она није донела очекивани резултат, као и у томе да проблем за власти није представљала сама кафа, већ кафана, као место окупљања за конзумацију овог напитка. Зато ће се оштрица закона окренути против ове институције у наредним деценијама.⁶⁸⁷ Међу новим културама које су пристигле у наше крајеве, кафа и дуван су несумњиво изазвале највећи отпор, како исламског истока, тако и хришћанског запада. Разлоге овоме не треба тражити у хемијском саставу или штетности ових биљака, већ у друштвеној димензији, односно у променама устаљених друштвених норми које је њихово конзумирање донело. Уносна трговина овим артиклима и развитак нових заната повезан са њима донео је значајне новине у привредни живот Османског царства и других држава.⁶⁸⁸ Прве помене кафе и дувана доноси француски путописац Лефевр, који 1611. године пролази кроз Прокупље и том приликом бележи да локални муслимани испод стрехе дућана *пушаху дуван и пијаху неку црну воду коју називљу кафом, а коју пију тако врућу да јако пече, па ју стога и срчу помало, крајем усана*. Путописац још наглашава да су ови људи остали ту до касно у ноћ, а да их је његова свита опет затекла на истом месту и сутра ујутру.⁶⁸⁹

3.3.6.1 Кафа

То је пиће које се прави од неког црног зрневља доведеног из Индије. Турци кафу туцају и њом засипају кључалу воду, па је тако кувану пију из малих шоља. Срчу је колико год могу врућу сматрајући да од тог пића нема ништа боље да се разбије сан, разбистри глава, помогне варење, убију глисте и изазове још много других корисних последица записао је 1585. године француски барон Жак Савари де Ланком, један од првих путописаца који је запазио ритуал испијања кафе код Османлија.⁶⁹⁰

Ни дан данас не може се са сигурношћу утврдити порекло ове биљке. Неки је везују за Етиопију, јер се у истој налази насеље са именом Кафа. Други, пак тврде да је из Јемена, јер је тамо ова култура негована од давнина, и јер је јеменска лука Мока била најпознатија по извозу кафе у прво време након њене појаве.⁶⁹¹ Управо се из предавања Хаци Калфе може наслутити да кафа води порекло из Јемена, где он говори о свом сазнању да су поједини припадници тамошњих племена зрна кафе туцали и јели, док су други та зрна пржили, па у води кували и пили. Убрзо су уочена и позитивна дејства кафе, да утоли глад и жеђ и да помаже у излечењу *болести обамрлости*.⁶⁹² По његовом мишљењу, први брод натоварен овим чудесним, новим производом стигао је у Турску 1543. године.⁶⁹³

У својим историјским књигама, у поглављу о појави кафе у Турској Ибрахим Печевија наводи да су Сиријци Хакем и Шемс у предграђу Константинопоља отворили дућане где су почели да, између осталог, продају и кафу. За кратко време око тих дућана више није било слободног места за седење, зато што се ту правила велика и веома разнолика гужва.⁶⁹⁴ Кафа је готово одмах добила улогу одличног стимуланса (какову и данас има) јер је служила бекташијама да остану будни и одрже концентрацију приликом вођења својих многочасовних, мистичних молитви.⁶⁹⁵ Иако о томе нема сачуваних података, може се са

⁶⁸⁶ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 340.

⁶⁸⁷ Александар Фотић, *(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 286.

⁶⁸⁸ Исто, 262.

⁶⁸⁹ Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611*, 482.

⁶⁹⁰ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 722.

⁶⁹¹ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 341.

⁶⁹² Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 625.

⁶⁹³ Вук Винавер, *Прилог историји кафе у југословенским земљама*, 329.

⁶⁹⁴ Ibrahim Alajbegović Реџевија, *Historija 1520 – 1576*, књига 1, 301; Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 620.

⁶⁹⁵ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 340.

великом сгурношћу претпоставити да је кафа испијана и у бекташијским текијама, које су постојале на југоистоку Србије.

Кафа се, дакле, у Турској несумњиво појавила средином XVI века, односно након освајања државе Мамелука 1517. године. У првим поменима кафе у Турској наводи да су кафу највише користиле *особе склоне уживању, посебно људи склони читању и писању*.⁶⁹⁶ Иначе, у том периоду, за време владавине Сулејмана I, у његовом сарају је основано и специјално радно место – царски кафеџија. О значају кафе говоре и оставински списи у којима се помињу филџани, кахвени ибрици, зарф (уместо тацне, на коме се филџан служио), а касније и џезве, у којима се и дан данас кафа припрема и радо испија. Овај прибор би досезао значајније вредности, уколико је израђиван од Кинеског порцелана.⁶⁹⁷ Најфинији порцелан био је тешко доступан у Османском царству због честих ратова са Персијом, преко које је увожен, па су га користили само најбогатији слојеви друштва.⁶⁹⁸

Улема је теже прихватала овај напиток, јер му није могла наћи место у хадисима.⁶⁹⁹ Нарочито се високо свештенство противило кафи, јер су сматрали да је грех пити напиток који је направљен од угљенисаног зрневља.⁷⁰⁰ Хаџи Калфа наводи да се кафа сматрала грехом, између осталог и зато што се сипала и служила из руке у руку и пила у друштву.⁷⁰¹ Са друге стране хришћанско свештенство свесрдно је прихватало кафу и у њој уживало.⁷⁰² Међутим, у почетку су код нас кафу пре свега испијали муслимани. Тако је Енглеz Бурбури 1665. године приметио кафане у Београду, као и то да су из тих објеката Турци вређали и малтретирани хришћане. Насупрот томе, путник Браун имао је пријатно искуство, јер су га јерменски трговци почастили кафом, шербетом, али и вином, које су Турци иначе презирали. Међутим, он је тада на свом путовању кроз Србију и Македонију стекао утисак о Турцима као о пријатном народу, који сваког странца нуди кафом и дуваном. Кафа је затим почела да се служи и по кућама, о чему су забелешке оставили бројни путописци.⁷⁰³ Основна култура у оријенталним домовима била је да се гост послужи *ра'ат-локумом, кавом и цигарама. Каву је кувала Хајријина сестра онако, као што рекох, за сваку по на особ, сипајући топле воде у џезвицу (из оног зеленог ибричета са мангала), пошто је метнула у њу кашичицу каве. Сва беше аџи (горка); веле да је аџи кава саба'иле много добра за стомак*.⁷⁰⁴

Кафа је код нас постала толико омиљена да је њено даривање значило и велико уважавање особе којој се поклања, што је нарочито било својствено муслиманима. Када је овај напиток добио својство драгоценог поклона, почели су га добијати поштовани људи, без разлике у вери и народности. Тако је забележено да су београдског митрополита даривали кафом 1729. године не само игумани и цинцарски трговци, већ и Турци Сарајлије. О значају кафе као поклона закључује се и из тефтера нишке митрополије, где је наведено да су у Србији османски властодршци на поклон често тражили кафу и добијали је у великим количинама.⁷⁰⁵

Како је склоност ка уживању врло природна људима на овом поднебљу, то је и нормално да је кафа лако постала саставни део наше културе. Када је, након 1804. године, створена нова српска држава, домаћи елитни миље наследио је манире старе турске господе, а као нарочито отмена сматрала се навика испијања кафе из филџана. Србију је, међутим, у

⁶⁹⁶ Ibrahim Alajbegović Реџевија, *Historija 1520 – 1576*, књига 1, 301, 302; Александар Фотић, *(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 264 (А. Фотић).

⁶⁹⁷ Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 342, 343.

⁶⁹⁸ Татјана Катић, Драгана Амедоски, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, 141.

⁶⁹⁹ Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 346.

⁷⁰⁰ Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 621.

⁷⁰¹ Исто, 625.

⁷⁰² Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 346.

⁷⁰³ Вук Винавер, *Прилог историји кафе у југословенским земљама*, 331, 332.

⁷⁰⁴ Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 18.

⁷⁰⁵ Вук Винавер, *Прилог историји кафе у југословенским земљама*, 337, 338.

то време, било теже снабдевати довољном количином кафе Разлог томе био је прекид трговачких веза са истоком, због чега је захтевано од Русије да се нашој земљи обезбеди трговачка веза са Египтом. Упркос тим потешкоћама, богатији и истакнутији људи код нас су уживали у кафи, па се тако зна да су жене као *каквог паишу*⁷⁰⁶ служиле Миленка Стојковића чибуком и кафом. У Карађорђевим стварима се 1813. године нашло и седамнаест комада сребрних филцана, што нам говори да је био велики љубитељ кафе.⁷⁰⁶ У ово време, царина од кафе у Нишу била је у рукама знаменитог Мехмед-аге Нишлије, коме је ово био значајн приход.⁷⁰⁷

Из свега наведеног може се закључити да је кафа лако освајала где год би се појавила. Ипак је, како је већ поменуто, улеми било најтеже да је прихвати. За исламско свештенство то и није било тако чудно, јер у самој бити ове вере није уживање, већ служење Богу. Ислам је и идејно својим верницима наговештавао да се у јелу и пићу не треба опуштати, а камо ли уживати, већ само утолити жеђ и глад онолико колико је потребно да би се преживело и тако служило Алаху. И поред тога, кафа је постала па чак и допринела развоју породичних и друштвених односа међу људима, који су се због уживања у њој окупљали, па се не може занемарити њен значајан утицај у смислу развоја и очувања традиције разговора.⁷⁰⁸ Када су је коначно припадници улеме без икаквих предрасуда прихватили, то су правдали речима да ипак када се припрема, кафа не долази до степена угљенисања, па је због тога није грех пити.⁷⁰⁹ Оно што је и дан данас забавно код начина испијања кафе је сркање, које је изазивало смех још од давних времена. Како су муслимани пили врелу кафу, при чему су сркали, управо је то постало један од знакова њиховог распознавања.⁷¹⁰ Испијање кафе унело је значајну промену и у унутрашњу архитектуру стамбеног простора муслимана и богатијих хришћана. У оквиру селамлука – мушког дела куће издваја се посебна просторија за припрему кафе за госте, која се називала кахве – оцак.⁷¹¹ Кафа се могла припремати и на бакарном мангалу. Често је, уз њега, стајао послужавник и на њему све потребно за припремање кафе – кутије са кафом и шећером, шољице, зарфови, кашичице и цезве, која је била мала, јер су становници југоисточне Србије кували сваком госту кафу посебно.⁷¹²

3.3.6.2 Дуван

У земљама које сам пролазио, Турци много пуше; многи од њих носили су дуванкесе о бедрима и из њих пунили чибуке које беху дужи од аришина, начињени од трске, са земљаним лулама, које се ослањају на под забележио је своја запажања британски путописац Браун пролазећи кроз Османско царство крајем XVII века.⁷¹³

Дуван се јавља отприлике у исто време када и кафа, због чега они постају нераскидиво повезани до данашњих дана, иако је дуван дошао са потпуно другог дела света, из Америке. Упркос томе што је стигао из географски и културолошки врло удаљених крајева, дуван се врло лако укоренио у турској култури.⁷¹⁴ Убрзо након што се појавио у царству дуван је, као и све нове ствари, наишао на осуду и прогон.⁷¹⁵ И поред разних забрана, моралних критиковања и осуђивања, нарочито од стране улеме, његов продор у друштво био је незауостављив. Како је с почетка представљао луксуз, прво је прихваћен код виших слојева. Касније се распространио у свим слојевима друштва, чему је допринела његова производња на домаћем терену. Дуван је до те мере био популаран међу

⁷⁰⁶ Вук Винавер, *Прилог историји кафе у југословенским земљама*, 346.

⁷⁰⁷ *Историја Ниша I*, 217 (Р. Тричковић).

⁷⁰⁸ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 341.

⁷⁰⁹ Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 621.

⁷¹⁰ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 342.

⁷¹¹ Александар Фотић, *(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 296.

⁷¹² Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 16.

⁷¹³ Zdenko Levental, *Britanski putnici i našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 134.

⁷¹⁴ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 353.

⁷¹⁵ Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 627.

Османлијама, да је постао једно од основних обележја османског друштва. Ове наводе потврђује то да се и данас код нас за некога ко много пуши дуван каже – пуши као Турчин.

По записима Ибрахима Печевије може се закључити да су дуван у муслиманске земље донели енглески неверници, који су га продавали као лек против болести изазване влагом. Поред тога, веровало се дуван лечи зубобољу, главобољу, чиреве, ране, срце и слично. Чак се може рећи да се дуван много брже ширио од кафе, због чега се људи у кафанама нису могли ни видети од дима.⁷¹⁶

Када га је пут нанео у Прокупље 1611. године, Лефевр је приметио да је локално становништво пушило дуван и пило кафу.⁷¹⁷ С почетка, пре свих султанових забрана, дуван је једино наилазио на осуду када се у њему уживало јавно за време великих муслиманских празника. Касније је конзумација дувана осуђивана и оштирије прогањана од уживања у кафи.⁷¹⁸

Иако се не може са сигурношћу утврдити када је почело узгајање дувана на Балкану, зна се да је већ 1617. године био распрострањен. То нам потврђује и ферман из исте године у коме се помињу баште и њиве на којима се гајио, и из кога се може закључити да га је било готово свуда по чаршији и дућанима. Овај ферман је заправо говорио о забрани дувана. Међутим, ти први покушаји да се заустави његов узгој и конзумирање нису уродили плодом.

Узгој дувана – тутуна постао је значајна привредна делатност на југоистоку Србије у османско време. Већи део засада налазио се на градском атару, где се површина под овом биљком стално увећавала, док је у села спорије продирала. Нишки трговци извозили су значајне количине дувана у Србију средином XIX века, а поред њега продаване су и луле. Од сорти које су узгајане најпознатије су биле цума, просече и бошча. Интересантно је да су се узгојом углавном бавили варошки муслимани, док су се по правилу искључиво Јевреји, Јермени и у одређеној мери Срби бавили извозом дувана. Почетком XIX века у Нишу је постојао Еснаф дуванџија, који је уређивао принципе узгоја и трговине овог артикла, док је у радњама поред биљке, продаван и прибор за пушење. Након 1878. године, у Нишу је и даље у највећој мери узгајан турски дуван, квалитетнији од српског, али су конзументи били навикнути на њега и радије га користили упркос томе што је био скупљи од турског. Српски дуван потиснуо је турски тек 1886. године, а у тим последњим деценијама XIX века нишки крај чинио је безмало 90% укупне српске производње ове биљке.⁷¹⁹

Противници дувана имали су озбиљније аргументе против његове употребе, него што је то било код забрана кафе и кафана. Иако се у почетку веровало да је изузетно лековит, убрзо се открило да је заправо штетан по здравље, а поред тога има непријатан мирис. Султан Мурат IV 1633. године, приликом увођења забране кафана, забранио је и дуван. За употребу дувана била је чак предвиђена смртна казна, па су се војници, који су и поред тога у њему уживали били погубљивани, док су њихове војсковође то посматрале и сами потајно уживајући у дувану.⁷²⁰ Чак је султан лично понекад шетао по граду да би се лично уверио да ли се поштују његове наредбе.⁷²¹

Упркос свим покушајима власти да укине производњу и конзумацију дувана на својој територији, он је постајао све популарнији. На крају је и османска управа прихватила пораз, због чега су све забране коначно укинуте 1650. године. Једину сатисфакцију у овој изгубљеној борби власт је нашла у томе што је 1691. године, за време Великог рата, уведен

⁷¹⁶ Ibrahim Alajbegović Pečevića, *Historija 1520 – 1576*, 302, 303; Љиљана Тојага-Васић, *Дуван и Ниш у 19. веку*, 121.

⁷¹⁷ Љиљана Тојага-Васић, *Дуван и Ниш у 19. веку*, 121.

⁷¹⁸ Коцић, Марија, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 353, 354; Александар Фотић, *(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана*, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, 267.

⁷¹⁹ Љиљана Тојага-Васић, *Дуван и Ниш у 19. веку*, 123 – 125.

⁷²⁰ Исто 122.

⁷²¹ Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 630.

порез на дуван, чиме је држава почела да остварује велики приход. Ипак, с обзиром да се дуван већ производио у Османском царству, и то највише у Анадолији, северној Сирији и Македонији, његова цена није била висока, због чега је био приступачан свим слојевима друштва.⁷²²

Дуван се најчешће пушио из чибука, који су првобитно били увозни, често украшени племенитим металима и наравно скупи. Међутим, онда је почела његова производња у домаћим шехерима, због чега је постао доступан свима. Још се пушио и из водених лула, тзв. хука, које су настале у XII веку у Индији и Ирану. Чибук је ипак био популарнији, јер су ове водене луле или наргиле биле обимне, и због тога непогодне за употребу у кафанама и хамамима. Чибук је тек у XIX веку био замењен цигаретом. Нишки народни музеј чува богату збирку предмета који су се користили за пушење. Међу њима су различите луле и чибуци, наргиле, муштикле, бурмутице, кесе за дуван, табакере и слично. Готово сви ови предмети израђени су у оријенталном стилу, уз мањи број производа европских мајстора и мануфактура.⁷²³

Од када је стигао на Балкан, код хришћана је дуван постао једнако популаран као и код муслимана. Његова забрана је једнако погодила све, јер се односила на целу територију, независно од вероисповести и народне припадности. Након престанка забране, хришћанима је дуван, као и муслиманима постао саставни део живота. Занимљива разлика између хришћанских Срба и муслимана била је што су српске жене ређе користиле дуван, док су муслиманке радо уживале са својим мужевима у овом пороку. О широкој употреби дувана код становника Ниша сведочи тефтер нишке митрополије за 1728. годину у коме је забележено да је пушење, иако дозвољено, крајње неморално.⁷²⁴

3.3.6.3 Кафана

Спонтано окупљање људи због испијања кафе уз разговор у дућанима, хановима, хамамима и каравансарајима довело је до формирања кахва-хане. Прве кафане појавиле су се у Истанбулу средином XVI века. Од тада су у толикој мери популаризоване, да с почетка XVII века готово није било града на османском Балкану у коме није била бар једна кафана.⁷²⁵ По наводима Печевеје отварање првих кафана у Истанбулу везано је за појаву кафе средином XVI века.⁷²⁶ До појаве кафе, и са њом кафане, муслиманско становништво није имало јавни простор у коме је могло да се окупља и дружи. Кратки и повремени излети у природу, као и друштвени живот ограничен бројним правилима у оквиру џамије, није могао задовољити просечног муслимана, док се у крчми точио алкохол што је за припаднике ислама неприхватљиво. Зато је кахвехана брзо пронашла своје место у животу Османског царства и у срцима његових становника. Са друге стране, мешање људи различитих вера није било забрањено у кафанама, али је могло довести до различитих неугодних ситуација због чега је избегавано. Како је кафана била искључиво мушки простор, жене су од хамама начиниле неку врсту женске кафане, у коме су уживале у пороцима дувана и кафе, претресајући све чаршијске приче и анегдоте.⁷²⁷

Кафане су биле праве револуционарне творевине, јер су доста одскакале од тадашњег поимања традиционалног простора за људе исламске вероисповести. Наиме, дневна рутина обичног муслимана подразумевала је породични дом за приватни живот, чаршију за рад и џамију за молитву. Појава кахва-хана представљала је бег човека од једноличне свакодневнице. На таквим местима распредало се о поезији, и било каквој уметности, али и

⁷²² Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 357.

⁷²³ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 357, 358.

⁷²⁴ Љиљана Тојага-Васић, *Дуван и Ниш у 19. веку*, 122.

⁷²⁵ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 348; Александар Фотић, *(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 264.

⁷²⁶ Ibrahim Alajbegović Pečevića, *Historija 1520 – 1576*, knjiga 1, 301.

⁷²⁷ Александар Фотић, *(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 269 – 276.

начињале свакојаке друге теме, па и оне политичке, нарочито о незадовољству тренутном влашћу, што ће рећи да су се овде могли срести сви слојеви друштва.⁷²⁸ Како Печевија казује у свом одељку о појави кафе, кафане су за верске учењаке биле *гнезда неваљалства* и да је *боље ићи у мејхану него у кафану*.⁷²⁹ У наведеном цитату, када помиње механу, османски историчар вероватно мисли на стари византијски тип угоститељског објекта у коме се служио и алкохол, а којих је свакако било у Истанбулу, нарочито његовим хришћанским четвртима. Оваквим претеривањем он наглашава колико су кафане биле погубне за османско друштво и муслимане.

Како су људи све чешће одлазили у кафану, пре него у џамију, прву осуду она добија од улеме, која је карактерише као кућу порока.⁷³⁰ Због јачања народног бунта у кафанама, која је сама по себи, због опуштене и пријатне атмосфере, томе погодовала, јавио се страх од побуне код власти.⁷³¹ Тенденција отварања кафана, међутим, била је тешко контролисана. У османским градовима готово да није било улице где није постојала бар једна кафана и то све чешће са певачима и играчицом, због чега је деловало као да је стала и сама привреда и да нико ништа није радио, осим што се кафенисало.⁷³² Зато је Мурат IV крајем 1633. године донео ферман, којим је наредио *да се затворе и поруше кахфехане које постоје сада по шехерима и утврђењима, касабима, селима и другим местима у мојим заштићеним земљама и да власници кахфехана на њихово место саграде дућане и куће; да од сада па надаље не буде ни у једном месту кахфехане и да се спречи и забрани на сваки начин дуван који се користи међу људима*.⁷³³

Међутим, нису сви власници рушили кафане надајући се да ће забрана престати. После извесног времена многи су их ипак претворили у дућане друге врсте.⁷³⁴ Ово је свакако био тежак период у развоју кафане. Међутим, кафа, сама по себи није била забрањена. То је вероватно највише утицало да се дух кафане поред строге прохибиције одржи.⁷³⁵ Мада, и поред најстрожих забрана, не може се рећи да су све кафане у Османском царству биле затворене. Тако је заправо било само у Цариграду, зато што су се у осталим градовима, где се власт султана није осећала тако снажно, власници кафана су се оглушили о ову забрану.⁷³⁶ Кафана је коначно у XVII веку, после свих недаћа и искушења која је прошла, призната као део града. У вакуфнамама је кафана прво слободно прихваћена, што је правдано материјалним добрима које се од ње убире, као једним од начина за остваривање милосрђа. Ипак, кафана је остала место где су се окупљали разнолики слојеви друштва, незадовољни влашћу, чак и разбојници, те су неретко дешавале разне расправе, чарке, па чак и озбиљне кавге које су реметиле градски, миран живот.⁷³⁷

Са појавом јаничара као признате друштвене категорије у градовима, мења се кафана, па и сам градски живот. Распасани јаничари су били не само главна клијентела по оваквим местима, већ неретко и власници кафана. Тако су баш у Нишу у првим деценијама XVIII века постојале две кафане у власништву јаничара Мустафа-баше и Хасан-баше Шестопрстог, које су се налазиле на путу од камене ћуприје ка Прокупачкој капији.⁷³⁸ Трећа позната нишка кафана у то време налазила се у непосредној близини Бали-бегове џамије у тврђави.⁷³⁹

⁷²⁸ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 346, 347.

⁷²⁹ Ibrahim Alajbegović Pečević, *Historija 1520 – 1576*, knjiga 1, 301, 302.

⁷³⁰ Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 621.

⁷³¹ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 349.

⁷³² Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 625.

⁷³³ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 349.

⁷³⁴ Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 626.

⁷³⁵ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 350.

⁷³⁶ Глигор Елезовић, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, 626.

⁷³⁷ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 351.

⁷³⁸ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687 – 1739*, 338.

⁷³⁹ *Историја Ниша I*, 253 (Р. Тричковић).

Кафана тада дефинитивно постаје станица разноликих друштвених скупова и место где се уживало и где су се водили различити, нарочито политиком инспирисани разговори, а власт се често јавно и озбиљно критиковала. Без обзира на то, кафана, која је већ постала једно од обележја јавног живота, несумњиво је имала огроман утицај на развој народне културе.⁷⁴⁰ У балканске градове ова институција долазила је заједно са осталим културолошким одликама оријента, баш у време када је започињала значајна оријентализација градова. Зато су кафане подизане на најпрометнијим местима, у трговачкој чаршији, као што је случај у Нишу, поред безистана, ханова и каравансараја, а нарочито популарне су биле оне на обалама река. Кафане су увеле значајну промену и у ноћни хоризонт града. Поред џамија, које су обично осветљаване у време празника, оне постају једини објекти који су одавали светлост у касним ноћним сатима.⁷⁴¹ У свакодневном животу муслимана, кафане доносе новину у виђењу традиционалног гостопримства. Наиме, оне постају место где је могуће угостити пријатеље и то далеко јефтиније од припреме сопствене кућне гозбе. Чест обичај чашћавања, уз довикивање термина „џаба“ послужитељу, остављао је јак утисак на западне путописце.⁷⁴²

Како се на нашим просторима крајем XVI века кафа већ увелико пила, због чега није неисправно закључити да су кафане прво отворене код нас, а затим у Западној Европи. Поуздано се зна да је у Бања Луци 1617. године радио неки Хусеин – кафеџија, да се још пре 1625. године у Сарајеву кафа послужује у филџанима, у Тешњу се помиње кафана 1640. године, а у Фочи је било двојца кафеџија још 1600. године.⁷⁴³ У Србији је 1783. године сваки град имао своју кафану, а неки и више. Тако је забележено да их је у Смедереву било 5, Алексинцу 2, а у Нишу чак 9. Иако су превасходно представљале места окупљања, дружења, опуштања и испијања кафа, у то време у њима се могло и удобно преноћити. Специфично је да се у кафанама кафа пила, без неког реда, пре и после јела, по доласку, практично у свакој прилици и увек без шећера. Како се може приметити, у Нишу је у то време било највише кафана, због чега је град на Нишави предњачио у испијању кафе, а може се слободно рећи да се тај мераклијски дух до данас очувао. Иначе, о томе колико је кафа имала јаку моћ у спајању наизглед неспојивог, говори интересантан податак да су пре устанка Карађорђе и кафеџија Сали-баша били одлични пријатељи.⁷⁴⁴ Податак о девет кафана у Нишу поткрепљује сведочење аустријског обавештајца Франца Ксавера, који је 1784. године избројао баш толико кафана у граду. У једној кафани у Нишкој бањи, која се налазила у близини тамошњег купатила, окрепио се британски путописац Севијор Лусињан чекајући кадију да заврши са купањем.⁷⁴⁵

Кафа и кафана имале су велики значај за развој градске привреде у Османском царству. О томе сведочи податак да је држава увела монопол на кафу, због чега су закупци монопола морали да плаћају порез како би могли да продају овај артикал.⁷⁴⁶ Слабљење османске моћи у другој половини XVIII века осетило се и у кафани, чему у прилог говори случај из 1771. године, када су у једној сарајевској кафани хришћани изазивали муслимане на мегдан. Из овога се може закључити да хришћанима није било забрањено да уживају у кафанским чарима, али су ипак они имали своја места, пре свега механе, на којима су се окупљали. Међутим, и сама механа, уласком кафе у њу, у потпуности мења свој облик.⁷⁴⁷

⁷⁴⁰ Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 352.

⁷⁴¹ Александар Фотић, *(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 272, 273.

⁷⁴² Исто, 281.

⁷⁴³ Вук Винавер, *Прилог историји кафе у југословенским земљама*, 331.

⁷⁴⁴ Исто, 341.

⁷⁴⁵ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 85 – 87; Zdenko Levental, *Britanski putnici u nasim krajevima od sredine XV do pocetka XIX veka*, 222.

⁷⁴⁶ Вук Винавер, *Прилог историји кафе у југословенским земљама*, 342.

⁷⁴⁷ Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 353.

Једна од најпознатијих кафана у османско време у Нишу налазила се уз сами тврђавски мост. Кафана се налазила на платформи изнад реке и била је подупрта каменим тумбасима моста. Због овога је била позната по својој тераси, коју запљускују таласи хладне Нишаве. Њу је под именом „Бејкос“ отворио Али-бег, а након 1878. године закупио Сотир Чохаџић, па затим Раденко Драгојевић. Ова кафана била је позната као најбучнија и најразвратнија у целом граду. Наиме, у њој се лумповало до саме зоре, а на отвореном теферичу често је свирала турска музика са зурлама и гочевима и играо се чочек.⁷⁴⁸ Поред „Бејкоса“, на нишкој ћуприји радило је још неколико кафана. У свакој од њих падало је у севдах бар по једно ашик-момче и упоређивало своју драгу са месецом и звездама. У ћошку сваке такве кафане била је већа количина чибука и дувана, којим је могао да се послужи гост док седи на миндерлуку, срче своју шербет или татли-кафу и присећа се прошлих времена.⁷⁴⁹ Милорад Поповић 1878. године другачије види кафану у којој време проводе нишки Турци. Он каже да у њој на диванханама унаоколо седе намрштене ерлије у димијама и са чалмама на главама. Они срчу кафу и „пију“ дуван из дугачких чибука из шарених жуто окованих наргиља. Гости кафане не обраћају превише пажње на придошлицу, све док се и он не смести и тада га уљудно селаме додирујући чело након чега му шаљу горку кафу. Путописац каже да локални муслимани седе у миру, без превелике гестикације и само по некад поједини каже неколико реченица, па се опет врати својим мислима. Он овде види највећу разлику између турске кафане и српске гостионице, где је атмосфера много живља.⁷⁵⁰ Једна од последњих нишких кафана саграђено непосредно пре одласка Турака била је „Маргер“ у данашњој Обреновићевој 130. Овај знаменити објекат, по коме читав крај носи назив, био је стециште прве нишке интелигенције након ослобођења, а порушен је 1955. године ради изградње стамбене зграде.⁷⁵¹ Једна нишка кафана имала је значајну административну улогу непосредно након ослобођења града 1878. године. Наиме, у „Калоферији“ код нишких касапница наспрам данашње зграде општине била је смештена једна од управа града у првим месецима након одласка Османлија.⁷⁵²

Нишке гостионице, након одласка Турака, тежиле су прихватању западњачког обрасца угоститељског објекта, па Милан Ђ. Милићевић за гостионичара најпознатије нишке кафане осамдесетих година XIX века каже *њему остају две жеље, па срећа његова да буде потпуна. Те су му жеље: да се у нишкој Европи говори немачки, и да се плаћа енглески.*⁷⁵³ Упркос овоме, у тешкој борби између источњачке кафане и западне гостионице, некако се чини да је на југу Србије победу однео оријентални модел забаве. Те се тако и дан данас, млади и стари, састају, веселе, певају, деле најкрупније, најсрећније, али и неке не тако веселе тренутке у нишким кафанама. Као аманет старог турског времена остала је Нишлијска механа, и не само она. Још и сада се у било којој нишкој задимљеној кафани, у полу мраку, када застане музика и крене нека жустра расправа, често политиком инспирисана, може осетити жар ишчезлих нишких муслимана.

⁷⁴⁸ Милорад Јовановић, *Димитрије Ц. Борђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, 36.

⁷⁴⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 142.

⁷⁵⁰ Исто, 149.

⁷⁵¹ Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 19.

⁷⁵² Видосава Николић-Стојанчевић, Видосава, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 132.

⁷⁵³ Милићевић Ђ. Милан, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 24.

3.4 Књижевност и језик

*Мусломански језик, веле хареми, сладак је шекер гйби (као шећер), те кад га слушаши разгалиши се њиме као ми шербетом, који пијемо уз рамазан, кад нам се азаном акшам објави.*⁷⁵⁴

Да би се у једном градском центру развила књижевна делатност, а нарочито она високог ранга и стилског значаја, било је потребно да се испуне одређени услови. То подразумева високо развијен и богат градски живот, који би довео до стварања центра урбане културе. Пријатан живот грађана значио је материјалну стабилност, а што би довело до подизања културне и стваралачке свести. Из овог разлога су значајни задужбинари – вакифи подизали медресе и библиотеке уз џамије. Њихов крајњи циљ је био да грађани, нарочито староседеоци, стекну високо образовање у духу ислама и да за своју комуникацију почну користити османски, арапски и персијски језик.⁷⁵⁵ На жалост, градови југоисточне Србије су, захваљујући свом прворазредном стратешком положају били стална мета и тачка судара Османлија са западом, због чега се никада нису довољно развили да би могли постати расадник оригиналне исламске културе и уметности, упркос постојању неколицине медреса.

Доласком у крајеве настањене Јужним Словенима Османлије су са собом донеле и три језика, којима су се користили. Ово је последица, пре свега, везивања више цивилизацијских тековина за ислам и прожимања ислама тим културама. Утицаји ових цивилизација и језика трајно су утиснути у наш културни идентитет.⁷⁵⁶ Како је већ више пута наглашено, у нашој науци је неправедно запостављен културолошки утицај на различите аспекте живота народа које су Османлије покорице у свом продору на запад.

Као и сваки живи организам, језик је итекако подложен променама. Део тих промена незаобилазно је прихватање лексике из страних језика, што не значу да страна лексика угрожава корпус језика примаоца. У нашем језику се речи из страних језика обично именују као позајмљенице, а за нашу тему је од значаја корпус позајмљеница који се заједничким именом назива турцизми. Овај термин не подразумева само речи позајмљене из турског језика, већ и речи арапског, персијског, грчког и другог порекла, које су посредством турско-османског језика ушле у српски језик.⁷⁵⁷ Слично томе Асим Пецо сматра да су турцизми *речи оријенталног поријекла, које су различитим путевима, и у различитим временима, улазиле у наш лексички фонд и додаје да је потпуно јасно да све оне не припадају турском лексичком фонду, нити су нам све дошле искључиво турским посредовањем. Било је предлога да се ријечи назову оријентализмима. Свакако, тај би назив више одговарао њиховом поријеклу, али је и онај први већ устаљен и нема потреба да се мијења.*⁷⁵⁸

У складу са нешто дужим периодом владавине Османског царства над простором данашње југоисточне Србије, потпуно је природно да је већи број турцизама ушао у народни говор овог краја у односу на друге пределе српског етничког простора. Ово нарочито важи за руралне делове и изолованија сеоска насеља, где се и у данашње време турцизми користе у свакодневном говору. Неки турцизми су ушли у књижевни говор и ретко ко примећује да се ради о речима оријенталног порекла. Тако данас у свакодневном говору користимо речи бадем, ђеврек, цабе, шајкача, бакалница, гунгула, магацин, калем, калдрма, муштерија, занатлија, ћошак и друге. Међутим, неки архаични појмови и даље немају замену у називима

⁷⁵⁴ Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 24.

⁷⁵⁵ Fehim Nametak, *Društveno-historijska uslovljenost književnosti u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju Vol. 41, Sarajevo 1991, 311 – 318.

⁷⁵⁶ Ирена Колај Ристановић, *Преглед развоја оријенталних студија на тлу бивше Југославије*, Архив 1 - 2 (2014), 153; Олга Зиројевић, *Писани трагови Османског царства на тлу Југославије*, 39 – 44.

⁷⁵⁷ Марија Ђинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, докторска дисертација, Београд 2013, 12 – 15.

⁷⁵⁸ Асим Пецо, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд 1987, 8.

осталим из времена акултурације османске културе на простору насељеном Србима. Тако се, нарочито на посматраном подручју, користе речи као што су арчити, барабар, дунђер, ћускија, ибрик, дилбер, Арнаут, аџамија, рабација, џабалук, домазлак и друге.⁷⁵⁹

Постоји велика група турцизама која је потпуно ишчезла са временом. Разлози за лингвистичку деоријентализацију су многобројни и веома разноврсни. Како је језик жива ствар, која прати судбину народа, тако би један од разлога за ову појаву могао бити и миграција становништва из села у градове, што је појава која из темеља мења начин живота. Мењају се средства за рад, окружење, одбацује се све што је рурално, често под притиском да се ради о нечему негативном и заосталом и на тај начин се и језички фонд осиромашује, а намећу се нови обрасци живота и културе. Општа глобализација за последицу има улазак великог броја позајмљеница из западних језика, а нарочито из енглеског, против чега се чувари традиције боре, нарочито у случајевима када у нашем језику постоје потпуно адекватни изрази.

Западни путописци тешко су разликовали и словенске језике међусобно, па су још мање могли да уоче позајмљенице и последице оријентализације језика. Ову појаву примећују тек српски путописци, који долазе у југоисточну Србију након што је настала нововековна српска држава. Посебну пажњу питању језика поклања Милан Ћ. Милићевић, наводећи да *је језик Нишевљана варошана примио много више турских речи, него што их има у језику сељака* и додаје да *то јако пада у очи сваком ко се иоле интересује за те ствари*. Код Пироћанаца, које он назива Торлачани, уочава мањи број турских речи него код Нишлија, али неке друге специфичности у коришћењу меких гласова. За Врање је карактеристичан правилнији говор у селима, него у самом граду, а Милићевићу је нарочито интересантно често коришћење *малих заменица* (мени ми, теби ти...) и утицај бугарског језика у источном делу округа. Топлицу дели на Горњу, која је ближа расинском говору и Доњу, чији говор подсећа на говор *Нисевљана и Лесковчана*.⁷⁶⁰

Били су потребни векови да у народни језик југоисточне Србије уђу изрази страног – оријенталног порекла, некада мењајући старе изразе, а некада просто као последица непостојања домаће речи за одређени предмет или појаву. Ова појава довела је до стварања специфичног народног говора на овом простору, који се не може посматрати као јединствен чак ни унутар посматраног простора. Говор Врања у многome се разликује од говора лесковачког или нишког краја, а сви они знатно се разликују у односу на специфични говор пиротског краја. Тек у последње време се напушта становиште да су поменути говори рурални и да се њих треба стидети, што је био наметнуто мишљење више деценија уназад. Сви ови дијалекти, често обogaћени оријенталним утицајем, чега већина људи данас није свесна, заправо доприносе богатству српског језика, као што ни поједине позајмљенице из западних језика не треба одбацивати по сваку цену, нарочито ако они даље обogaћују наш језички фонд.

⁷⁵⁹ Недељко Богдановић, *Турцизми у савременом народном говору нишког краја*, 157 – 159.

⁷⁶⁰ Милан Ћ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 137, 138, 248, 249, 314, 315.

3.5 Положај жене

Често имам прилику да видим како стоје према мужевима у опште. Муж у собу, жена на ноге,. Муж се маша дуванске кутије, жена већ спрема палидрвце. Рече ли вер бир кахве, одмах је испече, принесе му је, послужи га као каквога госта, што је походи једном у месецу. Намисли ли изаћи кудгод из Београд-махале, тражи од њега допуштење; не хтедне ли је пустити, остаће на ма јој и не било право (Но и у овоме има доста изузетака). Једне, истина, пољубе мужу руку само ујутру на бајрам, кад се из џамије врати, честитајући му празник, друге увек кад год пођу кудгод ван Београд-махале.⁷⁶¹

Исламска вера прописује да су жена и мушкарац потпуно равноправни, вредносно и по одговорностима, о чему сведочи једна од сура у Курану која се назива Жене. Улога жене лежала је у биолошкој репродукцији, одгајању деце и другим породичним обавезама, док су њена друга права била утврђена различитим одредбама Курана. У идеалном свету исламског учења, жена је била креатор породичног простора и интима, док је у јавности она била представљена кроз лик мушкарца, односно супруга, оца или брата.⁷⁶² Њена улога, у складу са шеријатом, била је да води духовно чист живот, уз потпуно одсуство сексуалности у јавности, да се сакрива од очију мушкарца, да се понаша и облачи смерно.⁷⁶³ Исламска света књига не поставља баријере за иступање жене у јавности,⁷⁶⁴ због чега је ова тема на исламском простору тумачена и исказивала се на најразличитије начине. Османско царство, пратећи линију најлибералније, ханефитске школе исламског права, у потпуности је прихватало да је у погледу правно-имовинских односа жена равноправна са мушкарцем.

Са друге стране, опште је прихваћена, нарочито у друштвима западне цивилизације, предрасуда о потчињеној улози жене у Османском царству, па и уопштено у исламском свету. Ова предрасуда потхрањује се сликом о затворености женске популације, везаности за кућу, обесправљености у имовинском погледу, о уговарању бракова, па и о продаји брачном партнеру, односно његовој породици. То би значило да је жени било недопуштена било каква улога у јавном животу. Међутим, први преводилац Курана на немачки језик, протестантски свештеник Саломон Швајгер, забележио је крајем XVI века, током путовања по Османском царству, значајну улогу жене и њених права у оквиру брачне заједнице. Он је у својим мемоарима записао да *Турци управљају светом, а њима управљају њихове жене. Нема никога ко хода и забавља се колико турске жене. Полигамије нема. Вероватно је било и оних који су то пробали и, видевши колико им то проблема и трошкова доноси, одустали. Нису чести ни разводи, јер је мушкарац обавезан да у случају развода жени да новац и ствари, а женско дете остаје уз мајку.*⁷⁶⁵ Поред наведеног примера, постоји велики број чињеница, посведочених у службеним и путописним изворима, који оповргавају устаљени поглед на положај жене на османском југоистоку Србије.

Османлије су на југоисток Србије донеле специфичан однос према побожним женама – светицама. Наиме, највећи број турбета посвећених светицама, најчешће девицама за које се везује тужна или љубавна прича, налази се у Индији и Анадолији. Мистични дервишки редови, развијени у османском Нишу, кључно су допринели успостављању култа Зајде Баџи.⁷⁶⁶ Једна од ретких личности османског Ниша, чија се жива успомена и култ очувао до данашњих дана, јесте Зајде Баџа. Није познато када је живела, осим да је преминула далеко пре проласка кроз Ниш Челеби Евлије. Због тога би се могло претпоставити да је живела у

⁷⁶¹ Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 205, 206.

⁷⁶² *Kur'an sa prijevodom Vesima Korkuta*, Sarajevo 2001, 42 – 55.

⁷⁶³ Александар Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 61.

⁷⁶⁴ Драгана Амедоски, *Османска жена на Централном Балкану између стереотипа и стварности (16 - 18. век)*, 121.

⁷⁶⁵ Исто, 120, 122.

⁷⁶⁶ Милан Ранђеловић, *Захиде Баџи: један пример суфијске мистике из османског Ниша*, 144.

другој половини XVI века. Судећи по имену Захиде/Зајде (искушеница, подвижница) и надимку Баџи, што значи сестра и почасни је назив који су добијале супруге и ћерке поглавара бекташијских текија, она је била побожна и уважавана особа. То се може претпоставити с обзиром да би она као супруга или ћерка неког шејха била сахрањена заједно са њим, док је Зајде Баџи имала је сопствено турбе, које се, по речима Феликса Каница, налазило у непосредној близини Хајдар-ћехајине чесме.⁷⁶⁷ Тешко је утврдити из ког је тариката потекла знаменита Зајде Баџи. Наиме, мевлевије, које су недвосмислено биле присутне у Нишу, гајиле су дубоко поштовање према женама. Поред тога, они су подстицали активно учешће жена у ритуалима а неретко су жене биле шејхови њихових текија. Међутим, бекташије, који су у Нишу били најбројнији дервишки ред, такође су потенцирале улогу жене, а у њиховој религиозности нарочито значајна је била Мухамедова кћерка Фатима.⁷⁶⁸

Постоји више варијанти легенди о Зајде Баџи, односно о турбету *неке Туркиње девојке*, што се свакако односило на исту личност османског Ниша. Све легенде прате исту линију по којој је та девојка била млада и веома побожна усвојеница или слушкиња неког богатог Турчина из Ниша, који је отишао на хаџилук у Меку. Када је уочи Бајрама помајка или господарица припремила доста јела и слаткиша, девојка је затражила да један сахан јела које је њен поочим, односно господар, најрадије јео однесе у Меку. Сматрајући ову молбу неразумном помајка је одбила, али је на крају попустила, или се девојка касније искрала. Када је са саханом гурабија изашла из куће, девојка није изашла кроз градску капију, већ је отишла право преко бедема и рова. На тај начин је нестала заувек, а у градском рову је нађена само једна папуча. Поочим је по повратку из Меке, а сазнавши шта се десило, из бисага извадио сахан и рекао да га је нашао дан након Бајрама пуног гурабија или алве, у соби у којој је боравио у Меки. На месту где су нађене девојчине папуче побожни муслимани виђали су ватру, коју није палила људска рука, па је на том месту подигнуто турбе девојци за коју се веровало да се посветила. Ово турбе није трпело покривач, па је три пута грађено и три пута се само урушавало, због чега је деведесетих година XIX века гроб стајао отворен. Мало другачија прича, такође популарна међу нишким Ромима, говори да се радило о хришћанки која је потајно клањала у клозету, да је муслимани не би видели. На тај начин је она стекла велику моћ, коју је искористила да свом господару однесе халву у Меку. По повратку јој је господар, који је схватио ко му је донео алву, дао сахан на коме се посланица налазила, а Зајде Баџа је излетела кроз прозор приликом чега јој је папуча испала у близини Београдске капије нишке тврђаве. Ово је био разлог да се на том месту подигне турбе. Каниц је, након ослобођења Ниша, забележио да је гроб светице сравњен са земљом и да су кости дате хоџи да их сахрани. Тридесетих година XX века нишки муслимани су саградили металну грађевину изнад гроба, али се и она срушила, што је додатно оснажило култ Зајде Баџи.⁷⁶⁹

Када је у питању истраживање положаја жене пре XIX века, осим штурих и узгредних помена изгледа муслиманки и хришћанки код појединих путописаца, готово да других података нема. У османским пописним књигама са краја XV и из XVI века може се понешто сазнати о положају жене. Овде је потребно нагласити да се ради првенствено о хришћанкама, зато што муслиманска домаћинства нису пописивана, осим када се радило о муслиманској раји. Наиме, дефтерима нису обухваћене жене, већ само старешине домаћинстава. Међутим, из фискалних разлога ипак су бележена удовичка домаћинства, која су плаћала знатно нижи харач у односу на износ који је плаћало потпуно домаћинство. Број оваквих породица релативно је мали у односу на стварни број удовица на том простору у то време. Ова појава је последица тога да су удовице углавном живе у оквиру проширене породице, односно да

⁷⁶⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 140 – 142; Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62 – 64.

⁷⁶⁸ Милан Ранђеловић, *Захиде Баџи: један пример суфијске мистике из османског Ниша*, 142, 143.

⁷⁶⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 96 – 98; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 166; Dragoljub Đorđević, Dragan Todorović, *Zajde Badža*, *Kultura* 103/104 (2002), 174, 175; *Uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu – Ciganeska*, 94, 95.

су жене које су остале без мужа брзо склапале бракове са другим мушкарцима, како би могле да обезбеде егзистенцију за своју породицу.⁷⁷⁰

Уопштено гледано, положај жене на Балканском полуострву био је обележен неравноправношћу и подређеним статусом у односу на мушкарце. У неким крајевима, нарочито оним са израженом племенском организацијом, се чак није прослављало рођење женског детета и њихов број се није убрајао у укупан број деце. У таквом систему, мушкарац је био глава породице и заштитник домаћинства, он је био наследник материјалних и духовних добара породице. О ауторитету главе породице на османском југоистоку Србије сликовите пише Јелена Јов. Димитријевић, након што се упознала са харемом *стараца Бећирбега*:

Кућа му је честита, једна од најчеститијих турских кућа у Нишу. У њој старац, бег, заповедник, а сви његови укућани, од његове старе хануме до мале му унуке Алисе – коју ја волим исто као и она мене – слушају га, поштују, па, богме, и боје га се.

Зар би његова ханума учинила нешто што бег не воли! Зар би му кћерка и снаха метнуле на главу јашмак пре него питале бега, баба могу ли ићи? Зар би синови сели пред оцем друкчије но на колена па на пете! Да ли су кадгод пред оцем пили мирисава тутуна!... Јок, вала, никад не беше ништа од свега овога.

*Старац је у кући заповедник, господар, светац, слушају га, поштују, боје га се.*⁷⁷¹

Жена је била дужна да чува децу, чисти кућу, припрема оброке, обрађује земљу, чува стоку, шије одећу и обућу и још много тога. Једина предност жене, ако се то тако уопште може сматрати предношћу, је била та што је била изузета из крвне освете. Са друге стране, муслиманске жене стављене су у још лошији положај у том смислу што им је било забрањен сваки вид привређивања ван куће. Жене су у Османском царству биле обавезне да сакривају лице и тело у складу са шеријатским прописима, а поред тога су тежиле што мањем појављивању у јавности и то је једна од карактеристика коју су страни путописци често уочавали.⁷⁷² Један од путописаца, који потврђује описани статус жене у османском царству је Феликс Каниц. Обилазећи пиротски вашар 1871. године он опажа групу муслиманки које продају своју робу и каже *чучале су у дугом реду старе покривене Туркиње, нудећи разне везове млађих жена и девојака које су остале код куће.*⁷⁷³

Поред оног највидљивијег, јавног поимања жене у Османском царству, а чију представу су углавном оставили путописци, постоји и онај мање видљиви, правни положај муслиманке у османском друштву. Значајно је нагласити да су балканске муслиманске до одређене мере могле да одлучују о ступању у брак, односно да одбију брак који је склопљен без њиховог знања.⁷⁷⁴ Поред тога, жена је имала право да поседује имовину и да њоме располаже по свом нахођењу, а могла ју је стећи кроз наслеђивање, поклоном, удајом или сопственим радом. Поред тога, жене су имале право на део прихода својих мужева, браће или очева.⁷⁷⁵ Међутим, Роналд Џенинг сматра да жена никада није долазила до припадајућег дела наследства, односно да је бивала искључена од доминантнијег мушког наследника или мужа.⁷⁷⁶ Жене у нашим крајевима током XVII и XVIII века појављивале су се на суду са другим наследницима, понекад преко опуномоћеника, а чешће самостално. Мушки сродници

⁷⁷⁰ Ема Миљковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, 367, 368.

⁷⁷¹ Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 11.

⁷⁷² Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 139, 140.

⁷⁷³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 213.

⁷⁷⁴ Драгана Амедоски, *Османска жена на Централном Балкану између стереотипа и стварности (16 - 18. век)*, 125.

⁷⁷⁵ Александар Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 59.

⁷⁷⁶ Ronald Jennings, *Women in early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Shari'a Court of Anatolian Kayseri*, *Journal of Economic and Social History of the Orient* 18 (1975), 98.

и мужеви често су оспоравали одлуке кадија и оне су се тада обраћале суду са захтевом за заштиту својих права.⁷⁷⁷ Да би жена, након развода или смрти мужа, могла да настави да обавља родитељско право, било је потребно да је муж претходно именује за легалног старатеља деце. На овај начин, он је потврђивао жени одговорност, образовање и интелигенцију, потребну за самостално вођење домаћинства, којим су оне управљале до пунолетства деце.⁷⁷⁸

Битно је нагласити да су деца из брака муслимана и жене друге вере били муслимани, али да је у том случају удовица бивала искључена из наследног поступка. Ћерке су наслеђивале половину имовине оца, али су оне најчешће свој део продавале осталим наследницима. У случају да је наследница малолетна, њој је додељиван старатељ. Када је у Нишу преминуо Хидир-ага, за старатеља имања његове малолетне ћерке Фатме постављен је Хасан Чавуш, који је именован извесног Јусуфа да управља имовином малолетног детета. Читав случај је забележен зато што је Јусуф запосео Фатмино наследство, због чега се старатељ 1618. године обратио шеријатском суду у Истанбулу.⁷⁷⁹

Жене су могле управљати имовином покојног мужа и када је то предвиђено вакуфнамом. На овај начин, закон о наслеђивању је практично заобилажен и жене су добијале већи део имовине него што је то предвиђено, али кроз институцију породичног вакуфа.⁷⁸⁰ На југоистоку Србије забележено је више случајева вакуфа чији су оснивачи били жене.⁷⁸¹ Једина жена међу нишким задужбинарима била је Чичек-ханума, супруга пекара Синана. Она је хатибу⁷⁸² џамије завештала годишњи приход у виду кирије од некретнина, дућана и воденице. У Лесковцу су средином XVI века забележене две жене задужбинари, од којих је једна била Ђула, супруга извесног Хаџи Хусеина, која је џамији султана Бајазита II доделила скромна новчана средства и непокретну имовину. Друга задужбинарка звала се Абаз, а њен вакуф био је новчане природе и био је намењен новој џамији у близини месцида Абид Челебије.⁷⁸³ У пописима крајем XV и почетком XVI века помиње се и Џерах Хамза, вероватно видар, ранар или обрезавач, чији је приход од задужбине био намењен издржавању имама⁷⁸⁴ месцида Хаџи-Балабана.⁷⁸⁵ Уопште гледано, службеници вакуфа, а нарочито највиши припадници улеме, били су релативно добро плаћени од вакуфа. Поред тога, они су имали обезбеђену исхрану, а имали су и друге приходе од трговине, рентирања, давања новца уз интерес и друго.⁷⁸⁶

Значајно право османске жене био је мехр, односно брачни поклон који мушкарац поклања супрузи приликом ступања у брак, а који је представљао њену личну имовину. Први део мехра давао се приликом ступања у брак, док је други исплаћиван приликом смрти мужа или развода брака. Друга врста подршке за жену била је нафака, односно материјална подршка у случају развода. Све ово је могло бити дефинисано предбрачним, односно брачним уговором, који су супружници склапали приликом ступања у брак. Нарочито је

⁷⁷⁷ Драгана Амедовски, *Жена у улози наследнице у османско доба: пример жене муслиманке на Централном Балкану (17-18. век)*, 122.

⁷⁷⁸ Исто, 331, 332.

⁷⁷⁹ Исто, 331 – 334.

⁷⁸⁰ Драгана Амедоски, *Османска жена на Централном Балкану између стереотипа и стварности (16 - 18. век)*, 128, 129.

⁷⁸¹ Dragana Amedoski, *Women Waqfs in the Sixteenth-century Sanjak of Kruševac*, *Balkanica - Annual of the Institute for Balkan Studies* XL (2009), 43 – 55.

⁷⁸² Хатиб је говорник који се у петак у подне и на Бајрам обраћа верницима надахнутим речима са минбера у џамији; Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, 244, 245.

⁷⁸³ Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, 140 – 144.

⁷⁸⁴ Вођа верске заједнице, односно верске општине (џемата). Има различита значења у сунитском и шиитском исламу, али се у основи може сматрати вођом групне молитве у џамији и предводником заједнице ван ње; Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, 267 – 269.

⁷⁸⁵ *Историја Ниша I*, 120 (Д. Бојанић).

⁷⁸⁶ Александар Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашића*, Социјална структура градских насеља VII – XVII века, Београд – Смедерево 1992, 155.

значајна одредба била да је жена имала право да оконча брак уколико муж није испуњавао неку од брачних обавеза.⁷⁸⁷ Шеријатски суд дозвољавао је једноставнију процедуру развода и шири спектар разлога за поништење брака, због чега су и хришћанке често користиле његове услуге. Кадије су, са друге стране, радо прихватале ове случајеве због финансијске користи у виду такси. Муслиманке су најчешће окончавале брак уз одрицање од материјалног права, односно мехра и на тај начин компензовале мужу излазак из брачне заједнице. Муж је тако задржавао имовину, док је жена добијала жељену слободу. Супруга је тако могла да добије старатељство над децом, а иначе су девојчице до девет и дечаки до седам година припадали мајкама након развода.⁷⁸⁸

Жене у Османском царству имале су улогу у привреди државе. Још је у другој половини XVI века путописац Рајнолд Лубенау забележио у околини Беле Паланке да су *жене тако марљиве у предењу да, када иду путем, никада не иду доконе него имају преслицу са вуном закаченом назад на потиљку; иду, тако, и преу вретеном.*⁷⁸⁹ Наиме, оне су се претежно бавиле ткањем и везом, а познато је да је текстилна производња представљала основ османске економије и нарочито извоза. Жене су производе ручног рада стварале у домаћој радиности или у специјализованим радионицама. У градовима су жене могле да се баве и другим занимањима, као што су праље, слушкиње, пекарке, крчмарице, док су на селу оне углавном биле окренуте пољопривредној производњи. У држави српских деспота само су удовице могле да се баве пиљарским занатом, па је таква пракса понегде задржана и у Османском царству. Када је Ниш у питању, на чувеном Арнаут пазару, неколико година након одласка Османлија, на пијачни дан седео је велики број жена где су продавале своје производе, а пре свега вуну, чарапе, платно, појасеве, сукно и друго. Чак и док се баве трговином, купују и продају, скоро свака жена носи по једно дете на леђима.⁷⁹⁰ Дакле, пракса да се жене баве домаћом радиношћу, продајом производа и да су уопштено одговорне за снабдевање домаћинства наставила се и након 1878. године. Са друге стране, све ове обавезе нису ослобађале женску популацију од обавезних послова као што је чување деце, што сликовито говори о тешком положају жене у посматраном периоду.

Упркос томе што су биле на маргинама друштва, жене су у Османском царству биле значајан чинилац. Судаћи по званичним судским документима, стиче се утисак да је држава улагала напор да заштити права жена, када је у питању наследно право. Кроз имовину коју су поседовале, жене су стицале моћ и могле да врше одређени утицај на друштвено-економску слику југоисточне Србије, као што је случај са познатом задужбинарком из Ниша Чичек ханумом, која свакако није била усамљен случај.

⁷⁸⁷ Драгана Амедоски, *Османска жена на Централном Балкану између стереотипа и стварности (16 - 18. век)*, 125.

⁷⁸⁸ Zorica Kuburić, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, 140, 141; Драгана Амедоски, *Османска жена на Централном Балкану између стереотипа и стварности (16 - 18. век)*, 126, 127.

⁷⁸⁹ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 59.

⁷⁹⁰ Драгана Амедоски, *Османска жена на Централном Балкану између стереотипа и стварности (16 - 18. век)*, 130, 131.

4 Акултурација

Упркос томе што је ислам, као религија толеранције, према народима књиге и њиховој вери био трпељив, на просторима где су настајале и шириле се исламске државе није било места за визуелну доминацију других. Као најједноставнији пример можемо узети градске цркве балканских хришћана подизане у време османске власти. Оне су грађене као укопани објекти, што је била последица правила да цркве не смеју да „вређају осећања“ или визуелно надмаше верске објекте муслимана. Та визуелна доминација ислама видљива је од Индијског потконтинента до Иберијског полуострва и у њој лежи кључ оријентализације и акултурације насеља југоисточне Србије. Све што је било хришћанско повлачило се пред архитектуром ислама, али ни исламско није пресађивано са Арапског полуострва или Мале Азије, већ су настајали нови, синкретички архитектонски обрасци који се данас називају оријентално-балканском или често само старом балканском градњом. Овакви објекти, какви су Пашин конак у Врању, кућа Малог Ристе у Пироту, кућа Стамболијских и стари турски конзулат у Нишу, данас опстају као острва у мору модерне урбане градње. Међутим, ови и други објекти у свом контрасту према савременом окружењу остављају још јачи утисак и сматрају се „туристичким атракцијама“, иако су до пре само 130 година они представљали нормалан образац градње. У том смислу ће процес оријентализације и акултурације у архитектури и ентеријеру бити обрађен кроз призму путописне књижевности, односно очима путописаца, којима је оваква архитектура била чак и егзотичнија него у данашње време масовног туризма и олакшаног кретања и упознавања култура. Још важнија је чињеница да је путописцима акултурација била најочитија у архитектури, коју су могли да упознају из личног искуства, за разлику од приватног живота, који је у исламском свету био и остао нарочито затворен за јавност и још више за странце. Из тог разлога се највећи број података који сведочи о процесима оријентализације и акултурације на нашим просторима у путописној књижевности тиче управо материјалне културе, односно урбане градње и архитектуре појединачних објеката.

*Ниш је идентичан скоро сваком граду у европској турској; заиста, толико је велика сличност међу њима, да, како би избегли понављање, бићемо економични у нашем описивању и представимо их као један за све.*⁷⁹¹ Овим речима средином XIX века британски путописац Едмунд Спенсер описује све градове у европском делу Османског царства. За овог западног посматрача постоје само дубоко оријентализовани градови далеког Балкана, које он посматра стереотипним очима не правећи суптилне разлике које су међу њима постојале. За нас је од значаја чињеница да је ово време када су посматрани процеси, упркос стрмоглавом паду Османског царства, захватили све поре друштва, а нарочито визуелни идентитет насеља.

Центар духовног развика југоисточне Србије у османско време налазио се превасходно у џамијама, али и у установама нераскидиво везаним са њима као што су били мектеби, медресе и јавне библиотеке. За развика исламске културе неопходно је било успостављање ових институција, што су султани подстицали кроз вакуфе у свим градовима царства. Када се побројаним институцијама придода и постојање текија и завија, као центара за проучавање мистичне филозофије и поезије, добија се слика града који је могао бити значајан фактор исламизације и ширења оријентално-исламске културе.⁷⁹²

Сматра се да је акултурација градова на Балканском полуострву започињала две до три деценије након заузимања града, а зависно од безбедоносне ситуације и брзине процеса исламизације. Различити типови средњовековних насеља попримали су источњачки карактер различитом брзином. Тако су мањи средњовековни градови – вароши постајали предграђа

⁷⁹¹ Милан Ранђеловић, *Зачуци о Нишу (269 – 1877)*, 252.

⁷⁹² Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 21.

нових оријенталин насеља, док су хришћанске махале нестајале током неминовне исламизације градског становништва. Нова насеља, настала на погодним местима за трговину, где су Османлије од почетка подстицале насељавање муслимана захваћена су снажнијим развојем, акултурацијом и оријентализацијом. Носиоци ових процеса на читавом османском Балкану били су задужбинари, који су у првом реду подизали верске грађевине и пратеће објекте. Османлије су у наше крајеве донели читаву лепезу архитектонских форми, међу којима су најзначајније џамије, мектеби, медресе, турбета, текије, јавне библиотеке, хамама, ханови, имарети, сахат-куле, шедрвани, чесме, мостови, а нарочито је упечатљива специфична стамбена градња.⁷⁹³

Још су први муслимански владари у VII веку подизали у новоосвојеним градовима бројне богомоље, инфраструктурне, хуманитарне и друге јавне установе. Они су тежили да те грађевине буду веће, раскошније и велелепније од оних предисламских. Ово не значи да су на свим освојеним територијама подизани једнообразни објекти. Баш насупрот, зависно од поднебља и неимара, који су били Персијанци, Арабљани, Египћани, Грци и други, настајали су најразноврснији објекти исламске културе и уметности. Чињеница да је она створена од мноштва различитих народа и култура издваја исламску уметност од других.⁷⁹⁴

Османско освајање хришћанских земаља прекинуло је културни и привредни развитак балканских насеља. Градови су пустошени и разарани у ратном вихору, а становништво је често страдало или је расељавано. Пораст броја муслимана у градовима, што је била неминовност од првих дана османске власти, осим духовне, довео је и до визуелне трансформације, акултурације и оријентализације, нарочито градских насеља. Специфичне потребе становништва исламске вере, али и дубоко укоренење оријенталне навике и уопште потреба за визуелном доминацијом над хришћанским поданицима, довели су до радикалних културолошких заокрета у архитектури и урбанизму. Некадашње хришћанске вароши постајале су периферија или су нестајале и уступале своје место растућем муслиманском шехеру. Југоисточна Србија, као раскрсница значајних саобраћајница, имала је, током претходних миленијума, буран урбанистичко-архитектонски развитак. На том месту сусрећу се илирски, римски, византијски, словенски и османски слој са стремљењима модерног доба, због чега је компликовано разграничити епохе и њихове утицаје. Као последња епоха која претходи савременом добу, време исламске доминације, упркос интензивној модерној градњи, најдубље је урезано у урбани хоризонт градова.⁷⁹⁵

Како је раније поменуто да су Османлије често преузимале правну регулативу и поједине институције претходних хришћанских држава, интересантно је да је такав процес уочен и у архитектури. Наиме, Османлије су лице зидова градили на стари византијски начин, преузетом у брусанском стилском периоду, комбинацијом опеке и камена. Овакав начин градње на посматрача делује изразито живописно, што је доносило додатну лепоту грађевинама османског периода на југоистоку Србије.⁷⁹⁶

Као што је већ речено, османски градови подизани су по сличном обрасцу од једног до другог краја царства. Махале су расле око монументалних здања нескромних размера. Карактеристика османских градова била је у томе да су само објекти грађени у побожне сврхе били од чврстог материјала и уметнички обликовани. У ову групу спадају сви они

⁷⁹³ Ema Miljković, *Ottoman Heritage in the Balkans: The Ottoman Empire in Serbia, Serbia in the Ottoman Empire*, 135; Madžida Većirbegović, *Urbanizacija i prosvjetni objekti u Bosanskom ejaletu kao faktori širenja islamske kulture*, 362.

⁷⁹⁴ Ali Akbar Velajati, *Istorija kulture i civilizacije islama i Irana*, 880, 881.

⁷⁹⁵ Ема Миљковић, Александар Крстић, *На раскрићу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, 295, 296; Даница Јанић, *Архитектонско наслеђе градског подручја Ниша*, Нишки зборник 6 (1978), 25 – 39; Ана Момчиловић-Петронијевић, Aleksandra Mirić, Mila Cvetković, *Sakralna arhitektura iz doba osmanske dominacije u Nišu. Džamije nekad i sad*, Zbornik radova građevinsko-arhitektonskog fakulteta 3 (2016), 39 – 48.

⁷⁹⁶ Андреј Андрејевић, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији*, Београд 1984, 62.

објекти који су подизани за душу и за општу добробит и корист (џамије, месџиди, имарети, хамама, мостови, чесме, ханови и каравансараји, текије и завије и др). Остале грађевине, куће, дућани, па чак и конаци званичника грађени су удобно, али трошно. У овоме лежи дубока симболика пролазности и пропадања свега што се не подиже у славу и име Алахово.⁷⁹⁷

⁷⁹⁷ Радован Самарџић, *О градској цивилизацији на Балкану XV до XIX век*, Градска култура на Балкану (XV - XIX век), САНУ - Балканолошки институт, Посебна издања 20 (1984), 3.

4.1 Задужбинари

Највидљивији траг и обележје нове културе на свим просторима које су османски освајачи запоседали представљају споменици архитектуре. То су, пре свега, јавне грађевине које су новим властима служиле за лакшу управу, брже уређивање система управљања, као и задовољење физичких и духовних потреба представника нове државе, њихових породица и становништва које је насељавало новоосвојене крајеве. Како су у Османском царству значајни грађевински пројекти углавном су почивали на приватној иницијативи, задужбинари су имали кључну улогу у обликовању урбанистичког уређења оријенталног типа градова, па тако и градова југоисточне Србије. Зато је задужбинарство било кључно за процес акултурације, односно преображај градова југоисточне Србије из српских средњовековних насеља у оријенталне османске вароши.

Задужбинарска делатност спровођена је кроз институцију вакуфа, термин који се најједноставније може објаснити као завештање дела имовине за сва времена и у побожне сврхе. Куран не претпоставља постојање вакуфа, чије се утемељење налази у хадисима. Институција вакуфа сеже још у Мухамедово доба. Међутим, како се ширила исламска цивилизација мењао се и појам вакуфа и обогаћивао новим садржајима. У почетку је овај термин означавао сам чин добротворног завештања, док се касније почео користити за читаву задужбину. На тај начин, вакуфи су постајали основ за развитак градова у исламском свету.⁷⁹⁸ Увакуфљење се могло извршити искључиво на имовини у приватном власништву (ар. *mulk*), зато што државна земља (*miri*) није могла да буде завештана. Због овога су завештачи – вакифи прво морали да прибаве мулкнаму, којом им је султан доделио имовину у приватно власништво, након чега је она могла да постане вакуф, који је могао бити лични – ехли и добротворни – хајри, док је највећи број на Балкану био породичног типа – евледи. Завештач је именовао првог управитеља задужбине – мутевелију, назира или кајима, док је надзор над управљањем, његово именовање и разрешавање обављао кадија. Први мутевелија обично је био сам вакиф, док је на Балкану била уобичајена пракса да вакуфом, након смрти завештача, управљају његови мушки или женски потомци, али је вакуфнамом обично било наглашено да то буду искључиво мушкарци. У оквиру већих задужбина биле су концентрисане готово све области привредног деловања, а пре свега занатска производња, услужне делатности и трговина. Неретки су били новчани вакуфи, где је вакуфнамом било предвиђено давање новца на зајам уз шеријатски дозвољену камату. Тај привређивачки део вакуфа био је неопходан како би се одржавао онај део који није доносио профит, џамије, школе, добротворне установе, библиотеке и друго. Међутим, приходи су пре свега морали да се користе за одржавање зграда, а уговори о закупу склапани су на највише три године.⁷⁹⁹

О пресудном утицају вакуфа на акултурацију вароши југоисточне Србије говори случај задужбине Мухијудина, Искандеровог сина, настала у Лесковцу пре 1536. године. Сматра се да је овај вакуф имао одлучујућу улогу у изградњи оријенталне вароши на обалама Ветернице. Наиме, задужбина се састојала из комплекса који су чинили месџид, мектеб, каравансарај и мост на Ветерници. Поменути каравансарај и мектеб су први објекти овог типа у Лесковцу, што је нарочито значајно за процес акултурације овог насеља. Ово ће само бити први корак ка даљем развоју османске вароши, која ће у периоду од 1536. до 1570.

⁷⁹⁸Vera Moutafchieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, 77 – 138; Драгана Амедоски, Срђан Катић, *Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/1571. године*, 7.

⁷⁹⁹Nerkez Smailagić, *Leskikon islama*, 659 – 661; Глигор Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, св. 1, 43, 79, 420; Ивана Јовановић, *Исламска верска заједница у Нишу 1878 – 1951. године*, Пешчаник 10 (2012), 273; Irena Kolaj Ristanović, *O ustanovi i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878 - pravno istorijski okviri*, 203 – 210; Александар Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјанашића*, 149 – 157; Драгана Амедоски, Срђан Катић, *Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/1571. године*, 9; Андреј Андрејевић, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији*, 17,18; Александар Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјанашића*, 151.

године добити још три месцида, једну завију и још једну џамију.⁸⁰⁰ Слично је и у Пироту вакуф килерџибаше Халил-бега пресудно утицао на формирање оријенталне структуре и акултурације насеља. Овај вакуф, формиран пре 1530. године омогућио је подизање месцида, по коме је једна махала носила име, хамама, каравансараја, десет дућана и моста преко Нишаве. Значајни пиротски задужбинари XVI века били су и Ахмед, син Пир Ангија и субаша Саруца. Задужбинарска делатност у Пироту замреће у великој мери до седамдесетих година XVI века, што је показатељ стагнације насеља у овом преиоду.⁸⁰¹ У свом познатом опису града на Нишави из 1660. године, као ктитора текије и себиља, Евлија Челеби помиње и Зајде Баџи.⁸⁰²

Познатији задужбинари прве половине XVII века у Нишу били су Јусуф-бег и шејх Мусли-ефендија. Јусуф-бег подигао је чесму и џамију, које помиње Евлија Челеби у свом познатом путопису,⁸⁰³ док француски путописац Кикле за ову богомољу каже да је, уз Цареву, највећа џамија у Нишу.⁸⁰⁴ Јусуф-бег био је жив у време проласка познатог османског путописца, а његова џамија била је недавно саграђена. Шејх Мусли-ефендија повезује се са два објекта у Нишу – његовом џамијом и турбетом, које се налазило близу Хајдар-ћехајиног и Михал-задеовог. Мусли-ефендија био је образован човек, с обзиром да су ефендијом називани само учени људи, шејх неког дервишког реда (мевлевијског или накшибендијског) и био је веома имућан с обзиром да је могао да сагради џамију и турбе и обезбеди егзистенцију имаму, мујезину џамије и управитељу задужбине. Шејх Мусли-ефендија преминуо је пре проласка Евлије Челебије кроз Ниш.⁸⁰⁵

Најпознатији Нишлија друге половине XVII века био је Али-ага, који је на врхунцу каријере постао паша и намесник провинције Румелије, а чијем се сарају дивео Евлија Челеби. За намесника Румелије постављен је 1676. године, али је смењен две године касније по казни, зато што се није сналазио у постављану шанаца. Међутим, у време проласка Евлије Челебије кроз Ниш, Али-ага је био позната и истакнута личност.⁸⁰⁶ Вероватно је Челеби баш његову кућу у Пироту издвојио речима *од свих кућа најбоље и најлепше су куће Мехмед-аге Пироћанца и Али-аге Нишлије*.⁸⁰⁷ Један од најзначајнијих задужбинара XVIII века био је Топал Осман-паша. Осим нове џамије на месту срушене Хизир-бегове, подигао је мектеб и помогао опстанак оближњих текија. За потребе ових објеката паша је откупио велики број објеката у чаршији, а између осталог неколико старих ханова, складишта, бакалски дућан, солане, куће и друго.⁸⁰⁸

Иако се не може сврстати у ред традиционално прихваћених задужбинара, заслугу за развитак Ниша, за његов изглед у другој половини XIX века и одређене основе урбанизације у оријенталном духу са примесима модерних западноевропских образаца, има чувени Мидхат-паша. У његово време подигнути су значајни објекти касарне, ислахане – занатске школе, пошта, градска школа, зграда полиције и читава четврт подигнута 1862. године за муслимане исељене из Београда.⁸⁰⁹ Велика штета оријенталном наследству нанета је након 1878. године, када су неплански и готово без покушаја реконструкције рушене многе грађевине подигнуте у османском Нишу. Тако Феликс Каниц запажа да *све грађевине*

⁸⁰⁰ Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, 143, 144.

⁸⁰¹ Татјана Катић, *Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века*, 57 – 59.

⁸⁰² Dragoljub Đorđević, Dragan Todorović, *Zajde Badža*, 174, 175; Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62.

⁸⁰³ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62 – 64.

⁸⁰⁴ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 197.

⁸⁰⁵ *Историја Ниша I*, 131 (Д. Бојанић).

⁸⁰⁶ Исто, 132.

⁸⁰⁷ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 61.

⁸⁰⁸ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687 – 1739*, 339.

⁸⁰⁹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 151.

*подигнуте Мидхат-пашиним залагањем падају једна за другом под ударцима пијука; изузетак чине његови изврсни путеви.*⁸¹⁰

Развитак градова југоисточне Србије као оријентално-исламских вароши може се у великој мери приписати задужбинарима. Како се свака задужбина састојала из верско-хуманитарног дела оличеног у цамији, медреси, имарету и текији и економског дела који су чинили дућани, ханови, каравансараји и друго, оснивање вакуфа било је битан фактор развитка чаршије. Комерцијални објекти, давани под закуп, доносили су профит управитељима вакуфа, а вакуфски дућани повећавали су обрт готовог новца у градовима чиме су одиграли одлучујућу улогу у привредном развоју османских градова.

⁸¹⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 160.

4.2 Ентеријер оријенталног дома – интима и удобност

Па и ова одаја, у коју нас уведоше, као она старе Нишлике, имала је свој шарени таван, долапе хамамлук; ниске миндере, црвену чоху, шарена шилџета и пиротски ћилим. У једном углу некакав сандук обавијен белим чаршавом представљао је сто. На том назови столу разних је ситница: кутије за палидрвца, поднизане белим и зеленим ђинђухама; на шареним чашама заклопци израђени су берлинском вуном, која представља траву; у трави је жути канарија, очи су јој од црних ђинђухица, кљун од жутога воска. На зид је прислоњено поголемо огледало; пред овим је друго, мало, у облику срца, а крај њега је чести филдишчешаљ. Насред собе стајао је велики бакарни мангал; у пепелу му запретано зелено, земљано ибриче. Крај мангала, на послужавнику, сва потреба за каву: две шарене кутије, у једној је кава а у другој шећер; шољице, зорфови, кашичице и од некаквога жутог метала џезвица таман за једну каву, јер код њих се за свакога госта по на особ кава кува. У ове хануме бејаху шаренији рафови но у старе Нишлике. На рафовима је било пуно сребрних зарфова и шарених филџана, а у ћошету, према ћаби, мусаф. На зидовима су висили цитати из Курана, уоквирени шимишировим дрветом. Нема турске куће без мусафа и бројеница па, готово, ни без сахата. По сахату им све иде па, ваљда и поздрављање.⁸¹¹

Архитектура Оријента тежила је да обезбеди додир човека са природом, због чега су сараји и конаци имали леп положај и поглед, а цветне вртове ограђене високим оградама имале су и богате и сиромашне куће. Основна одлика овакве урбане градње била је најужа повезаност са природом и највиши степен искоришћавања онога што природа пружа. Положај куће бирао се на основу изложености сунчевој светлости и отворености видика, због чега се јављао еркер отворен са свих страна осигуравајући дубоке ведуте у простор дуж улице. Одлика османских кућа је да се приликом градње водило рачуна, пре свега, о потребама човека у психичком и физичком смислу. Одвојеност мушког и женског дела стамбеног простора пружала је слику занимљиве и динамичне унутрашње организације простора. Поред ове поделе, класична османска кућа била је подељена на стамбени део где се спава, обедује и одмара и на економски део. Постојала је још подела на зимски и летњи део куће, у зависности од тога где се претежно борави у ком делу године. Приземне просторије, халват и халватићи, углавном су коришћене током читаве зиме, док се спрат, чардаци и чардацићи, користио током летњих месеци. Спратови у кући били су повезани дрвеним степеништем, које је било богато украшено. Економске просторије по правилу су биле у приземљу, а са осталим деловима домаћинства биле су повезане баштом и авлијом.⁸¹²

Опремање стамбеног простора зависило је раније, као и данас, од више фактора. Примарни фактор који утиче на изглед ентеријера свакако треба тражити у материјалном положају укућана, што је у прошлости најчешће зависило од припадности класи, односно друштвеној групи. У случају југоистока Србије, материјални положај зависио је, пре свега, од вероисповести и припадности слоју аскера или раје. Дакле, становништво исламске вероисповести, које је припадало војничком сталежу могло је да себи приушти квалитетније, скупље, ексклузивније покућство, док су муслимански припадници раје били иза њих, али и даље у повољнијем положају у односу на хришћанску рају. Честе промене намене простора захтевале су мали број лако покретљивог комадног намештаја. Једини непокретни део намештаја била је ниска сећија, која се понекад протезала испод прозора на три зида. Поред ње, постојали су узидани ормар, бањица, пећ и простор за постељину (мусандра). Свака спаваћа соба имала је бањицу (хаманџик) што сведочи о високој хигијенској култури тог доба.

⁸¹¹ Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 15, 16.

⁸¹² Миодраг Живковић, *Стамбена култура Ниша*, Нишки зборник 6 (1978), 41 – 44; Гордана Милошевић, *Становање у граду и на селу*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 145, 146; Радмила Стојановић, *Изглед Лесковца за вријеме Турака*, 49.

Без обзира на сталешке разлике, оно што је свим муслиманским домовима било заједничко је одвајање јавног и приватног простора, а у ужем смислу мушког, отвореног, јавног – селамлука, од женског, интимног, затвореног дела – харемлука, који маестрално представља Јелена Јов. Димитријевић. Она, између осталог, каже да су *харемии неприступни; јер ко би од мушких ступио у двориште пред харемлуком не лупнувши халком на капији и не добивши допуштење да сме ући, дато је право домаћину да га убије. И жени је, веле, ово допуштено. А жене кажу да се у помами од гнева, не сећају женскога оружја – суза и речи, но мушкога – јатагана и туфека.*⁸¹³

Ствари у кући биле су поређане тако да имају неки свој, по исламским схватањима, хармоничан след. Нарочито се водило рачуна о томе да нема празног простора јер је то по веровању муслимана представљало смрт. Тако су османске куће биле испуњене отменим предметима, док се празнине никако нису допуштале. Како се у исламу приватној сфери живота поклањала посебна пажња, то се и о самом распореду у кући, који је прилично диктирао свакодневницу и навике људи, доста водило рачуна. Предмети у кући били су постављани тик изнад пода, а када би се ушло у просторију, како је све било потчињено удобности, одмах се седало и нико не би устајао док не одлучи да напусти просторију.⁸¹⁴ Тако је било и у нишким домовима. Како је Милићевић приметио *Нишевљанин хода врло мало. Он ради ногама само када му треба пресећи с места на место; иначе своје ноге не труди: он највише воли да седи.*⁸¹⁵

Унутрашње уређење кућа у граду разликовало се од њихове спратности. Приземна кућа се уређивала на један начин, док су једносратнице, са конкретном подељеним просторијама, захтевале другачије опремање. Куће са једним спратом су на Балкану све чешће од XVII века. Уочава се да је муслиманско становништво у XVI веку много више улагало у гардеробу, него у опремање стана. Сматрали су да тиме очигледније исказују свој статус у друштву, те су због тога куће из тог периода оскудније уређене. У XVII веку јавља се другачија култура, и тада се на патосу и таваници могу запазити декорације, док су зидови били осликани. Седело се на јанлику или седиру, код нас названом диван или сећија. Диван је често био на поду, а највише 45 центиметара изнад. За османско покућство, карактеристични су миндерлуци, јастуци и простирке, са пуно текстила. На зидовима су се налазили ормарићи и полице. У сваком муслиманском стану у том периоду налазили су се дрвени сандуци, у које су укућани одлагали најчешће постељину, али и друге ствари. Кавуклук (врста дрвене полице) се налазио на зиду и на њему су били свећњаци и фењери, који су осветљавали просторију. Испред дивана у истој висини налазио се сточић звани сехпа. Сербетлук је био дрвени ормар уграђен у зид куће. За загревање собе служио је мангал, али на Балкану нема већи значај, јер су се овде људи грејали на пећ. Од XVIII века све чешћи предмет у кући постаје сат, разних боја, облика и величине. Тек понека кућа имала је и рахлу или клупу за Куран.⁸¹⁶

У кућама градског становништва спавало се поред дивана на поду, углавном на душецима, који су представљали тканине пуњене памуком. Богатије становништво имало је тканине пуњене вуном. Чифте-душек, за који се због назива претпоставља да је служио као постеља брачном пару, постаје чешћи од XVIII века. Постељину су чинили још и јастуци са навлакама, јоргани и чаршави, који воде порекло из Персије. У сицилима су се могли наћи подаци о постељини у домаћинствима. Али више се о њима може сазнати из записа о заоставштини жена, јер се таква евиденција није водила ни за муслиманске ни за хришћанске мушкарце. Из забележених података о постељини може се уочити велика разлика у њеном квалитету између богатијих и сиромашнијих слојева друштва. Када је описивано да се спава

⁸¹³ Јелена Јов. Димитријевић, *Писма из Ниша – о харемима*, 204, 205.

⁸¹⁴ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 276.

⁸¹⁵ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 32.

⁸¹⁶ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 277, 278.

на великим душецима, покривеним кадифом⁸¹⁷ или другим покривачем од свиле, јасно је да се говори о богатој породици. Наиме, само неколицина је уживала у оваквој раскоши, док је већина становништва спавала далеко скромније и неудобније. Привилегија богатијих на комфоран сан трајала је све до XVIII века, када су и остали почели да осећају благодети удобнијег сна.⁸¹⁸

Код Османлија је патос био прекривен дрветом и зато су укућани ходали у папучама, а гости су се изували пред вратима. Под је, да би се празан простор попунио, био прекривен простиркама.⁸¹⁹ Приликом уласка у кућу, Милићевић описује да су се Нишлије одмах изувале и ципеле или јемене остављали пред вратима. Уколико би обувени ипак ушли у собу, одмах су се изували и одлагали обућу до врата, на ували званој папучлук. Нишлије су јако водиле рачуна да чистим чарапама газе по простиркама.⁸²⁰

Како је већ поменуто да су муслимани имали свој след при уређењу простора, тако је постојала једна централна простирка, док су две постављане са стране. Испред дивана биле су посебне простирке. То су заправо били разни ћилими, черге и сецаде, израђене од чоје. Османлије су донеле значајну новину код нас, а то је опремање домова тепесима. У прво време теписи су представљали веома скупе простирке, па су их тада поседовали само највиши слојеви друштва. Били су у употреби и у џамијама, али управо су њихови задужбинари били они најбогатији.⁸²¹ Теписи оријенталног типа временом су постали редован део покућства имућнијих балканских муслимана.⁸²²

Османским освајањем Балкана, и код нас се укорењује обичај да се под прекрива ћилимом. Они су се у XVI и XVII веку највише производили у Анадолији. Најчешће су израђивани од овчије вуне, али и од козије длаке. Овај занат, осим што је почео да буде веома значајан за привреду, прерастао је у праву уметност, па су се почели издвајати региони карактеристични по специфичним ћилимима. На Балкану су се разнолики теписи и ћилими продавали у безистанима и на панађурима, одакле је стизала роба са свих страна Османског царства. Вароши југоисточне Србије биле су важне станице на извозном путу тепиха из унутрашњости Османског царства према западној Европи.⁸²³

Како су Османлије уметност израђивања тепиха и уопште ћилима примили од Персијанаца, то су постојале сумње да их Турци уопште и не израђују, већ да их из Персије увозе и онда шире по царству. Балканско становништво је убрзо након усвајања овог обичаја и само почело правити ове покривке. Код нас ћилими су израђивани у Пироту. Пиротски ћилим се први пут помиње у софијском сицилу из 1762. године, у заоставштини Чолак Осман-бега. На Балкану се израда ћилима развија нарочито у XVIII веку зато што у то време јача средњи, грађански сталеж.⁸²⁴

Османски дом добио је свој препознатљив и коначан изглед крајем XVII века. Куће су имале мали број соба, обложених дрветом, гипсом па чак и позлатом, и без много намештаја. Углавном је све обиловало шареним текстилима, рафовима на зиду, јастуцима, миндерима и простиркама. Обично је у собама била по једна софа, и пуно малих функционалних

⁸¹⁷ Кадифа је материјал који се израђује искључиво од свилених предива и могла је бити глатка, са шаром или са нитима различитих метала, обично племенитих. Чатма је била кадифа изражене рељефне структуре, а нити од легуре племенитих метала којима је проткана утицале су на њен сјај и мекоћу; Татјана Катић, Драгана Амедоски, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, 138.

⁸¹⁸ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 280 – 282.

⁸¹⁹ Исто, 282, 283.

⁸²⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 32.

⁸²¹ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 283.

⁸²² Татјана Катић, Драгана Амедоски, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, 138.

⁸²³ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 284; Татјана Катић, Драгана Амедоски, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, 138

⁸²⁴ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 285, 286.

предмета. Овакав начин уређивања стана био је потпуно стран путницима са Запада, који су га и критиковали.⁸²⁵

Конкретан опис нишке куће из XIX века даје Милићевић у писму свом пријатељу Мити. На самом улазу је трем пред пространом кухињом. У кухињи, која је по средини куће, дувари (зидови) окићени су разним посуђем, леђенима, софра-тепсијама и саханима. Са обе стране кухиње налазе се собе. У тим собама су више или мање изрезбарени дрвени сандуци, долапи, који су служили за одлагање постелине, спаваћица, али и других ствари. Ту су били обавезни и миндерлуци, прекривени ћилимима или чојом, и разнобојним јастуцима. Како Милићевић наводи *поседети на тако меку, пошироку и ниску миндерлуку, прави је одмор уморноме човеку*. Подови су били прекривени ћилимом. На прозорима није било завеса. Таванице су биле лепо изрезбарене, а на зидовима су се налазили рафови где су ређани зарфови, калајлије, чаше и остало посуђе. Сви зидови били су окречени. Спавало се на поду, који је био од опеке, орозана или од дасака. Собе су се загревале мангалима.⁸²⁶

Најбољи увид у покућство и посуђе које се користило у домовима југоисточне Србије у османско време стичемо на основу етнографске збирке ових предмета сачуваних у Народном музеју Ниш. У збирци под називом Метално покућство и посуђе сачувано је око 500 примерака из XIX и XX века који су се користили у Нишу и околини.⁸²⁷

Синије су велике плитке бакарне посуде овалног облика, на којима се ручало. Њих су углавном поседовали богатији грађани. Осим своје практичне примене, синије су служиле за украс, па су висиле на зидовима, јер су биле лепо декорисане. Покретне, отворене пећи од бакра или месинга називале су се мангали. Могле су бити округле или вишеугаоне, и стајале су на дивним пиротским ћилимима. Поред грејања, такође, служиле су да красе домове, јер су биле лепог облика, са украсним ручицама. За умивање и прање рубља користили су се лавори или легени. То су биле чиније овалног облика израђене од бакра, често врло лепих шара. За загревање соба се код нас при крају XIX и почетком XX века све чешће користе пећи, увожене из Мађарске и Аустрије. Биле су округле или правоугаоне, и украшене биљним или геометријским шарама. Колмајзи, израђени од метала, били су слични маказам, служили су женама за сређивање косе. Тежина је у турско време била мерена у окама, а справа за мерење називала се кантар, које су израђивале кантарције.⁸²⁸

Под утицајем Османлија, у Нишу је посуђе израђивано од бакра. За припрему кал и ђул пита, колача, али и за обедовање ван куће коришћене су плитке, округле посуде, украшене линијама и биљним мотивима, познате као тепсије. За кување хране употребљаване су тенцере – шерпе, плитке или дубоке, са или без поклопца. Посуде у облику пехара или плитке металне посуде, за јело и салату, називале су се санови. Лепо украшене, могле су бити са поклопцем или без њега. Кафа се припремала у цезвама, суженим при врху, израђиваних од бакра или месинга. Вода из бунара или са нишких чесама, држана је у ђугумима. То су класичне турске бакарне, калајисане посуде, на којима се налазили иницијали мајстора, али и разне поруке, јер су често даривани на свадбама. Вода се загревала на отвореном огњишту у бакрачима – котловима, који су били окачени о вериге. Зарфови су били пехарастог облика са наглашеном стопом и могли су бити чипкастог изгледа. Постоља за филцане била су са равним дном, често рељефно украшена. Од карактеристичних кухињских предмета за то доба у музеју у Нишу још се могу наћи и кутије за кафу, шећер, бибер, затим филигранске корпице, прибор за јело, посуде за слатко, ћасе, таџири, шоље, чаше, порције, послужавници, ибрици, световоди, авани, пржуни и тасови за амам.⁸²⁹ Већиину побројаних предмета опазио је Феликс Каниц 1871. године на пиротском панађуру.

⁸²⁵ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 287.

⁸²⁶ Милићевић Ђ. Милан, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 31, 32.

⁸²⁷ Ива Трајковић, *Метално покућство и посуђе – каталог збирке*, Ниш 2002, 5 – 7.

⁸²⁸ Исто, 10 – 12.

⁸²⁹ Исто, 13 – 16.

Он наводи да су трговци бакарном робом долазили са Црног Дрима и да су по врло повољним ценама нудили *разне лепо обликоване тањириће и чиније с поклопцима за изношење јела на сто, затим велике таве за пилав, лаворе, китњасте судове за воду, пушење итд.*⁸³⁰

Разлика између хришћанских и муслиманских сеоских кућа у прво време је што је код хришћана под био земљани, док је код муслимана био дрвен. Огњиште је било својствено свим кућама на селу, а било је постављено или у центру, или у углу. На трonoшцу се седело већином код хришћана, али га је било и у муслиманским домовима. Заједничко за све били су дрвени ковчези у којима су се одлагале ствари. Муслимани су имали више постељине од хришћана. Наћва, сандук са поклопцем, који је био подељен на део за брашно, а део за мешење, служила је за припрему хлеба, и користила се чак до XX века у пусторечком и јабланичком крају југоисточне Србије.⁸³¹ У сеоским кухињама претежно је употребљавано глинено посуђе и дрвени прибор за јело. Метална је једино била тепсија, у којој су се спремале пите и погаче и бакрач, који је служио за мужу стоке, грејање воде, кување јела и прераду млека. Посуђе није било декорисано као у градовима. Разлог зашто је покућство било далеко сиромашније у селима него у градовима огледа су лошијем имовном стању, као и у физичкој немогућности људи са села да уопште дођу до вреднијих предмета.⁸³²

⁸³⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 209 – 213.

⁸³¹ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 290 – 292.

⁸³² Ива Трајковић, *Метално покућство и посуђе – каталог збирке*, 9, 10.

4.3 Оријентална варош

Значајна подела, поред верске и социјалне у Османском царству била је подела на становнике села и града. Како се село налазило у подређеном положају у односу на град, тако су и његови становници били подређени у односу на грађане. Као мањи или већи центар власти и судства, културно и економско средиште, град је у Османском царству имао повољнији положај од села, па је и живот у њему представљао одређену привилегију. Ово потврђује и чињеница да се назив становника града – шехирлија могао стећи тек након вишегодишњег живота у њему. Са друге стране, становништво града припадало је различитим друштвеним групама према функцији, имовном стању и пословима којима се бавило. Друштвено-економски положај тих група био је разноврстан, док су се сами припадници група међусобно разликовали у социјалном смислу. Градско становништво делило се и по верској основи на привилеговане муслимане и подређене хришћане, који су најчешће живели у издвојеном делу насеља, које се звало варош. Како је живот у граду чак и за муслимане био привилегија, хришћани у насељу били су склони промени вере, у циљу уздизања на друштвеној лествици и искоришћавања свих привилегија припадника државне вере.⁸³³

Турци Османлије са собом су донели источњачки начин урбаног развитка. То значи да њихови градитељи нису полазили од готове шеме града, већ су постепено развијали насеље које се састојало из занатског, односно производно-трговачког дела (чаршија) и одвојеног стамбеног дела (махале). Сваки од ова два дела града засебно се развијао зависно од многобројних спољних услова и тако се касаба постепено претварала у шехер.⁸³⁴ Потребно је нагласити да се облици и организација није битно променила у односу на средњовековни период у првим деценијама османске власти.⁸³⁵ Процес акултурације градова на српском етничком простору доживео је врхунац у другој половини XVI и у првој половини XVII века. Османски град на Балкану по правилу је имао централну чаршију, трг са хамамом и другим јавним објектима, од кога су се шириле махале испресецима кривудавама и често слепим сокацима. Како се број муслимана, а тиме и број муслиманских махала увећавао, број хришћана је опадао или стагнирао, а њихова варош добијала је периферну улогу.⁸³⁶

Већина путописаца који су оставили трагове о варошима југоисточне Србије није сагледала суштину исламске стамбене архитектуре, која не инсистира на монументалности, простору, естетици и дуговечности, већ је примарни циљ удобност и корисност. Одлика оваквог становања су диванхане, ћошкови, уграђени намештај – сећије и долапи, хамамцици, пећи за грејање више просторија и други карактеристични исламско–оријентални елементи. Османска градња стамбеног простора није познавала објекте са више станова и спратова, односно одвојених стамбених јединица, већ се становало у индивидуалним кућама на спрат прављеним за једну породицу, односно породично домаћинство. Стамбене и јавне зграде са великим баштама и авлијама, што је била карактеристика османских насеља, одређивале су релативно малу насељеност од 50 до 80 становника по хектару и око њих је по правилу израстала бујна вегетација.⁸³⁷ Међутим, речено не значи да странци нису уживали у благодетима специфичне османске стамбене градње. Боравећи у Нишу 1658. године Мишел Кикле наводи да је са сапутницима преспавао у *веома лепој кући Дели Али-бега*.⁸³⁸

⁸³³ Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, 113 – 115.

⁸³⁴ Madžida Bećirbegović, *Urbanizacija i prosvjetni objekti u Bosanskom ejaletu kao faktori širenja islamske kulture*, 361.

⁸³⁵ Гордана Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 209 – 211.

⁸³⁶ Гордана Милошевић, *Становање у граду и на селу*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 145; *Svijet islama – vjera, narodi, kultura*, 306 – 308.

⁸³⁷ Миодраг Живковић, *Стамбена култура Ниша*, 41; Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 403.

⁸³⁸ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 197.

4.3.1 Ниш

*Ниш, град и варош; град на десној а варош на левој обали реке Нишаве, између Виника и Горице.*⁸³⁹ Овако Милан Ђ. Милићевић осликава нишки град непосредно након одласка Османлија. Сматрајући да је је то тренутак у историји када је процес акултурације, веома различитог интензитета у претходна четири и по века, прекинут и када се отпочело са агресивном европеизацијом и вестернизацијом, у наредним поглављима држаћемо се његове поделе насеља.

Дух којим је одисала нишка варош верно је забележио Милићевић у својим писмима из 1882. године. Он каже да би пролазник, идући нишким сокаком, могао да помисли да је у гробљу или у месту које је поморила куга. Међутим, када се отворе врата авлије, па пролазник може да баци поглед унутар оградe, онда се *иза суморнога авлијског зида, угледа неки нови свет; угледа се читав мали рај, марљиво склоњени од сваких злих очију. Ту се, најчешће, види ред лоза чардаклија, које собом чине красан зелени свод, окићен у једен грозним својим родом; по земљи пак друго је разно биље; па онда кладенац, поред кога јади каква тужна јадика (врба), или дрско мучи густ бокор вазда зеленога шимшира; па лепи човек, лепа ката, шебој, каранфил, и друго цвеће, које удаљава и живошћу својих боја, и силом свога мириса, и богатством свога цвећаног лишћа!* Од врата до куће водила је калдрмисана стаза, сама кућа обавезно гледа на цвеће, док према улици нема ни прозорчића. Сви њени прозори светлост примају из баште, односно од цвећа. За те куће Милићевић каже да имају толико много прозора да се читави зидови састоје готово само од њих. Иначе, куће су ниске и обично чатмаре, а ређе зидане, оне су споља лепљене, а изнутра су и окречене. Под им је од опеке, орозана или дасака, док је кров од ћерамиде.⁸⁴⁰

Углавном равничарски карактер Ниша и околине условио је да се у османско време обично гради симетричан тип стамбене зграде, што потврђују очувани примери из тог доба, као и фотографије. Приземље је затворено високим зидом, како би се онемогућио радознали поглед са улице, док је на спрату постављан велики број широких прозора. У обликовно-естетском погледу куће су једноставне по својим пропорцијама и карактеристичне по ниском крову и по великим стрејама (чандије). Фасаде нису улепшаване украсима, а њихова бела боја налази се у лепом складу са природном бојом столарије.⁸⁴¹

Једна нишка кућа у тврђави описана је у вакуфнама Хаџи Ахмеда, сина Алије, мерача на нишком ђумруку. Ова кућа, која се налазила у махали Бали Једрењанина, била је подељена у две авлије *унутра: мутвак, ћилер, оцаклија и пећ под кровом од ћерамида, башта и авлија. Споља: оцаклија покривена ћерамидом, камена магаза на спрат, стаја и авлија.*⁸⁴² Овде поменути појам оцаклије означава једну врсту кухиње, полузатвореног огњишта уздигнутог од пода, на коме се могло кувати више јела у различитим посудама. У жару су се пекле лепиње и месо, а у посудама су куване чорбе, ђувечи, пилави и слаткиши.⁸⁴³

Бертрандон де ла Брокијер, први путописац који је забележио своје виђење Ниша пет година по коначном преласку града у османске руке наводи да је варош потпуно разорена.⁸⁴⁴ Дућани трговаца и занатлијске радње мало су се разликовали једни од других, с обзиром на своје мале димензије и на то да су биле грађене од дрвета. Османлије су од камена зидали

⁸³⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 86.

⁸⁴⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 31, 32; Гордана Милошевић, *Становање у граду и на селу*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 146, 147.

⁸⁴¹ Миодраг Живковић, *Стамбена култура Ниша*, 43, 44.

⁸⁴² *Историја Ниша I*, 255, 256 (Р. Тричковић).

⁸⁴³ Весна Бикић, *Обележја културе исхране*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, 211 – 213.

⁸⁴⁴ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127.

само велике трговинске објекте, покривене чаршије, ханове и безистане. Дрвену градњу нишких дућана наглашавају бројни путописци који су пролазили кроз град.⁸⁴⁵

Крајем XV века у Нишу су, поред џамије султана Мурата, постојале још најмање две исламске богомоље.⁸⁴⁶ Око сваке од њих развиле су се махале, које је настањивало муслиманско становништво. Хришћанско становништво живело је у засебној махали. Овакву ситуацију бележи први сачуван попис за град Ниш извршен 1498. године. Муслиманске махале носиле су имена према верским објектима око којих су се окупљале: Џамија (око џамије султана Мурата), Хаџи Балабан и Ћуприбаша (Врхмост).⁸⁴⁷ Османски попис за Смедеревски санџак из 1516. године, којим је обухваћена и Нишка нахија, бележи нешто другачију слику од оне из 1498. године. Џамијска махала проширила се за непуних двадесет година и на махалу Хаџи Балабановог месџида, који је изгорео. Први пут забележена је нова махала, Чаршијски месџид, настала око богомоље подигнуте од стране Хаџи–Дурмуша, имућног и побожног Нишлије.⁸⁴⁸ Опширни попис из 1528. године није сачуван у целости. Ниш је у време тог пописа имао пет муслиманских махала. Осим назива једне (вероватно Ћуприбаша), по имену су забележене махала Џамија, махала месџида Хаџи Балабан,⁸⁴⁹ махала Чаршијски месџид, као и нова махала месџида Пири–бега, сина Абдулкерима.⁸⁵⁰ Османски попис из 1564. године доноси податке о шест муслиманских махала окупљених око џамија и месџида. По имену се наводе махала Ћуприбаша или Месџид јаничара Хајрудина, махала Хаџи Балабан, Табачка махала, махала Бали Једрењанина, махала Часне џамије султана Мурат–хана и махала Чаршијски месџид.⁸⁵¹ Једно запажање о нишкој вароши на измаку XVI века доноси путописац путописац Саломон Швајгер, који за Ниш каже да је то *један неугледан градић у коме нема ничег посебног да се види*.⁸⁵² То је време када је извршен попис у време султана Мурата III (1574 – 1595) и у коме је наведено да у гради постоји десет махала. Између осталих, помиње се нова махала „Месџид-црква“, што јасно говори о томе да је тај месџид раније био хришћанска богомоља. Ово претварање цркве у месџид остало је сачувано у традицији нишког становништва све до деведесетих година XIX века.⁸⁵³

Изглед вароши у првој половини XVII века може се само наслутити на основу белешки појединих путописаца. Хенри Блант прошао је 1634. године кроз Ниш, у време када су јевреји прослављали своју суботу, и забележио да се ради о *једном лепом малом месту*.⁸⁵⁴ Исте године кроз град је прошао немачки путописац Георг Кристоф фон Наичиц, који наводи да Нишава дели град, што значи да се варош на левој обали реке у то време већ развила у великој мери. Он на основу старих зидина закључује да се ради о старом граду, који је у прошлости био значајан и велики.⁸⁵⁵ О лепотама града на Нишави говори Хержман Черњин из Худењица, чешки путописац који кроз Ниш пролази августа 1644. године. Он каже да је *стигао у Ниш (српски Ниш); веома леп град* и да га ја те савладала висока температура, након чега детаљно описује своје здравствено стање.⁸⁵⁶ Конрад Јаков Хилдебрант пролази

⁸⁴⁵ *Историја Ниша I*, 125 (Д. Бојанић).

⁸⁴⁶ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 40, 41.

⁸⁴⁷ Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, 99 – 101.

⁸⁴⁸ Ема Миљковић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, 193, 194.

⁸⁴⁹ Месџид је изгорео након 1498. године, али га је обновио Сефер–бег; Милан Ранђеловић, *Захиде Баџи: један пример суфијске мистике из османског Ниша*, 141.

⁸⁵⁰ *Историја Ниша I*, 127 (Д. Бојанић).

⁸⁵¹ Исто, 129.

⁸⁵² Ранђеловић, Милан, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 101, 102.

⁸⁵³ *Историја Ниша I*, 130 (Д. Бојанић).

⁸⁵⁴ Blount Henry, *A Voyage into the Levant*, 16.

⁸⁵⁵ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 124.

⁸⁵⁶ Александар Петровић, *На путу за Константинопол – чешки путописци на Балкану*, 292.

кроз Ниш у оквиру шведског посланства на путу за Цариград 1658. године. По његовим речима ради се о *лепом, великом и добро настањеном граду*.⁸⁵⁷

Пролазећи кроз Ниш 1660. године, Евлија Челеби оставио је доста значајних података, уз помоћ којих се може донекле реконструисати изглед града. Кроз варош тече река *Искар*, за коју Челеби каже да протиче кроз Софијско поље, поред шехера Плевне и улива се у Дунав.⁸⁵⁸ Он даље наводи да сама варош (шехер) броји око две хиљаде и шездесет ћерамидом покривених *приземних сиротињских кућа* и *високих сараја на спрат* окружених баштама и виноградима и налази се у равној долини.⁸⁵⁹ У чаршији се налази *свега* две стотине дућана у којима има сваковрсне скупоцене робе.⁸⁶⁰ Могуће да Челеби сматра да је овај број дућана мали, у односу на величину и значај града, с обзиром да и пиротска чаршија има исти број радњи.⁸⁶¹ У то време нишка чаршија се није могла поредити са чаршијама Београда, Скопља, Сарајева или Софије, које су имале преко две хиљаде дућана, ханове, безистане и слично. У том смислу, Ниш је спадао у средње развијене балканске градове у рангу Лесковца, Пирота, Крушевца или Смедерева.⁸⁶² Путописац још наводи да су Нишлије живеље углавном у сиротињским кућама, али да међу њима има и високих сараја на спрат. Међутим, општи утисак је да су све оне покривене ћерамидом и окружене баштама и виноградима.⁸⁶³ Деценију након Челебије кроз Ниш је прошао анонимни пратилац аустријског посланика Ханса Лудвига. Он наводи да је град *по величини раван Братислави*, али је *заправо место тужних и бедних кућа и прљавих улица*.⁸⁶⁴ Слична опажања о Нишу оставља и тумач венецијанског баила 1681. године. Он наводи да је град *поред свег свог напретка имао само пет улица*. *Свака улица је бројила до стотину кућа*. *Куће су биле мале, саграђене од дрвета, врло примитивне и покривене црепом*.⁸⁶⁵ У то време Нишава је делила град на два дела, а спајао их је камени мост у средини.⁸⁶⁶

На почетку XVIII века, кроз град ће проћи путописац Корнелије Дриш. Он наводи да је читава варош доста пространа и да се са десне стране Нишаве налази горњи град, док је на левој обали варош, а да их на средини спаја мост. Међутим, и сама варош утврђена је земљаним грудобраном. Бедем вароши, на коме се налазе бастиони у правилним размацама, у очима путописца доста је снажан, док је ров око њега напуњен водом која је скренута из Нишаве. Варош има две капије, једну према Прокупљу и другу према Софији. На „Италијанском плану“ Ниша, које је Дриш сачинио видљиве су још две варошке џамије, амбар источно од моста, хамам и воденица испод моста. Куће у читавом граду су веома ниске, тако да се земље могу додирнути њихове стрехе. Грађене су збијено, у кривудаваим улицама, али је ипак већа гужва у тврђави на десној обали реке. Он сматра да се читав урбани део Ниша може по величини мерити са београдским градом.⁸⁶⁷ Овакво стање града последица је великих разарања током Великог бечког рата.⁸⁶⁸ Пописом из 1710. године обухваћено је осам махала и Варош. Прва је пописана најугледнија махала Старе џамије која је обухватала простор око старе султанске Хункјар-џамије. Затим су пописане махала

⁸⁵⁷ *Историја Ниша I*, 184 (Т. Поповић).

⁸⁵⁸ Овде је путописац начинио грешку, зато што кроз Ниш протиче река Нишава, која се улива у Јужну Мораву; Евлија Челеби, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 63.

⁸⁵⁹ Исто, 63.

⁸⁶⁰ Исто, 64.

⁸⁶¹ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 52, 53.

⁸⁶² *Историја Ниша I*, 125 (Д. Бојанић).

⁸⁶³ Евлија Челеби, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62 – 64.

⁸⁶⁴ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 138.

⁸⁶⁵ Михајло Палигорић, *Економско-културна историја Ниша*, 6.

⁸⁶⁶ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 74.

⁸⁶⁷ Гордана Милошевић, „Италијански план“ *Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града*, Ниш и Византија 3 (2005), 151.

⁸⁶⁸ Tatjana Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, 119.

Чаршија, махала Балија Једрењанина, Коланције, Пири-бегова, Имарет, Хизир-бегова, махала Табак Хаџиа Муслихудинона.⁸⁶⁹

Уносећи своје утиске о Нишу, аутор аустријског пропагандног летка о заузимању града 1737. године навео је да он није нарочито велики, нити се истиче лепим зградама, иако има пет џамија и других грађевина у османском стилу, а као разлог наводи вишевековну османску власт над местом. Приликом преузимања града анонимни аутор летка забележио је да су куће веома лепе, док су предграђа пространа, баште пријатне, а град веома здрав и снабдевен добром водом. На крају закључује да би Ниш могао постати леп немачки град. На мапама које су Аустријанци сачинили током краткотрајне окупације града 1737. године јасно се може сагледати градско насеље. Варош на десној обали реке опасана је бедемом и састоји се из више десетина кривудавих улица. До 1718. године варош на левој обали Нишаве углавном се није битније мењала и сачињавале су је две муслиманске махале и српска варош. Муслиманске махале називане су Таш-ћуприја и Прокупачка капија, односно Хизир-бегова и Табак Муслихудинова по џамијама око којих су се окупљале. Прокупачком капијом називан је западни део вароши који је заузимао простор од јарка Нове табије на Ћуприбаши до варошког плота. У време изградње нишке тврђаве 1719 – 1737. године, развијала се и оријентална варош, која ће свој изглед задржати све до краја османске власти 1878. године. Чак и након темељне реконструкције градске тврђаве, њен западни део задржаће цивилни, односно варошки карактер, док ће се у источном налазити војне и административне зграде. Овај западни део представљала је махала Балија Једрењанина и ређе помињана Хамза-бегова махала. Пребацивање серхата из Београда у Ниш довео је до увећања муслиманске популације, што је за собом повлачило нова урбанистичка решења. Граде се нови дућани, обнављају урушене џамије, а главна чаршија сели се на леву обалу Нишаве. Стари трг на левој обали Нишаве задржао је централну улогу у даљем урбаном развоју вароши.⁸⁷⁰

За време краткотрајне аустријске владавине 1737. године пруски племић, лекар и војни картограф Самуел фон Шметау забележио је неколико својих опажања о самој вароши. Он наводи да су куће зидане на турски начин, односно да су једносратне и покривене црепом. Њему је интересантно да свака има дућан, а често имају и купатило, као и веома лепа дворишта са чардацима. Са друге стране, наводи да су улице *покривене што проузрокује ужасан смрад*, као и то да у граду *има много мушица, паса и мачака*.⁸⁷¹ Средином XVIII јеромонах Силвестер Поповић бележи да је нишка варош велика, али слабо насељена.⁸⁷²

Пролазећи кроз град 1786. године Севијор Лусињан оштро дели град реком на источну страну, на којој се налази тврђава и западну страну где је варош, док трећи део чине предграђа. Он каже да је источни део града опасан палисадом и јарком и да у њему живе Турци и Јевреји, улице су веома уске и прљаве, куће личе на оне у осталим турским градовима и трговине су веома мале.⁸⁷³ Нешто мање од две деценије раније, француски посланик Сен Прист варош дели на турску и грчку, вероватно мислећи на хришћански део града.⁸⁷⁴

За разлику од ранијих путописаца, Џорџ Томас Кепл, описујући Ниш 1829 – 1830. године, записује да је град чистији од других османских градова, па чак и да су куће лепше него што је обично случај у турским варошима.⁸⁷⁵ У исто време, дијаметрално супротни угао

⁸⁶⁹ *Историја Ниша I*, 246, 247 (Р. Тричковић).

⁸⁷⁰ Историјски архив Ниш – VARIA 1, *Предаја кључева града Ниша генералу Филипију*; Душан Андрејевић, *Нишка тврђава 1737 – Најстарији документ Историјског архива Ниш сведок историјског догађаја*, 112, 113; Милош Ђорђевић, *Краљевство Србија 1720 – 1739*, докторска дисертација, Ниш 2013, 25, 252.

⁸⁷¹ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 171.

⁸⁷² Исто, 178.

⁸⁷³ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 221, 222.

⁸⁷⁴ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 84.

⁸⁷⁵ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 272.

нишке вароши доноси Јегор Петровић Ковалевски, који бележи да је *град прљав, смрдљив, са уским улицама, са покривеним пијацама, са гомилама људи наоколо. Описивати овај град значи понављати све што се већ више пута говорило о другим турским градовима.*⁸⁷⁶

Реформе султана Абдулмецида I (1839 – 1861) омогућиле су убрзани развитац Ниша и околине средином XIX века. У то време, нарочито се развијала варош, где су подигнуте бројне значајне грађевине, а локални Турци називали су га *првим међу првима и градом од сребра*. Град је имао до четири хиљаде кућа и око 30 хиљада становника. Упркос овом убрзаном развитуку, Ниш је задржао оријентални карактер, односно узане, прљаве и кривудае улице, јако лошу калдрму, запуштене фасаде кућа, велики број џамија и ханова, многе ћорсокаке и ћорбуцаке, недостатак уличног осветљења и пристojних свратишта. Општу прљавштину једино је умањивало постојање више јавних купатила, која су била доступна и најсиромашнијима. Ситуацију у граду донекле је поправио један од последњих нишких управитеља Мидхат-паша. Ошанчио је варош дубоким опкопом и оставио четири капије за улаз и излаз из града: Стамбол (ка Пироту), капију Светог Николе (код данашње цркве Светог Николе), Жожину капију код Старог гробља и Лесковачки капију према Мрамору. Ове капије дале су имена појединим деловима града, од којих су најбољи били Палилула, Арнаут пазар, Стамбол, Жожина⁸⁷⁷ и Лесковачка капија. Са десне стране Нишаве, налазила се само тврђава и две махале (Београд и Јагодинска). У тврђави се налазио већи број углавном војних зграда са две чисто муслиманске махале (Хункјар и Једрене). Зграде у тврђави биле су највећим делом дрвене уз мали број војних зграда које су одавале мало већи утисак трајности. Након бомбардовања Београда 1862. године у новом делу вароши око цркве Светог Николе насељени су избегли муслимани, а наредне године још у 50 – 60 кућа око Чаира, које су Срби подигли кулуком. Насеље је било плански зидано, без ограда и економских дворишта, што је било веома необично за османско поимање урбане градње. Куће су биле приземне, покривене ћерамидом са високим оцаком и веома једноставне, што је узроковано брзином градње и потребом за стамбеним решавањем избеглих муслимана. Већ на панорамској фотографији овог дела града из 1878. године види се да је насеље напуштено и руинирано, због чега је брзо нестало са мапе града, а убрзо и из памћења Нишлија. Ово насеље опазио је Стојан Новаковић неколико година касније и помиње га у вези са злом судбином његових становника, који су се најмање два пута расељавали повлачећи се са османском државом на југ.⁸⁷⁸

Нишка чаршија седамдесетих година XIX века почињала је од Видин капије у тврђави и, пресецајући „унутрашњу варош“ прелазила је мост код Стамбол капије након чега се настављала у правцу Паша џамије на данашњем тргу Ослобођења. Унутар нишке тврђаве налазио се део нишке вароши, у којој је било доста грађанских кућа имућнијих Турака. Она је била подељена на две махале, које су се називале Хункар (Царева) махала и Едирне Бали махала. Прва махала простирала се у источном делу тврђаве, десно од Стамбол капије и у њој је био смештен „владачки део“, односно значајније грађевине оријенталне архитектуре, као што су били пашин двор, команда османског гарнизона и др. Лево од Стамбол капије, у западном делу тврђаве, налазила се Едирне бали махала, коју је карактерисао велики број кафана, бозациница, бакалница и *других турских прчварница*. На Винтеровом „Пројекту за регулацију вароши Ниша“ могу се видети оријентални карактер тврђавске вароши, кривудае уске уличице, бројни ћор-сокаци, три џамије, сахат кула и др. Најважнији објекат Хункар махале био је пашин конак са харемлуком и тајним пролазом ка

⁸⁷⁶ Милан Ранђеловић, *Затписи о Нишу (269 – 1877)*, 240, 241.

⁸⁷⁷ Жожина капија дала је име делу града у јужном квадранту града, на месту где се сусрећи Пиротска пруга и пут за Горицу. Седамдесетих година XIX века била је периферни део града, омеђен јарком преко кога се прелазило мостом. Код саме капије налазило се неколико крошњи са разапетим љуљашкама, око којих се окупљала омладине, а у непосредној близини био је чувени Шефтели сокак; *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 45, 46.

⁸⁷⁸ Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886 – 1905*, 9.

Нишави, а поред њега и команда османског гарнизона. Испод конака налазио се један шири трг, који је додатно доприносио утиску мање сабијености Хункар махале. Описујући унутрашњост тврђаве у ово доба, Каниц каже да се у њој налазе објекти значајни за управу над градом као што су управников црвено обојени конак повезан са његовим харемлуком, четири џамије, неколико турбета, сахат кула, школа, пошта, болница, неколико касарни, арсенал и затвор. Са друге стране реке налазио се претежни део вароши. Централни део се налазио око Паша џамије на централном варошком тргу и за тај простор Милан Ђ. Милићевић каже да је толико закрчен да се двоја кола нису могла мимоићи, него, ако се сретну, морају се враћати назад или претоварати. Неку улицу препречила је џамија, а у другој се пролазник мора провлачити испод кафанског чардака, док је у трећој пролазио кроз безистан или се пролазило испод неке турске карауле. Источно од Паша џамије, уз Цариградски друм, развила се Стамбол капија махала, док је западно био Прокупачко-лесковачки друм, уз који је никла Лесковачка капија махала, која је до друге половине XVIII века називана махалом на Прокупачкој капији. У јужном правцу, према Чаиру водио је Муфтијин сокак (данас улица Наде Томић) и завршавао се у данашњој улици Косте Стаменковића ћор-сокаком (слепа улица). Према цркви Светог Николе развила се Покривена чаршија, срце оријенталног Ниша.⁸⁷⁹

На десној обали Нишаве, изван бедема градског утврђења простирале су се још две махале. Јагодин махала, раније називана Неготин махала, налазила се са источне стране тврђаве, док се поред југозападног краја пружала Београд махала, коју су након пада Београда у аустријске руке 1718. године подигли београдски мухацири (избеглице). Након повратка Београда у османске руке 1739. године велики број његових становника остао је да живи у Београд махали, где су у међувремену подигли и џамију. У ово време овај део града истицао се, пре свега, великом нехигијеном. Чак и готово три деценије касније Феликс Каниц, улазећи у град 1860. године, наводи да је између две истурене куле прошао *срећно кроз прљавштину Београдске махале*, одакле се излазило право на мост на Нишави. Због овога је савременицима било необично што је зграда окружног начелства подигнута управо у Београд махали, између *бело окречених кућица заосталих турских породица*.⁸⁸⁰

За Ниш пре 1867. године каже се да је био старотурска варош која је по сувом времену очаравала Европљанина када се сунце оријента поигравало са шаренилом линија и боја егзотике, а до очајања га доводила за време дуготрајних киша и зима. Ниш је у то време био познат по великом броју башти, по својих 13 џамија са китњастим минаретима, шедрванима и хамамима доступним свима, по раштрканим кућама са неправилним крововима. Са друге стране, град је одавао утисак велике прљавштине изван кућа и дворишта, осећао се недостатак преноћишта и уличног осветљења, калдрма је била јако лоша, било је пуно полупорушених плотова и ограда и велики број ћорсокака, у којима је путник лако могао да се изгуби.⁸⁸¹ О овоме сведочи Чарлс Снодграс Рајан, аустралијски ратни хирург у османској служби, који наводи да су многе од кућа у граду веома лепе и да је вила, у којој је он боравио *лепо здање*. Аустралијанац још додаје да су *бугарска црква и неколико турских џамија давале раскош и достојанство малом граду који се угнездио у долини реке Мораве*.⁸⁸²

Интересантно запажање о нишкој вароши доноси аустријски етнолог Јохан Георг Хан средином XIX века. Он каже да за Ниш, као и за друге османске градове, важи правило

⁸⁷⁹ Јован Ђирић, *Ишчезли урбани садржаји Ниша*, 75 – 81; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 94 – 104; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 153; Драгољуб Јовановић, *Неки топографски подаци о Нишу*, Старица, нова серија V – VI, 1956, 366.

⁸⁸⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 99; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 136, 162, 163.

⁸⁸¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 151.

⁸⁸² Осим географских непрецизности, путописац доноси веома идиличну слику града, нарочито што пише о времену најжешћих сукоба између српске и османске војске код Алексинца 1876. године; Ранђеловић, Милан, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 310.

декорације у позоришту, односно да их треба посматрати из даљине одакле они личе на права градска насеља. Чим се приближио вароши, путописац је опазио да су улице постављене под углом, а да су плочници и фасаде у лошем стању. Међутим, Покривена чаршија указује на развијену трговину, док се на сваком кораку граде нове зграде, које указују на убрзани развитак града.⁸⁸³

Недуго након ослобођења града, на самом почетку 1878. године, у граду је боравио учесник Другог српско-турског рата, београдски трговац Милан Трајковић. Он пружа драгоцене податке о изгледу вароши и српских кућа, али се великом поузданошћу може сматрати да се муслимански домови, нарочито обичних грађана, нису у многоме разликовали од хришћанских. Он каже да је тадашњи Ниш имао доста уских и кривудавих улица и да је варош одликовала велика прљавштина. Међутим, одмах иза снажне дрвене капије дворишта улазило се у сасвим другачији, пријатан свет породичног дома ограђеног високим зидом према улици.⁸⁸⁴

Након првог таласа осавремењивања, на основу „Пројекта за регулацију вароши Ниша“ архитекте Винтера почела је организована урбанизација вароши. Међутим, аутор Пројекта не излази из основних оквира који су поставиле Османлије, већ само уклапа савремене токове у оријентални град. Винтер чак не предлаже урбанистичке промене у тврђави, у унутрашњој вароши. Без обзира на то, већ 1880. године у Нишу више није било многобројних кривудавих улица и настрешница, све се рушило и реновирало. Након пет година, град на Нишави био је готово непрепознатљив за његове посетиоце који су га познавали из османског периода, па Милан Ђ. Милићевић каже да *ко је видео Ниш онда када га је освојила српска војска, па га погледа сада, тај се не може начудити великој измени и обнови његовој*. На месту некадашњих старих кривудавих и уских, често слепих сокака, пресечене су праве и широке улице, а на месту приземних уцерица и страћара од чатме, подигнуте су високе и лепе, зидане куће. Неравну калдрму, по којој се ишло са камена на камен, заменила је широка, равна, од нишавског камена прављена калдрма.⁸⁸⁵

Каниц сматра да се у ретко ком граду младе Краљевине Србије повела тако огорчена борба између старог и новог као што је то био случај у Нишу. Он наводи да је оријентални изглед града *немао готово без трага* само 15 година од ослобођења. То је време када су *наместо уклоњених џамија, минарета и кривудавих сокака свуда ницали импозантни тргови и праве улице*. Без обзира на ове крупне кораке ка модернизацији града, Ниш је крајем XIX века мешавина и поприште љуте борбе између старе балканске и нове европске цивилизације, у којој је нова култура почела да односи превагу.⁸⁸⁶

Из савременог Ниша у великој мери је, обично без нарочитог разлога и дугорочног плана, одстрањен највећи део османских архитектонских споменика. Међутим, иако су зграде порушене и заборављене, делови града својим називом и даље подсећају на време када је османски барјак доминирао градом на Нишави. У широкој употреби и даље су називи насеља или делова града као што су Калач брдо, Београд и Јагодин мала, Кованлук и Чаир, а понекад се може чути и за Арнаут пазар, Покривену чаршију, Жожину капију, Лесковачку и Стамбол капију, Чаркацин Чивлак и друге.⁸⁸⁷

Оријентални дух Нишлија у великој мери одржао се до почетка XXI века у стамбеној култури. Упркос жељи бројних урбаниста у последњих готово век и по да се град једнообразно модернизује, чак и у централним градским улицама, а нарочито на периферији

⁸⁸³ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, Niš 2000, 116.

⁸⁸⁴ Исто, 138 – 142.

⁸⁸⁵ Михајло Костић, *Нишка котлина – студија друштвеногеографског развоја*, 319, 320; Миодраг Живковић, *Стамбена култура Ниша*, 44, 45; Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 22; Љиљана Ђуровић, *Тодор Миловановић – утемељивач модерног Ниша*, Пешчаник 8 (2010), 120 – 124; Јован Ђирић, *Ниш 1878 – 1935*, 76 – 82.

⁸⁸⁶ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 155.

⁸⁸⁷ Јован Ђирић, *Из тополошке историје Ниша и околине*, 91.

и даље су видљиве комотне приземне куће са широким и цветним баштама. Оваквој патријархалној архитектури супротстављају се модерне стамбене зграде грађене по европским обрасцима и прилагођене урбаном начину живота, док породичне куће, каквим је Ниш обиловао пре само неколико деценија, постају луксуз и честа мета похлепних инвеститора.

4.3.1.1 Бећир-бегов конак (Хафис-агин конак)

Бећир-бегов конак представља удобну резиденцију муслиманског великостојника. Његов најзапаженији део било је приземље, које носи десет двоструких храстових стубова. Изнад приземља се налазио спрат са два кратка крила у којима су стамбене просторије. Са доксата истуреног према реци пружа се изванредан поглед према тврђави, док *на отворени теферич допиру опојни мириси цветних алеја и екзотичног дрвећа из врта уређеног у турском стилу.*⁸⁸⁸

Упркос томе што ова грађевина није сачувана до данашњих дана, њен значај и архитектура, видљива само на фотографијама старог Ниша, заслужује нарочиту пажњу. Репрезентативна грађевина конака саграђена је већим делом крајем XVIII века на левој обали Нишаве. Конак је саградио Хафис-ага, заповедник Ниша од 1795. до 1805. године. Нови део ове варошке куће османског типа подигао је његов унук Бећир-бег шездесетих година XIX века. Међутим, због лоше финансијске ситуације у којој се Бећир-бег налазио до српског уласка у град, конак је био до те мере запуштен да није било просторије у којој се могло становати. Ветар је дувао кроз разбијене прозоре, а пахуље снега ковитлале су се кроз читав конак. Упркос томе, поносити бег није желео да прода конак српском кнезу, али се на крају због тешке материјалне ситуације убио. Његов наследник Муста-бег прихватио је понуђену откупну цену и продао чувени конак.⁸⁸⁹

Непосредно по ослобођењу града Милорад Поповић обишао је Бећир-бегов конак. За старији део конака забележио да се ради о крајње запуштеној, углавном дрвеној грађевини. У унутрашњости конака налазе се бројни успешни уметнички елементи. На таваницама и зидовима су веома лепа дуборези превучени позлатом, уметнички обрађене оцаклије, једна одаја је цела изведена у рококо стилу, а друга је изрезбарена маварским елементима и декорисана цртежима са арапским орнаментима. У новијем делу конака путописац је приметио централну дворану, оивичену дрвеним стубовима који држе горњи ходник, која је цела отворена према дворишту. Када се прође кроз ходник од лозе, долази се до мермерног шедрвана окруженог унутрашњим двориштем са диванханама и лепим живописом.⁸⁹⁰

Иако су нови (десни) и стари (леви) део конака били одвојени, чинили су јединствену архитектонску целину, са посебним улазима, великим бројем прозора, еркера, доксата и ћошки, а све просторије старог дела конака на спрату и централни доклат имали су таванице са турским орнаменталним дуборезима. Гостинска соба била је обложена дуборезом и штукатуром високе уметничке вредности, док је оцаклија била начињена од карарског мермера. Сматра се да су две суседне просторије представљале врхунац мајсторске вештине у обради ентеријера. Прва је рађена у духу рококоа, са дубоким рељефним орнаментима по зидовима и штукатуром, унутар које су постављени плодови различитог воћа, обрађени у воску и заштићени стакленим преградама. Друга одаја, која се називала „арапска“, имала је на зидовима дуборез са арапским орнаментима. Крајња просторија у овом делу била је окренута према дворишту и била је искићена раскошним орнаментима маварског стила.

Десни део конака, који је био новијег датума, имао је просторије са зидовима обложеним дуборезима и обојеним таваницама. Оно што је посебно истицало овај објект био је шедрван од белог мермера, о коме ће бити више речи у наставку. Он се налазио у

⁸⁸⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 161.

⁸⁸⁹ Исто, 161.

⁸⁹⁰ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 150, 151.

дворишном врту, на чијим су се улазним вратима лево и десно налазили соколи на мермерним плочама, из чијих су кљунова падале капи воде у полукружне валовчиће различитих димензија на раличитим нивоима, стварајући пријатне мелодије. Око шедрвана су постављене четири диванхане за одмор, са живописним таваницама.

Након ослобођења од османске власти, Бећир-бегов конак купио је у пролеће 1878. године кнез Милан. Уређењу двора приступило се са нарочитом пажњом. У просторијама је затечен велики број огледала, преко 200 урамљених фотографија, 45 уља на платну, луксузне чаше, трофејне заставе и друго. Многи од ових предмета данас се налазе у приватним колекцијама у Нишу, док су други уништени у савезничком бомбардовању Ниша 1944. године.⁸⁹¹

Куповином француског намештаја до 1885. године кнез Милан претворио је пашин конак у своју „летњу резиденцију“ и „двор“, који су Обреновићи користили до 1903. године. Након промене династије у Србији, двор је изгубио свој ранији значај. Овај прворазредни споменик оријенталне архитектуре и уметности страдао је у пожару за који се верује да су изазвале бугарске окупационе власти током Првог светског рата.⁸⁹²

4.3.1.2 Пашин конак у тврђави

Боравећи у Нишу средином XVI века Ханс Дерншвам спавао је у пашином дому за који каже да је то већи комплекс који се састоји из пашиног конака, харемлука и ограђеног дворишта са оградом од печене иловаче или непечене цигле. Сам конак био је двоспратни објект саграђен од дрвета на каменом озиданом темељу неке старије грађевине, што указује на то да се конак налазио унутар тврђаве. Унутар конака налазио се централни ходник одакле се улазило у просторије лево и десно, у којима се налазило огњиште за ложење. Харемлук је био одвојен зидом и налазио се насупрот конаку, са друге стране улице. Путописац нарочито наглашава највећу предност пашиног конака – пријатан поглед.⁸⁹³ Ово последње се може сматрати главним мерилом којим су се Османлије водиле приликом организације свог стамбеног простора. Гледајући даље у прошлост, ова страст ка пријатном погледу може се приписати пореклу туркменског становништва, односно номадском шатору као њиховом главном животног простору.⁸⁹⁴

Старији пашин конак замењен је новим током реконструкције тврђаве у првим деценијама XVIII века, а тачније у периоду од 1719. до 1723. године с обзиром да се његово име касније углавном везивало за Топал Осман-пашу. Повучен лошим искуством појединих својих претходника са војничким побунама, паша је опасао конак зидом, као и читав административно-војни, источни део тврђаве. Полажај пашиног двора није се мењао до краја османске власти о чему сведочи положај месцида, а од 1787. џамије код Мухафиз сараја.⁸⁹⁵

Пашин конак чија је најзначајнији део представљала централна грађевина на спрат, у свом саставу је имао селамлук, харемлук, тајни подземни пролаз ка Нишави и широки „трг“ на чеоној страни. Конак се састојао из две ламеле спојене везним трактом, на чијој средини се, под великом аркадом, налази улазна капија. Грађевина је била карактеристични представник богате муслиманске оријенталне куће из XIX века, што значи да је у њој било доста сунца, видика и зеленила.⁸⁹⁶ Широка улица, која од арсенала води ка конаку, а која се

⁸⁹¹ Марина Влаисављевић, *Албум фотографија Ниша, Прокупља и Куришумлије поклоњен краљу Милану Обреновићу*, 162; Милан Ђ. Милићевић, *Крајевина Србија: Нови крајеви*, 101; Драгана Миловановић, *Ниш на раскрсници векова*, 54; Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 15.

⁸⁹² *Енциклопедија Ниша – историја*, 24, 25; Марина Влаисављевић, *Албум фотографија Ниша, Прокупља и Куришумлије поклоњен краљу Милану Обреновићу*, 161; Душан Андрејевић, *Ниш – уништавање културних и економских добара у првом светском рату*, 49, 50.

⁸⁹³ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 65 – 68.

⁸⁹⁴ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 247.

⁸⁹⁵ *Историја Ниша I*, 252 (Р. Тричковић).

⁸⁹⁶ Миодрог Живковић, *Стамбена култура Ниша*, 41.

види на панорамским снимцима тврђаве из 1878. године заправо је настала након одласка Османлија, тако да у претходном периоду она није реметила чисто оријентални карактер грађевине. На снимку се, уз ову улицу може видети калдрмисана стаза ширине два метра, која је заправо остатак из османског периода. Може се претпоставити да су први захвати на реконструкцији оријенталне вароши изведени на простору између Стамбол капије и пашиног конака, с обзиром да је ову грађевину, непосредно након одласка Османлија, користио кнез Милан као свој привремени двор. О стању двора у време непосредно након ослобођења Ниша сведочи Милан Ћ. Милићевић. Он наводи да је конак толико пропао да је готово неупотребљив. Запазио је много прозора, кавеоцака, долапа и аремлука, али нигде није било места заклоњеног од ветра и зиме. Кнез је често седео на неком миндерлуку поред прозора, али ако би устао, по повратку на то место затекао би нападани снег.⁸⁹⁷ Овај конак је срушен недуго након одласка Османлија из Ниша, с обзиром да је Каниц узалуд тражио црвени сарај у коме га је Абдурахман-паша онако строго испитивао.⁸⁹⁸

4.3.1.3 Сахат кула

Феликс Каниц у пратњи једног чауша, додељеног од стране помоћника заповедника града, попео се на сахат кулу приликом своје посете граду 1864. године. За кулу каже да је украшена различитим животињским фигурама и да се са њене осматрачнице може видети читава Нишка котлина. Путописац је хтео да мало дуже разгледа околину, али га је у томе спречило *бомбардовање* каменицама и повика околног муслиманског становништва. Ову провалу незадовољства изазвало је то што је један странац са високе куле могао да завири у најинтимнији део нишког муслиманског дома – унутрашње двориште.⁸⁹⁹

На аустријском плану из 1737. године уцртана је једна сахат-кула, која се налазила унутар тврђаве, а сам сат помиње се још 1718. године, пре изградње данашње тврђаве, унутар тадашњег Хисара.⁹⁰⁰ Сахат кулу опазио је у свом путописном делу немачки геолог Ами Буе око 1830 године.⁹⁰¹ Сама кула била је висока око 16 метара и истовремено је служила као сахат и ватрогасна кула.⁹⁰² Звоно са сахат куле скинуто је 1878. године и постављено у цркви Светог Пантелејмона.⁹⁰³

4.3.1.4 Јаркови нишке вароши

Пролазећи кроз Ниш 1850. године Едмунд Спенсер забележио је да је варош опасана зељаним палисадама, капијама и малим бројем кошара за топове. Поменуте палисаде и капије настајале су још од средине XVI века, када се град проширио на леву обалу Нишаве. Јаркови нишке вароши неуспешно су ограничавали урбани развитак града. Прво унутрашњи јарак, а затим и новији спољашњи превазиђени су потребама људи, засипани и заборављени. Међутим, њихови правци простирања опстали су и након одласка Османлија и ударили основе неким од главних нишких улица, трасирајући и данашњи развитак града по оријенталним обрасцима.

Унутрашњи јарак нишке вароши може се видети на бројним гравурама и плановима Ниша све од XVI века до краја османске власти над градом. Он је почињао код данашњег моста Младости, идући улицом Стефана Првовенчаног благо је скретао ка данашњој Првомајској и излазио на данашњем Синђелићевом тргу код „Фукара“ или „Шарене“ џамије. Јарак је затим настављао кроз данашњу улицу Николе Пашића и скретао десно кроз данашњу улицу Кнегиње Љубице, где се и завршавао на обали Нишаве. Са друге стране реке, јарак је

⁸⁹⁷ Милан Ћ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 102, 103.

⁸⁹⁸ Јован Ђирић, *Ишчезли урбани садржаји Ниша*, 81, 82; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 166.

⁸⁹⁹ Каниц, Феликс, *Србија: Земља и становништво II*, Београд 1985, 153 – 155.

⁹⁰⁰ *Историја Ниша I*, 252 (Р. Тричковић).

⁹⁰¹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 95.

⁹⁰² *Историја Ниша II*, 182.

⁹⁰³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 163, 164.

обухватао Београдску махалу. Унутрашњи јарак могао се прећи на преко више мостова мањих димензија, уз које су се налазиле стражарске и трошаринске куће. Ови прелази налазили су се на местима где је јарак пресецао значајније саобраћајнице, као што су Цариградски и Лесковачки друм, Муфтијски сокак, Арнаут пазар и Покривена чаршија.

У Мидхат-пашино време започет је спољни прстен јаркова и бедема око града. Он је почињао код данашње улице Војводе Танкосића одакле је ишао у правцу улице Војводе Мишића и Хајдук Вељковом ка Палилули, остављајући са леве стране мочварни и ненасељени Чаир. Од Палилулске рампе, јарак је ишао трасом Пиротске пруге све до железничке станице, одакле је Београдском пругом настављао до Нишаве, али је у том делу вероватно остао незавршен. Према Пироту је била отворена Стамбол капија, према цркви Светог Николе, Палилулска капија, код Старог гробља, Жожина капија и код данашње Триангле Лесковачка капија.⁹⁰⁴

4.3.2 Пирот

За пиротску варош у првој половини XV века Бертрандон де ла Брокијер наводи да се ради о неутврђеној вароши у равници, кроз коју протиче река Нишава.⁹⁰⁵ На самом почетку XVI века, дубровачки дипломата и калиграф Феликс Петанчић описао је Пирот као село на путу од Ниша *лежећему у брдинах*,⁹⁰⁶ док Саломон Швајгер, члан посланства које је из Беча ишло за Цариград, седам деценија касније наводи да се ради о *лепом старом градићу*, док га Андреас Волф неколико година касније назива турском варошицом. Пролазећи кроз Пирот у седмој деценији XVI века Марко Антун Пигафета наводи да се ради о *убавој варошици на лиевој обали Нишаве* и додаје да је ту *градић, сада мало не посве порушен, ту је било готово увек складиште*.⁹⁰⁷ Интересантно је да Стефан Герлах 1578. године Пирот назива градом Милоша Обилића.⁹⁰⁸ Непуну деценију касније Рајнолд Лубенау наводи да Пирот или Шаркој лежи у *једној лепој равници између брда и био је диван и леп град*.⁹⁰⁹

Пирот је, за османске прилике, био знатно насеље. Муслиманско становништво је било у већини и оно му је давало оријентални печат, док су хришћани, као и у другим градским насељима, били неприметна мањина. Иако без стратешког, пиротска варош није изгубила трговачки и прометни значај као насеље на деоници Цариградског друма. Основ за процват Пирота и његове трговачке чаршије поставиле су Османлије преместивши насеље са стрмог брда Сарлаха, као и трасу пута, у аливијалну раван Пиротског поља. Постојање султанске џамије, њеног богатог вакуфа, као и разгранате дубровачке трговине у насељу сведочи о развијеном граду, који доживљава успон, па број његових махала расте са пет на седам током XVI века, од којих је једна носила име махале нове џамије Скендер-бега, сина Ибрахима. Ситуација се мења током XVII века, па је пописом из 1637. године забележена једна махала мање.⁹¹⁰

Пролазећи кроз Пирот 1660. године, Евлија Челеби је забележио да се ради о насељу са око хиљаду приземних и кућа на спрат, од којих се издвајају оне у власништву Махмудаге Пироћанца и Али-аге Нишлије. Све куће покривене су ћерамидом и окружене пространим двориштима, виноградима и баштама. Језгро трговачке чаршије чини око 200

⁹⁰⁴ Јован Ђирић, *Ишчезли урбани садржаји Ниша*, 83 – 86; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 85, 114; Горан Ђирић, Јован Ђирић, *Трагом нишких јаркова*, 152 – 156; Драгољуб Јовановић, *Неки топографски подаци о Нишу*, 366.

⁹⁰⁵ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127.

⁹⁰⁶ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 121.

⁹⁰⁷ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka - Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine*, 123.

⁹⁰⁸ Миљан Манић, *Пиротски временлов – хронологија*, 10 – 15.

⁹⁰⁹ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 60.

⁹¹⁰ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 186 – 188; Драгана Амедоски, Срђан Катић, *Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/1571. године*, 9.

дућана.⁹¹¹ С обзиром на сачуване пописе током читавог XVI века, о чему је раније било речи, са великом резервом треба узети Челебијину тврдњу о величини пиротске вароши. Две деценије касније у Пироту је, у склопу делегације са бечког двора, боравио Италијан Ђовани Бенаља, који је град описао као велики трговачки град без заштитних зидова.⁹¹²

Почетком XVIII века кроз Пирот је прошао Герард Корнелијус Дриш, у својству секретара аустријског посланства које је путовало за Цариград. Он запажа да је земља око града необично плодна, али да је окружен барама, које у кишно време и када се топи снег онемогућавају приступ самој вароши. Путописац наводи да је ово разлог што су сви путеви у околини засути шљунком.⁹¹³ Средином XVIII века цариградски Јерменин Ованес Товмацијан Пирот, односно османски Шаркој види као *велико и лепо село*.⁹¹⁴

Негде у другој половини XIX века, а непосредно пре одласка Османлија, Пирот је у више наврата посетио Феликс Каниц. Он, између осталог, наводи да у турском делу вароши постоји сахат кула, нова управна зграда, осам џамија, две текије, једна стара црква *али ниједна чврстића грађевина*. По његовим речима, у нешто бољем стању била је хришћанска махала – Тиха Бара. Сахат кула у Пироту подигнута је крајем XVIII века на месту данашњег центра града, а њен врх красили су сат и звоно. Ову карактеристичну оријенталну грађевину срушили су Бугари током рата 1885. године. За нови пашин конак у Пироту Каниц каже да му се *архитектонски нема шта замерити*, осим што се налазио у најудаљенијем делу муслиманске вароши, што је за хришћане било врло *незгодно*. Још додаје једну општу црту нових османских конака, мислећи ту и на Ниш и Софију, а то су отворене лође са лица зграде, на којима су званичници седели и већали, док су сви прозори и врата отворени а *вртложне ваздушне струје изводе са великим завесама на прозорима најфантастичније плесове*. Ову специфичност путописац представља као супротност европских административних установа, где се сви отвори затварају у страху од промаје и пита се *шта би наши до гуше закопчани саветници рекли када би морали да седе у оваквим одајама?*⁹¹⁵

Српски службеници и војни званичници, по ослобођењу Пирота, забележили су да се ради о *великој вароши*, али да по свом оријенталном изгледу није остављао утисак лепог и пријатног места *са улицама и авлијама у блату*. Пироћанци су 1864. године порез плаћали по махалама, због чега нам је остао податак о 12 најважнијих насеља у то време, која су се звала Кале-капија, Стамбол-капија, Галата-мала, Јасен-капија, Нова-мала, Јендек-мала, Бранкова мала, Поп-Шемсина мала, Зевници, Четаљ-ћуприја, Доња мала и Јеврејска мала. Најзначајније махале су биле Пазар и Тија Бара.⁹¹⁶ Милан Ђ. Милићевић опажа да су у старија времена Пазар, на десној обали Нишаве, углавном настањивали Турци, а Тија Бару, на левој, највише хришћани.⁹¹⁷ Интересантно је да је овај град до данашњих дана задржао поделу још из времена Османског царства.

Муслиманска варош срушена је непуну деценију од одласка Османлија од *људске руке*. Џамија је претворена у војни магацин, хамам са две куполе налазио се у стању рушења, док су *љупке баштице око кућа зарасле у коров или претворене у ледину*.⁹¹⁸ Чак и пола века касније било је приметно да Пирот и даље одише оријентом, нарочито када је приватни живот у питању. Који год аспект живота просечног Пироћанца да посматрамо, он је у великој мери уоквирен патријархалним васпитањем и духом оријенталне паланке. Упркос томе што

⁹¹¹ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 61.

⁹¹² Миљан Манић, *Пиротски временлов – хронологија*, 19.

⁹¹³ Сашка Велкова, Мила Панајотовић, *Путописци о Пироту и пиротском крају*, 49.

⁹¹⁴ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 178, 179.

⁹¹⁵ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 208, 210; Миљан Манић, *Пиротски временлов – хронологија*, 19, 38.

⁹¹⁶ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 161; Миљан Манић, *Пиротски временлов – хронологија*, 30.

⁹¹⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 227.

⁹¹⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 217.

се на спољашњем плану читав град упињао да имитира западне обрасце, прави живот наставио је да функционише још дуго по утабаним стазама старе балканске чаршије, под снажним утицајем оријентално-исламских образаца.⁹¹⁹

4.3.3 Бела Паланка

О Мустафа-пашиној паланци писао је четрдесетих година XIX века француски путописац и економиста Жером-Адолф Бланки. Он наводи да се ради о *малом љупком граду*, који се налази између Пирота и Ниша и да је то *једино занимљиво место на путу за престоницу Бугарске*. Путописац примећује да су зидине окружене отменим кућама и да су баште добро обрађене, *бројни виногради и предграђе добро одржавани; они одају ово место богатством и благодетима какве се ретко могу видети у Турској*. На крају описа овог места додаје да *су се са високим стаблима мешали бројни минарети чији су кровови личили на оне који су се могли видети у неком италијанском граду*.⁹²⁰

Феликс Каниц у више наврата је пролазио кроз Белу или Мустафа-пашину Паланку у другој половини XIX века. Он пише да тврђаву насељавају већином Турци у шездесетак *страћара збијених у прљаве сокаке* у којима живи око 300 људи. Малобројни хришћани становали су у другом реду кућа *с јадним хановима и дућанима насупрот капије*.⁹²¹ Овакав туробан изглед унутрашњости утврђења Беле Паланке потврђују немачки Мајерови водичи са краја XIX века.⁹²²

4.3.4 Лесковац

Енглески лекар Едвард Браун, пролазећи кроз Лесоковачку котлину 1667. године наводи да ту видео *повећи градић, по изгледу старински, али без икаквих натписа* и додаје да се ради о многољудној вароши.⁹²³ Језгро оријенталне вароши Лесковца формирано је око најстарије џамије Бајазита II са првом муслиманском махалом и другим објектима подигнутим након освајања града.⁹²⁴ Она је по њој названа махала Часне џамије покојног султана Бајазит-хана. Како је раније више пута наглашено, ово је био обичај османских власти, да се прва и најугледнија махала формира око најстарије богомоље, која је била и задужбина султана освајача насеља. У време пописа 1530. године сигурно је да је Лесковац био седиште кадије, с обзиром да је тада постојала читава махала Кадије, која се у наредним пописима не помиње. Следила је махала мевлане Абид Челебије, која је током времена променила назив у махала Нове џамије. Истовремено, у периоду од 1536. до 1570. године, по броју домаћинстава се удвостручила махала Хасан-бега, којој су чак приписани градски Роми и хришћани, чији број се стално смањивао. Ова махала називана је касније махалом месцида Мехмед-чауша.⁹²⁵

Лесковац, као и друге вароши југоисточне Србије, у време османске власти био је град контраста. Са једне стране биле су простране и удобне куће са много одељења, резбарених таваница и пријатних башти муслиманских грађана и господара и са друге стране, углавном сиротињске куће раје, док се лепше куће хришћанских чорбација јављају тек од почетка XIX века. Богате муслиманске и чорбацијске куће личиле су једна на другу, између осталог, и да се не би десило да неко превише одудара од осталих комшија у вароши

⁹¹⁹ Давор Лазаревић, *Делови културног мозаика Пирота између два светска рата*, 327.

⁹²⁰ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 234, 235.

⁹²¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 204.

⁹²² Ђорђе Костић, *Добро дошли у Србију – Краљевина Србија у немачким водичима за путнике 1892–1914*, 79.

⁹²³ Zdenko Levental, *Britanski putnici i našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 126.

⁹²⁴ Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, 139.

⁹²⁵ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 115, 116, 138, 139, 173.

по раскоши и богатству. Ове куће биле су углавном спратне, са доста прозора и сеновитих тремова, које су подупирали дрвени стубови. Собе су биле истурене на еркерима, односно озиданим и затвореним балконима, што је омогућавало несметано праћење живота на улици без отварања прозора. Куће су нарочито раскошно грађене према дворишту, јер је оријентални дух чувао интиму породице и тежио миру, удобности и спокоју. Двориште је било испуњено цвећем и најразличитијим воћем, које је неговано са највећом пажњом. Кровови кућа били су покривени тешком ћерамидом, која се ширила преко зидова и наткривала и део дворишта и улице у виду практичне и лепе стрехе.⁹²⁶

Милићевић наводи да се варошица Лесковац простире на *обе стране Ветернице...на путу који води од Ниша уз Мораву ка Врању*. Својом западном страном наслања се на брдо Хисар, а цело насеље простире се у равници.⁹²⁷ Једну деценију након одласка Османлија Каниц обилази ову варош у више наврата и запажада *три моста повезују делове града кроз који тече Ветерница и у којем минарета и кровови конака надвисују тамно дрвеће и подсећају на некадашњу владавину Турака*.⁹²⁸ У османско време лесковачка варош је била релативно строго подељена по махалама, првенствено по верској, затим етничкој и економској основи. Виђенији муслимани живели су у тадашњем центру града, најугледнијој и најстаријој Бајазит махали и Големој авлији на десној страни Ветернице. Северно од њих биле су Пашагићева и Османбегова махала и Грчка авлија, коју је окруживала Нова махала. Богати грчки и цинцарски трговци и чорбације живеле су у Црквеној мали. Муслимани су још живели и на левој обали Ветернице у Сахат махали, подно Хисара. Сиромашније становништво живело је у периферним махалама, као што су Табан и Белчук махала, Рупе, Близначка, Ајтина, Ђорковска, Абацијска, ромска Мурцо мала и др.⁹²⁹

Лесковац је надалеко био познат по беговским конацима или сарајима, називаним још лесковачким дворцима. Међу њима се истичу три сараја, од којих је највећи био Стари сарај, затим Нови или Арем сарај и Мали сарај. Прва два била су у власништву чувеног Шахит-паше и налазили су се у оквиру махале Големе авлије, док је у трећем столовао лесковачки кадија.⁹³⁰

Најрепрезентативнија зграда османско-оријенталне архитектуре у лесковачкој вароши свакако је био Шахит-пашин Стари сарај подигнут крајм XVIII и срушен тачно један век касније. Ову грађевину подигао је поменути паша пореклом из једне угледне пећке арнаутске породице, која је била у блиском сродству са знаменитом лозом Бушатлија из Скадра. Каниц описујући овај сарај наводи да се ради о објекту на десној обали Ветернице дугом око 50 корака са истуреним крилима, од којих је једно служило пашиним супругама - харемлук, док је друго било отворено за јавност – селамлук. У дугачком средњем делу грађевине, који је повезивао крила, налазиле су се просторије суда и управе. Каниц још додаје да је конак *украшен аутентично оријенталним сликаним фризовима, гирландама итд., сарај још изазива добар утисак, мада је очигледно да је почео да пропада јер данас служи као депо дувана*.⁹³¹

4.3.5 Врање

Први пут сам био у Врању у септембру 1882, па на крају октобра 1886. године. Оба пута Врање је учинило на ме утисак, какав није никаква друга варош у Србији. Истина је да Ниш има још много старога балканскога типа у архитектури и у распореди вароши, али је

⁹²⁶ Радмила Стојановић, *Изглед Лесковца за вријеме Турака*, 48, 49.

⁹²⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 113.

⁹²⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 238.

⁹²⁹ Донка Петковић, *Лесковац - биографија града*, 36 – 38; Радмила Стојановић, *Изглед Лесковца за вријеме Турака*, 49, 50.

⁹³⁰ Исто, 51.

⁹³¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 240.

Ниш за нашега времена толико већ обновљен и промењен, да се у њему види само мешавина старог и новог, старе балканске и нове европске цивилизације, како се ова последња у северном крају Србије примила и уобичајила. Врање ми, међутим, у оба пута још једнако представљаше скоро потпун стари тип. У њему има нешто што се на другом месту не види, као да је теснац Грделица - Цеп учинио преграду у утицају од Солуна и Приморја. Све је друкчије јужно од те природне преграде. И као што се са висова око Врања погледи отварају преко границе, пут Куманова, Скопља и Македоније, тако је, чини ми се, и у обичајима, и у архитектури и у типу живота. Врање последње средиште онога што се од мора и од Солуна пружа уз Вардар ка северним планинским ланцима. И сам је тип људи знатно другојачији. Од ситница у спољном изгледу сви су наши походиоци Врања упамтили оне старе лозе на врањској чаршији. Такве сам исте лозе гледао на чаршији у Солуну, у староме Стамболу, свуд по његовој околини, и у Бруси и у Малој Азији, и пало ми је у очи што се тај спољни знак види на једном и на другом крају исте културне зоне. Тип куће из Врања чини ми се да је нешто друкчији од нишких, и ма да и једно и друго чини стару балканску архитектуру, која своје порекло води од Византинаца, опет је врањски облик једнак више с оним у Скопљу и с оним у Солуну.⁹³²

Оријентализације Врања у пуном смислу одвија се тек од средине XVI века, као последица појачане исламизације. Касаба, која је већи део XVI века више личила на веће село и била је подељена на хришћански и муслимански део, 1570. године је имала чак пет муслиманских махала. Најстарија и најугледнија махала је била махала Џамија покојног Ахмед-паше, затим је уписана махала Месџида Абди Хоџе, па махала Кара Хоџе, затим Сефер-бега и последња је пописана Нова махала џамије Курд Оглуа.⁹³³

Према записима енглеског путописца Едварда Брауна, који је Врање видео у другој половини XVII века, ову варош можемо са сигурношћу лоцирати у подножју Крстиловице и Пљачковице.⁹³⁴ Конкретније, најстарији део насеља налазило се у горњем делу данашњег града од средњовековне цркве Светог Николе и винограда у Балиновцу, захватајући стару Сефер-Челеби махалу и Рудине са леве и Тулбе махалу и Дућанџик са десне стране реке. Овај старији део града спуштао се ка Доњем Врању и Морави и у њему су живели искључиво муслимани, изузимајући поједине српске куће у Панађуришту, Табану и Дућанџику.⁹³⁵

Средином XIX века Врање је имало 14 махала које су се звале Једик-паша, Дурмиш-бег, Курт Оглуа, Поп Никола, Сефер-Челебија, Јеребакан (гледа у земљу), Клисе, Табан, Панађуриште, Сефер-Челебија хришћански, Једик-паша Верум, Варошка, Ковачка и Амбарска махала.⁹³⁶ Можемо да закључимо да су чак две махале очувале свој назив још од XVI века, што сведочи о значајном континуитету оријенталне вароши Врања. На узвишењу у односу на остатак града, налазила се главна муслиманска четврт са *баштама које се протежу према виноградима Шапранца*.⁹³⁷

Врањску оријенталну варош могуће је пратити нешто дуже него друге вароши југоисточне Србије зато што *иако мења лик, као и остали градови које је Србија добила Берлинским мировним уговором, само што је тај процес овде нешто спорији него у Нишу и Лесковцу*. Каниц наводи да је кроз историју град већински остао хришћански, али *многобројне џамије, хамами, коначи и караван-сараји дали су овом старом епископском граду окруженом лепим воћњацима и виноградима оријентални печат*.⁹³⁸

⁹³² Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886 – 1905*, 3, 4.

⁹³³ Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, 20, 21.

⁹³⁴ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 127.

⁹³⁵ Јован Хаџи-Василевић, *Ка историји града Врања и његове околине*, Годишњица Николе Чупића XVI (1896), 299.

⁹³⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 300.

⁹³⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 259.

⁹³⁸ Исто, 255, 256.

4.3.6 Прокупље

Пролазећи кроз Прокупље почетком XVI века Феликс Петанчић забележио је да се ради о великом месту.⁹³⁹ Међутим, на првом сачуваном попису из 1516. године нису уписане градске махале. У првој половини XVI века, док је још био доминантан хришћански елемент у граду, број хришћанских далеко је надмашивао број муслиманских махала. Муслиманске махале на попису 1530. године биле су најстарија махала Часне џамије, махала Хамза Хоце и махала Калканци Хаџија. Само шест година касније и даље постоји махала Часне џамије, махала месџида Калканци Хаџија, док се махала Хамза Хоце сада назива махала месџида Загарџи Хаџија, а настала је и нова махала Џафера, сина Ширмерда. Број муслимана знатно је порастао до седме деценије XVI века, али се број махала није увећао. У то време пописане су Махала Часне џамије, махала Нове џамије, махала Џамије Илијаса и махала месџида Џафера, сина Ширмерда. На наредном попису 1584. године пописане су махале Џамије, Нове џамије, Џамије Хаџи Хизира, махала Хаџи Илијаса и Месџида Џафера, сина Ширмерда.⁹⁴⁰

Прокупље је у XVI веку имало већ развијену чаршију, што је била последица развијене дубровачке трговине и географског положаја, односно позиције на значајном путу од Приштине и Новог Пазара ка Нишу, односно Цариградском друму.⁹⁴¹ Као у случају нишке Покривене чаршије и у Прокупљу су стрехе дућана јако истурене према улици, што је оставило утисак на Лефевра, путописаца француског посланика барона Ашила Де Сансија. Они, на свом путу према Цариграду, кроз град пролазе на почетку друге деценије XVII века. Лефевр за Прокупље каже да је стар град и доста велики, али да је варош доста лоше грађена зато што су куће углавном веома ниске и покривене дрветом због несташице земље.⁹⁴²

Каниц наводи да га је положај Прокупља у односу на реку и хисар подсетио на положај *романтичне* метрополе Трново у Бугарској. Он додаје још да је Прокупље варош *изразито оријенталног карактера*, али да се након ослобођења убрзано развија и модернизује. Путописац је крајем XIX века обишао муслиманску махалу у граду и том приликом имао прилику да види сарај који су чиниле две веће једносратне и више малих зграда које окружују унутрашње двориште *конака у коме су се одржавала бурна већања меџлиса оholих арнаутских бегова*. Каниц у овом објекту издваја две уметнички обрађене таванице обложене дрветом са геометријским и фигуралним орнаментима, као и пет оригинално скулптурисаних храстових греда, које подупиру балкон према улици.⁹⁴³

Прокупље је након ослобођења 1878. године била мала варош са само седам улица, које су одмах добиле српска имена. Најимућнији муслимани живели су у три улице (Југ Богданова, Косанчићева и Нишка), док су *дућанџије* углавном живеле у Милоша Обилића, Кнез Михаиловој и Кнез Милановој, које су представљале језгро старе оријенталне прокупачке трговачке чаршије.⁹⁴⁴ Милан Ђ. Милићевић каже да је *Прокупље варошица сиромашна; а у старо време оно је било велико и богато. Данашња је варош сва на рушевинама старе вароши, која се пружала и десном обалом топличком, а један њезин део био је и под самим Хисаром. Свуда се туда и данас налазе зидине*.⁹⁴⁵

⁹³⁹ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 126.

⁹⁴⁰ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 113.; Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 404, 405.

⁹⁴¹ Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 412, 413.

⁹⁴² Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611*, 482.

⁹⁴³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 208, 289, 290, 296.

⁹⁴⁴ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 124.

⁹⁴⁵ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 376.

4.3.7 Куршумлија

Евлија Челеби каже да се ради о великом трговачком месту са десетак дућана и 250 кућа, покривених ћерамидом и трском, окружених баштама и виноградима.⁹⁴⁶ Са продором етничких Албанаца у правцу Ниша, Куршумлија је постала опасно место за хришћане, тако да се њихов број драстично смањивао, па их пред рат 1877. године практично није ни било у вароши. Каниц наводи да је град дуго био пуст, с обзиром да су Албанци отишли на Косово, док се Срби нису усуђивали да масовније населе овај погранични крај. Међутим, са сређивањем стања, град је оживео а путописац запажа да су *арнаутске куће, које су раније биле покривене каменим плочама, добиле као и све новоградње кров са црвеном ћерамидом* чиме је *мало ублажен непријатан утисак који је остављала ћошката и узана пијачна улица*. Додаје још да ће ипак проћи доста времена док се Куршумлија не ослободи *лоше калдрме, ашчиница и ћепенека, једном речју, док не скине са себе стару одећу*.⁹⁴⁷

⁹⁴⁶ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 301.

⁹⁴⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 312.

4.4 Објекти сакралне намене

4.4.1 Цамије

Један од многобројних путописаца, на кога је снажан утисак оријенталног града оставила бројност високих и витких минарета, био је руски књижевник, дипломата и академик Јегор Петровић Ковалски, који приликом приласка Нишу наводи да се *издалека види ред високих минарета*. Након тога, он примећује куле тврђаве, измешане са овим минаретима, зелене баште и црвене кровове зграда. Међутим, *весео и срећан* изглед града бледи како му се путописац приближава.⁹⁴⁸ Бајковит изглед града из далека опажа и Едмунд Спенсер описујући 1850. године *позлаћене куполе и минарете који су се пресијавали на сунцу*.⁹⁴⁹

Без обзира на географски положај и историјски развитак, све цивилизације у свим периодима прошлости нарочит значај придавале су уметничком изразу религиозности кроз градитељство сакралних објеката. Исламска архитектура није изузетак, нарочито с обзиром на чињеницу да је кроз објекат и институцију цамије остварено јединство сакралног и световног. Исламска богомоља истовремено је место молитве и ходочашћа и место друштвеног окупљања верника. Основи исламске уметности везују се за цамију и она чини базични израз исламске културе.⁹⁵⁰ Цамија је била место окупљања муслиманске заједнице, место обавештавања и разговора за становнике махале. Посебна важност придавана је зеленилу и уопште природи која је, уз висок и витак минарет и елегантне нишане мезара при цамијама, остављала посебан утисак на вернике.⁹⁵¹ Описана слика чинила је језгро оријенталног града, место најинтимније повезаности припадника исламске заједнице са Алахом, али и са Истанбулом, Левантом и арапском прапостојбином.

Куранским објавама обесмишљено је постојање муслиманских верских објеката за молитву, зато што је за Мухамеда читава земља месџид. С обзиром на то, молитву је могуће обавити на сваком месту, када да су испоштована прописана правила. Са друге стране, прву богомољу саградио је сам пророк Мухамед и предања подизање ове цамије повезују са налогом самог Алаха или анђела Цибрила. Она је била изграђена у форми једноставног дворишта, које је истовремено служило и као Мухамедов управни центар. Из мединске цамије развили су се други типови исламских богомоља, међу којима су најистакнутији сиријско–египатски, ирачко–персијски, шпански и северноафрички и индијски тип.⁹⁵² Османлије су обично претварале највећу и најугледнију цркву у цамију, док су мање богомоље остављане зимијама. У каснијим периодима, како су преостале цркве сметале растућем муслиманском становништву, и оне су претваране у цамије, док је упоредо хришћанско становништво потискивано исељавањем у периферније делове града или конвертовањем у ислам.⁹⁵³

Својствени тип османске цамије, коме су несумњиво припадале и све цамије југоисточне Србије, развијен је из селџучке цамије. Овај архитектонски тип исламске богомоље био је у Османском царству под снажним утицајем византијских архитектонских образаца, односно под утицајем мајке свих византијских цркава – Свете Софије. Селџучка цамија била је једноставна грађевина квадратног облика у основи, скромних димензија, смештена под једном куполом. Током времена, како је јачала држава, тип османске цамије

⁹⁴⁸ Милан Ранђеловић, *Затписи о Нишу (269 – 1877)*, 241, 242.

⁹⁴⁹ Исто, 249.

⁹⁵⁰ Ана Момчиловић-Petronijević, Aleksandra Mirić, Mila Cvetković, *Sakralna arhitektura iz doba osmanske dominacije u Nišu. Džamije nekad i sad*, 41.

⁹⁵¹ Дивна Ђурић-Замоло, *Цамије у ужој Србији XIV – XIX века*, 355.

⁹⁵² Nerkez Smailagić, *Leskikon islama*, 137, 138; Filip Hiti, *Istorija Arapa*, 192 – 200.

⁹⁵³ Олга Зиројевић, *Звоник у сенци минарета*, 166, 167.

добија на монументалности. Висина зидова расте, увећава се број купола, као и пречник купе. Османска џамија добија специфични изглед збијеног минарета, који је у облику крње купе. Декоративна керамика и мермер почиње да се користи у све већој мери приликом изградње богомоља. Тако се селџучки месцид трансформише у османску џамију, односно настаје нови тип џамије мешањем селџучких школа и византијских цркава са куполом. Утицај архитектуре Свете Софије, цркве која је 1453. године претворена у џамију, био је толики да су све џамије изграђене после XV века у Османском царству, у великој мери подсећале на њу.⁹⁵⁴

Како је забележио Евлија Челеби у свом Путопису, најстарију џамију у Нишу подигао је султан Мурат I (1359–1389), што је остало упамћено и у предању нишких Турака. Путописац бележи како је султан у чаршији подигао прву џамију, која *није толико лепа, али је грађена у старом стилу*.⁹⁵⁵ Ова џамија највероватније је била адаптирана хришћанска црква или је подигнута на месту пређашње црквене грађевине. Позната је још и као Џамија султана Мурата, Хункјар џамија, Гази Худавендигјар џамија или само Џамија.⁹⁵⁶ С обзиром на чињеницу да је Ниш био често поприште тешких борби током прве половине XV века, мало је вероватно да је Муратова џамија задржала свој првобитни изглед до друге половине XVII века, када ју је Челеби видео и описао. Пролазећи кроз град 1658. године француски путописац Мишел Кикле Хункјар џамију наводи као најзначајнију, односно главну у граду.⁹⁵⁷ Махала подигнута око ове богомоље сматрана је градским језгром и његовим најстаријим и најугледнијим делом. Џамија султана Мурата у Нишу припадала је посебном реду султанских џамија. То су богомоље подизане у периоду османских освајања балканског полуострва које су служиле за верске потребе војске и првим, обично досељеним џематлијама. Са њиховом изградњом или преуређењем локалне хришћанске цркве започињао је процес акултурације освојеног насеља.⁹⁵⁸ Ипак, овде је потребно нагласити да су Османлије везивале судбину цркава у градовима за начин на који је дошло до заузимања насеља. Уколико се град предао без отпора хришћани су могли да задрже своје цркве и да се неометано моле у њима, док су у случају освајања на јуриш они губили ово право.⁹⁵⁹

Султанске џамије, које су носиле име свог задужбинара имале су специфичан статус у односу на џамије подигнуте у оквиру вакуфа. Оне су у дефтерима називане Часним и Старим џамијама, а махале које су се развијале око њих носиле су име Махала Часне џамије. Када су ове џамије називане Хункјар џамијама, то је јасно наглашавало да је султан био иницијатор подизања богомоље, док је термин худавендигјар био још одређенији и упућивао је на прва четири султана, што је био случај у Нишу.

Месцид Једрењанина Балија, данас Бали-бегова џамија у тврђави, први пут је поменута у сажетом дефтеру из 1521 – 1523, тако да је она могла бити изграђена најраније 1516. када је сачињен претходни попис. Градитељ џамије био је Једрењанин Бали Реис, који није био бег, како њено опште прихваћено име сугерише, већ старешина оризара или закупник пиринчаних поља у близини Ниша.⁹⁶⁰ Ова богомоља променила је свој статус током наредних векова вероватно доградњом минарета, а најкасније 1710. године, када је у попису Ниша уписана као џамија.⁹⁶¹ Доградња минарета вероватно се десила још раније, с

⁹⁵⁴ Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, 790 – 811; Ali Akbar Velajati, *Istorija kulture i civilizacije islama i Irana*, 912, 913.

⁹⁵⁵ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62 – 64.

⁹⁵⁶ Дивна Ђурић-Замоло, *Џамије у ужој Србији XIV – XIX века*, 338; Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 172.

⁹⁵⁷ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 197.

⁹⁵⁸ Андреј Андрејевић, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији*, 18; Марија Коџић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 48 – 55.

⁹⁵⁹ Олга Зиројевић, *Звоник у сенци минарета*, 163.

⁹⁶⁰ Андреј Андрејевић, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији*, 27; *Историја Ниша I*, 126, 127 (Д. Бојанић).

⁹⁶¹ Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 73.

обзиром да је на аустријским плановима града 1689 – 1690 она учртана са минаретом. Ово је једна од три последње џамије које се и у данашње време могу видети у Нишу. Налази се у централном делу тврђаве, са леве стране улазне стазе која води од Стамбол капије. Османски лист „Дунав“, званично гласило Нишког вилајета штампано у другој половини XIX века, Бали–бегову џамију наводи још и као Реис–ефендијину и Бурмали–џамију. Уз ову богомољу је 1868. године нишки Абдурахман–паша подигао библиотеку, на тај начин што је надоградио две просторије уз северни зид објекта, тамо где се налази улазни трем џамије.

Бали–бегова џамија има квадратну основу, са централно постављеним петостраним михрабом, окренутим ка Меки, односно југоистоку, док је над улазом постављен трем са три лука. Помоћни михраб, слично новопазарској Алтун–алем џамији налази се у трему, десно од улазног портала. Овај улазни портал пробијен је приликом изградње просторија за библиотеку (1861 – 1868), док је првобитни улаз, наспрамно постављен од михраба, зазидан, као и прозорски отвори на друга два зида. Молитвени простор покривен је куполастим сводом подухваћеним у углу пандафитима, на које се ослања калота и масивне зидове без посредства тамбура. Са унутрашње стране зидова изведени су плитки лукови који теменом додирују прстен у подножју калоте. Минарет је срушен након ослобођења града од османске власти, али се његови остаци, доста слободно реконструисани, могу и даље видети десно од улаза у џамију. Богомоља је зидана је од камена и опеке која уоквирује тесанике. Конзерваторски радови на објекту обављени су у периоду од 1976. до 1978. године, након чега је џамија претворена у изложбени простор под именом „Галерија 77“.⁹⁶²

Претходно две описане џамије свакако је видео Корнелије Дуплиције Шепер, један од првих путописаца који пише о нишким џамија, пролазећи кроз Ниш 1533. године. Он кратко бележи постојање три џамије у Нишу, али се не може претпоставити која је трећа богомоља коју је видео.⁹⁶³ Пролазећи кроз Ниш 1553. године, Ханс Дерншвам наводи *око три турске џамије са минаретима*, али такође не доноси више појединости о њима.⁹⁶⁴

Члан аустријског посланства које се 1584. године упутило у Цариград Мелхиор Безолт записао је сведочанство о богомољи у којој је сахрањен Хасан–бег, а у чијој близини се налази један имарет.⁹⁶⁵ Три године касније, Рајнолд Лубенау, путујући у пратњи аустријског посланства кроз Ниш, бележи *пет добро грађених џамија*. Путописац је навео да се поред једне од наведених џамија налази имарет, па се може претпоставити да се ради о Хасан–беговој џамији.⁹⁶⁶ У време Мурата III (1574–1595) извршен је попис и у њему је забележено десет муслиманских и хришћанских махала, од којих је једино нова Месцид–црква. Овај назив јасно указује на начин на који је џамија настала.⁹⁶⁷ *О више мошеја* у Нишу сведочи и анонимни пратилац Павла Контаринија 1580. године.⁹⁶⁸

Штуре податке о нишким џамијама на почетку XVII века доноси Адам Венер, који каже да у граду има *неколико мошеја*.⁹⁶⁹ О нишким џамијама у XVII веку сазнаје се, пре свега на основу записа француског путописца и тумача шифри Киклеа, који је боравио у граду 1658. године. Он каже да Ниш има више џамија, а као главну богомољу наводи Хункјар

⁹⁶² Ana Momčilović-Petronijević, Aleksandra Mirić, Mila Cvetković, *Sakralna arhitektura iz doba osmanske dominacije u Nišu. Džamije nekad i sad*, 42; Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 73, 74; Андреј Андрејевић, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији*, 27, 28.

⁹⁶³ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 41.

⁹⁶⁴ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 65 - 68.

⁹⁶⁵ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 106, 107.

⁹⁶⁶ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

⁹⁶⁷ *Историја Ниша I*, 130 (Д. Бојанић).

⁹⁶⁸ Petar Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI. veka - Dnevници o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad- osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580.*, 67.

⁹⁶⁹ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevници Jakova Bongarsa od g. 1585. i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, 143.

цамију, друга је Јусуф–бегова, док мање не помиње по имену.⁹⁷⁰ Кроз Ниш, само две године касније, пролази и чувени путник Евлија Челеби и пише о три веће џамије и више мањих. Пре свега наводи главну џамију султана Мурата, а затим Мусли–ефендијину која је *угодна и привлачна као огледало*, а налазила се на левој обали Нишаве и џамију Хусеин–ћехаје која је *светла и добро посећена богомоља* и више месцида.⁹⁷¹ Италијански калуђер Бизозери, детаљно описујући борбе за освајање Ниша 24. септембра 1689. године, бележи да постоји пет џамија и записује да оне нису лепе, односно да су *обично* грађене.⁹⁷² Поводом обележавања ступања на престо Ахмеда II 1691. године, а на основу вакфије и захтева нишког кадије Мехмеда, велики везир Мустафа-паша Ћуприлић (тур. Köprülü) обновио је вакуф Терзи-башине џамије. Том приликом 12. јула 1691. године током боравка у Нишу, потомку задужбинара, шејх Ахмеду велики везир је доделио бераат.⁹⁷³

Висока Порта је издала налог 1710. године да за територију Београдског пашалука буде сачињен пописни дефтер, а са циљем сређивања стања након тешких разарања у претходном рату. Овим пописом обухваћен је и Нишки кадилук. Попис је извршен по махалама, које су се углавном формирале око џамија због чега су у њему сачувани драгоцени подаци о муслиманским богомољама са почетка XVIII века. Прва је наведена Стара џамија, која се још називала Хункјар-џамија. Она у ово време није била у функцији, али је обновљена 1731. године под именом Сулејмана II (1687 – 1691), султана који је 1690. године по други пут освојио Ниш. Ова џамија називана је још и по султановој мајци Валиде-џамија, вероватно зато што је објекат подигла султанова мајка у његово име. Поправљана је већ 1759. године, а поново је у јако лошем стању 1776. године, како је у свом извештају Порти навео београдски мухафиз Сејид Хасан-паша. Нови минарет Сулејманове џамије подигнут је 1782. године, након што је стари срушен у земљотресу. У махали Чаршија налазила се стара џамија Хаџи Дурмуша или, како је другачије називана, џамија Хаџи Мустафе и Хаџи Дурмуша на тргу града Ниша. Након што је 1729. године хан и дућане њеног вакуфа откупио нишки дефтердар Абдурахман-паша ову богомољу називали су и џамија „Хаџи Мустафе у Тврђави близу фуруне код Стамбол капије“, „Гариб Хаџи Мустафе“ и „Дефтердара Абдурахмана“. Након познате махале и старе џамије Бали Једрењанина следећа је пописана махала Коланџија, чија богомоља не носи име неке истакнуте личности, али можемо претпоставити да се ради о месциду уз сарај мухафиза Ниша код Пашине капије, који је 1787. претворен у џамију код Мухафиз-сараја. Имарет џамија налазила се на првом раскршћу након проласка кроз Стамбол капију, као и њена махала. Ова богомоља уписана је 1723. године као вакуф Хамза–бега, познатог крајишника из XVI века, који је у њој био сахрањен. Стефан Герлах пролазећи кроз Ниш 1578. године уочава *шест до седам џамија* и по имену бележи једну малу, унутар тврђаве, у којој је сахрањен Хамза–бег, па се са сигурношћу може закључити да се ради о истој џамији обухваћеној пописом.⁹⁷⁴ Прва џамија на левој обали Нишаве подигнута је крајем XVI или у XVII веку. Њу је подигао Хизир–бег, у време када се на том простору формирала чаршија и махала, којој је ова џамија у прво време дала име.⁹⁷⁵ Богомоља је 1710. године напуштена због тешког оштећења, до кога је вероватно дошло у сукобима 1689 – 1690. Већ 1718. године ова богомоља назива се џамија Чаршија на Ћуприбаши. Касније је прозвана по мухафизу Топал Осман–паши, који ју је око 1722. године

⁹⁷⁰ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 197.

⁹⁷¹ Борислав Андрејевић, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, 70; Momčilović-Petronijević, Ana Momčilović-Petronijević, Aleksandra Mirić, Mila Cvetković, *Sakralna arhitektura iz doba osmanske dominacije u Nišu. Džamije nekad i sad*, 40.

⁹⁷² Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 74.

⁹⁷³ *Историја Ниша I*, 202 (Р. Тричковић).

⁹⁷⁴ Постоји могућност да је Хамза–бег сахрањен у џамији коју је сам подигао и која је прозвана по њему; Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 98.

⁹⁷⁵ Ова махала ће се касније називати Таш Ћупри махала по каменом мосту; *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 220, 221.

обновио, а због њене величине и улоге бајраклије⁹⁷⁶ називана је још и Великом џамијом. Приликом њене изградње, Топал Осман-паша одвојио је средства за барјак и службу мувекита, који је био стручан за рачунање времена. У овој џамији основана је прва вакуфска библиотека у Нишу, којој је паша даривао 69 књига оставивши у аманет библиотекарју да их не позајмљује никоме ко не станује у Нишу, односно да се књиге не износе из града. Први чувар књига био је први имам и хатиб Ахмед-ефендија. Задужбинар је џамији поставио два имама, муџезина, ваиза, односно проповедника и настојника. Након смрти Топал Осман-паше на иранском ратишту почетком треће деценије XVIII века, његова џамија називана је још и Шехид Осман-пашина. Само неколико деценија касније, називана је још и Текија џамија у махали Таш-ћуприје, коју је подигао шејх Сулејман-ефендија. Та два имена богомоље егзистираће истовремено до 1828. године, од када је она носила искључиво име Осман-паше.⁹⁷⁷

Оријентални лик Ниша почетком XVIII века, непосредно пре изградње данашњег утврђења (1719–1723), могуће је реконструисати и на основу „Италијанског плана“ Ниша из 1719. године. Овај план израдио је аустријски официр за снимање градова Дриш, који је био у пратњи посланика Хуга Вирмонта. Свој назив може да захвали легенди на мапи, која је писана италијанским језиком. На њему је забележено пет џамија у тврђави, односно хисару и две варошке. С обзиром да састављачу није био дозвољен улаз у град, зато што је паша прозрео његов план, вероватно да је карта начињена на Винуку, а да су детаљније информације пружили локални хришћани.⁹⁷⁸ Сходно томе, Дриш није могао да састави детаљнију скицу самог хисара, па је и податак о броју и позицији богомоља у граду непоуздан. Негде у ово време једно интересантно опажање о нишким џамијама доноси француски путописац Обри де ла Мотреј. Он 1712. године записује да *се џамије по лепоти не разликују од софијских*.⁹⁷⁹

До пролећа 1719. статус џамије добио је варошки месџид уз Прокупачку капију у нишкој вароши, а називан је Табак Хаџи Муслихудица, као и махала која га је окруживала. Ова богомоља обновљена је недуго након 1690. зато што се њен имам помиње већ 1691. године. Вакуф ове џамије обновио је знаменити велики везир Мустафа-паша Ћуприлић (тур. Köprülü) 1691 године, поводом ступања на престо султана Ахмеда II. Хаџи Муслихудинову џамију обновио је касније Јахја-паша Хатибзаде, мухафиз Београда (1742 – 1746), па је она по њему често и називана у првој половини XIX века. Нешто више од две деценије касније, 1764. године, ову богомољу поново је обновио Хаџи Мустафа Ражњанин и доделио јој одређени приход из свог вакуфа.⁹⁸⁰

Раније поменути Јахја-паша подигао је једну џамију у Нишкој Бањи и уз њу велики хан са дућаном. Упркос богатом вакуфу, ова џамија радила је са великим проблемима због честих одлазака њених службеника. Због овога су приходи њеног великог хана до краја XVIII века припали џамији у Табахани у Прокупачкој махали, коју је Јахја-паша обновио, али јој није доделио приходе.⁹⁸¹

Нишки муслимани су марта 1727. године упутили молбу султану да, због повећања броја званичника у Нишу, подигне још џамија. Као резултат ове представке, на Синђелићевом тргу, у близини варошке Стамбол капије, сазирана је џамија. Ова богомоља

⁹⁷⁶ Бајраклије су џамије на којима се истиче бела застава – барјак, чиме се муџезинима осталих џамија у насељу даје знак да истовремено позову вернике на молитву. Време молитве одређивало је лице стручно за рачунање времена – мувекит; Љиљана Чолић, *Оријенталистичко дело Глише Елезовића*, Београд, Приштина 1996, 167.

⁹⁷⁷ *Историја Ниша I*, 245 – 247 (Р. Тричковић).

⁹⁷⁸ Гордана Милошевић, „Италијански план“ *Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града*, 149; *Енциклопедија Ниша*, 103, 104.

⁹⁷⁹ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 159.

⁹⁸⁰ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687 – 1739*, 338; *Историја Ниша I*, 202, 245 – 247, 251, 258, 259 (Р. Тричковић).

⁹⁸¹ Исто, 260 (Р. Тричковић).

први пут се помиње 1775. године, а називана Ризаија, Алаца, Фукара, „Шарена“ и „Сиротињска“ џамија.⁹⁸²

Приликом османске предаје Ниша Аустријанцима 1737. године наведено је да у граду, који *није нарочито велики, нити се истиче лепим зградама* постоји пет џамија. Једна од џамија налази се на месту данашње џамије Ислам-аге Хадровића. Како је она саграђена 1870. године, ради се свакако о некој старијој богомољи, на чијим темељима је она касније подигнута.⁹⁸³ О стању нишких џамија крајем XVIII века сведоче бројни путописци. Пролазећи кроз Ниш 1786. године Севијор Лусињан је запазио да су џамије у граду веома неугледне.⁹⁸⁴

Након што су Османлије 1717. године изгубиле Београд, маса муслиманских избеглица – мухаџира кренула је ка југу. Неки од њих задржали су се у Нишу и настанили у Београд махали, где су подигли џамију и остали да живе и након 1739. године када је Београд опет дошао под окриље Османског царства. Ова џамија, чији је минарет и у данашње време видљив у Шуматовачкој улици, носи називе својих завештача. Кроз различите периоде и у различитим приликама називана је џамијом Хаци Хусеина у Новој махали, Хасан-беговом и џамијом Арабаци–баше у Београд-махали.⁹⁸⁵ Након 1878. године, ово је једина џамија у Нишу која је наставила да функционише. Када ју је Милан Ђ. Милићевић обишао 1882. године запазио је да се ради о једној сасвим обичној згради, коју споља краси шиљати минарет. Од украса у унутрашњости постоји неколико места исписаних текстовима из Курана и једно узвишено место, које је служило као предикаоница, док је под застрт асурама и ћилимима. Нигде се није могао запазити никакав траг украса, богатства или уметничке раскоши. Ова џамија тешко је оштећена у поплави 1896. године, док је 1944. изгорела до темеља. Верници су користили кућу њеном дворишту, која се урушила деведесетих година, тако да је данас плац затворен због опасности од пада преосталог минарета.⁹⁸⁶

Црква на Горици,⁹⁸⁷ за коју се претпоставља да је саграђена у средњовековном периоду, мењала је конфесију више пута током османске владавине над градом. Највероватније да је први пут страдала у време првог османског освајања Ниша, да би била обновљена 1722. године.⁹⁸⁸ Након што су, након кратке аустријске окупације, Османлије поново заузеле Ниш октобра 1739. године, црква Светог Николе под Горицом преобраћена је у џамију додавањем минарета. Њен задужбинар био је велики везир Јеген Мехмед–паша (1737–1738), а осим његовог имена називана је још и Фехтија, „Победничка“, Килиса и „Џамија–црква“. Њен задужбинар није поставио службенике у џамији и старатеља њеног вакуфа, али су јој у његово време додељени приходи од прокупачких села Крајковац и Житорађа. Настојатељ ових села водиће непрекидну борбу са локалним силницима све до краја XVIII века. Како се минарет на џамији стално кривио и падао, локални Турци ово су приписивали некој будућој несрећи. Када је Феликс Каниц обишао богомољу 1860. године, затекао ју је у рушевном стању. Он је састругао мало креча са унутрашњег зида и угледао *веома старе фреске*. Овај објекат срушио је до темеља Мидхат-паша 1863/4. године, да би од

⁹⁸² *Историја Ниша I*, 260 (Р. Тричковић).

⁹⁸³ Историјски архив Ниш – VARIA 1, *Предаја кључева града Ниша генералу Филипију*; Душан Андрејевић, *Нишка тврђава 1737 – Најстарији документ Историјског архива Ниш сведок историјског догађаја* 112; Миљана Ђорђевић, *Најстарији документ нишког историјског архива: бакорез о предаји града Ниша Аустријанцима 1737. године*, 205; Милош Ђорђевић, *Краљевство Србија 1720 – 1739*, 252.

⁹⁸⁴ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 222.

⁹⁸⁵ *Историја Ниша I*, 258 (Р. Тричковић).

⁹⁸⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 41; Ана Момчиловић-Petronijević, Aleksandra Mirić, Mila Svetković, *Sakralna arhitektura iz doba osmanske dominacije u Nišu. Džamije nekad i sad*, 43, 44.

⁹⁸⁷ Горица је брег који се уздиже са југа изнад Ниша. Он се протеже од села Перутине, преко Ђурлине до Паси Пољане до половине пута од града ка Мрамору изнад Новог села. Овај брег је део планине Селичевце и последњи крак Суве Планине, а због своје морфологије је стратешки значајан предео; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 80, 81.

⁹⁸⁸ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687 – 1739*, 366.

његовог материјала, на десетак метара југоисточно, била подигнута нова џамија за потребе недавно досељених београдских мухаџира. Том приликом је нађена једна стара икона и дрвени путир, који су предати нишком епископу. Међутим, до ослобођења града минарет на џамији се толико накривио да је постао опасан за пролазнике. Милан Ђ. Милићевић каже да се делегација муслимана из града сама обратила молбом да се џамија врати хришћанској вери, зато што они знају да *та богомоља увек иде ономе коме Бог да власт над Нишем. Па је, вала, право да и сада пређе у своју стару веру.* Представници власти су се сложили, минарет је срушен и на цркву је постављен крст. Темељном реконструкцијом из 1926. године, црква је добила данашњи изглед.⁹⁸⁹

Сагледавајући не нарочито бројне помене нишких џамија у XVIII веку, издваја се аустријски обавештајцац Франц Ксавер Покорни. Он је 1784. године у свом „Опису источне Србије и једног дела Бугарске“ забележио да у Нишу постоји седам џамија, које су једине грађевине од камена у подграђу, мислећи свакако на варош на левој обали реке.⁹⁹⁰ Овај путописац вероватно је у наведене џамије побројао џамију Хаци Абубекера, саграђену 1771. године на рачвању данашњих улица Војводе Мишића и Војда Карађорђа, на самом ободу вароши.⁹⁹¹ На прелазу из XVIII у XIX век јерменски географ, историчар и филолог Гукас Инџиџјан записао је да су у Нишу најпознатије *Хонкар џамија и Јусуф-бег џамија.*⁹⁹²

Током XIX века унутар тврђаве изграђене су или обновљене две џамије. Прва је подигнута џамија Хамза–бега Нишлије или Бурмали џамија, на улазу у средњу табију и са погледом на градско поље. На овом месту некада је стајао Пири-бегов месцид и око њега истоимена махала. Хамза-бег је боравио у Нишу током рата 1790, а умро је у Меки 1806. године. Његови потомци су, да би избегли конфискацију заоставштине, подигли џамију, која се још називала Нишлијина, и увакуфили јој породичну имовину као евледи вакуф. Друга џамија подигнута у то време је халветијска текија из XVIII века која је 1834. године претворена у џамију постављањем минарета на постојећем месциду. Пролазећи кроз Ниш 1830. године, немачки геолог и путописац Ами Буе бележи 11 џамија са минаретима.⁹⁹³ Овај податак о 11 џамија потврђује две деценија касније и британски путописац Едмунд Спенсер, који сматра да је ово превелик број исламских богомоља на постојеће муслиманско становништво у граду.⁹⁹⁴

Последња османска џамија саграђена у Нишу постоји и данас, а налази се у улици Милојка Лешјанина. Подигао ју је богати Нишлија Ислам–ага Хадровић Таковалија на темељима оштећене џамије из 1720. године. Изнад улаза у џамију сачуван је запис, који у преводу гласи:

*Пре 150 година ова узвишена исламска богомоља биле је врло лепо саграђена
Током времена почела је да се руши, тако да су видели побожни да ће нестати
Ислам је одмах из темеља ову часну богомољу оживео из верских побуда
Овај добри посао биће сигурно примљен од Бога, јер му је он омогућио да је обнови
Ја понизни роб слепих, рекох хронограм, кад би довршена: ову лепу џамију сагради
истину Ислам ага 1287 (1870)*

⁹⁸⁹ Јован Ђирић, *Из тополошке историје Ниша и околине*, 95; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 104, 105; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 166; Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 116, 117; Бруно Ловрић, *Историја Ниша – поводом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града*, 87, 88. Милорад Јовановић, *Димитрије Ц. Борђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, 112.

⁹⁹⁰ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 85.

⁹⁹¹ Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 134.

⁹⁹² Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 189, 190.

⁹⁹³ *Историја Ниша I*, 254, 255 (Р. Тричковић); Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 94.

⁹⁹⁴ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 251.

Ктитор ове џамије, Ислам-ага Хадровић био је близак сарадник нишког Абдурахман паше, раније османског министра вера и правде, а своје богатство стекао је тргујући вуном. Џамија нема већу архитектонску вредност и класични је представник архитектуре из времена сумрака Османског царства, када задужбинари, због опште финансијске кризе, више нису могли унајмљивати префињене цариградске неимаре и архитекте. Правоугаоне је основе са равном таваницом од дрвета, а има и галерију коју подржавају стубови и са које се улази на кружне степенице минарета.⁹⁹⁵ Ова богомоља је дугачка 15.5, широка 12 и висока 5.35 метара.⁹⁹⁶

На Винтеровом „Пројекту“ из 1878. године, као и панорамским фотографијама тврђаве и из тог периода, унутар бедема могу се видети три џамије. Недалеко од Београдске капије налази се џамија Бали-бега Једрењанина.⁹⁹⁷ Поједини аутори сматрају да се одмах испод ње, у правцу Стамбол капије, налази Хамза-бегова, Нишка или Бурмали џамија, те да није познато која је трећа џамија на североисточној страни тврђаве, чији се минарет може видети на панорамским фотографијама. Међутим, како је познато да је она настала на темељима старије Пири-бегове џамије, старог месцида забележеног још 1528. године, а око кога је у то време настала нова махала, мало је вероватно да се она налазила у самом језгру тврђаве. Пре би се могло рећи да је на фотографији управо џамија султана Сулејмана II, односно Валиде-џамије, подигнута на темељима најстарије Хункјар-џамије. У том случају, џамија на североисточној страни тврђаве може се идентификовати са Хамза-беговом џамијом.

У немачким Мајеровим водичима за путнике кроз Краљевину Србију с краја XIX века број џамија који је у функцији и у којима се обављала молитва мењао се током година од једне 1892, до две џамије 1902. године. Последњи, осми број водича, доноси податак о једној џамији у утврђењу града. Овде се вероватно мисли на Бали бегову џамију, која у то време није била у функцији, али је била добро очувана. Међутим, у наредним деценијама само једна џамија остаће отворена за вернике.⁹⁹⁸

Нишке џамије изгубиле су функцију након што је више од 95% процената муслиманског становништва отишло из града.⁹⁹⁹ Званични подаци српских власти из 1878. године говоре о неколико стотина турских житеља Ниша, који су се задржали у Београд–махали и користили тамошњу Хасан–бегову џамију.¹⁰⁰⁰ Овакво стање затекао је и Милан Ћ. Милићевић који је забележио да у Нишу, од некадашњих 13, постоје још три џамије, од којих ради само једна. Једина богомоља у Нишкој бањи већ је срушена у то време.¹⁰⁰¹ Једна од нишких џамија 1878. године налазила се на сусрету Покривене чаршије и унутрашњег јарка, дијагонално од данашњег тржног центра Калча.¹⁰⁰² Ова џамија такође је брзо после 1878. године срушена.

Ослобођење Ниша од османске власти дочекало је између 13 и 15 исламских богомоља, али је прву годину српске власти преживело три, од којих је за вернике била

⁹⁹⁵ *Енциклопедија Ниша*, 331; Ана Момчиловић-Petronijević, Aleksandra Mirić, Mila Cvetković, *Sakralna arhitektura iz doba osmanske dominacije u Nišu. Džamije nekad i sad* 43; Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, Ниш 134, 135.

⁹⁹⁶ ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Записник са редовне седнице СВМП бр. 129 са редовне седнице СВМП од 3. јуна 1930. године.

⁹⁹⁷ Јован Ћирић, *Ишчезли урбани садржаји Ниша*, 79, 80.

⁹⁹⁸ Ђорђе Костић, *Добро дошли у Србију – Краљевина Србија у немачким водичима за путнике 1892–1914*, 79; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 163.

⁹⁹⁹ Justin McCarthy, *Death and exile*, 104 Karpat, Kemal, *Studies on Ottoman social and political history*, 370.

¹⁰⁰⁰ Милан Ћ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 108; Бруно Ловрић, *Историја Ниша – поводом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града*, 90.

¹⁰⁰¹ Милан Ћ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 107.

¹⁰⁰² Јован Ћирић, *Ишчезли урбани садржаји Ниша*, 85.

отворена само једна.¹⁰⁰³ Све што је подсећало на стари „турски“ Ниш нестајало је, често без обзира на историјски и културни значај, пред немилосрдним таласима модернизације.¹⁰⁰⁴ Десеткована заједница нишких муслимана била је пасивна и немо је посматрала како њихов свет нестаје, а са њим и већи број богомоља, које су се рушиле под изговором урбане регулације и модернизације.¹⁰⁰⁵ Као пример духа и стремљења тог времена најбоље може да посведочи пример Пашине џамије која је срушена 1879. године да би на њеном месту био изграђен нови централни градски трг по европском обрасцу. Исту судбину имала је Фукара џамија, џамија на Арнаут пазару, Хамаз–бегова џамија у тврђави, Дефердар џамија у Јеронимовој улици, Фехтија џамија и друге.

С обзиром на значај града и његов стратешки положај на Цариградском друму, у Пироту се налазила султанска џамија. Неки аутори сматрају да је ову прву џамију, као и у Нишу, подигао султан Мурат I (1362 – 1389) одмах након првог освајања Пирота 1385. године. Вероватно да објекат богомоље није сазидан из темеља, већ је преуређена нека хришћанска црква или други значајнији градски објекат. С обзиром да је у првој половини XV века Пирот неколико пута мењао господара, ова џамија свакако није била очувана у изворном облику. Оно што је сигурно је да је прва пиротска џамија била уписана као вакуф Мехмеда II (1444 – 1446, 1451 – 1481), султана у чије време је град коначно ушао у оквире Османског царства, а називана је по свом оснивачу или простије Велика џамија. Она је пописана у османском дефтеру из првих деценија владавине Сулејмана Величанственог.¹⁰⁰⁶ До 1570. године у Пироту је подигнута још једна, џамија Искендер-бега (Скендер-бега) заима. Ова џамија подигнута је на увакуфљеном земљишту чији део је завештач предвидео за подизање кућа муслимана.¹⁰⁰⁷ Ова земља звала се Тиха Бара, тако да не може бити нема сумње да се ради о будућој махали Тиха Бара, на месту данашње Тија Баре, на десној обали Нишаве. Лубенау 1587. године у граду опажа само једну џамију.¹⁰⁰⁸ Он вероватно наводи најстарију и најугледнију Цареву џамију, али је готово извесно да је у ово време Пирот већ имао више исламских богомоља. У овом граду је средином XVII века постојао *довољан број џамија* како наводи Евлија Челеби, док Кикле готово истовремено прецизније наводи четири исламске богомоље.¹⁰⁰⁹ Једину џамију у хришћанској Тијабари, која је популарно називана Стрoшена џамија, подигао је у XVIII веку конвертит Скендер Баба, а налазила се на месту данашње основне школе Свети Сава. Џамија је овај назив носила након што јој је, након 1878. године, оборен минарет.¹⁰¹⁰ Милићевић 1883. године у Пироту бележи осам џамија.¹⁰¹¹ Овај податак потврђује Феликс Каниц четири деценије касније.¹⁰¹² Према општој државној салнами за 1872/1873. годину у Пироту је било девет богомоља, од којих осам у Пазару и једна у Тијабари.¹⁰¹³ Остало је забележено да су виђенији муслимани 1870. године прикупљали добровољне прилоге за реконструкцију Скендер-бегове џамије, која је била склона паду.¹⁰¹⁴ Непосредно након ослобођења, султанова џамија, коју је народ називао

¹⁰⁰³ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија – Нови крајеви*, 107; Милан Ђ. Милићевић, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, 40; Justin McCarthy, *Death and exile – The ethnic cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, 104; Kemal Karpat, *Studies on Ottoman social and political history*, 370; *Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937,79.*

¹⁰⁰⁴ Живан Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, 15 – 33; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 133 – 173.

¹⁰⁰⁵ Јован Ђирић, *Ниш 1878 – 1935*, 80.

¹⁰⁰⁶ Тајана Катих, *Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века*, 56, 57.

¹⁰⁰⁷ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 186, 187; Драгана Амедоски, Срђан Катих, *Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/1571. године*, 8, 9.

¹⁰⁰⁸ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 60.

¹⁰⁰⁹ Evlija Celebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 61; Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 197; Дивна Ђурић-Замоло, *Џамије у ужој Србији XIV – XIX века*, 342.

¹⁰¹⁰ Миљан Манић, *Пиротски времеплов – хронологија*, 19.

¹⁰¹¹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 228.

¹⁰¹² Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 208.

¹⁰¹³ Давор Лазаревић, *Делови културног мозаика Пирота између два светска рата*, 325, 326.

¹⁰¹⁴ Миљан Манић, *Пиротски времеплов – хронологија*, 32.

Царева, поделила је судбину исламске заједнице и махале у Пироту, а коришћења је као војни магацин, док су њени последњи остаци уклоњени 1928. године.¹⁰¹⁵

Челеби је, унутар тврђаве у Белој Паланци, приметио једну џамију.¹⁰¹⁶ Вероватно је иста ова џамија са минаретом опстала до краја османске власти над овим крајевима и за њу Каниц каже да је, заједно са осталим објектима *одавала жалостан утисак*.¹⁰¹⁷

Прва џамија у османском Прокупљу вероватно је била џамија Мехмеда II (1451 – 1481), као што је и у другим градовима била пракса да прва богомоља буде задужбина султана освајача насеља. Није познато да ли је она била нов објекат или предуређена хришћанска црква, али је сигурно да је њеним подизањем почело да се развија урбано језгро оријенталног Прокупља. Друга џамија извесног Хаци Хизира подигнута је у време када је број муслимана у граду драстично порастао од средине до седме деценије XVI века. Седмдесетих година XVI века у Прокупљу је подигнута џамија Илијаса, по којој је и једна махала добила име.¹⁰¹⁸ Тешке прилике у Османском царству у првој половини XIX века, као и арнаутски притисци довели су до осипања хришћанске заједнице у Топлици, а нарочито у Прокупљу, као центру области. Последица томе је била да су хришћани ове вароши били приморани да скину куполу са цркве која се видела из далека, а број џамија повећао се на пет.¹⁰¹⁹ Почетком XVII века кроз Прокупље је прошао француски путописац Лефевр, који каже да у граду *има лепих џамија*.¹⁰²⁰ Приликом ослобађања града од османске власти у Прокупљу је забележено постојање четири џамије, које су све уписане у једној улици, тада названој по кнезу Милану.¹⁰²¹ Недуго након ослобођења од османске власти о Прокупљу је писао Милан Ђ. Милићевић. Он кратко наводи *Крњу џамију*, за коју каже да од ње Топлица скреће на исток.¹⁰²² Феликс Каниц неколико година касније помиње *Инчар џамију* и наводи да се код ње налази једно од седам градских турбета. Путописац још додаје да она представља најлепши споменик муслиманске махале и да се њен минарет *елегантно уздиже поред незграпне сахат куле*. Џамија је дуга петнаест и широка десет метара, а по предању раније је била црква. Каниц ово предање сматра нетачним с обзиром на аутентичну и према југоистоку окренуту киблу, а још више због *органиски уграђене, богате нише предворја, поред степеница ка исто тако првобитно насталом минарету, које на масивној квадратној основи, са богато украшеним галеријским венцем, стреми у висину*.¹⁰²³ Назив наводи да се могло радити о султанској или хункјар џамији, какве су постојале у свим градовима југоисточне Србије. Ова џамија је на прелазу из XIX у XX век проглашена за *склону паду* и опасну за пролазнике, а на полеђини канцеларијског табика злосутно је писало *Инћар џамија Прокупље. Порушити*. Покушаји представника муслиманске верске заједнице да се постојеће џамије користе, макар током најзначајнијих празника, остајали су без одговора. Током бескрајних преписки са српском владом срећом су очувани неки од старих назива прокупачких богомоља. Тако се група прокупачких муслимана обратила нишком муфтији са молбом да се, након 30 година од губитка „Мунаре“ џамије, постави хоџа у њиховом граду. Следеће године се у званичним документима, као и даље постојеће, наводе „Черкес“ и „Садразам“ џамија, од којих је прва склона паду, а друга се користи као војни магацин.¹⁰²⁴

Прва џамија у Куршумлији несумњиво је подигнута недуго након освајања града, с обзиром да је 1444 – 1446. године у овом граду уписан имам. Ова прва џамија, била је

¹⁰¹⁵ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 217.

¹⁰¹⁶ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62.

¹⁰¹⁷ Давор Лазаревић, *Делови културног мозаика Пирота између два светска рата*, 326.

¹⁰¹⁸ Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 405 – 407.

¹⁰¹⁹ Феликс Каниц, Феликс, *Србија: Земља и становништво II*, 294.

¹⁰²⁰ Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херецеговину и новопазарски санџак из 1611*, 482.

¹⁰²¹ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 124.

¹⁰²² Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 372.

¹⁰²³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 293 – 295.

¹⁰²⁴ Nenad Ž. Petrović, *Odnos pravoslavne crkve i državnog aparata prema ostalim verskim zajednicama u Srbiji do 1914. godine*, 231 – 234.

саборног типа, зато што су 1536. године у пописани имам и муџезин. Кадија Џафер подигао је вероватно другу џамију у граду између 1536. и 1570. године.¹⁰²⁵ Пролазећи кроз Куршумлију 1661. године, на само 150 кућа, Челеби наводи чак три џамије.¹⁰²⁶ Нема сумње да је макар једна од ове три џамије настала претварањем неке од старих православних светиња, којима је овај крај био богат, у исламску богомољу. Можда је баш задужбина Стефана Немање, манастир Светог Николе, био један од објеката које је Челеби уврстио у куршумлијске џамије. Потврду овој тези доноси Каниц крајем XIX тврдњом да се на зидовима ове цркве налази дебели слој малтера, којим су покривене православне фреске у циљу претварања објекта у џамију.¹⁰²⁷

За најстарију лесковачку џамију сматра се богомоља султана Бајазита II (1481 – 1512). Иако је сигурно да се радило о султанској џамији, није поуздано који владар је био њен ктитор, с обзиром да је Лесковац више пута мењао господара до коначног пада у руке Османлија 1455. године. Она је била саборна лесковачка џамија, а служила је и као верска школа до отварања првих мектеба у граду. У склопу богомоље постојала је абдестхана, односно шедрван или чесма, где су верници обављали ритуално прање пре почетка молитве. Ова џамија називана је касније просто Лесковачка џамија, а последња је срушена од свих богомоља у овом граду 1942. године. Друга џамија подигнута је у време општег полета Османског царства средином XVI века, када је муслиманско становништво Лесковца удвостручено. Саграђена је у близини месцида Абид Челебије, због чега је и махала око месцида променила име у махалу Нове џамије. У XVI веку је Бали-чауш подигао мусалу, ограђени простор за бајрамске молитве, и вакуфом одредио новац за одржавање објекта и за хатиба и муџезина, што значи да је ово била мусала – џамија.¹⁰²⁸ Најзначајније џамије у Лесковцу последњих деценија османске владавине биле су Чарши-џамија, која је била окружена бројним дрвећем испод кога су се окупљали локални муслимани, док је друга била Сахат-џамија у близини дрвене Сахат-куле, по којој је читава махала носила назив. Пашагићева џамија налазила се у насељу Подворац, а Мурџомалска код некадашње кафане Последњи грош. Остале џамије биле су на имању Ђорђа Љешњака, код Каспареве кафане и Дрвена џамија код кафане Пољаница. Одмах по ослобођењу, срушено је пет џамија.¹⁰²⁹ Милан Ђ. Милићевић забележио је постојање три џамије у Лесковцу, док је пре 1878. године у овом граду постојало чак осам џамија. Каниц потврђује овај податак и додаје да је уз тих осам џамија било шест минарета, а једна џамија била је од дрвета. Од постојећих џамија, само је једна функционисала, али је путописац сматрао да ће и она ускоро остати пуста *јер се Турчин ни овде, као ни у осталим местима, не осећа добро под влашћу хришћана*. Друга џамија која је опстала неко време након одласка Османлија налазила се поред Шашит-пашиног сараја, а подигао ју је кајмакам Хафис Пашагић, док је трећа неко време постојала у Сахат-махали.¹⁰³⁰

Прве податке о врањским џамијама доноси попис Врањског кадилука из 1570. године. Тада је, као најстарија уписана Ахмед-пашина џамија, која је била задужбина Гедик Ахмед-паше, великог везира погубљеног јануара 1482. године у Једрену. Ово је вероватно позната Крстата џамија, с обзиром да је и у предању остало забележено да се радило о најстаријој

¹⁰²⁵ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 146.

¹⁰²⁶ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 307.

¹⁰²⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 311.

¹⁰²⁸ Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, 138 – 144;

Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 143.

¹⁰²⁹ Дивна Ђурић-Замоло, *Џамије у ужој Србији XIV – XIX века*, 338; Радмила Стојановић, *Изглед Лесковца за вријеме Турака*, 51.

¹⁰³⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 115; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 239, 240.

врањској џамији. Поменути попис обухватио је и махалу око џамије Курд Оглуа. Име њеног задужбинара било је Мехмед, а пописом је забележена и његова етничка припадност.¹⁰³¹

Један од првих путописаца, који је описао Врање након ослобођења од Османлија био је Милан Ђ. Милићевић 1883. године. Он каже да у *врх вароши има једна џамија коју врањанци зову Крстата џамија. Кажу да је озидана на месту где је некад била црква Света Петка. Крстатом су је прозвали за то што у оној стрелици која иштричи на врху сваке мунаре има некакав мали крстић, или нешто налик на крстић.* Позната врањска легенда говори да Турци никако нису успевали да доврше џамију, док се у сну хоџи није указао Мухамед и рекао му да на џамију постави крст. Након тога, џамија је завршена, а назив богомоље наставио је до данас да подсећа на легенду о њеној изградњи.¹⁰³² Феликс Каниц доноси детаљан опис једне од врањских џамија неких десетак година по ослобођењу, када се она већ нашла у рушевном стању. Поменута богомоља налазила се у Тумба-махали, била је квадратне основе *са зидовима лепо грађеним од по једног слоја камених квадера и по два слоја опека.* Кров су носила два стуба, од којих је један био јако нагорео, тако да је постојала опасност од рушења. Путописац издваја још једну џамију, за коју каже да се *бес разарања, који се био устремљив на све што је турско, сручио и на једну лепу џамију у Средњој чаршији.*¹⁰³³ Можда су баш ову џамију 1891. године српске власти оцениле као *склону паду* и предложиле надлежном министарству да дају налог за њено рушење.¹⁰³⁴

Као и у случају бројних нишких џамија, све исламске богомоље југоисточне Србије нашле су се на удару нових власти након 1878. године. Најчешћа је била пракса да се поправка и реконструкција објеката исламске архитектуре, а нарочито џамија, отеже до момента када они дођу у фазу када их је немогуће санирати. За ове објекте се говорило да су „склони паду“ и када је то било фактичко стање и када је просто постојала жеља да се хоризонт градова ослободи оријенталне архитектуре.¹⁰³⁵ Одлуке управе Исламске верске заједнице ишле су углавном у правцу практичних разлога, а мање у циљу очувања богомоља по сваку цену. Једним расписом из 1932. године Вакуфско-меарифска дирекција у Скопљу обавестила је средња поверенства да се џамијске зграде које су остале без цемента, а које околно немуслиманско становништво оштећује, због чега су постале ругло ислама, поруше. Материјал од порушених џамија требало је употребити за поправку богомоља које су у употреби, а испражњене плацеве искористити на корист заједнице или продати. Џамије које су од историјски споменици не треба рушити, већ их је потребно поправити.¹⁰³⁶

4.4.2 Завије и текије

За време нашег боравка овде посетио сам турски манастир у којем станује неколико побожних мушкараца које називају дервишима. Они сви живе у заједници и поседују само оно што сваки заради својим занатом. Живе честито и нико не чине зло. Док живе у заједници, забрањено им је да се жене, али ако узму жену, напуштају манастир и живе одвојено. Ипак се петком и уторком састају у својим манастирима. Ови дервиши примају путнике и дају им склониште, а бесплатно деле са њима и храну коју имају. Обично се пред њихобом капијом налази чесма с дрвеним судом причвршћеним ланцем, из којег

¹⁰³¹ Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, 20 – 22; Јован Хаџи-Васиљевић, *Ка историји града Врања и његове околине*, 299.

¹⁰³² Дивна Ђурић-Замоло, *Џамије у ужој Србији XIV – XIX века*, 351; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 300.

¹⁰³³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 259.

¹⁰³⁴ Nenad Ž. Petrović, *Odnos pravoslavne crkve i državnog aparata prema ostalim verskim zajednicama u Srbiji do 1914. godine*, 228.

¹⁰³⁵ Исто, 227.

¹⁰³⁶ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Распис Вакуфско-меарифске дирекције у Скопљу бр. 2596/31 од 25. септембра 1931. године.

пролазницима дају да пију воду.¹⁰³⁷ Овако Џон Бурбури доживљава једну будимску текију или, како је он назива, турски манастир средином XVII века. Сличне текије постојале су широм Османског царства, играле су значајну улогу у оријентализацији и акултурацији насеља, а било их је и на простору југоисточне Србије.

Једну текију у Нишу подигао је Махмуд-паша Призренац. По предању, које је забележио Милан Ђ. Милићевић, а које је дуго живело међу нишким муслиманима, познати исцелитељ и чудотворац Деруни-баба долазио је Махмуд-паши три ноћи у сан и најављивао своју смрт и посвећење, тражећи притом да му паша *начини текију поред града близу београдских врата*. Заповедник града се сваког дана распитивао за дервиша, који је прва два дана био *здрав и чио, као у најбоље дане своје*. Тек након треће ноћи, када је сазнао да је Деруни-баба преминуо, Махмуд-паша је наредио да му хитно подигну гроб и текију *те то остане побожним Турцима да се и данас, на том гробу, петком и о бајраму, моле Богу и пале свеће и кандила*.¹⁰³⁸

Поједини аутори сматрају да су први објекти, чија је намена била да симболично покажу визуелну надмоћ нових господара на освојеној територији биле завије. Ова установа, о чијој намени и даље не постоји консензус у науци, служила је као уточиште за лутајуће дервише, значајне личности и ратнике за ислам. Поред њих, храну су добијали и сиромаси и други путници. Објекти завија грађени су у близини градских капија и тргова, а били су кључ за колонизовање и оријентализацију новоосвојених градова. Оснивачи завија пажљиво су бирали место за ове објекте, с обзиром да су они представљали правац ширења града, односно формирања првих муслиманских махала. Уз завију често су подизани хамами, имарети, медресе или турбета оснивача.¹⁰³⁹

Милан Ђ. Милићевић наводи да је у Лесковцу од некадашњих 10, преостала само једна текија, што потврђује и Каниц.¹⁰⁴⁰ Та текија опстала је све до шездесетих година XX века у близини градске болнице, а очувана је захваљујући породици Јануза-баба Алића, у то време јединој породици старих лесковачких Турака. Од ранијих текија вредне су помена Рашид-бегова и Шех Имер-бабина текија.¹⁰⁴¹ У веома малој Белој Паланци, која је по проценама Феликса Каница у другој половини XIX века имала само 300 житеља, постојале су чак две текије.¹⁰⁴² Једна од текија у Врању настала је претварањем из православне цркве у Амбар-махали. Ова текија била је некада црква Светог Јована Крститеља, а недуго након 1878. године нове власти су је срушиле.¹⁰⁴³ Милан Ђ. Милићевић забележио је 1883. године постојање две текије у Пироту.¹⁰⁴⁴ Последњи остаци некада богатог духовног живота пиротских муслимана опстајали су захваљујући постојању једне преостале текије у граду све до 1941. године, пре свега захваљујући енергији хоџе Салије, који је редовно обављао верске службе.¹⁰⁴⁵

Текије, чији су дервиши одувек проповедали учења на самој ивици правоверног ислама, биле су исто тако готово самосталне у односу на управу исламске заједнице. Због тога се тридесетих година XX века повело питање о власништву над текијама у Нишу, с обзиром да су многи шејхови сматрали текије личном имовином. Овим поводом, Вакуфско-меарифска дирекција у Скопљу расписом је обавестила среска поверенства да се све текије

¹⁰³⁷ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 99.

¹⁰³⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 98, 99.

¹⁰³⁹ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 78, 79.

¹⁰⁴⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 115; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 239.

¹⁰⁴¹ Радмила Стојановић, *Изглед Лесковца за вријеме Турака*, 51.

¹⁰⁴² Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 204.

¹⁰⁴³ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 300, 301.

¹⁰⁴⁴ Исто, 228.

¹⁰⁴⁵ Давор Лазаревић, *Делови културног мозаика Пирота између два светска рата*, 326.

сматрају вакуфском имовином.¹⁰⁴⁶ У данашње време ромски шејхови оживели су дух мистичног ислама кроз четири текије у различитим нишким ромским махалама. Ове текије су огранци рифаијског, кадиријског и бедевијског реда.¹⁰⁴⁷

4.4.3 Хамами

Ово време сам искористио да заједно са дворским секретарима одем у турско купатило. Прво су нас увели у једну просторију, у којој је било подношљиво топло. Ту смо се скинули и добили смо плаво пругасто платно као прегачу за купање. Затим смо отишли у засвођен део зграде, у који је дневна светлост улазила кроз окна на плафону. Пошто смо се мало презнојили, ушао је један голи Турчин, који је у пешкиру на леђима носио неколико бријача, и обријао нам је браду, и потом завукао руку у једну дугачку грубу кесу и трљао нам је њоме тело уз дахтање нимало другачије него када тимариш коња. Потом смо сели у једну фонтану која је имала две славине; горе је излазила хладна, а доле топла вода; сваки од нас је имао плехану шољицу у руци, из које смо се поливали водом. Затим смо овили тело једним сувим пешкиром, а другим главу и вратили се у свлачионицу,¹⁰⁴⁸ где су нам још једанпут опрали ноге у једној посуди са водом. Кад смо се обукли, дали су сваком од нас по једно округло огледало са дугачком дршком, што је значило да треба да се плати. Ставили смо аспре на огледала и предали их и изишли пошто су нам изразили добре жеље. Вратили смо се у хан и сели поред ватре.¹⁰⁴⁹

Претходни цитат представља први и вероватно најдетаљнији опис унутрашњости једног од нишких „турских купатила“. Очигледно је да се немачки путописац у оквиру шведског посланства Конрад Јакоб Хилдебрант 1658. године први пут сусреће са овим типом објекта и зато до детаља описује свој доживљај нишког хамама.

Изузетно снажан утицај култа воде у исламу довео је до појаве хамама, као природних додатака џамија. Поменути култ настао је из муслиманског чина молитве, коме обавезно претходи ритуално прање – абдест. Хамам је, за разлику од других грађевина, захтевао софистицирано техничко решавање проблема допремања воде. Након тога морало је бити решено питање проблема загревања допремљене воде и на крају одвођења прљаве воде. Све поменуто као предуслов је имало изузетан труд и улагање, које су могли да приуште само најимућнији задужбинари. Хамами у Османском царству подизани су на најпрометнијим локацијама у насељу, обично у оквиру чаршије, зато што су тамо могли да остваре највиши приход потребан за редовно одржавање објекта.

Ниш и његова околина нарочито су били познати по изворима пијаће и топле минералне воде, што је остало забележено у бројним путописима од најстаријих времена. Један од првих путописаца који бележи ово богатство је Рајнолд Лубенау, који 1587. године запажа да *град лежи испод велике и високе планине која је пуна топлих извора.*¹⁰⁵⁰ Овде је очито да путописац говори о Сувој планини, чији највиши врх Трем доминира панорамом Ниша, а у њеном подножју се и данас налази Нишка Бања. Неколико деценија касније дубровачки дипломата и песник Јакета Палмотић, наводи да у бањи код Ниша постоји мермерни базен на отвореном у коме су се у то време купали бројни болесници.¹⁰⁵¹ Топле

¹⁰⁴⁶ ИАН, СВМП, кут. бр. 2, Распис Вакуфско-меарифске дирекције у Скопљу 3419/31 од 28. децембра 1931. године.

¹⁰⁴⁷ Нишки лексикон, 201, 202.

¹⁰⁴⁸ Велики пешкири, који су коришћени у хамамима, називани су пештемаљима; Татјана Катић, Драгана Амедоски, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, 139.

¹⁰⁴⁹ *Историја Ниша I*, 184 (Т. Поповић).

¹⁰⁵⁰ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

¹⁰⁵¹ Јакета Palmotić Gjonorić, *Dubrovnik ponovljen i Didone*, 180.

изворе лековите воде око Ниша запазио је и јерменски путописац Гукас Инциџан на прелазу из XVIII у XIX век.¹⁰⁵²

Хамама су представљали једно од најважнијих обележја османских градова. Прозлазећи кроз нишки крај 1664. године енглески путописац Џон Бурбури у Нишкој Бањи посведочио је о *одличним купатилима* у којима се окупала свита у којој се налазио исто онако као што то чине Турци. Он опажа да Турци, од свих елемената природе *највише цене воду*, сматрајући да вода не чисти само тело, већ пречишћава и душу. Такође, они се често перу у својим џамијама у којима имају чесме којима се служе сваки пут када се моле. Обично се сматра да су у Нишу постојала два хамама подигнута крајем XV века, а укупно четири током читаве османске владавине градом.¹⁰⁵³

Најстарија два хамама, која се први пут помињу у попису из 1498. године, а затим и у наредним пописима из XVI века, подигли су Али-бег Михаљевић и Мехмед бег у XV веку, али њихова локација у граду не може се прецизно утврдити све до проласка Евлије Челебије кроз Ниш 1660. године. Он каже да су се хамама налазили поред нишавског моста, са леве и десне стране реке.¹⁰⁵⁴ Међутим, и даље није могуће утврдити који од два хамама се налазио на којој страни Нишаве. Ту је од драгоцености податак Рајнолда Лубенауа на путу за Цариград 1587. године ноћио у Нишу. Он је тада боравио у имарету Мехмед-бега, унутар тврђаве, што упућује на то да је Мехмед-бег подигао и хамам у тврђави, чији приходи су били намењени за издржавање имарета.¹⁰⁵⁵

Изградња хамама на десној обали Нишаве смештена је у време док је био активан њен задужбинар Мехмед-бег Минетовић. Он је 1459. године постао први санџакбег Смедеревског санџака, да би након четири године прешао на исту функцију у новоосвојеном Босанском санџаку. Након само годину дана вратио се на положај смедеревског санџакбега, где је највероватније остао до 1467. године, после чега о њему више нема вести. Како су хамама, за разлику од џамија, подизани за живота њихових ктитора, може се са сигурношћу рећи да је хамам у нишкој тврђави подигнут у време Мехмед-беговог командовања Смедеревским санџаком. Овој тврдњи у прилог иде и то што су се муслиманске махале налазиле на десној обали Нишаве, сва три постојећа муслиманска верска објекта, као и то да се османски мост у Нишу помиње тек 1491. године. Потреба за оваквим објектом у другој половини XV века расла је са порастом броја муслиманског живља, због чега је за личност на високој функцији, попут санџакбега, од велике важности било подизање грађевине какав је био хамам.¹⁰⁵⁶

Бележећи неколико података о Нишу у свом путопису из 1553 – 1555. године Ханс Дерншвам наводи да нишка варош нема више ни једног зида, што значи да се варош тада налазила на простору данашње тврђаве, као и то да се хамам налази на самом крају вароши, дакле вероватно уз мост на Нишави. Путописац још наводи да је велики точак подизао и терао воду из реке у једно *лепо купатило*.¹⁰⁵⁷ С обзиром на мале димензије хамам на супротним странама моста и Челебијин податак да хамама *задовољавају потребе*,¹⁰⁵⁸ може се још претпоставити да су они били подељени на мушки и женски хамам, али за ово нема потврде.

Мехмед-бегов хамам спада у ред једноструких турских купатила, што значи да је намењен или женском или мушком муслиманском живљу. Зидови хамама су масивни, а за изградњу објекта коришћен је камен и опека. Вода из Нишаве извлечена је великим каменим

¹⁰⁵² Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 190.

¹⁰⁵³ Борислав Андрејевић, *Хамам у нишкој тврђави*, 125; Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 104.

¹⁰⁵⁴ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 64.

¹⁰⁵⁵ Борислав Андрејевић, *Хамам у нишкој тврђави*, 125, 126; Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

¹⁰⁵⁶ Борислав Андрејевић, *Хамам у нишкој тврђави*, 126, 127.

¹⁰⁵⁷ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 65 - 68.

¹⁰⁵⁸ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 64.

точком – витлом, на коме су се налазиле посуде, а глиненним цевима је допремана до самог купатила, где је филтрирана у резервоару, делом грејана и тако коришћена. Прљава вода другим системом цеви враћана је у реку.¹⁰⁵⁹

Зграда јединог хамама и најстарија грађевина у Нишу налази се у релативно добром стању. Од оригиналног купатила недостају цеви за допремање и одвод воде, шадрван на улазу, делови резервоара и ложионице. Међутим, архитектонска конструкција Мехмед-беговог хамама је у доста добром стању. У хамам се улази кроз капалук, зимску свлационицу, иначе највећу просторију, одакле се улази у мејдан – претпросторију за купање, одакле се коначно улазило у халват – купаоницу. Мејдан је повезан са халватом, која се дели на две мање просторије квадратне основе. Изнад капалука и мејдана налази се по једна, а изнад халвата две куполе. На самом крају грађевине налази се резервоар за воду, хазна са ћулхамом – ложионицом. Цео хамам се простире у дужини од 15, а широк је око девет метара.¹⁰⁶⁰ Средином XVIII века ово купатило називано је Ђумушоглијин хамам.¹⁰⁶¹ Хамам се налази одмах након Стамбол капије, са леве стране улаза у тврђаву, док је до изградње нових зидина 1723. године објекат био ван утврђења. До недавно се у објекту налазио угоститељски објекат, док је данас у хамаму организована стална поставка „Нишвил цез музеја“, који у време одржавања познатог цез фестивала постаје једно од најзначајнијих туристичких атракција у Нишу.

Други хамам, на левој обали Нишаве, изграђен је вероватно недуго након првог, као задужбина Али-бега Михаилоглуа, који је био смедеревски санџакбег у више наврата и ктитор више грађевина у Нишу. Овај хамам, називан још и Чукур хамам, био је истих димензија као Мехмед-бегов у тврђави, али се налазио на левој обали Нишаве у непосредној близини одбрамбеног грудобрана на мосту. Познато је да је хамам на Ђуприбаши, како је још називан, купио нишки касап-баша Хаџи Мустафа 1718. године. Уништен је у пожару 15. августа 1879. године.¹⁰⁶² Два хамама у Нишу забележио је и француски путописац Мишел Кикле 1658. године.¹⁰⁶³ Пола века касније, други Француз, Обри де ла Мотреј за нишка купатила каже да *превазилазе софијска*.¹⁰⁶⁴

Извори говоре да се средином XVI века за дозволу да сагради хамам смедеревском санџакбегу Хајдар-паши и нишком кадији обратио спахија Хусеин. На основу њиховог писма, султанском заповешћу дато је 1556. године одобрење спахији да подигне хамам. Евлија Челеби помиње средином XVII века Хусеин-ћехајину џамију, као једну од тада три нишке џамије. То је вероватно поменути неимар хамама, с обзиром да је он после 1556. године могао постати нечији ћехаја. Овај хамам налазио се на данашњем тргу Краља Милана, на самом почетку Обреновићеве улице. Хамам је након ослобођења од османске власти носио назив Еро хамам по његовом власнику Ужичанину и активно је радио све до 1924. године.¹⁰⁶⁵

Четврти хамам налазио се на углу данашње улице Вожда Карађорђа и Синђелићевог трга, а саграђен је почетком XIX века. Ово купатило је од неког турског бега откупио нишки кафеџија Игњат Веселиновић, а старе Нишлије називале су га Велики хамам иза кафане Европа или Велики хамам на Стамбол капији. Овај хамам активно је радио све док га нису срушиле немачке бомбе 6. априла 1941. године.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁵⁹ Борислав Андрејевић, *Хамам у нишкој тврђави*, 128, 129

¹⁰⁶⁰ Исто.

¹⁰⁶¹ Исто, 71.

¹⁰⁶² *Енциклопедија Ниша – историја*, 313; Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 71

¹⁰⁶³ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 197.

¹⁰⁶⁴ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 159.

¹⁰⁶⁵ Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 71.

¹⁰⁶⁶ Исто, 71.

Једно купатило у Пиротској улици у Нишу радило је дуго након одласка Турака и њиме је из Цариграда управљала богата удовица велепоседника Селима Беговића. Она је 1888. године проширила две просторије са кадама за жене и мушкарце и, уз јеврејски базен доградила пространо предворје. Међутим, оно време када је овај хамам био омиљено састајалиште муслиманских жена, како Каниц примећује, отишло је одавно у неповрат.¹⁰⁶⁷

Раније поменуто купатило у Нишкој Бањи видео је и Севијор Лусињан, приликом свог проласка нашим крајевима 1786. године. Путописац опажа да је оно подељено на две просторије и да се изнад врата на улазу у женско одељење, у које није могао да уђе због *неких турских госпођа које су се тада купале*, налази натпис на латинском језику. За мушко одељење каже да је изграђено од камена и да је кружног облика.¹⁰⁶⁸ Вероватно исто ово купатило користио је 1830. године путописац Ами Буе. Он каже да постоје два одвојена осмоугаона одељења за мушкарце и жене са отворима на плафону. Мушко одељење има две пролазне просторије које се могу користити за масажу или као нека врста сауне. Буе недалеко од купатила примећује остатке неке старе турске грађевине, за коју сматра да је некада могла бити повезана са купатилом. Забелажио је интересантан податак да су се на вратима тог објекта налазиле две скулптуре. Са једне стране био је лав у лику краља или принца са медаљоном на коме је клас жита, док се са друге стране налази коњ и непознат турски натпис.¹⁰⁶⁹ Турско купатило у Нишкој бањи већ се налазило у рушевном стању када је Каниц прошао овуда 1864. године. Он на том месту налази рушевине неке старе грађевине са прозорима седластих лукова и чврстим вратима, уз коју се налазе зидови пропале цамије и минарет који *жалосно штрчи у небо*. Само 25 година касније, ових рушевина није било, а на њиховом месту подигнута су први туристички објекти у бањи.¹⁰⁷⁰

Прокупље је већ у XVI веку имало два хамама, која су се налазила у близини Топлице, чија се вода користила у купатилима. Један хамам саграђен је у оквиру вакуфа Хаци Халифе, док је други подигао Меша-бег.¹⁰⁷¹ У Прокупљу је 1878. године забележен један хамам у власништву Шериф бега, који се налазио у тада именованој Топличкој улици.¹⁰⁷² Вероватно најстарији хамам у Пироту подигао је Халил-бег.¹⁰⁷³ По наводима Евлије Челебије у граду су постојала два хамама, од којих се један налазио код тврђаве, на супротној страни малог једнолучног моста у односу на Ахмед-дедино турбе.¹⁰⁷⁴ Каниц ближе описује хамам у Пироту тек након 1878. године, када је у муслиманској махали видео *хамам са две куполе напола разрушен*.¹⁰⁷⁵ Најстарији хамам у Лесковцу изграђен је пре 1536. године, а био је део вакуфа који је основао Хусејин Ага.¹⁰⁷⁶ Лесковачки хамам срушен је до темеља само деценију након одласка Османлија из града.¹⁰⁷⁷ Сличну судбину доживео је и један од врањских хамама након ослобођења *мада је, како по његовој чврстој градњи изгледа, могао још дуго да служи*.¹⁰⁷⁸ Врањски хамам подигнут је у XVI веку, а био је власништво Баба-ефендије, очигледно угледног дервиша у овом граду.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁶⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 157.

¹⁰⁶⁸ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 221.

¹⁰⁶⁹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 96.

¹⁰⁷⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 175.

¹⁰⁷¹ Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 411, 412.

¹⁰⁷² Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, 124.

¹⁰⁷³ Татјана Катић, *Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века*, 58.

¹⁰⁷⁴ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 60, 61.

¹⁰⁷⁵ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 217.

¹⁰⁷⁶ Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, 142.

¹⁰⁷⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 239.

¹⁰⁷⁸ Исто.

¹⁰⁷⁹ Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, 20 – 22.

4.4.4 Чесме и себиљи

Њен хроностих, рече свети тајанствени глас,

Подигао је чесму која се зове Селсебил

Ове стихове на Хајдар Њехајиној чесми забележио је знаменити Евлија Челеби 1660. године. Он је међу првим путописцима који бележе постојање јавних чесми и себиља у Нишу.¹⁰⁸⁰ Овај натпис се није сачувао до данас, али је вероватно постојао у XIX веку. Поједини заљубљеници у прошлост сматрали су да је пресахла чесма у близини Београдске капије могла бити Хајдар-Њехајина чесма. Натпис хроностиха који је забележио Евлија Челеби разликује се за једну годину од оног који је за Милана Милићевића превео са турског Алекса Пачић, а гласио је:

Њехаја Хејдар подиже овај дивни источник и остави га у имовину вернима. Божја је милост неисцрпљива, па тако и врело ове воде. Нека свевишњи творац излије своју милост на њега. Нека му буде награда да га у рај уведе. Ово написа Хаћер Кудсија. Нека га потомство задржи у спомену. Године 1000 (1592)¹⁰⁸¹

Остао је забележен и натпис са Јусуф-бегове чесме, која се налазила у непосредној близини себиља Зајде Баџи:

Један који је пио воду са ове чесме

Рече жедноме њен хроностих

За љубав Хусеина са Кербеле, нека је на здравље!¹⁰⁸²

Изванредне географске и природне околности југоисточне Србије, односно велико богатство водом, омогућило је постојање бројних чесми са пијаћом водом у градовима ове области. Ово богатство је један од разлога што је проучавано подручје од најранијих дана људске историје било погодно за подизање људских насеобина, о чему сведоче археолошки налази. Чесме су у прошлости, а неретко и данас, подизане као задужбине или у спомен на неког претка, значајну историјску личност или историјски догађај. Народи Балкана прихватили су реч чесма или чешма и ретко коме је познато да су ове речи персијско-турског порекла, а што говори о нарочитој вези између оријенталне културе и пијаће воде. Култ воде развијенији је код муслиманског становништва, пре свега, због веће потребе за водом за чишћење и умивање пре обављања религиозно-ритуалних обреда.¹⁰⁸³ Једну од најстаријих забележених јавних чесми подигао је средином XVI века Соллак Насух у Пироту, доделивши јој приходе од једног дућана за одржавање.¹⁰⁸⁴ Француски путописац Лефевр 1611. године примећује у Прокупљу софистицирани начин транспорта воде и наводи да *они доводе воду у своје чесме кроз отворене олуке, што је и узроком, да је та њихова вода врло топла.*¹⁰⁸⁵ Упркос богатству Ниша пијаћом водом, она је седамдесетих година XIX века била лошег квалитета. Милан Ђ. Милићевић чак сматра да су се Турци боље старали о води од Срба након ослобођења. Он наводи да ни бунарска, ни вода са чесми није квалитета каквог би требало да буде, а да би уз мало воље и труда у Ниш могла бити доведена вода изванредног квалитета. Милићевић сматра да *лепи Ниш не треба да је без воде, која није само најбољи украс свакоме месту, него је јоште и најједрије врело здравља народнога.*¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸⁰ Е. Џелеби, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62 – 64.

¹⁰⁸¹ Драган Марковић, *Нишке чесме из 19. века*, Нишки зборник 3 (1977), 79; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 95, 96.

¹⁰⁸² *Историја Ниша I*, 131 (Д. Бојанић).

¹⁰⁸³ *Svijet islama – vjera, narodi, kultura*, 307, 309.

¹⁰⁸⁴ Драгана Амедоски, Срђан Катић, *Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/1571. године*, 9.

¹⁰⁸⁵ Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херецеговину и новопазарски санџак из 1611*, 482.

¹⁰⁸⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 106.

4.4.5 Шедрвани

Два уметнички највреднија и најпознатија шедрвана у Нишу XIX века, која су опстала након 1878. године, налазила су се испред куће хећима Захарија Статаса и испред Хафисагиног конака. Први је страдао у пожару 1928. године, док други постоји и данас, али није доступан јавности.¹⁰⁸⁷ Шедрвани су несумњиво постојали и у другим градовима југоисточне Србије, али о томе има мало сведочанстава. Једно од ретких доноси Стевча Михаиловић, наводећи 1817. године да је у Пироту *вода начињена те у висину избија и на све стране прити. Тамо то зову шедрван.*¹⁰⁸⁸

Старе Нишлије и даље се сећају интересантног украса који је до тридесетих година XX века красио центар парка испред Градске куће, тамо где се сада налази алеја са спомен-бистама палим борцима и револуционарима. Поред велике лепоте, овај интересантан водоскок са орнаментима и рељефима има прилично бурну историју. Наиме, шедрван је подигнут крајем XVIII века и првобитно се налазио у оквиру двора краља Милана, на раскршћу дворишних стаза у хладовини огромне врбе. Водоскок је направљен по угледу на чувени шедрван у сребрном киоску султановог сараја у Цариграду. Винтеров план из 1878. године указује на то да је шедрван пренет из конака у парк испред пашиног двора. За време Првог светског рата, двор је изгорео, а шедрван су бугарски окупатори однели у Софију и поставили га у чувену „Борисову градину“. Након рата, органи власти Краљевине СХС захтевали су, између многобројних других отетих предмета, повраћај и нишког шедрвана, који је враћен и, уместо у спаљени двор, постављен 1924. године у парк поред Нишаве. Међутим, одлуком општинских власти, на челу са председником Драгишом Цветковићем, шедрван је поклоњен намеснику кнезу Павлу, након чега је овај споменик постављен у дворишту конака кнегиње Љубице у Београду, где ће остати више деценија.¹⁰⁸⁹ Након што је шедрван крајем 1963. године растављен и враћен у Ниш, смештен је у депо Народног музеја.¹⁰⁹⁰

Шедрван је саграђен од белог мермера, са базеном квадратне основе и средишњим кубетом на коме се налази изванредна арабеска, у турском китњастом стилу, из кога је избијао водоскок. Стубови су украшени главама животиња и из њих избијају млазеви воде, који падају у прва два валовчића, да би се из њих преливала у следећи ред, све до најнижих базена. Мермерне ивице шедрвана украшене су урезаним рибицама у стању кретања и када их прелива вода, стиче се утисак као да пливају у њој.¹⁰⁹¹

4.4.6 Имарети

*У овом граду има пет добро грађених џамија; код једне су два лепа гробља и један леп хоспитал који Турци називају имарет, у коме смо и ми одсели, јер свако може слободно да уђе. У овом хоспиталу даје се сваком, био он Турчин, Јеврејин, хришћанин или што му драго, један оброк; комад овчјег меса, округли хлеб, здела чорбе; то је кувани пиринач из супе од овчјег меса, а његовом коњу, за оброк сточна храна, зашта он онима који му то дају не сме дати никакав бакшиш, јер га они неће узети сматрајући то великим грехом, али сваки може да пије и вади (воду) из хладног бунара који стоји у средини дворишта.*¹⁰⁹² Овим речима Рајнолд Лубенау 1587. године описује вероватно први имарет у Нишу и један од првих у

¹⁰⁸⁷ Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво, 298.

¹⁰⁸⁸ Живан Живановић, Мемоари Стефана Стевче Михајловића, 95 – 100.

¹⁰⁸⁹ Феликс Каниц, Србија: Земља и становништво II, Београд 1985, 161; Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво, 298.

¹⁰⁹⁰ Душан Андрејевић, Ниш – уништавање културних и економских добара у првом светском рату, 50.

¹⁰⁹¹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 151.

¹⁰⁹² Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

југоисточној Србији. Њега је вероватно подигао још у другој половини XV века раније поменути Мехмед-бег Минетовић.¹⁰⁹³

Имарет, као објекат који је служио за исхрану сиромашнијих грађана и путника намерника, без обзира на њихову вероисповест, своје корене вуче из Курана којим су верници обавезани на давање милостиње. Они су се углавном налазили у склопу већег комплекса вакуфа и грађени су у близини џамија и текија. Имарети су били чести широм исламског света, а свој пуни облик добили су за време Османлија, где су премрежили читаву територију царства. Иако се у вакуфнамама не може наћи одредба којом је прописана подела имарета на муслимански и хришћански део, по имаретима су се углавном хранили муслимани слабијег имовног стања.¹⁰⁹⁴

За фламанског хуманисту Ожера Гислена де Бузбека, који је кроз Ниш прошао 1555. године, имарети су далеко удобнији и погоднији за смештај од ханова и каравансараја. Он наводи да су имарети веома добро грађени и да имају посебне собе у којима могу боравити сви без обзира на веру коју исповедају, у вези са чим писац каже да Турци немају *као ми* предрасуда о пореклу и угледу. Бузбек још запажа да у имаретима бораве без устручавања чак и паше и санџакбегови када иду на дугачка путовања.¹⁰⁹⁵ Један имарет у близини Хасанбегове џамије помиње 1584. године аустријски посланик Мелхиор Безолт.¹⁰⁹⁶ Исти имарет опазио је и Адам Венер у Нишу почетком XVII века.¹⁰⁹⁷

4.4.7 Мектеби

Средином XVII века Евлија Челеби је у Нишу забележио 22 мектеба за муслиманску децу као и то да у граду не постоји ни једна медреса. У то време у Пироту је, према наводима истог путописца, било седам основних школа.¹⁰⁹⁸ Осим што говори о бројности муслиманске заједнице, податак о броју мектеба упућује на значај који су Османлије придавале образовању, нарочито верском образовању младих нараштаја.

Сматра се да је у свакој махали уз џамију или месџид постојала основна школа – мектеб или муалимхана, где су деца мањег узраста добијала основно верско образовање, стицала писменост и учила се лепом понашању и моралу.¹⁰⁹⁹ Османске основне школе на југоистоку Србије биле су зграде невеликих размера, које су подизали добротвори и обезбеђивали им издржавање у виду кирије од некретнина, а чиме је финансирано одржавање објеката, плата за учитеља – муалима, друге запослене и слично. Завештачи су у документима о завештању – вакуфнамама, одређивали на који начин ће приходи бити трошени, како ће се изводити настава и које ће квалификације морати да имају учитељи.¹¹⁰⁰ Први мектеб у Лесковцу подигнут је пре 1536. године у оквиру вакуфа Мухијудина, Искендеровог сина.¹¹⁰¹ У исто време у Прокупљу су већ подигнута два мектеба, кадије Муслихудина и Јахши-бега. До седамдесетих година XVI века у Прокупљу су подигнута још два мектеба, Џафера, сина Ширмерда и Хаџи Халифе.¹¹⁰² О великом броју школа у Прокупљу сведочи француски путописац Лефевр, који наглашава велики број ђака које је видео у граду на Топлици.¹¹⁰³ Први мектеб у Куршумлији подигао је Вели спахија пре 1536.

¹⁰⁹³ Борислав Андрејевић, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, 63.

¹⁰⁹⁴ Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, 270.

¹⁰⁹⁵ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 90 – 92.

¹⁰⁹⁶ Исто, 107.

¹⁰⁹⁷ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluo toku XVI. veka – Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1585. i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, 143.

¹⁰⁹⁸ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62 – 64.

¹⁰⁹⁹ Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 408.

¹¹⁰⁰ *Историја Ниша I*, 137 (Д. Бојанић).

¹¹⁰¹ Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, 143.

¹¹⁰² Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 409, 410.

¹¹⁰³ Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611*, 482.

године.¹¹⁰⁴ У време појачане исламизације и оријентализације насеља југоисточне Србије неколико основних школа подигнуто је и у Врању. Једну је основао Кара Хоџа, односно Мехмед, син Кемала, задужбинар једног месцида по коме је читава махала носила назив. Другу основну школу подигао је Мехмед, син Курда, ктитор једне џамије у граду.¹¹⁰⁵

За потребе малобројне муслиманске заједнице након 1878. отворена је турска основна школа,¹¹⁰⁶ чији је оснивач био Ибрахим Али Спајић, а издржавана је од турске црквене општине. Ова школа налазила се у Шуматовачкој улици, одмах поред Хасан-бегове џамије, у трошној страћари у којој се једва може ући по опалим и трулим степеницама. У тој кући налазиле су се две собе, за млађу и старију групу ђака. Старију групу чинило је 1882. године 7 – 8 ђака који су, између осталог учили арапски језик. Хоџа, који је уједно био учитељ, седео је у прочељу, док ђаци седе поред зида на асурама и свако проучава своју књигу. Када некога учитељ прозове, он се подигне, клекне на колена и чита оно што му учитељ да као задатак. Ова школа није имала никаквог намештаја, осим поменутих асура на којима седе ђаци. Каниц наводи да хоџа не може да му објасни шта предаје, али није јасно да ли је то из разлога што учитељ не познаје добро српски језик, или зато што ни сам није нарочито упућен у исламску науку. Млађа група далеко је бројнија и чини је 35 – 40 дечака и девојчица старости од седам до дванаест година. И ова деца *махом лепа, особито женска; слободно и радознано гледе у госта* и седе на асурама држећи у рукама *дебелу црну књижурину, која би лепо стајала у рукама каквога хоџе или дервиша, а овако је неприлика слабачким ручицама са жутиим ноктићима у ових малених ученица*. Настава је била усмерена на верско образовање, а учили су се турски, арапски и персијски језик. Прве године по оснивању, у школу је кренуло 20 ученика и 12 ученица, док је 1885. године било укупно 25 ученика. Крајем XIX века и даље је функционисала једна турска основна школа.¹¹⁰⁷ У Пироту је 1879. године радила је једна муслиманска школа у којој је било 46 ученика и 20 ученица.¹¹⁰⁸ До краја Првог светског рата, исламска заједница у Нишу своју образовну делатност је обављала под надзором црквеног одељења министарства просвете.¹¹⁰⁹

4.4.8 Медресе

Пролазећи кроз Ниш 1660. године Евлија Челеби није забележио постојање ни једне медресе. Међутим, познато је да је прва медреса у Нишу подигнута неколико година касније. Попис медреса у Истанбулу и Румелији наводи медресу заима Мустафа-бега у Нишу. Она је припадала најнижем рангу медреса у османском школском систему, како је плата наставника у њој износила 20 аспри. С обзиром на ранг нишке медресе, у њој су се изучавали основи арапске граматике и синтаксе, логика, схоластичка теологија, астрономија, геометрија и реторика. Трајање школовања се разликовало, од неколико месеци до неколико година, а завршавало се дипломирањем, након чега су ученици могли да наставе школовање у медресама вишег ранга.¹¹¹⁰

Значајни задужбинари Османског царства, уз своје џамије, често су подизали медресе – институције у којима се могло стећи високо образовање. С обзиром да су медресе по правилу осниване као део вакуфа и уз џамију, вакуфнаме су уређивале начин издржавања и одржавања саме задужбине, као и принцип школовања њених полазника. За разлику од ранијих држава исламског света, где је власт само финансијски подржавала рад медреса, Османско царство преузело је водећу улогу и ставило образовни систем под своје окриље.

¹¹⁰⁴ Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, 146.

¹¹⁰⁵ Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, 20 – 22.

¹¹⁰⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 110.

¹¹⁰⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 159.

¹¹⁰⁸ Миљан Манић, *Пиротски временлов – хронологија*, 36.

¹¹⁰⁹ Ивана Јовановић, *Исламска верска заједница у Нишу 1878 – 1951. године*, 276.

¹¹¹⁰ *Историја Ниша I*, 137 – 138. (Д. Бојанић).

Основна подела медреса извршена је на три нивоа. Највише су стајале школе које је основао султан на власти, за њима су следиле медресе претходних владара, док су треће по рангу биле оне које су отворили чланови владе и верски званичници.

У дворишту џамије Бали Једрењанина око 1760. године основана је једина нишка медреса у XVIII веку. Грађани су је у почетку сами издржавали, да би 1762. године калауз-баша добио берат да плаћа професора медресе четири акче на дан. Две године касније основан је вакуф из кога је Хаџи Ахмед Босанац добијао десет акчи као професор у медреси. Због своје учености и угледа Хаџи Ахмед био је поштован међу Нишлијама, па је и његов син Мехмед Акиф наставио да обавља часну дужност професора након смрти свог оца. Ова медреса радила је при џамији Бали Једрењанина и у XIX веку.¹¹¹¹

Једна од ретких медреса на југоистоку Србије подигнута је пре 1536. године у Прокупљу, а њен оснивач био је кадија Пири Мехмед. У време подизања медресе, професор је био Мухамед Челеби, док је за издржавање школе одвајан део новца од највећег вакуфа Али Балије, сина Ширмерда. Тим средствима плаћано је подучавање, плата службеника и одржавање објекта.¹¹¹² Једина лесковачка медреса била је смештена у Нишкој улици, у близини старе поште, а део објекта био је истурен над Ветерницом. На жалост, школа је срушена у савезничком бомбардовању 1944. године.¹¹¹³

4.4.9 Турбета

Турбе, арапска реч која означава земљу, прах, тле, а затим и гробницу. Османлије користе овај термин за гробно место побожног муслимана, светитеља или значајне личности. Оваквих гробница било је свуда у европским провинцијама царства, докле год се протезала власт султана. Како се држава смањивала, турбета су нестајала и на крају су се задржала у изузетним случајевима или тамо где је власт дуже трајала. У нашим крајевима турбета су једнособни објекти, нека врста капеле, у којима је могло бити једно или више гробних места која су могла бити дрвени или камени саркофази. Обично су у њима сахрањивани шејхови дервишких текија или шехиди, ратници погинули херојски у борбама против неверника, којима је на овај начин одавана пошта. Обичај је био да изнад гроба у турбету увек гори кандило, да покојника чува неки дервиш и да увек има спреман ибрик свеже воде, пешкир и бројанице. По народном веровању, турбе се могло и само подићи на гробу праведне особе,¹¹¹⁴ а у Нишу се наводно десио супротан случај да се турбе само разграђивало како светица не би била затворена у гробници.

По казивању Евлије Челебије, позната турбета у Нишу су турбе шејх Мусли-ефендије, који је подигао и џамију *угодну и привлачну као огледало* у чијој је близини турбе добротвора Хајдар-џеџе и у његовој близини турбе Михалзадеа¹¹¹⁵. На врху моста налази се турбе Сефер-бабе, а преко пута турбе Зајде Баџи.¹¹¹⁶ Феликс Каниц, приликом једне од посета граду на Нишави 1864. године, бележи турбе *неке нишке девојке која је постала позната због свог путовања у Меку и Деруни-бабе, чије је молбе Алах увек услишавао*.¹¹¹⁷ Два турбета у близини Београдске капије нишке тврђаве забележио је и Милан Ђ. Милићевић, као и то да

¹¹¹¹ *Историја Ниша I*, 255 (Р. Тричковић).

¹¹¹² Драгана Амедоски, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, 409.

¹¹¹³ Донка Петковић, *Лесковац - биографија града*, 42; Радмила Стојановић, *Изглед Лесковца за вријеме Турака*, 52.

¹¹¹⁴ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот 2*, 125, 126.

¹¹¹⁵ Турбе Михалзадеа вероватно је подигао знаменити Али-бег Михаилоглу, или неко од његових потомака, односно чланова породице. Сам Али-бег сахрањен је у Плевни тако да је у турбету вероватно сахрањен неки истакнути борац, зато што је у то време био обичај да старешине таквим војницима подигну турбе. На тај начин градио се култ борбе и освајања, али и ширио ислам на новоосвојеним територијама; *Историја Ниша I*, 122 (Д. Бојанић).

¹¹¹⁶ Евлија Челеби, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 64.

¹¹¹⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 155.

Турци ове гробове поштују као гробове светаца. Једно је било посвећено *некој Туркињи девојци*, а друго Деруни-баби, познатом исцелитељу и побожном човеку, о коме су кружиле различите легенде. Турбе, као и текију посвећену њему, подигао је Махмуд-паша Призренац, а срушено је 1883. године. Његове кости хоџа није желео да преузме, уз образложење да *земља треба да иде у земљу*.¹¹¹⁸

Ниш, као значајнији центар области, имао је већи број турбета, али је забележено постојање оваквих култних места или гробница и у другим градовима. Тако је у Пироту, у близини омањег моста код тврђаве, Евлија Челеби приметио Ахмед-дедино турбе. Ова гробница скоро сигурно је била последње почивалиште познатог пиротског задужбинара Ахмед-бега, сина Пир Ангија, дакле дервиша или чак шејха дервишког реда.¹¹¹⁹

Интересантна је легенда о настанку више турбета у Прокупљу. Како је Каниц записао, по народном предању, приликом освајања Прокупља, Османлије су имале много погинулих војника и чак седам паша, за које су на месту погибије подигнуте монументалне гробнице. Три турбета Каниц је лично видео 1889. године у вароши на Топлици код „Инчар“ џамије, код чесме на великој пијаци и код кафане Југ Богдан. Четврто је стајало на „североисточној Губи“, пето код Гаричке чесме, шесто на западном улазу у варош и седмо, како путописац каже веома очувано, на ушћу Трнавске реке. Неколико година раније, Милан Ђ. Милићевић записао је да од седам турбета, четири стоје и даље, а да се трима само темељи познају.¹¹²⁰ У Куршумлији је Челеби забележио постојање гробнице Емир-султана, за које каже да се налазило у *близини његовог хана*.¹¹²¹

4.4.9.1 Турбе Зајде Баџи

Феликс Каниц наводи да се турбе Зајди Баџи налазило у непосредној близини Хајдар-џеџајине чесме.¹¹²² Званичне салнаме и путописи из последњих година османске управе над градом помињу овај гроб као и даље постојећи.¹¹²³ На месту некадашњег турбета близу Београдске капије тврђаве у данашње време налази се култно место нишких Рома. Сваког четвртка ту се може видети велики број упаљених свећа које ноћу светле као култна ватра. Око ње се окупља велики број Рома и других муслимана, страних студената из исламских земаља, па чак и православца који се моле светици. Сам гроб ограђен је мањом оградом и клупом, док су зидови тврђаве на том месту окречени различитим бојама. Обичаји од присутних налажу да гроб даривају новцем, пешкиром или кошуљом, а светици се моле за срећу, здравље и друге благослове. Нишки Роми се нарочито плаше клетве Зајде Баџе, зато што се на гробу могу изговорити молитве против оних који чине неправде. Они који обилазе гроб светице говоре да невидљива рука пали свеће како би Зајде Баџа остала увек осветљена због своје доброте.¹¹²⁴ Овакви обичаји, донекле измењени и са мање хришћанских елемената, чести су и данас код других турбета у Турској и на територијама некадашњег Османског царства.¹¹²⁵

¹¹¹⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 96 – 98; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 166.

¹¹¹⁹ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 60, 61; Тајјана Катић, *Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века*, 58.

¹¹²⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 292; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 376.

¹¹²¹ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 307.

¹¹²² Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 140 – 142; Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62 – 64.

¹¹²³ *Историја Ниша I*, 132 (Д. Бојанић).

¹¹²⁴ Dragoljub Đorđević, Dragan Todorović, *Zajde Badža*, 170 – 172; Милан Ранђеловић, *Захиде Баџи: један пример суфијске мистике из османског Ниша*, 150, 151.

¹¹²⁵ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот 2*, 188.

4.4.10 Гробља-мезари

*Турци се обично закопавају крај друмова. Гробови су им ретко кад сјајни; састоје се од по једног камена подигнутог чело главе и према ногама. Понекад је камење високо два, три или четири аришина. Чело главе, у камену се каткад изреже турбан, а каткад се постављају по два камена стуба. Неки граде гробнице, као код нас, па онда подижу по један стуб више главе и ниже ногу.*¹¹²⁶ Речи Едварда Брауна одају скромност и неупадљивост муслиманских гробова централног Балкана у XVII века.

Први поуздан податак о постојању чак два *лепа* гробља у Нишу доноси путописац Рајнолд Лубенау 1587. године, наводећи да се оба налазе уз једну од пет градских џамија.¹¹²⁷ Не постоје јасна сведочанства о гробљима на простору југоисточне Србије у периоду од средине XV до краја XVI века, али се може претпоставити да су се она налазила ван градских насеља, осим неких мањих гробља уз џамије, и да су заузимала већу површину земљишта, с обзиром на муслиманску праксу сахрањивања сваког покојника у различитој гробници.¹¹²⁸

Муслиманска гробља у време Османског царства често су се налазила у самим градовима, нарочито уз џамије, како је био случај у Нишу. Места уз џамије добијали су шејхови, шехиди, праведници, хоџе и они који су могли да плате, као што су били паше и други државни достојанственици. Имућнији муслимани на гроб су стављали нарочито резбарен камени нишан, на коме су уписани подаци покојника и по неки ајет из Курана. Најзначајније и најбогатије личности сахрањиване су у каменим саркофазима.¹¹²⁹

Градско гробље у Нишу се почетком XVIII века налазило на ади насталој приликом копања шанца након завршетка Великог рата. Ово старо муслиманско гробље лежало је у западном делу аде, у непосредној близини воденице и једне кафане. У ово време се, близу моста, налазио Намазгјах, камен који је служио за полагање покојника у обреду сахрањивања. До њега су водиле степенице са моста. Једно гробље налазило се у Београд-махали, у близини Београдске капије, на простору између тврђаве и Реџеп-пашиног шанца. Ово гробље, као и оно источно од тврђаве, забележено је на гравирима са предајом кључева града. Оба мезара настала су вероватно као костурнице војника страдалих у сукобима око Ниша 1689 – 1690. Једно муслиманско гробље сигурно се налазило почетком XVIII века уз џамију Јахја-паше на Прокупачкој капији, чији је други имам 1773. године постао његов старатељ.¹¹³⁰

Опис једног муслиманског гробља у нашим крајевима доноси Феликс Каниц непосредно након ослобођења од Османлија. Пролазећи кроз некадашњу главну муслиманску четврт у Нишу, он опажа *сада већ опустело, највеће муслиманско гробље, око чијег још усправног турбета на четири стуба појединачни, усамљени надгробни каменови са главом у облику турбана тужно гледају према небу.*¹¹³¹

У данашње време не постоје прецизни подаци о старим турским гробљима на територији Ниша. Сматра се да су поједини угледнији муслимани сахрањивани уз градске џамије. О томе говори податак из дописа СВМП Ниша Вакуфској дирекцији у Скопљу да се на великом плацу џамије Ислам-аге Хадровића налазило муслиманско гробље како је *био обичај у турско време да су им гробља око џамија, ради предавања рахмета покоја.* Овај плац је касније претворен у складиште за дрва.¹¹³² По поменутом обичају једно мало гробље

¹¹²⁶ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 133.

¹¹²⁷ Олга Зиријевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

¹¹²⁸ *Историја Ниша I*, 138 (Д. Бојанић).

¹¹²⁹ Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живот 2*, 187.

¹¹³⁰ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687 – 1739, 337; Историја Ниша I*, 256, 258 (Р. Тричковић).

¹¹³¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 259.

¹¹³² ИАН, СВМП, кут. бр. 1, Допис Вакуфско-меарифској дирекцији у Скопљу бр. 58 од 13. марта 1931. године.

налазило се око Паша џамије.¹¹³³ Однос нових власти према османском наслеђу југоисточне Србије након 1878. године јасно је видљив и на примеру пиротског гробља. Наиме, упркос протестима из Цариграда и молби да се не скрнави пиротско муслиманско гробље, на коме су се сахране обављале до 1876. године, на истом месту камен темељац новој гимназији ударен је 1904. године.¹¹³⁴

На просторном плану Ниша из 1878. године забележено је неколико муслиманских гробаља. Прво се може видети уз унутрашњи јарак вароши, на простору између улица Првомајске, Војводе Степе и Цвијићеве у близини данашњег Филозофског факултета. Досељеници у Ниш из двадесетих година XX века сећали су се како су приликом рашчишћавања терена на почетку улице Стефана Првовенчаног наилазили на гробове муслимана.¹¹³⁵ Вероватно гробља око данашње улице Војда Карађорђа описује тридесетих година XIX века Јегор Петровић Ковалевски, наводећи да се са обе стране улазног друма у Ниш налазе тамни чемпреси, међу којима су *надгробне четвороугаоне плоче растурене у неред, често разбијене, често упале. На неким је уписана песма из Корана у то време када обично на споменицима нема натписа, као да њихово сведочанство крши тајанственост гроба.*¹¹³⁶

Крајем XX века су се на Ромском гробљу у Нишу и даље могли пронаћи турска споменичка обележја која су скоро нестала, па се може претпоставити да је Ромско гробље заправо било турско гробље до одласка Османског царства 1878. године. Такође, на основу старих фотографија Ниша могуће је утврдити постојање још једног турског гробља подно Горице, источно од Старог гробља.¹¹³⁷ У данашње време, исламска заједница користи гробље на путу према нишком аеродрому. Ово „Ромско гробље“ углавном користе Роми, али се на њему сахрањују и муслимани, претежно Турци, погинули на ауто путу у околини Ниша. Међутим, често се на њему сахрањују и Роми православци. Судаћи према споменицима, на овом гробљу сахрањена је већина Рома преминула током XX века.¹¹³⁸

¹¹³³ Милорад Јовановић, Димитрије Ц. Ђорђевић, *Успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, 112.

¹¹³⁴ Давор Лазаревић, *Делови културног мозаика Пирота између два светска рата*, 326.

¹¹³⁵ Горан Ђирић, Јован Ђирић, *Трагом нишких јаркова*, 154.

¹¹³⁶ Милан Ранђеловић, Милан, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 240, 241.

¹¹³⁷ Ива Трајковић, *Посмртни обичаји и гробља у Нишу*, 152; Јован Ђирић, *Ишчезли урбани садржаји Ниша*, 84;

Горан Ђирић, Јован Ђирић, *Трагом нишких јаркова*, 152.

¹¹³⁸ *Uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu – Ciganeska*, 130, 131.

4.5 Профана архитектура

4.5.1 Тврђаве

Више пута је напоменуто како је дуготрајна османска власт над југоисточном Србијом снажно утицала на оријентализацију свих елемената друштва и целокупне духовне и материјалне културе. О томе сведочи чак и уплив Оријента у војну архитектуру, односно начин изградње, доградње и преправки вршених на различитим врстама фортификационих објеката, што је остало забележено у делима путописаца. На простору југоисточне Србије, углавном су поправљане тврђаве затекнуте из претходног периода и то само у случају преке потребе. Једина два већа подухвата изградње десила су се на простору Беле паланке средином XVII и у Нишу почетком XVIII века. Значајно је још нагласити да су тврђаве у Османском царству биле непосредно власништво султана, изузете из надлежности локалних и обласних органа власти, што је статус које су имале још владарске задужбине и мостови.

4.5.1.1 Нишка тврђава

*Облога градске ескарпе зидана је од тесаног зеленог камена у облику једног великог јаблана или кипариса. На врху тог дрвета стоје два голуба. Дрво то почиње од рова, и иде до на врх ескарпе. Овако чувени Милан Ђ. Милићевић крајем XIX века види нишку тврђаву и закључује да је то један доказ да су град овај градили Турци који милују таке украсе, а не Аустријанци.*¹¹³⁹ У тананим архитектонским детаљима путописац препознаје дух Оријента и османски стил градње. Он уочава разлику између монументалне, али практичне природе западне архитектуре и потребе Турака Османлија да чак и чисто војни објекат, каква је тврђава, дискретним детаљима украсе, приближе својим коренима и свом духу.

Након османског освајања Ниша 1427. или 1428. године, тврђава је лежала у рушевинама, без војне посаде. Бертрандон де ла Брокијер 1433. године наводи да нишка тврђава није нарочито велика, али да је ту некада био *леп градић* на реци Нишави. Јужни бедем тврђаве простирао се јужније од данашњег, турског и налазио се у висини сада затворене Јагодин капије, одакле се зид пружао даље на запад, поред Нишаве, све до поменутог зида код аутобуске станице.¹¹⁴⁰

Бројни путописци слажу се око тога да се тврђава у Нишу налазила у јако лошем стању,¹¹⁴¹ у чему и треба тражити разлоге за претежно лош утисак који град на њих оставља. Тврђаве у унутрашњости, које су привремено изгубиле свој значај, могле су бити стављене изван употребе. Тако је и нишка тврђава у другој половини XV и у XVI веку углавном била без посаде.¹¹⁴² Како је временом додатно пропала, путописац Ханс Дерншвам приметио је 1553. године да град нема више ни један бедем, због чега је закључио да варош ни у ранија времена није била утврђена онако како се то ради у другим земљама.¹¹⁴³ Неколико година касније, Мелхиор Сајдлиц у свом кратком запису о Нишу забележио је да се ради о отвореној вароши са малом тврђавом.¹¹⁴⁴ Стефан Герлах 1578. године уочава развалине старих бедема, као и тврђаву у којој се налази мала цамија.¹¹⁴⁵ Две године касније анонимни пратилац Паола Контаринија наводи да Ниш *неиме зидина, него само кулу или порушен градић.*¹¹⁴⁶ Постојање

¹¹³⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 93.

¹¹⁴⁰ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127.

¹¹⁴¹ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 79; Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

¹¹⁴² Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459 – 1683*, 134.

¹¹⁴³ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 65 – 68.

¹¹⁴⁴ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 52.

¹¹⁴⁵ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 98.

¹¹⁴⁶ Petar Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI. veka - Dnevnicu o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad- osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580.*, 67.

развалина старијих бедема потврђује 1583. године и Андрија Волф. Његов сапутник Левин Рим за лоше стање тврђаве окривљује страховито османско рушење приликом заузимања града, што наредне године потврђује Мелхиор Безолт приликом проласка кроз Ниш.¹¹⁴⁷ Сведочанство о постојању развалина старих бедема и јако лошем стању тврђаве оставио је 1587. Рајнолд Лубенау пролазећи кроз град. Он каже да је од некадашњег славног града остале *ту и тамо зидине, велики комади сводова под земљом и бедеми, као и велики делови тврђаве испред које смо прошли када смо улазили у град; али сасвим порушена и оронула.*¹¹⁴⁸ Пролазећи кроз Ниш почетком XVII века, Адам Венер наводи да су зидине тврђаве порушене и да је зато град у то време био отворена варошица.¹¹⁴⁹ За нишку тврђаву 1620. године Питер Манди каже *да није од оних најбољих.*¹¹⁵⁰

Да је средњовековна тврђава била мања од нововековне, сведочи и Евлија Челеби 1660. године, када наводи да се хамам на десној обали Нишаве, који се данас налази унутар бедема, налазио ван тврђаве. Евлија Челеби каже да је нишка тврђава саграђена од камена и да се налази усред шехера, као какав хан и да има једну дрвену капију, окренуту ка југу. У самој тврђави нема других грађевина, али је она пуна дрвне грађе. На градске бедеме нанизане су главе хајдука на дугим копљима у време пролска путописца,¹¹⁵¹ постављене вероватно са наменом да застраше друге прекршиоце закона.

За нишку тврђаву 1689. године путописац Бизозери каже да није ни велика ни јака и да се састоји само од обичног опкопа са палисадама.¹¹⁵² Османлије су тврђаву марта 1689. године, непосредно пред аустријски напад, утврдили земљаним утврђењем са палисадом и јарком. Изгледу тврђаве допринела је и краткотрајна аустријска владавина. Наиме, током 1690. године, по пројекту италијанског инжењера Перонија на темељима средњовековног утврђења, Аустријанци су изградили два снажна бастиона названа по цару Леополду и царици Леонори.¹¹⁵³ Тврђава је доживела велико разарање у османској опсади током августа и септембра 1690. године. Радови на обнови започети су одмах по преузимању града, али се са њима није журило с обзиром да се освајањем Београда граница царства опет померила до Саве и Дунава.¹¹⁵⁴

Упркос томе што се нишка тврђава није налазила директно на удару европских армија са севера, Османлије су уочиле потребу њеног ојачавања. Због тога је 1702. године издат хатихумајун којим је предвиђено да се тврђава учврсти и ојача. Тада је предвиђено да се град ојача као предњи бедем Дунава, а урађен је и план реконструкције. Овај план сачинили су двојица лагумци-баша, иначе браћа, Мехмед-ага и Мустафа-ага из Софије. Међутим, услед побуне у Цариграду и Београду наредне године, које су довеле до смене на престолу, тај пројекат није остварен.¹¹⁵⁵ У то време, почетком XVIII века, кроз Ниш је прошао мађарски дипломата Јанош Папаи који каже да се *ту и данас могу видети развалине немачке тврђаве, коју су Немци подигли и средили на овом месту на коме је била грчка тврђава.*¹¹⁵⁶ Овај податак потврђује и француски путописац Обри де ла Мотреј, који каже да је *град утврђен на антички начин. Империјалци су га спалили 1689. Турци га нису у потпуности обновили,*

¹¹⁴⁷ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 104 – 106.

¹¹⁴⁸ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 58.

¹¹⁴⁹ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1585. i Bratislava s Mitrovica od g. 1591*, 143.

¹¹⁵⁰ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 79.

¹¹⁵¹ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62, 63.

¹¹⁵² Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 74.

¹¹⁵³ *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 210.

¹¹⁵⁴ Tatjana Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, 119; Ениса Аломеровић-Хубанић, *Срби и Србија у османским документима: 15 – 19. век*, 36.

¹¹⁵⁵ Борислав Андрејевић, *Нишка тврђава*, 167; Ема Миљковић, *Нишки крај у 18. веку*, 4.

¹¹⁵⁶ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 158.

макар у време када сам ја прошао онуда, јер сам по развалинама могао да препознам сведочанства његове старе величине.¹¹⁵⁷

Као полазиште за истраживање изгледа нишке тврђаве пре велике реконструкције из XVIII века може се узети „Италијански план Ниша“, који је настао 1719. године због потреба аустријске војске. На њему је приказан турски хисар, подигнут у време недавно завршених ратних операција на темељима средњовековног града. Тврђава је тада имала и три капије: Београдску на западу, Видин према северозападу и Главну, јужну капију према мосту на реци, у правцу данашње Стамбол капије. Унутрашњост тврђаве приказана је нејасно, са већим бројем квартова и трговима, градским амбаром и пет дамија. Зидине овог утврђења углавном су пратиле његов облик из античког времена и тек ће приликом градње данашње тврђаве 1719 – 1723 бити занемарени ранији темељи.¹¹⁵⁸

Са доласком румелијског беглербега Абдулах-паше Мухсинзадеа на место нишког мухафиза и премештањем седишта ејалета у град на Нишави поново је оживела идеја о подизању снажног утврђења. Прозлазећи, у повратку из Цариграда 1720. године кроз Ниш, путописац Дриш приметио је да је на изградњи тврђаве радило хиљаду нових спахија, због чега је у граду владала несташница сточне хране. У реконструкцији нишке тврђаве учествовале су најугледније личности Османског царства, а њихове честе смене оставиле су трага у називима новоподигнутих бастиона (табија Сивас, Мараш, Кутахија, Чорлу, Румелија, Адана, табија Великог везира, Абдулах-пашина и Осман-пашина табија).¹¹⁵⁹ Прва фаза радова на тврђави завршена је јула 1723. године постављањем плоче изнад Стамбол-капије, чији текст, према непоузданом преводу Алексе Пачића, а који је записао Милан Ђ. Милићевић, гласи:

Цар, који је величанствен као Александар; цар, који је славан као Дарије, јесте султан султана светских, Ахмет-хан.

Цар који гради градове потомству, цар света коме равна није било нити ће бити, што тврде сви светски мудраци. Он превазилази све своје царске претке управо и мудрошћу. Од како је засијала његова калифска звезда, на стотине држава просу се светлост његова. Он усрећи свој народ, а подиже многе вароши. Народу исламском начини много богомоље, и овлада светом, као што месец светлошћу својом влада. Сабљу своју обеси о највиши свод небески. Он надвиси све своје царске претке.

Победи силне државе, и савлада све препреке. Стубове мира утврди сам по својој вољи, и на њима поби победничку заставу. Он је радио чак и у свечане дане, и на крајњим границама своје царевине вршио је своје државне послове. На све стране нагомилао је војну спрему. Градове до самих сводова напунио је храном и осем свега ево он начини град нишки по Александровој системи, и стави душманину гвоздену пречагу на пут. Он намести у овом граду гвоздене капије, и позавидеше овом граду и Родос и Кандија. На зидовима градским сагради куле, и бедеме му подиже до свода небескога на ком се сија звезда Зује-седим. Он је то већ све уредио. Астрономи могу узети да је то свод небески. Висина кула ових не може се догледати, и у рововима градски начинио је кладенац на ком се свет огледа. Капије, зидине, и табије утврдио је. Сваки зид и свака кула стоји као накомострешени лав; Јуриш-капија претвори се у излазак војничких капија. Кроз њу долази војска граду у помоћ. Свака кула достиже највише сводове, и сваку ноћ и свако јутро разлеже се с њих глас

-Један је Бог!

¹¹⁵⁷ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу* (269 – 1877), 159.

¹¹⁵⁸ Гордана Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града, 150 – 161; Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 49, 50; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 76.

¹¹⁵⁹ Борислав Андрејевић, *Нишка тврђава*, 167, 168; Ема Миљковић, *Нишки крај у 18. веку*, 6; Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459 – 1804*, 224 – 225; Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687 – 1739*, 308; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 82.

Кад се јутром отворе крила на вратима, појури отуда некакав силовит дах који неверника земљи обара. На четири стране отворене су капије и подигнута кубета с којих се до истока разлежу гласи, да је Ахмед победилац! Пре годину дана доврши се ова градска капија, и на њој се подиже свод. У целој царевини поста ова капија најјача заштита, и султан Ахмет начини нишки град најтврђим градом, 1132 године.¹¹⁶⁰

Радови на изградњи нишке тврђаве настављени су наредне две деценије да би она добила данашњи изглед. Током 1725. године направљене су четири велике дрвене капије за градске улазе, постављени су мостови на јендеку, барутни магацин покривен је ћерамидом, а улице у тврђави су калдрмисане. Када је коначно завршена, тврђава је добила свој полигонални облик са седам неједнаких страна. Улаз у тврђаву спуштен је сасвим уз мост, док се источни и западни бедем пружају под углом, удаљавајући се од Нишаве. Ови бедеми завршавају се снажним бастioniма, а северозападни бедем окренут ка градском пољу полукружног је облика и преломљен је са четири већа бастiona. Аустријски генерал Шметау забележио је 1737. године да је град зидан од камена и да је имао лагумиране гласије за одбрану са минама. Са друге стране реке налазило се утврђење од земље, у коме је била смештена турска варош, а које је служило и као мостовско утврђење мосту на Нишави (Џебехане табија). Графички приказ предаје града Аустријанцима 1737. године обилује интересантним детаљима значајним за познавање изгледа тврђаве. На овом илустрованом документу приказане су две велике капије на тврђави. На Београдску капију улази аустријска војска, док на Стамбол капију излази муслиманско становништво и војска, носећи са собом оружје и водећи своје коње, волове, али и камиле. На слици се наслућују још две капије. Тврђава је описана ровом испуњеним водом, а могу се видети и четири бастiona.¹¹⁶¹

Пролазећи кроз Ниш шездесетих година XVIII века француски посланик Сен Прист изнео је закључак да је град слабо утврђен и да би у данашњем стању могао дати веома слаб отпор колико толико уредно организованом нападу. Готово у исто време јеромонах Силвестер Поповић закључује да је град од камена *а тврђава обична и јака, на немачки начин саздана и само делимично пристојне лепоте*. Међутим, све већа несигурност Османског царства на северним границама довела је до потребе за ојачавањем тврђаве. Зато Фрањо Михановић 1783. године запажа да је недавно на тврђави рађена репарација зидова и кошара на парапету.¹¹⁶²

Севијор Лусињан је 1786. године оставио, у једном од својих писама, неколико белешки о тврђави. Он каже да град лежи у равници и да варош од тврђаве дели река Нишава. Утврђење има квадратну основу са двоструким бедемима, од којих је један од камена и дели их јарак дубок око осамнаест стопа. Путописац није могао да уђе у тврђаву због сукоба између јаничара и Албанаца. Неколико деценија касније, Џорџ Томас Кепл за нишку тврђаву каже да га је изненадила својом чврстином. Са друге стране сама фортификација је у то време већ застарела у односу на развитак војне технологије. Међутим, највећа мана тврђаве није у њеној застарелости, већ у положају у подножју узвисина, због чега би била лака мета за непријатељску артиљерију.¹¹⁶³ Процену значаја нишке тврђаве крајем XVIII века доноси француски барон и дипломата Луј Феликс – Огуст Божур наводећи да је Ниш *лоше утврђен град, опасан само обичним зидом, окружен кулама између којих се налази унутрашње утврђење које се издиже изнад града и служи као његова тврђава*. Међутим, он додаје да Ниш има бољу одбрану од Софије, односно древне Сердице, за коју

¹¹⁶⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 94, 95.

¹¹⁶¹ Борислав Андрејевић, *Нишка тврђава*, 168; Ема Миљковић, *Нишки крај у 18. веку*, 6, 9; Душан Андрејевић, *Нишка тврђава 1737 – Најстарији документ Историјског архива Ниш сведок историјског догађаја*, 114; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 82; Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 62.

¹¹⁶² Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 84, 85; Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 179.

¹¹⁶³ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 221, 272; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 114.

каже да је за градове Бугарске *исто што је Ниш за градове Србије*.¹¹⁶⁴ Тридесетих година XIX века Јегор Петровић Ковалевски напомиње да се *тврђава одржава у добром борбеном стању, што није случај са свим турским тврђавама*. Он још додаје да присуство тврђаве значи да Ниш има *све што треба да има турски град*.¹¹⁶⁵ У приближно исто време о тврђави још опширније пише Ами Буе:

*Једна врста малог предграђа са приземљем налази се испод значајне нишке тврђаве или на турском Нишу, чија је једна од капија спољног утврђења у исто време и капија града. Пут води између бедема тврђаве и Нишаве једним покривеним мостом који се налази преко пута врата тврђаве и води у град... Смештен у равници кроз коју протиче Нишава, овај град од 16 000 душа (од којих су 6 000 муслимани), господари само југозападном страном; док су брежуљци доста даљ еод тврђаве која је смештена на северној обали реке како јој не би превише пкодили; уосталом она због тога има доста високе бедеме. Град је опасан бедемима од сабијене земље, некад окружене палисадом; на капијама, још се виде заклони од кошева са набијеном земљом и ту би могао да се поставе топови, осим са речне стране. Тврђава је окружена озиданим јарком са више кула на бедемима подигнутим осмоугаоно или шестоугаоно, чији су зидови у добром стању, а на којима су заклони са топовима и, ту и тамо, по неки турски пункт који из далека личе на кућице.*¹¹⁶⁶

Изглед нишке тврђаве након одласка Османлија 1878. године доноси Милан Ђ. Милићевић који, описујући *Нишки град* каже да је он доста мален и *неправилан полигон са седам неједнаких страна*, на чијим спојевима се налазе бастioni, док је на једној страни крунасто утврђење. Тврђава има четири главне капије које су користили грађани, док су други пролази из града коришћени у војно-одбрамбене сврхе и њима се излазило у ровове тврђаве. Стамбол-капија на јужној страни окренута је према вароши, Београдска капија окренута је према југо-западу, а налази се на крају пута из Београда према Цариграду, Видинска капија је окренута према северу и гледа на Виник, док Водена капија (Јагодинмалска врата) на југоистоку гледа према Нишави и води ка Јагодин мали, односно према Зајечару и Књажевцу. Мање, потерне капије биле су две водене Су капије, називане Мала и Велика, на простору данашње Летње позорнице и четири капије на простору од Београдске до Видин капије. Ипак сама тврђава без утврђивања околних брегова нема већи стратешки значај. За њу Милићевић каже да је, без Виника и Горице, само *пространа, јака, каменита ограда око оних многих слабо грађених магацина, који су препуни барута, и који би, да се, не дај Боже, запале, могли бацити у ваздух и град и варош Ниш*.¹¹⁶⁷ Феликс Каниц оставио је своја запажања о капијама на нишкој тврђави. Он наводи да је Стамбол капија саграђена у китњастом стилу, који подсећа на маварски и да је због тога у складу са мостом на Нишави, а за Београдску капију каже да својим у орнаменту рађеним рељефима и фантастичним фигурама животиња делује врло живописно. Северна Виник капија и источна Видин капија одликују се лепим конструктивним пропорцијама уз једноставну декорацију, док је пета безимена капија која води ка Нишави направљена без икаквог украса.¹¹⁶⁸

4.5.1.2 Пиротско Кале

Један од првих помена пиротске тврђаве у путописној литератури из времена када се Османско царство ширило на рачун балканских хришћанских држава оставио је Бертрандон де ла Брокијер 1433. године. Он је забележио да се на једном крају града налази *градић*, вероватно средњовековно утврђење, које је окружено са једне стране реком, а са друге

¹¹⁶⁴ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 191, 192.

¹¹⁶⁵ Исто, 240, 241.

¹¹⁶⁶ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 94; Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 233.

¹¹⁶⁷ Јован Ђирић, *Ишчезли урбани садржаји Ниша*, 78, 79; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 81, 93, 94; Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 79.

¹¹⁶⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 153.

великом баруштином.¹¹⁶⁹ Мехмед Нешри, савременик Бајазита II (1481 – 1512), истиче да Пирот има *високи тврди град*. Пролазећи овим крајем седамдесетих година XVI века Саломон Швајгер примећује да тврђава има пет кула *а горе на брду се виде многе старе зидине*.¹¹⁷⁰ Ове делове старих зидова на брду примећује 1587. и Рајнолд Лубенау, као и Вратислав од Митровице 1591. године.¹¹⁷¹ Јакоб Бедек у Пироту прво примећује *тврђавицу на стиени, коју обтичу две мале воде-текућице*.¹¹⁷² Поменуто брдо засигурно је знаменити Сарлах, на чијим се падинама од давнина налазило пиротско Кале.

Питер Манди, као сапутник у пратњи бившег енглеског амбасадора у Цариграду Пола Пиндара, пролазећи кроз Пирот маја 1620. године забележио је неколико својих опажања. Он наводи да се ради о *великом граду који има малу тврђаву и речицу, док испод оближњег брежуљка извире вода довољно јака да покреће добар млин*.¹¹⁷³ Интересантно је да је и пола века раније Рајнолд Лубенау у Пироту пре свега опазио да *испред града, иза једне стене, избија велики извор; око града тече једна вода*. За ову воду путописац каже да је нарочито текла око градске утврде. И он наводи да пиротска тврђава лежи на стени, да је раније била снажна, али је у време када је он прошао потпуно пропала *тако да постоји само неколико кула на којима роде свијају своја гнезда*.¹¹⁷⁴

Француски путописац Кикле 1658. године бележи да се у Пироту налази порушено утврђење са кулама и двоструким зидовима и напомиње да је овај град остао још од хришћана. Ово је исправно запажање, с обзиром да је тврђава подигнута у средњовековном периоду. Слично Нишу, и Пирот је изгубио војни значај након повлачења османске границе далеко на север и запад. То је разлог што већина путописаца некадашње значајно погранично утврђење затиче у лошем стању.¹¹⁷⁵

Пролазећи кроз град 1660. године, Евлија Челеби наводи да се ради *дивној тврђави четвороугаоног облика од клесаног камена, сазиданој на једној литици*. Међутим, с обзиром да је ова утврда у великој близини шехера Софије, унутар тврђаве не налазе се никакви објекти. У утврђење се улази кроз металну капију на јужној страни. Испод литице на којој се налази тврђава извире вода, за коју путописац каже да је *као вода живота*.¹¹⁷⁶ Више од пола века касније, 1737. године, гроф Шметау описујући пиротску тврђаву каже да се ради о *узаној, старој и запуштеној утврди којом доминира оближњи вис*.¹¹⁷⁷

Пиротско кале страдало је у рату 1885. године када је српска војска приликом повлачења пред Бугарима минирала читаву тврђаву. Од тада је у народу остала изрека *рат је бил у онуја годину кад пуче Калето*. У тој силовитој експлозији срушена је капија, док су куле и зидови попуцали. Након рата преостао је само горњи део утврђења који је коришћен као барутни магацин.¹¹⁷⁸

4.5.1.3 Бела Паланка

Пролазећи поред овог места 1660. године Евлија Челеби бележи да је Коџа Муса-паша, будимски намесник, подигао *овај дивни град и поклатио га Мурад-хану, освајачу Багдада* пре нешто више од две деценије, након напада хајдука на један велики караван. Зато

¹¹⁶⁹ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127.

¹¹⁷⁰ Миљан Манић, *Пиротски времеплов – хронологија*, 7, 14.

¹¹⁷¹ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 60; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1585. i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, 141, 142.

¹¹⁷² Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 89.

¹¹⁷³ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 78.

¹¹⁷⁴ Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, 60.

¹¹⁷⁵ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 195; Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 186.

¹¹⁷⁶ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 60.

¹¹⁷⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 207.

¹¹⁷⁸ Миљан Манић, *Пиротски времеплов – хронологија*, 38.

се Бела Паланка назива још и Муса-пашина паланка и Султан-Муратов град. Путописац још примећује да је на једној мермерној позлаћеној плочи, постављеној на гвозденој капији окренутој ка југу, урезан следећи текст:

Кад исламска војска са царем свијета Багдад освоји

Тад узвишени султан Мурат овако прозбори:

Датум освојења Багдада је: моја војна

Челеби каже да је сама тврђава четвороугаоног облика, опсега око 800 корака и да је у њој смештено 150 војника, њихов заповедник (диздар), складиште муниције, џамија, житни магацин и војна музика.¹¹⁷⁹ Каниц, позивајући се на Хаџи-Калфу, наводи да је 1637. године пиротском кадији султан Мурат IV наложио да подигне паланку у Куручешмама и доноси податке о димензијама предвиђеног и објекта сазиданог на основу упутства Муса-паше.¹¹⁸⁰ Вероватно да је ова палисада подигнута на темељима града кога је опазио Бертрандон де ла Брокијер 1433. године, који назива Исмур (Извор) и додаје да се ради о *вароши у подножју планине и која је била сва разорена и зидови порушени*.¹¹⁸¹ По процени анонимног француског састављача дневника из 1696. године ова паланка је врло слабо грађена. Она је била опасана кренелираним зидовима и имала је осам кула у облику голубарника. По његовом мишљењу, стотинак кућа унутар паланке ови зидови једино су штитили од лопова који се ту повремено појављују у великим групама.¹¹⁸² Француски путописац и економиста Жером-Адолф Бланки записао је средином XIX века да је белопаланачка тврђава *окољена белим назубљеним зидовима и отменим кућама*.¹¹⁸³

4.5.1.4 Лесковачки Хисар

Данашњи објекти овог некада дичног уточишта полумесеца још одају линије оријенталног стила, који полако ишчезава

Овим речима Каниц, позивајући се на британског путописца Едварда Брауна, осликава тужну судбину некада поносите лесковачке тврђаве. Он још додаје да је тај кастел на левој обали реке на брду Хисар.¹¹⁸⁴ О лесковачкој тврђави је иначе остало врло мало података у европским путописима. Једну од првих белешки о лесковачкој кули оставио је поменути Едвард Браун 1668 – 1669. године. Он наводи да у Лесковцу није могао да види више ствари осим једне велике куле, која му је деловала врло старо, али на њој није било никаквог натписа.¹¹⁸⁵

4.5.2 Ханови и каравансараји

Сматра се да се економска развијеност једне чаршије мерила њеним ханом, односно бројем подигнутих каравансараја. Ова врста грађевине појавила се у време Омајада, а свој процват доживела је у XIII веку. У прво време хан је био успутна станица за одмор и складиштење робе, док касније добија функцију гостионице, односно крчме. Главни посетиоци ханова били су трговци, због чега су ханови садржали просторије у којима су они одседали и које су се обично налазиле на спрату, док се роба складиштила у приземљу. За разлику од ханова, каравансараји су били намењени трговцима караванског типа. Подизани су у четвороугаоном облику са великим унутрашњим двориштем, како би могли да приме велики број пратилаца каравана. Током времена, потпуно се изгубила разлика између ханова

¹¹⁷⁹ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 61, 62.

¹¹⁸⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 202, 203.

¹¹⁸¹ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127.

¹¹⁸² Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 183.

¹¹⁸³ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 235.

¹¹⁸⁴ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 238.

¹¹⁸⁵ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 126.

и каравансараја, што се види из тога што се исти објекат у различитим изворима и временским периодима означава са оба наведена термина.¹¹⁸⁶ Један од првих путописаца који покушава да разуме разлику између каравансараја и ханова био је Анри Пуле који средином XVII века, описујући један београдски каравансарај, сматра да *каравансараје овде заправо треба да назовем хановима; први се налазе на друмовима; други су велике зграде зидане у квадрат, око којих се простиру два реда галеријакоје су једна над другом, ослоњене на стубовима, па личе на клаустре наших калуђера. Доња врата воде у дућане трговаца који имају своје магацине позади, у собама одвојеним довољним размаком за пролаз који иде око читаве зграде као ходник. Горње просторије су намењене онима који долазе споља. Свако од њих даје дневно врло скроман износ и ту живи врло јевтино, јер свако се сам тамо храни, будући да на Истоку нема других гостионица нити крчми осим ових. Ова коначишта имају врло лепу чесму у сред дворишта и велике коњушнице за коње оних који их имају.*¹¹⁸⁷

Нешто детаљнији опис османског хана доноси средином XVI века Ожер Гислен де Бузбек. Он каже да се у њих примају сви гости, као у западњачким гостионицама, те да су сви основани као задужбине, а да се храна и смештај плаћају две аспре дневно. Сама грађевина хана или каравансараја је пространа, дуга и широка са великим двориштем које служи за смештај коња, камила и сличног. Једна камена грађевина у дворишту предвиђена је за странце и у њој се налазе трпезарија, кухиња и гардероба. Путописцу пажњу привлачи то да у овом објекту нема кревета, већ да се спава на ћилиму, а као покривач може да послужи капут. Западни путописци каравансараје сматрају крајње неудобним, нехигијенским и неприкладним местима за одмор, али наглашавају да и виши османски слојеви морају да их користе на својим путовањима.¹¹⁸⁸ Слична опажања доноси енглески путописац Фокс 1589. године. Пролазећи кроз наше крајеве он наводи да у свим тим крајевима нема гостионица у којима би путници могли одести, али има великих, не само пространих, него и скупих зграда званих каравансараји. Они су у облику правоугаоника и на свакој страни имају много димњака и места за привезивање коња, али у њима нема ни постеља ни хране за људе или коње, него само кров над главом. У те зграде путници могу ући бесплатно. У њима ћете у исто време наћи Турке, Јевреје, хришћане, поштене и лопове.¹¹⁸⁹

Само деценију и по раније, пролазећи кроз наше крајеве, путописац Пјер Лескалопје оставља исцрпан опис каравансараја за које кажу да су *склоништа где отседају и богати и сиромашни зато што немају ништа боље. То су као велике шупе: светлост, уместо кроз прозоре, улази на отворе; немају тавана, него су само кровом покривене. Унутра, свуда уоколу су узвишења, висока две и по стопе, широка седам стопа, на која се пењу људи да би лежали одвојено од коња; ови су везани уз господара за гвоздене алке причвршћене на узвишењима, тако да свако види свог коња поред себе и ставља му храну на узвишење. Да би им дали зоби или јечма, они користе зобнице из којих коњи једу, а које им намакну преко ушију... изнад ових уздигнутих места, свуда уоколу на зидовима су куке, где свако веша своје ствари без бојазни да ће било шта изгубити, јер ујутру каравансарајџија, тј. домаћин, не отвара врата, док све не обиђе и сваког не упита да није шта изгубио. На свака четири хвата налазе се огњишта. Каравансарајџија продаје дрва и намирнице, ако ту нема села или града где би се могле купити; ту се свим увелико тргује. Често се стигне у место где нема ничега него каравансарај, јер на овим крајевима земља је пуста... од конака до конака, у којима домаћин увек хоће да зна куда идете и одакле долазите, и ко сте. У овим каравансарајима треба одмах платити све што се купује, тако да се ујутру уопште не треба задржавати рачунајући и плаћајући, него каравансарајџија само стане на врата да пропусти све госте и зажели им добар дан – селам алејкум. Дивно је чудо како у исти*

¹¹⁸⁶ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, 38, 39; Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459 – 1683*, 51.

¹¹⁸⁷ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 201, 202.

¹¹⁸⁸ Веселин Костић, *Културне везе Југословенских земаља и Енглеске до 1700. године*, посебна издања САНУ CDLVIII, Београд 1972, 296.

¹¹⁸⁹ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 25.

каравансарај стижу све врсте људи и народа: Арапи, Турци, Грци, Јевреји, Јермени, Франци и други. Сви се тако мирно сместе да се нико на другом не тужи.¹¹⁹⁰

Хаџи-Дурмуш, познати ктитор месцида у Нишу, подигао је 1516. године један каравансарај. Према вољи завештача, коришћење каравансараја било је бесплатно. Нема података о изгледу овог објекта, а највероватније се налазио на простору тадашње тврђаве.¹¹⁹¹ Поједини аутори сматрају да су почетком XVI века у Нишу постојала три каравансараја.¹¹⁹² У једном од њих 1550. године боравио је Катарин Зен, о чему је оставио запис.¹¹⁹³ Један леп каравансарај постојао је у селу Топоница код Ниша на почетку седме деценије XVI века.¹¹⁹⁴

Један од најлепших каравансараја на путу од Београда према Софији налазио се баш у Нишу, а саграђен је 1553. године. Како Ханс Дерншвам каже *био је грађен све од камена довученог одасвуд са старих грађевина. Грађен је на четири стране, унутра је имао прилично двориште, на обема странама, здесна и слева, било је по шест засвођених ћелија. У свакој по једно огњиште и по један мали прозор. Једна ћелија дугачка је и широка по два хвата (3,80м), а висока је колико човек може руком досегнути. Остали делови зграде нису били засвођени, већ су рђаво таванисани неизрендисаним дрветом. Изнад ових ћелија било је исто толико других ћелија такође са огњиштима, све изграђено од дрвета и тако распоређено да се могло једним ходником обилазити. Улаз у зграду имао је једну велику капију испод које се могло седети као испод црквеног трема. Према капији отпочето је било да се нешто гради, у приземљу, као стаја за коње, а на њој, одозго, по њиховом обичају, дрвена палата у којој би могао ноћити неки господар. Иначе, приземље није имало никаквог подрума ни свода, а кров је био пљоснат, покривен опекама.*¹¹⁹⁵

Једну деценију касније у нишком каравансарају ноћио је Јакоб Бецек. Он за један од каравансараја на путу од Београда до Ниша износи једну општу оцену речима *каравансараје зиђу велика господа на удобност путника и држе то богољубним диелом. Сваки би, кој копном путује, био крићанин, Жидов или Турчин, одсједне ту.*¹¹⁹⁶

Вероватно је исти објекат уочио Левин Рим пролазећи кроз Ниш 1583. године када каже да у граду постоји леп каравансарај.¹¹⁹⁷ Лефевр кратко наводи да је нишки каравансарај већи од оног у Прокупљу.¹¹⁹⁸ Овај хан се налазио на левој обали Нишаве, на данашњем паркингу испред Градске куће и постојао је до XVIII века, када му више нема помена у изворима. На његовом месту се прво развија Ат-пазар, односно коњска пијаца, а затим и Бит-пазар, пијаца за продају половних ствари.¹¹⁹⁹ Приликом свог проласка кроз Ниш 1660. године, Евлија Челеби, као најбоље сараје, издваја оне у власништву Нишли-аге и његовог таста. Он каже да су и многи други оцаи у добром стању.¹²⁰⁰ Неколико дана раније, овај путописац је у Пироту забележио постојање једног чаршијског хана, што је потврђено ранијим пописом Пирота.¹²⁰¹ У пиротском каравансарају спавао је један век раније Јаков Бецек, наводећи да је он сличан хановима какве је виђао по читавом Цариградском друму од Београда.¹²⁰² Челеби прецизније податке доноси за хан изван тврђаве у Белој Паланци, за

¹¹⁹⁰ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, 133, 134.

¹¹⁹¹ *Енциклопедија Ниша – историја*, 118, 119; *Историја Ниша I*, 115 – 126 (Д. Бојанић).

¹¹⁹² Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 52.

¹¹⁹³ Petar Matković, *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. veka*, 242.

¹¹⁹⁴ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 169.

¹¹⁹⁵ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 65 - 68.

¹¹⁹⁶ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 86.

¹¹⁹⁷ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 54.

¹¹⁹⁸ Исто, 65.

¹¹⁹⁹ *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 220.

¹²⁰⁰ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 63.

¹²⁰¹ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 187; Татјана Катић, *Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века*, 58 – 60.

¹²⁰² Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 90.

који каже да га је подигао Муса-паша, градитељ утврде у истом месту.¹²⁰³ Овај хан био је дугачак 63 и широк 31 метар, а срушен је 1688. године.¹²⁰⁴ Први каравансараји у Прокупљу нису забележени у дефтерима, већ у страним путописима. Француз Лефевр је 1611. године забележио да у овом граду постоји каравансарај *који је врло рђав*.¹²⁰⁵ У Куршумлији, која је била значајно трговачко средиште, Челеби опажа чак три хана, од којих је један подигао Емир-султан.¹²⁰⁶ Први каравансарај подигнут је у Лесковцу пре 1536. године у оквиру вакуфа Мухијудина, Искендеровог сина и један је од објеката који су кључно утицали на даљу оријентализацију насеља.¹²⁰⁷

На „Италијанском плану Ниша“ из 1719. године видљива су два објекта ове врсте. Већи се налазио на левој обали реке, у оквиру данашњег парка код Официрског дома, док се други налазио на месту данашњег арсенала у тврђави. Како се хан, који су Нишлије најчешће називале Куршунлу због његовог оловног крова, налазио у близини Београдске капије, вероватно је то поменути други хан на „Италијанском плану Ниша“. Већи хан, који се налазио на левој обали Нишаве, саграђен је између 1715. и средине 1719. године, а у време настанка „Италијанског плана“ служио је као житница. У време када га је 1729. увакуфио нишки дефтердар Абдурахман-ефендија, хан је носио име свог градитеља, Муртеза-агин хан на Спахијском пазару. Овај хан имао је 32 одаје у приземљу и на спрату и стају. Дефтердар је на истом месту имао још један, мањи хан.¹²⁰⁸

Недуго након склапања Пожаревачког мира, на месту у близини данашњег трга Краља Александра и тадашње махале Прокупачке капије, Ибрахим-паша Багдалија подигао је хан, назван Паприка хан. Средином XVIII века је забележено да је у овом хану на спавању заклан један трговац робљем, који је у њему живео, а чије су одбегле слуга касније пронађене у Крушевцу. Због честих разрачунавања јамака на простору око овог хана, читав овај део града дуго је био озлоглашен.¹²⁰⁹ Један велики хан у Бањи код Ниша подигао је београдски мухафиз Јахја-паша Хатибзаде (1742 – 1746) и део његовог прихода наменио за одржавање његове џамије на Прокупачкој капији. Седам деценија касније, 1784. године, Франц Ксавер бележи 25 ханова у граду у које, по његовим речима, може бити смештено чак 25 хиљада коња. Две године касније Севијор Лусићан примећује 14 ханова, од којих су седам у власништву хришћана.¹²¹⁰

Ами Буе је око 1830. године користио услуге нишких ханова, за које каже да су бројни на централном градском базару. Он наводи да су они једносратни са више соба за путнике и њихове власнике назива Бугарима, верованто мислећи на градско хришћанско становништво. Он каже да је *у једном чак нашао једну или две столице; једино разочарење јесте што жене крчмара нису седеле у хановима*.¹²¹¹ У то време кроз Ниш је прошао и фламански лекар Жан Васт Деларојер, који због прљавштине и оронолости није могао да преспава у одређеном хану, те је од команданта града затражио бољи смештај.¹²¹²

¹²⁰³ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 61, 62.

¹²⁰⁴ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до софије 1459 – 1683*, 183; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 204.

¹²⁰⁵ Вјекослав Јелавић, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611*, 482.

¹²⁰⁶ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 307.

¹²⁰⁷ Драгана Амедоски, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, 143.

¹²⁰⁸ У Нишу је у ово време постојала снажна дубровачка колонија, а помиње се чак и један трговац из Шибеника; Борислав Андрејевић, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, 68; *Историја Ниша I*, 253, 258 (Р. Тричковић).

¹²⁰⁹ *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 3; *Историја Ниша I*, 227 (Р. Тричковић).

¹²¹⁰ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 222; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 85; *Историја Ниша I*, 258 (Р. Тричковић).

¹²¹¹ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 94.

¹²¹² Исто, 97.

4.5.3 Мензилхане

Један сламани кров позади подупрт једним каменим зидом, а напред са два стуба, испод њега стоји пар изгладнелих коња или мазги. Покривени простор је са три стране отворен. Поред се налази једна или више колиба у којима живе људи који чувају коње. Овим речима немачки оријенталиста и путописац Шпренгер описује једну поштанску постају на Цариградском друму у другој половини XIX века.¹²¹³

У Нишу, као значајној станици на Цариградском друму, постојала је мензилхана, курирска и поштанска постаја. Мензилхана у Нишу подигнута је највероватније већ шездесетих година XV века. Престављала је један већи простор, покривен сламнатим кровом и отворен са три стране, а поред кога су живели људи задужени за чување коња, који су служили за замену на путу.¹²¹⁴ Већ почетком XVI века изграђене су још две мензилхане, па је њихов број порастао на укупно три.¹²¹⁵ Поштанску станицу *број XIII* помиње немачки путописац Кристоф фон Наичиц 1631. године у Нишу.¹²¹⁶ У попису из 1710. године забележено је да су поједини становници махале Старе цамије били ослобођени пореза због службе у мензилхани, која се вероватно налазила управо у овој градској четврти. У истом попису наведена је махала Коланције, чији су становници такође били ослобођени од пореза, вероватно због службе не нишком мензилу. Они су вероватно израђивали колане за шест коња, колико је било у редовној служби на мензилу.¹²¹⁷

Поштанска служба у Османском царству наставила је да функционише на прилично истим основама све до XIX века. Тако је Феликс Каниц, путујући од Алексинца према Нишу, сусрео *поштанску групу*, која се састојала од *једног Татарина у турској ношњи* и два коња са кожним торбама у којима су ношена писма. Ову групу пратило је неколико заптија, а у несигурнијим временима им је додавано још војника са локалних караула. Познати путописац је још приметио да овакве поштанске групе на појединим станицама мењају коње *како се то још и данас чини у Персији*.¹²¹⁸ Зграда поште у Нишу крајем XIX века и даље се налазила у објекту подигнутом у османско време, за који Каниц каже да је постао готово неупотребљив.¹²¹⁹ У Врању је постојала *наглашено оријентална мезулана са својим трошним баракама*, која је недуго након 1878. године замењена савременом зградом поште и телеграфа.¹²²⁰

4.5.4 Мостови

У путописној грађи највише помињан и најбоље описан од свих мостова југоисточне Србије остао је мост у Нишу. Спајајући две обале реке, често набујале и дубоке Нишаве, мост је кроз све периоде историје представљао кључ и центар насељеног места које се око њега развијало. У османско време, поред главне градске цамије, ово је био најважнији државни објекат у граду. Осим што је спајао два дела нишког града, мост је био и део најважније саобраћајнице европског дела Османског царства – Цариградског друма. Практично све време постојања, најживља трговачко-занатска делатност одвијала се у његовој близини, што је случај и у данашње време.

Најстарији мост у Нишу налази се испред улаза у тврђаву. Сматра се да је на овом месту мост постојао још у време Римљана, а да су затим и наредни господари града Нишаву

¹²¹³ Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459 - 1683*, 48.

¹²¹⁴ Исто, 48 - 49.

¹²¹⁵ Борислав Андрејевић, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, 64.

¹²¹⁶ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 - 1877)*, 124.

¹²¹⁷ *Историја Ниша I*, 246 (Р. Тричковић).

¹²¹⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 136.

¹²¹⁹ Исто, 160.

¹²²⁰ Исто, 259.

премошћавали на овом месту.¹²²¹ Међутим, постоје индиције да је римски мост подигнут нешто узводније, код данашње фабрике Бенетон (бивши Нитекс), али је преовладало мишљење да је првобитни мост био на улазу у тврђаву. Османлије су затекле и прихватиле ову локацију, да би већ у XV веку овде подигли или обновили мост, који већ 1433. године помиње Брокијер.¹²²² За доградњу овог моста 1491. године издвојена су средства из прихода султанове кухиње.¹²²³ Леп мост на Нишави опазео је млетачки путописац Бенедето Рамберти пролазећи кроз Ниш фебруара 1534. године.¹²²⁴ Сви путописци XVI и XVII века наводе да је дрвени мост преко Нишаве широк, а да је река која протиче испод дубока и да често плави град, нарочито у време када се топи снег и падају обилне кише.¹²²⁵

Мост добија на значају од почетка XVI века, када се чаршија проширила на леву обалу реке и када мост није само део значајног друма, већ спаја и два дела града.¹²²⁶ Из овог разлога, градске власти налазиле су решења за његово редовно одржавање. Оправке моста тридесетих година XVI века вршио је Хаџи Хидир син Абдулахов, конвертит у првом колелу и становник махале Џамија. Због дужности коју је обављао, био је ослобођен од свих ванредних државних намета и терета. У исто време је и хришћанин Мартин, син Степана, био ослобођен харача, испенце, ушура и свих новчаних дажбина зато што је поправљао мост на Нишави. Међутим, већ у попису из 1564. године ових личности и занимања нема међу становницима Ниша.¹²²⁷

Пролазећи кроз Ниш 1550. године, Млечанин Катарин Зен, као један од најупечатљивијих делова града уочава набујалу реку и на њој *красан дрвени мост* који носе 22 стуба,¹²²⁸ за који Ханс Дерншвам¹²²⁹ и Јакоб Бецек¹²³⁰ потврђују да је грађен од дрвета. Лепи мост на Нишави уочава и Левин Рим 1583. године, као и Карло Рим 1570. године, који још каже да га је подсетио на многе битке које су се ту одиграле, нарочито у Првом крсташком рату.¹²³¹ Међутим, почетком XVII века, Лефевр запажа да је мост дугачак, али у лошем стању и примећује да је град често поплавлјиван.¹²³²

Тај стари, дрвени мост на Нишави био је подложен оштећењима, нарочито у време бујица и поплава. Крајем XVI века налазио се у таквом стању да је поправка била неодложна. Тај задатак добио је заим Мустафа, који је због тога био ослобођен похода на сафавидски Иран. Њему је поверена поправка моста и султан Муратове џамије у Нишу. Због великог броја пријава против Мустафе због насиља над народом и незавршавања поверених му радова, нишком кадији наложено је да испита ситуацију и утврди да ли су мост и џамија поправљени. Није познато како се ова истрага завршила, али је забележено да је Порта ангажовала различите стручњаке, који су затим окупили мајсторе и неимаре и да је камени мост саграђен између 1617. и 1619. године на иницијативу везира Мехмед-паше. Судаћи према издатим наредбама о градњи моста сазнаје се да је раја Пиротског кадилука од давнина радила на поправкама моста, док су кадије Крушевачког санџака биле у обавези да обезбеде неимаре и тесаре. О хитности поправки говори податак да је скопском назиру

¹²²¹ Александар Узелац, Бојана Радовановић, *Један опис Београда и југоисточне Европе у енглеској књижевности XV века*, Београдски историјски гласник III (2012), 255 – 265.

¹²²² *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, 99; Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127.

¹²²³ Александар Крстић, *Понишавље у XV веку*, 51.

¹²²⁴ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 78.

¹²²⁵ Драган Амедоски, Јована Шаљић, *Мост на Нишави у османско доба*, 146.

¹²²⁶ Исто.

¹²²⁷ *Историја Ниша I*, 116 (Д. Бојанић).

¹²²⁸ Petar Matković, *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. veka*, 242.

¹²²⁹ Милан Влајинац, *Из путописа Ханса Дерншвама*, 65 - 68.

¹²³⁰ Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, 86.

¹²³¹ *Историја Ниша I*, 184 (Т. Поповић); Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 54.

¹²³² Драгана Амедоски, Јована Шаљић, *Мост на Нишави у османско доба*, 147.

наређено да не продаје олово док се не намире потребе за изградњу моста у Нишу, а лесковачки кадија је требало да обезбеди гвожђе.¹²³³ На новом мосту је стајао натпис:

Хашими рече истину и то испаде хроностих овоме (мосту):

Мехмед-пашин мост у Нишу

На средини овог моста налазио се киоск за одмарање, а на крајевима моста по један мали хамам.¹²³⁴ Мост је од тада добио назив „Таш ћуприја“ (камени мост), а махала на левој обали Нишаве називана је Таш ћуприја мала. Када су Аустријанци 1689. године заузели Ниш били су задивљени лепотом каменог моста,¹²³⁵ због чега су у преводу записали читав текст уклесан на две плоче. На првој плочи налазио се прозни текст:

Везир Мехмед-паша¹²³⁶ пролазећи на управу у Будиму стигао је до ове реке и пошто је мост био потпуно уништен а он видећи тешкоћу путника да прећу воду, када се вратио на дужност кајмакама на честитој Порти, поче за божју љубав изградњу овог моста који је завршен 1028. Свако ко прође и моли се за његовог утемељивача, проћи ће мост лако. Нека тако буде до краја пророкове владавине.

На другу плочу били су уклесани стихови:

Добротом и великодушношћу Мехмед-паше

За љубав божју изгради се овај мост.

Мост постаде неупоредив и врло јак.

За пролаз богатих и сиромашних јутром и вечером.

Алах прихвати добар рад добротинитеља

И дао му је обилну заслугу.

О Хашиме! Направљен је стих у хронографу на овом мосту:

– У Нишу мост Мехмед-паше –¹²³⁷

Тек изграђени мост 1620. године приметио је Питер Манди, који га назива мостом Нишава и наводи да испод њега протиче истоимена река.¹²³⁸ Аутор најстаријег документа који се чува у Историјском архиву Ниш фасциниран је лепотом каменог моста преко Нишаве, за који наводи да је, уз велике издатке, 1617. године обновио Мехмед-паша.¹²³⁹ Мање од две деценије касније, мост на Нишави описао је Кристоф фон Наичиц. Он наводи да се ради о каменом мосту са дрвеним парапетима и да је изграђен по наређењу будимског паше.¹²⁴⁰ Венецијански државник и дипломата Ђовани Морозини пролазио је кроз Ниш 1675.

¹²³³ Историјски архив Ниш – VARIA 1, *Предаја кључева града Ниша генералу Филипију*; Драгана Амедоски, Јована Шаљић, *Мост на Нишави у османско доба*, 147 – 151; Миљана Ђорђевић, *Најстарији документ нишког Историјског архива: бакорез о предаји града Ниша Аустријанцима 1737. године*, 205.

¹²³⁴ Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 64.

¹²³⁵ *Историја Ниша I*, 199 (Р. Тричковић).

¹²³⁶ Готово је немогуће одредити идентитет неимара моста само на основу његовог имена. Међутим, највероватније се ради о Ђурђијанцу Мехмед-паши, који је био будимски беглербег. Он је доживео дубоку старост и три пута је био кајмакам великог везира између 1609. и 1622. године, а неколико пута и велики везир. У то исто време будимски беглербег био је Софу Мехмед-паша, који је такође био кајмакам великог везира почетком 1618. године, а касније велики везир, због чега је тешко разликовати ова два великодостојника; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 153.

¹²³⁷ Забележене су и друге верзије текста уклесаног у плочама на мосту. Међутим, сви извори се слажу око године градње, имена неимара и у томе да су постојале две плоче; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 100.

¹²³⁸ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 79.

¹²³⁹ ИАН – VARIA 1, *Предаја кључева града Ниша генералу Филипију*; Душан Андрејевић, *Нишка тврђава 1737 – Најстарији документ Историјског архива Ниш сведок историјског догађаја*, 112.

¹²⁴⁰ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 124.

године и том приликом је забележио да је мост на Нишави *врло велелепан и има пет лукова*.¹²⁴¹ Камени мост на Нишави забележио је и италијански путописац Ђовани Бенаља 1682. године, приликом проласка кроз град.¹²⁴² Крајем XVII века, поправке и одржавање моста на Нишави извршавали су мештани села Бренице, због чега су плаћали умањене порезе, а четири деценије касније у Бању поред Ниша насељене су три породице, којима је додељена валијска бујурулдија о опраштању државних намета по основу обавезе одржавања моста у Нишу. Сачуван је ферман, односно заповест султана Сулејмана II од 23. јуна 1691. да мост у Нишу буде поправљен.¹²⁴³ Ово сведочи пре свега о значају Ниша, као стратешког града на раскрсници путева који повезују балканске провинције Османског царства.

Мађарски дипломата Јанош Папаи је почетком XVIII века у Нишу видео *мост још из грчких времена чији је горњи део од дрвета, док су му стубови од тесаног камена*.¹²⁴⁴ Француски путописац Обри де ла Мотреј у Нишу је 1712. године прешао преко каменог моста на Нишави.¹²⁴⁵ Упркос томе што је мост на Нишави током већег дела XVIII века заправо био сачињен од дрвета, он је и даље називан Таш-ћуприја, односно камени мост. Прилаз мосту био је обезбеђен грудобраном, који се 1718. године помиње као Нова цебехане-табија. Унутар овог утврђења налазио се један део пута до Хизир-бегове џамије на раскршћу, на истоку му је била коњска пијаца – Ат-пазар, док су му стари хамам и воденица били на западу.¹²⁴⁶

Крајем 1753. године, у оквиру инспекција стања нишке тврђаве, београдски бина-емин Хаџи Мустафа утврдио је да је мост на Стамбол-капији пун рупа и да му је потрбна хитна поправка. Није познато да ли је мост у ово време заиста поправљан, али су одређени радови на тврђави и око ње наредних година свакако вршени. Мост се и две деценије касније налазио у лошем стању и била му је потребна хитна поправка, како је 1776. године утврдио мухафиз Београда Сејид Хасан-паша. Након тога, поправка је поверена београдском дефтердару Хусни Јусуфу. Мост на Нишави изгорео је 1791. године, а тешка финансијска ситуација у царству одлагала је озбиљну реконструкцију наредних неколико година.¹²⁴⁷

Према процени аустријског обавештајца Франца Ксавера Покорног из 1784. године мост на Нишави дугачак је 80 и широк 12 корака, изграђен је од јаког храстовог дрвета и има ограду са обе стране. Севијор Лусињан две године касније наводи да се мост може подизати и да је на том месту Нишава широка око 16 јарди и веома брза.¹²⁴⁸ Француски барон, дипломата и политичар Луј Феликс – Огуст Божур, бележећи главне путне правце на Балкану на самом крају XVIII века забележио је да је камени мост у Нишу дуг 100 *тоаза*.¹²⁴⁹ У годинама непосредно пре ослобођења од османске власти, подупрта носећим стубовима моста и дрвеном платформом на самој Нишави, стајала је кафана „Бејкос“. То је време када је дрвени мост био покривен и толико оронуо да су се путописци коју су га прелазили плашили да не упадну у Нишаву.¹²⁵⁰

У време ослобођења Ниша од османске власти мост је био дугачак 65 метара и широк две коловозне и две пешачке траке, док су га подупирала два брежна и три јака камена стуба у води. Леви брежни стуб био је широк готово 28 метара и деловао је као продужетак моста,

¹²⁴¹ Михајло Палигорић, *Економско-културна историја Ниша*, 6.

¹²⁴² Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 146.

¹²⁴³ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687 – 1739*, 358; *Историја Ниша I*, 203 (Р. Тричковић); Ениса Аломеровић-Хубанић, *Срби и Србија у османским документима: 15 – 19. век*, 35.

¹²⁴⁴ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 158.

¹²⁴⁵ Исто, 159.

¹²⁴⁶ *Историја Ниша I*, 256 (Р. Тричковић).

¹²⁴⁷ Исто, 250, 251.

¹²⁴⁸ Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 85 – 87; Zdenko Levental, *Britanski putnici u nasim krajevima od sredine XV do pocetka XIX veka*, 222.

¹²⁴⁹ Милан Ранђеловић, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, 192.

¹²⁵⁰ *Нишки лексикон*, 36; Vidosav Petrović, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, 113; Милорад Јовановић, *Димитрије Ц. Ђорђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, 113.

док су стубови у води били широки између седам и осам метара. Ослободилац Ниша, Милан Обреновић обновио је и осигурао мост. Том приликом уклоњени су кафаница, стражарске куће и дућани који су се на њему налазили, али су сачуване постојеће мермерне плоче на којима је додат натпис: *Подигао Везир Мехмед-паша командант будимски 1028-1619. Обновљен под владом Књаза српског Милана М. Обреновића IV по освојењу Ниша 28 Декембра 1877.*¹²⁵¹

Лепих мостова било је и у Врању, а Каниц каже да су то једини објекти из османског времена поштеђени разарања. Он наводи шест камених и два дрвена, од којих је један саградио Хаџи Хусеин-паша, а два његова жена Емина.¹²⁵² Ипак, најпознатији мост у Врању је Бели мост, за који се обично сматра да је подигнут од стране Ајше Хатун, кћери *роба вечног*, док поједини аутори сматрају да је првобитни мост подигнут још у XVI веку од стране Ајни шах Хатун, кћерке Ахмед-аге.¹²⁵³

¹²⁵¹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, 100, 101; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 162.

¹²⁵² Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво II*, 259.

¹²⁵³ Aleksandar Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, 20, 22.

5 Закључак

Анализирајући путописну књижевност о југоисточној Србији насталу у распону од готово четири и по века долазимо до закључка да је исламско-оријентална култура континуирано вршила снажан утицај на менталитет, обичаје, свакодневни живот, духовно и материјално стваралаштво, заправо целокупну културу овог краја, како је она раније дефинисана. Упркос томе што исламизација у југоисточној Србији није имала онај обим као у неким другим деловима наше земље, овај процес је одлучујуће утицао на трансформацију насеља од балканско-хришћанских ка исламско-оријенталним. Прихватањем вере, градско становништво прихватало је и културне обрасце, стил живота, цивилизацијске тековине и политичку идеологију коју ислам са собом носи. Наведено се читовало у језику, књижевности, музици, архитектури, унутрашњем уређењу стамбеног простора, начину одевања и у другим видовима материјалне и духовне културе.

Интересовање путника који су пролазили кроз наше крајеве углавном је било усмерено на Цариград, док им је југоисточна Србија представљала успутну станицу ка коначном циљу или на повратку у матичне земље. У том смислу, ретко који од путописаца у ранијем периоду је остављао садржајније и обимније записе о градовима, осим када су у питању стратешки подаци, доживљаји значајни за путовање и сама организација путовања, егзотични објекти, предели, појаве и слично. Поменута група путописаца припадала је западно-хришћанском цивилизацијском кругу и на пут су најчешће упућивани из војно-обавештајних разлога. Колико је претходно наведена чињеница обесхрабрујућа, с обзиром да наведено не упућује на садржаје који се дотичу процеса исламизације, оријентализације и акултурације, са друге стране се показало као позитивно у смислу објективности њихових записа. Наиме, искусни дипломате, њихови пратиоци, обавештајци, бирократе и други службеници нису имали интерес да износе својим налогодавцима нетачне податке. Ипак, непознавање географије и локалног језика, предрасуде и уопште додир са непознатим утицали са у одређеној мери на изнете податке.

Међу бројним путописцима, који су пролазили кроз југоисточну Србију са дипломатско-обавештајном мисијом, издвајају се они који су у својим списима бележили податке значајне за посматрање процеса исламизације, оријентализације и акултурације. Бенедето Рамберти први пише о женском одевању и погребним обичајима, док Жан Шено и Жак Гасо практично преписују податке које је он изнео. По ширини образовања и значају записа издвојио се аустријски дипломата, пореклом из шибенске племићке породице, Антун Вранчић. У оквиру његових мисија, податке о нашим крајевима оставили су и Ожер Гислен де Бузбек, фламански хуманиста и природњак и италијански племић Марк Антонио Пигафета, у чијем се делу нарочито осећа утицај искусног Вранчића. Јакоб Бецек у свом штуром извештају међу првима помиње ноћење у каравансарају. Неколико кратких, али значајних података доноси и анонимни пратилац аустријског дипломате Карла Рима. Слично Шеноу и Гасоу, од Рамбертија записе преузима и Пјер Лескалопје, али их обогаћује неким сопственим утисцима. Велика заинтересованост земаља западне и централне Европе за прилике у Османском царству утицала је на наставак појачане обавештајне делатност о чему сведочи велики број дипломатских мисија. Ти дипломатски представници остављају углавном штуре, али значајне податке на свом путу ка Цариграду, а издвајају се Паоло Контарини, Андрија Волф, Левин Рим, Мелхиор Безолт, Лефевр, Адам Венер, Вратислав од Митровице и Фридрих Зајдел. За посматрање културолошких процеса посебно је значајно дело пруског лекара и апотекара Рајнолда Лубенауа и члана једне енглеске мисије на путу за Цариград Фокса, који кроз југоисточну Србију пролазе у кратком размаку на измаку XVI века. Значајне податке доноси још један Енглез, пратилац амбасадора Едварда Бартона, Томас Гловер. Нешто опширније податке о приликама у југоисточној Србији у трећој деценији XVII века пружа нам анонимни пратилац француског посланства на челу са

бароном Лујем де Ејом. После неколико деценија релативно слабијег обавештајног интересовања за прилике у Османском царству путевима југоисточне Србије пролазе тројица дипломата који доносе право богатство података значајних за изучавање културолошких прилика. То су били Немац Конрад Јаков Хилдебрант и Французи Мишел Кикле и Анри Пуле. За њима следе Џон Бурбури, пратилац енглеског племића Хенрија Хаурда на путу за Цариград и Јакота Јаков Гјонорић Палмотић, дубровачки песник и дипломата, који је карактеристичан по томе што своја запажања износи у стиху. Крај XVII века обележиће већи број путописа насталих услед ратних дејстава на ширем простору Балканског полуострва. Иако не превише опширни, за посматране процеса од важности су били Италијани, тумач венецијанског баила Антонио Бенети и секретар и пратилац аустријског посланика на мисији у Цариграду Ђовани Бенаља. За наше истраживање од значаја су била запажања Обрија де ла Мотреја, француског путописца, пратиоца шведског краља Карла XII. На овом месту је важно нагласити улогу секретара и пратиоца генерала Дамјана Хуга фон Виромнта, Гералда Корнелијуса фон дер Дриша за наше истраживање. У опширном запису о приликама након ратних похода, он доноси велики број података, који су нам омогућили да употпунимо културолошку слику југоисточне Србије на почетку XVIII века. Са мање података, али веома значајних за тему, пише и Самуел фон Шметау, пруски племић, генерал и војни картограф. Ратни походи биће повод да се обавештајна делатност појача и у последњим деценијама XVIII века, када ће кроз пределе југоисточне Србије проћи Фрањо Михановић, војни топограф замаскиран као трговац и каплар Варнава Росић и француски барон Луј Феликс – Огуст Божур. Још један обавештајцац, који средином XIX века путује кроз југоисточну Србију био је Британац Едмунд Спенсер. Обавештајне податке у нашим крајевима прикупљао је правник и филолог, пруски конзул у Грчкој, Јохан Георг Хан.

Западни путописци нису били искључиво дипломате и обавештајци. Једну њихову важну подгрупу чинили су свештеници, припадници трговачких компанија и племићи жељни авантуре и путовања. Њихово казивање се разликује од уобичајеног набрајања војно значајних података и садржи нарочито битне податке за праћење културолошких процеса југоистока Србије у времену владавине Османског царства. У овој групи се превасходно издваја Ханс Дерншвам, трговачки агент у пратњи Антуна Вранчића, који је на опасно путовање средином XVI века пошао из првенствено комерцијалних разлога. Седам деценија касније енглески трговац Питер Манди пише о својим доживљајима на пропутовању југоисточном Србијом. На верским мисијама кроз наше крајеве у кратком распону пред крај XVI века прошла су два протестантска свештеника, Стефан Герлах и Саломон Швајгер. Као духовник једне трговачке мисије у Цариграду, кроз југоисточну Србију пролази у другој половини XVII века и Ханс Хонце. Нешто раније, енглески племић, заљубљеник у уметност и Османско царство, Хенри Блант доноси неколико занимљивих епизода са свог путовања на Исток. У ову групу путописаца може се сврстати и плаћеник, а касније и османски заробљеник Кристијан фон Валсдорф. Истакнута представница западних путописаца који не припадају обавештајним круговима, значајна за наше истраживање, била је Мери Воргли Монтагју. Њен сународник, трговац и путописац, Севијор Лусињан доноси податке од изузетне важности за формирање културолошког мозаика југоисточне Србије на крају XVIII века.

Другу велику групу путописаца чине дипломате, секретари, трговци и други путници из Кнежевине и Краљевине Србије, односно личности које су долазиле у пределе југоисточне Србије у деценијама које су претходиле одласку Османлија или након ове историјске прекретнице. Код њих постоји нескривени романтичарски занос и саосећање са сународницима који живе у Османском царству, а касније одушевљење националним ослобођењем. Упркос оваквом приступу, њихова фасцинација архитектуром, појавама, обичајима и менталитетом Оријента је од прворазредног значаја за проучавање културолошких процеса. Овде је важно издвојити политичара, либералског првака и каснијег министра Стевчу Михаиловића, чији путопис доноси право богатство културолошких

података који су били значајни за наше истраживање. За њиме следе записи Милана Трајковића, учесника борби 1876 – 1878, Београђанина и патриоте и Милорада Поповића Шапчанина, књижевника у пратњи министра просвете. Посебно место припада Милану Ђ. Милићевићу и Стојану Новаковићу, чија су нам дела у великој мери омогућила да реконструишемо културолошку слику југоистока Србије у последњим деценијама османске и у првим деценијама српске власти. Овде је изузетно значајно напоменути и допринос Феликса Каница, археолога, етнолога и илустратора, који је у више наврата током друге половине XIX века боравио на простору југоисточне Србије. Његова дела била су од немерљиве важности за обраду теме.

У време када код представника кнежевине Србије влада повећано интересовање за крајеве југоисточне Србије, кроз ове пределе пролази неколико западних путописаца забринutih за судбину хришћана у Османском царству, који такође у великој мери подржавају национално ослобађање балканских народа. Заједничко за ове путописце је да највише пажње придају односу муслимана и хришћана и потенцирају улогу Ћеле Куле, као симбола страдања и борбе за слободу. У томе, првенство има чувени Ламартин, а затим и Ами Буе и Ламартинов пратилац Жан Васт Деларојер. О Ћеле Кули су писали и Британци Александар Вилијам Кинглејк, Џорџ Томас Кепл и његов неименовани пратилац. У то време о југоисточној Србији пише и британски сликар француског порекла Франсис Ерве, као и Бартоломео Силвестер Куниберт, лекар, дипломата и историчар. Тешке последице Нишке буне истраживао је француски путописац и економиста Жером-Адолф Бланки. Неколико западних путника боравиће у југоисточној Србији у време српско-турских ратова у оквиру различитих лекарских мисија. Међу њима смо издвојили британског лекар Армана Леслија, Винсента Хантера, поручника и члана Британског националног друштва за помоћ болеснима и Аустралијског хирурга Чарлса Снодграса Рајана.

Најмањи број путописа, али садржајно веома значајних доносе „домаћи“ путописци османског порекла. Њихов записи су од значаја за формирање одређене имаголошке слике доживљаја сопствене културе. Ту се издвајају османски историчар и географ Хаци Калфа и високо образовани османски путописац Евлија Челеби. Обојица пишу врло сажето, готово таксативно, набрајајући податке које сматрају значајним за насеља о којима пишу. Међу овим подацима издвојило се право богатство за изучавање процеса оријентализације и акултурације. Упркос томе што не припада корпусу путописаца, за истраживање теме од великог значаја су нам били записи заповедника Нишког пашалука од 1861. до 1864. године, Ахмет Хафис Шефик Мидхат-паше.

Поједини руски и јерменски путописци сачињавају најмању, али такође занимљиву групу, зато што доносе слику југоистока Србије из угла православних и источно хришћанских деноминација унутар и изван Османског царства. Овде је значајно издвојити цариградског Јерменина Ованеса Товмацијана, који је прво био монах у Венецији, а касније трговац, као и историчара, географа и филолога Гукаса Инцицијана, такође истакнутог цариградског Јерменина. Изузетно значајне податке о југоисточној Србији за истраживање теме пружио нам је руски књижевник, геолог и дипломата Јегор Петровић Ковалевски, који у свом раду исправља поједине грешке Бланкија и Буеа, као и Ђорђе Ивановић Бобриков, генералштабни пуковник у руској војсци.

Истраживање процеса исламизације, оријентализације и акултурације не би било потпуно да у обраду теме нису укључена дела Јелене Јов. Димитријевић. Њена сазнања, настала на основу могућности и способности да сагледа најинтимнији кутак живота османског југоистока Србије, а који није био доступан ни једном од ранијих путописаца на тако отворен начин, омогућила су нам да тему заокружимо и употпунимо кроз обраду најширег спектра културног деловања исламско-оријенталне културе на насеља југоисточне Србије.

Укрштањем и провером података из путописне књижевности са изворима друге врсте, какви су дефтери, сицили и архивска грађа, долазимо до закључка да је током више од четири и по века готово непрекидне владавине Османског царства над југоисточном Србијом дошло до снажног процеса акултурације исламско-оријенталне и старобалканске патријархалне културе. Овај утицај био је јачи у оним деловима области где је исламизација становништва била јача и насељавање муслимана из других крајева царства интензивније. Последње поменути процеси захватили су стратешке тачке југоисточне Србије, раскрснице путева, најплодније крајеве и места од одбрамбеног или офанзивног значаја. У складу са тим, јасно је да је оријентализација и акултурација била најјача у плодним долинама Јужне Мораве, Нишаве и Топлице и њиховим највећим центрима Нишу, Пироту, Прокупљу, Куршумлији, Лесковцу и Врању. Након ратова 1878. године са створеном оријенталном културом, као и јужнословенско патријархалном очуваном код хришћана, сударила су се централноевропски грађански утицаји, формирајући савремени културолошки мозаик југоистока Србије.

Потребно је нагласити да се прихватањем исламске вере домаћи човек, становник југоисточне Србије, није одрицао своје прошлости, није рушио своју кућу, спаљивао своје покућство. Напротив, он је остајао свој и чак је чест случај био да су у једном дому живели припадници исте породице у старој вери и они који су тек недавно прешли на ислам. Нови муслимани постепено су, под утицајем других припадника исламске вере, усвајали обрасце понашања, естетске узорне и свој живот прилагођавали новим тековинама, али су истовремено те тековине прилагођавали себи. Прелазак на ислам само је отпочео вишевековно прожимање затечених домаћих културних тековина са исламско-оријенталним традицијама.

Подела становништва на муслимане и немуслимане створила је током времена практично два одвојена друштва која су се ретко сусретала, осим у случају нужде и потребе. На територији данашње централне Србије, ова подела се огледала у томе да муслимана скоро и није било на селу, док је хришћана било веома мало у градским срединама. Генерално гледано, тако је било на југоистоке Србије, мада је градска хришћанска заједница увек постојала и опстајала упркос свим изазовима, док је муслимана у селима било, али у занемарљивом броју.

На простору југоисточне Србије очуван је несразмерно мали број објеката из Османског периода у односу на значај те епохе и културолошки утицај који је она извршила на ову област. Упркос томе што објекти из тог времена могу бити подсетник на тешко историјско раздобље, ово је период који је у великој мери утицао на формирање културног идентитета нашег народа.

За четири и по века османске управе, изузевши културолошки готово безначајне периоде аустријске владавине, југоисточна Србија је различитим интензитетом била под утицајем једног страног елемента пристиглог са истока, што је морало довести до тога да тај елемент постане практично домаћи. Како је читава ова област од Турака узета ратом, све што је макар и подсећало на претходну омражену власт брисано је жестином топова који су децембра 1877. године грмели око Виника и Горице, Грделице и Крстиловице, Радан планине, Сарлаха и Ветернице. То је довело до појаве да многи значајни и корисни објекти претходних епоха, без претходне стручне процене, нестану пред незграпним корацима модернизације. Поред тога, бројни добри обичаји занемаривали су се и затирали, уступајући место често помодним елементима. Можда би погрешно било судити поступцима становника југоисточне Србије на прелазу из XIX у XX век, када је велики број објеката немерљиво великог историјског и културног значаја препуштен зубу времена или свесно срушен, без узимања у обзир духа времена у коме су се поменути процеси одвијали. Османски централни Балкан, а у њему и оријентални градови српског југоистока, нестајао је убрзано, мање због зле намере или верске нетолеранције, а више као последица општег

ослободилачког заноса и пренаглашене жеље за модернизацијом и сустизањем раније ослобођених делова отаџбине.

Са завршетком османске владавине над југоисточном Србијом дошло је до процеса пресађивања европског обрасца градова, хришћанског и тада модерног у урбанистичко-архитектонском смислу. То је за последицу имало брисање оријентално-исламских одлика насеља које су се вековима развијале на овом простору. Ово је често значило непланско уклањање свих трагова османске управе, чиме се често губила непроцењива културна баштина. О овом процесу као добри примери могу да послуже предлог Живана Живановића да нишка тврђава буде срушена и један од међуратних генералних урбанистичких планова Ниша, којим је било предвиђено рушење знамените Стамбол капије и већег дела зидина тврђаве, која је данас један од основних симбола Ниша. Пуком срећом, у склопу несрећних историјских околности, овај урбанистички план није спроведен у дело.

Обим материјалног развитка оријенталне вароши најприближније одражава развитак исламске архитектуре, што је у Османском царству било мерило развоја градских насеља. У том смислу је на основу броја изграђених џамија могуће судити о величини насеља, док је по обиму чаршије могуће донети закључке о дOMETИМА занатске и уопште, привредне делатности. Покривена чаршија, варошке махале, стамбени објекти оријентално-балканског типа, оријентални занати, дућани као носиоци трговине, каравански саобраћај и менталитет варошког становништва давали су старим варошима југоистока карактеристичан оријентални изглед још дуго времена након повлачења Османлија са већег дела Балкана. Међутим, поједини елементи оријенталне културе опстају и данас на читавом овом простору, као подсетник на прохујала времена доминације полумесеца над југоисточном Србијом.

6 Речник мање познатих термина

Ага – великаш, земљопоседник, газда

Адет – обичај, навика

Ајет – стих из Курана

Акча – ситни турски сребрни новац

Аспра – видети *акча*

Баило – дипломатски представник Млетачке република

Берат – документ, односно акт који је издавао султан различитим функционерима поводом ступања на положај

Вилајет – административна јединица у Османском царству, пашалук

Девширма – данак у крви, прикупљање мушке деце из крајева насељеним хришћанима у Османском царству са циљем попуњавања редова јаничара и административних управника.

Диванхана – карактеристична врста дневне собе за пријем гостију оријенталног типа

Долап – примитивна дрвена пумпа за наводњавање коју покреће коњ

Бумрук – царина

Ејалет – највећа управно-административна јединица у Османском царству

Еспап – роба

Заптија – стражар, редар који одржава мир

Зеамет – *тимар* са којег се приходује од 20 до 100 хиљада *акчи*

Ибадет – у најширем смислу представља покорност Алаху до крајњих граница и уз максималну љубав, односно сва дела која се изговарају и чине, а иду у славу Бога. У ужем смислу може представљати богослужење

Ибрик – бакарна посуда сужена при врху у којој се служила кафа или вода

Испенџа – порез на земљиште који је плаћало немуслиманско становништво

Јашимака – турска врста вела или мараме које носе жене за покривање свог лица у јавности

Кадија – судија

Калфа – помоћник мајстора у занатској радњи

Канарија – канаринац

Кибла - посебна тачка према којој се муслимани окрећу у време молитве усмерена у правцу *Ћабе* у Меки

Курејш – арапско племе коме је припадао пророк Мухамед

Михраб – ниша у зиду џамије усмерена у правцу *кибле*, односно *Ћабе/Кабе*

Мошеја – џамија

Муалим – учитељ у мектебу

Муафијет – ослобађање одређене категорије становништва од пореских и других обавеза према држави

Мудерис – професор

Муид – помоћник професора

Мујезин – појац у џамији

Мусаф – полица за држање Курана

Муселим – управник

Мутесариф – управник града, гувернер области

Муфтија – представник верске власти и правосудни тумач шеријата, признат због своје честитости, верског и правног знања

Мухафиз – заповедник тврђаве, утврђеног места

Мухафиз – командант тврђаве или неког већег утврђеног места

Мухаџир – избеглица, обично у значењу муслиманских избеглица које су напуштале крајеве из којих се повлачило Османско царство

Накибул-ешраф – званичник надлежан да прати постојање и бележи припаднике племена Курејш, односно потомке пророка Мухамеда, који су се називали *сејиди* и *шерифи*

Народи књиге – термин који се у Курану користи за припаднике абрахамских религија старијих од ислама

Нахија – административно-управна јединица у Османском царству

Низам – регуларна војска Османског царства

Нохут – леблебије

Садразам – велики везир

Санџак – административно-управна јединица у Османском царству коју чине неколико *нахија*

Сарај – вила, раскошна кућа

Сахан – посуда од лима или бакра на којој се доноси јело које се послужује

Себиљ - мали, али често веома архитектонски вредни споменици. То су павиљони грађени на месту са живом водом, чија је унутрашњост била окружена прозорима. Испред прозора налазили су се тасови везани ланцима, из којих се пила вода бесплатно

Сејид – Припадник племена Курејш, потомак пророка Мухамеда, конкретно његовог унука Хусејина

Сераскер – главнокомандујући војног похода

Серхат – војна крајна на границама Османског царства

Сећија – широка клупа поред зида покривена ћилимом, на којој се лежало или седело

Сиџада – молитвена простирка код муслимана

Софти – полазници медресе

Спахија – припадници тешке коњице Османског царства који су се издржавале од прихода са *тимара* које им је додељивао султан збор учешћа у војној служби

Сургун – изгнанство, прогон

Сургунџија – курир или гласник, помиње се и као пратилац деце прикупљене приликом *девширме*

Табија – утврђење, фортификација

Табут – сандук или носила на којима се муслиман преноси до гробља

Тарикат – школа или дервишки ред, односно концепт мистичног учења и духовних пракси на путу ка спознаји коначне истине

Тенешир – обред купања покојника или сама дрвени сто на коме се покојник купа пре спуштања на табут и сахране

Тимар – Замљишни посед који је султан додељивао *спахијама* за издржавање и учешће у војним походима

Ћаба - централно светилиште ислама, грађевина у облику коцке. Данас се налази у средини велике џамије у Меки. Каба је за муслимане центар света

Ћерамида – врста црепа

Ћехаја – помоћник или заменик османских војних и управних функционера

Ушур – десетак, основна пореска обавеза у натури коју је раја давала спахији

Ферман – документ који је издавао и потписивао владар у појединим земљама Блиског и Средњег истока

Ханума – удата муслиманка, жена, госпођа

Харач – лични порез, главарина. Наплаћиван од сваке мушке немуслиманске главе, чиме је појединац обезбеђивао право на личну имовину и сигурност и чиме се ослобађао од војне обавезе у исламским државама. Право на плаћање харача имали су само припадници *народа књиге*

Хас – *тимар* који доноси приход већи од 100 хиљада *акчи*

Хатихумајун – едикт о царској реформи из 1856. године којим су изједначена права муслимана и хришћана у Османском царству

Хатишериф – највиши османски државни декрет, султанова ручно потписана наредба која мора бити извршена моментално

Хоџа – муслиманско свештено лице које може обављати одређене верске службе и обреде

Чауш – у основном значењу гласник, а најчешће је преносио и извршавао наредбе централне власти у провинцијама

Чибук – врста луле, наргиле

Чивлак – видети *чифлик*

Чифлик - пољопривредно добро, имање

Чорбаџија – угледни домаћин, трговац, газда

Џемат – основна и најмања организациона јединица припадника исламске вероисповести, кроз који муслимани остварују основна верска права и обавезе. Обавезно га сачињава најмање 100 домаћинстава

Џизија – видети *харач*

Шејх ул-ислам – врховни муфтија у Османском царству

Шериф – припадник племена Курејш, потомак пророка Мухамеда, конкретно његовог унука Хасана

7 Списак коришћених извора

7.1 Необјављени извори

1. Историјски архив Ниш

1.1. Фонд средско вакуфско-меарифско поверенство Ниш

1.1.1. Књиге

1.1.1.1. Записници

1.1.1.2. Деловодни протоколи

1.1.1.3. Стални бирачки списак

1.1.1.4. Финансијске књиге

1.1.1.5. Инвентар

1.1.2. Списи

1.2. Variae

7.2 Објављени извори

1. Аломеровић-Хубанић, Ениса, *Срби и Србија у османским документима: 15 – 19. век*, Београд 2018.
2. Андрејевић, Борислав, *Извори из 19. века о Нишу у доба Турака и у првим годинама после ослобођења*, Нишки зборник 5 (1978), 16 – 56.
3. Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.
4. Војанић, Душанка, *Turski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974.
5. Васић, Милан, Зиројевић, Олга, Стојановски, Александар, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ 7 (1992), 97-148.
6. Велкова, Сашка, Панајотовић, Мила, *Путописци о Пироту и пиротском крају*, Пирот 2012.
7. *Византијски извори за историју народа Југославије III*, Београд 1966 (приредили – Г. Острогорски и Ф. Баришић).
8. Влајинац, Милан, *Из путописа Ханса Дерншвама*, Братство XXI (1927).
9. Димитријевић, Јелена Ј, *Писма из Ниша о харемима. Ђул-Марикина прикажња*, Ниш, 2003.
10. Димитријевић, Јелена Јов, *Писма из Ниша – о харемима*, Београд 1897.
11. Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1967.
12. Елезовић, Глигор, *Турски споменици*, књ. I, св. 1, СКА Београд 1940.
13. Живановић, Живан, *Мемоари Стефана Стевче Михајловића*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа XVII (1928), Београд 1928.
14. Живановић, Живан, *Ниш и нишке знаменитости*, Ниш 2004.
15. Историјски архив Ниш – VARIA 1, *Предаја кључева града Ниша генералу Филипију*.
16. Ibrahim Alajbegović Pečevića, *Historija 1520 – 1576*, књига 1, Sarajevo 2000.
17. Ивановић Бобриков, Ђорђе, *У Србији. Из успомена о рату 1877 – 1878*, Београд 1892.
18. Jaketa Palmotić Gjonović, *Dubrovnik ponovljen i Didone*, Dubrovnik 1878.
19. Јелавић, Вјекослав, *Доживљају Француза Rouillet-a на путу кроз Дубровник и Босну (1658. године)*, Гласник Земаљског музеја XX (1908), 23 – 76.
20. Јелавић, Вјекослав, *Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из 1611*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XIX (1907), 471 – 482.
21. Јовановић, Милорад, *Димитрије Ц. Ђорђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, Пешчаник 12 (2005), 109 – 117.
22. Книћанин С, Андра, *Ратни дневник књига друга - Други рат 1877 - 1878.*, Београд 1880.
23. Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност 11, Београд 1989 (превод Л. Мирковић).
24. Levental, Zdenko, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac 1989.
25. *Kur'an sa prijevodom Besima Korkuta*, Sarajevo 2001.

26. Манојловић, Петар, *Ослобођење Ниша*, Београд 1903.
27. Марјановић – Душанић, Смиља, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, Стари српски архив књ. 4 (2005), 69 – 85.
28. Matković, Petar, *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. veka*, Starine JAZU X (1878), 201 – 256.
29. Matković, Petar, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka - Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine*, Rad JAZU C (1890), 5 - 168.
30. Matković, Petar, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka – Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1585. i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, Rad JAZU CXXX (1897), 86 – 181.
31. Matković, Petar, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, Rad JAZU LXXI (1884), 1 - 60.
32. Matković, Petar, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, Rad JAZU XLIX (1879), 103 – 164.
33. Matković, Petar, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka*, Rad JAZU LXXXIV (1887), 43 – 99.
34. Matković, Petar, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI. veka - Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstva u Carigrad- osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580.*, Rad JAZU XLIII (1895), 1 – 102.
35. Милићевић, Милан Ђ, *Краљевина Србија: Нови крајеви*, Београд 1884.
36. Милићевић, Милан Ђ, *Путничка писма из Ниша 1882. године*, Ниш 2009.
37. Миљковић, Ема, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, Пешчаник 1 (2003), 193 – 204.
38. Petrović, Vidosav, *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, Niš 2000.
39. Ранђеловић, Милан, *Записи о Нишу (269 – 1877)*, Ниш 2013.
40. Самарцић, Радован, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, Београд 1961.
41. *Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937*, Извештај одбора за подизање споменика, Ниш 1937.
42. Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност 3, Београд 1988 (превод Љ. Јухас – Георгиевска, Л. Мирковић, М. Башић).
43. Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886 – 1905*, Београд 1906.
44. Стојановић, Љубомир, *Старе српски записи и натписи I*, Београд 1982.
45. *Устав Исламске верске заједнице Краљевине Југославије*, Београд 1930.
46. Henry Blount, *A Voyage into the Levant*, London 1636.

8 Списак коришћене литературе

8.1 Лексикони

1. Vožović, Ratko, *Leksikon kulturologije*, Beograd 2006.
2. *Енциклопедија Ниша – Историја*, Ниш 1995.
3. *Енциклопедија Ниша – Природа, простор, становништво*, Ниш 1995.
4. *Нишки лексикон*, Београд 2011
5. Smailagić, Nerkez, *Leksikon islama*, Sarajevo 1990.
6. Popović, Tanja, *Rečnik književnih termina*, Beograd 2010.
7. *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd 1986.

8.2 Монографије

1. Амедоски, Драгана, Петровић, Владета, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV - XVI век)*, Историјски институт Београд, Посебна издања 71 (2018).
2. Андрејевић, Андреј, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији*, Београд 1984.
3. Андрејевић, Борислав, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, Ниш 1996.
4. Aščerić – Todd, Ines, *Dervishes and Islam in Bosnia (Sufi dimensions to the Formation of Bosnian Muslim Society)*, Leiden – Boston 2015.
5. Bauman, Zigmunt, *Fluidni život*, Novi Sad 2009.
6. Božić, Ivan, Ćirković, Sima, Ekmečić, Milorad, Dedijer, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Београд 1972.
7. Божовић, Раде, *Пут ислама – поглед у исламско-арапску културу*, Београд 2015.
8. Borm, Jan, *Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology*, Perspectives on Travel Writing, Studies in European Cultural Transition, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2004.
9. Васић, Милан, *Исламизација на Балканском полуострву*, Источно Сарајево 2005.
10. Velajati, Ali Akbar, *Istorija kulture i civilizacije islama i Irana*, Београд 2016.
11. Versteegh, Kees, *The Arabic Language*, Edinburgh 2014.
12. Веселиновић, Андрија, *Држава српских деспота*, Београд 1995.
13. Gitani, Gamal, *Kairo u 1 000 godina*, Београд 2019.
14. Goddard, Hugh, *A History of Christian-Muslim Relations*, Edinburgh 2000.
15. Ђинђић, Марија, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, докторска дисертација, Београд 2013.
16. Ђорђевић, Милош, *Краљевство Србија 1720 – 1739*, докторска дисертација, Ниш 2013.
17. Ђорђевић, Тихомир, *Наш народни живот 1*, Београд 1984.
18. Ђорђевић, Тихомир, *Наш народни живот 2*, Београд 1984.
19. Ђорђевић, Тихомир, *Наш народни живот 3*, Београд 1984.
20. Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања - Историја Срба у Новом Веку (1492-1992)*, Београд 2008.
21. El-Ashker, Ahmed, Wilson, Rodney, *Islamic Economics*, Leiden-Boston 2006.
22. Зиројевић, Олга, *Конвертити – како су се звали*, Подгорица 2001.
23. Zirojević, Olga, *Srbija pod turskom vlašću 1459 – 1804*, Београд 2009.
24. Илић, Милош, *Sociologija kulture i umetnosti*, Београд 1974.
25. Илић, Милош, *Социологија културе и уметности*, Београд 1974.
26. Inalcik, Halil, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978.
27. Иналџик, Халил, *Османско царство, класично доба 1300 – 1600*, Београд 1974.
28. *Историја Југославије I*, Београд 1953.

29. *Историја Ниша I*, Ниш 1983.
30. *Историја Ниша II*, Ниш 1984.
31. *Историја српског народа II*, Београд 1982.
32. *Историја српског народа V*, Београд 1994.
33. Јагодић, Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861- 1880*, Београд 2004.
34. Калић, Јованка, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2001.
35. Каниц, Феликс, *Србија: Земља и становништво II*, Београд 1985.
36. Карић, Владимир, *Србија – опис земље, народа и државе*, Београд 1887.
37. Klosovska, Antonjina, *Sociologija kulture*, Sarajevo 2003.
38. Костић, Веселин, *Културне везе Југословенских земаља и Енглеске до 1700. године*, посебна издања САНУ CDLVIII, Београд 1972.
39. Костић, Ђорђе, *Добро дошли у Србију – Краљевина Србија у немачким водичима за путнике 1892–1914*, Београд 2006.
40. Коцић, Марија, *Оријентализација материјалне културе на Балкану*, Београд 2010.
41. Крстић, Александар, *Понишавље у XV веку*, Београд 2000.
42. Karpat, Kemal, *Studies on Ottoman social and political history*, Leiden 2002.
43. Katić, Tatjana, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd 2012.
44. Köksal, Duygu, *A Social History of Late Ottoman Women*, Leiden - Boston 2013.
45. Kuburić, Zorica, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, Novi Sad 2010.
46. Lewis, Bernard, *The emergence of Modern Turkey*, London 1961.
47. Ловрић, Бруно, *Историја Ниша – поводом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града*, Ниш 1927.
48. Манић, Миљан, *Пиротски временлов – хронологија*, Пирот 2017.
49. Мантран, Роберт, *Историја Османског царства*, Београд 2002.
50. Marasović, Tomislav, *Kulturna baština I*, Split 2001.
51. Милошевић, Гордана, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.
52. Миљковић, Ема, Крстић, Александар, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007.
53. Миљковић, Ема, *Смедеревски санџак 1476 – 1560 – Земља – Насеља – Становништво*, Београд 2004.
54. Михаљчић, Раде, *Крај Српског царства*, Београд 1975.
55. Мишић, Синиша, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.
56. McCarthy, Justin, *Death and exile – The ethnic cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, Princeton New Jersey 1995.
57. Moutafchieva, Vera P, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988.
58. Николић-Стојанчевић, Видосава, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године*, Лесковац 1975.
59. Николић-Стојанчевић, Видосава, *Топлица – етнички процеси и традиционална култура*, Београд 1985.

60. Новаковић, Стојан, *Ново Брдо и Врањско поморавље у историји српској XIV и XV века*, Годишњица Николе Чупића III – IV, Београд 1879, 263 – 355.
61. *Оксфордска историја ислама*, Београд 2016.
62. Палигорић, Михајло, *Економско-културна историја Ниша*, Ниш 1937.
63. Петковић, Донка, *Лесковац - биографија града*, Лесковац 2014.
64. Петровић, Видосав, *Краљ Милан и Ниш*, Ниш 2016.
65. Пецо, Асим, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд 1987.
66. *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд 2005.
67. Said, Edward, *Orientalizam*, Beograd 2008.
68. *Svijet islama – vjera, narodi, kultura*, Beograd 1979.
69. Steiner, L. Margaret, Killebrew, A. Ann, *The Oxford Handbook of the Archeology of the Levant*, Oxford 2013.
70. Stojanovski, Aleksandar, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Vranje 1985.
71. Танасковић, Дарко, *Ислам – Догма и живот*, Београд 2008.
72. Трајковић, Ива, *Метално покућство и посуђе – каталог збирке*, Ниш 2002.
73. Тричковић, Радмила, *Београдски пашалук 1687 – 1739*, Београд 2013.
74. Ћирковић, Сима, *Срби у средњем веку*, Београд 1995.
75. Uyar, Mesut, Erickson, Edward J, *A Military History of the Ottomans (From Osman to Atatürk)*, Santa Barbara - Denver - Oxford 2009.
76. *Uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu – Ciganeska*, Niš 2006.
77. Урошевић, Атанасије, *Етнички процеси на Косову током турске владавине*, Београд 1987.
78. Faroqhi, Suraiya, *Approaching Ottoman History (An Introduction to the Sources)*, Cambridge 1999.
79. Frojd, Sigmund, *Iz kulture i umetnosti*, Novi Sad 1976.
80. Након, Džingiz, *Kratka istorija moderne Turske*, Prizren 2011.
81. Нити, Филип, *Istorija Arapa*, Sarajevo 1973.
82. *Cambridge history of Turkey vol 3, The Later Ottoman Empire, 1603 – 1839*, Cambridge 2006.
83. Цвијић, Јован, *Антропогеографски проблеми Балканскога полуострва*, Београд 1902.
84. Цвијић, Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље – Основи антропогеографије*, Београд 2011.
85. Šabanović, Nazim, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Sarajevo 1964.

8.3 Чланци

1. Amedoski, Dragana, *Women Vaqfs in the Sixteenth-century Sanjak of Kruševac*, *Balkanica – Annual of the Institute for Balkan Studies* XL (2009), Belgrade 2009, 43 - 55.
2. Амедоски, Драгана, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, Просторно планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата), Зборник радова Балканолошког института 24 (2011), 399 – 415.
3. Амедовски, Драгана, *Жена у улози наследнице у османско доба: пример жене муслиманке на Централном Балкану (17-18. век)*, Гласник Етнографског института САНУ LXVII (2), 325 - 338.
4. Amedoski, Dragana, *Introduction of rice culture in the central Balkans (15th and 16th century)*, *State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule*, Collection of works, vol. 35, 235 – 256.
5. Амедоски, Драгана, *Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века*, Историјски часопис LVII (2008), Београд 2008, 137 - 150.
6. Амедоски, Драгана, *Османска жена на Централном Балкану између стереотипа и стварности (16 - 18. век)*, Гласник Етнографског института САНУ LXVI (1), Београд 2018, 119 - 137.
7. Амедоски, Драгана, Катић, Срђан, *Верске задужбине муслимана нахије Пирот (Шехиркој) 1570/1571. године*, Мешовита грађа XXXV (2014), 7 -18.
8. Амедоски, Драгана, Шаљић, Јована, *Мост на Нишави у османско доба*, Зборник радова Народног музеја Ниш 16 - 17 (2008), 145 – 154.
9. Андрејевић, Борислав, *Да ли су Турци освојили Ниш 1376. године*, Нишки зборник 1 (1975), 52 – 61.
10. Андрејевић, Борислав, *Етапе развоја чаршије као занатлијско-трговачког центра Ниша*, Нишки зборник 1 (1975), 11 – 13.
11. Андрејевић, Борислав, *Нишка тврђава*, Нишки зборник 15 (1985), 157 – 168.
12. Андрејевић, Борислав, *Преглед ослободилачких покрета и револуционарне активности Нишлија током 19. века*, Нишки зборник 5 (1978), 11 – 15.
13. Андрејевић, Борислав, *Развитак Ниша од средине XV до краја XVII века*, Нишки зборник 1 (1975), 62 – 71.
14. Андрејевић, Борислав, *Хамам у нишкој тврђави*, Нишки зборник 3 (1977), 125 – 129.
15. Андрејевић, Душан, *Нишка тврђава 1737 – Најстарији документ Историјског архива Ниш сведок историјског догађаја*, Пешчаник 15 (2017), 110 – 117.
16. Андрејевић, Душан, *Ниш – уништавање културних и економских добара у првом светском рату*, Пешчаник 12 (2014), 45 – 55.
17. Андрејевић, Севделин, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, Нишки зборник 9 (1980), 31 – 40.
18. Андрејевић, Севделин, *Друштвено-економске промене у Нишу и околини од 1878. до 1884. године*, Нишки зборник 5 (1978), 57 – 71.
19. Андрејевић, Севделин, *Нишка буна 1841. године*, Нишки зборник 3 (1977), 33 – 70.

20. Андрејевић, Севделин, *Улога Срба у нишкој трговини у XIX веку*, Нишки зборник 2 (1976), 103 – 110.
21. Bayatran, Mehmet, *Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi 13, İstanbul 2005, 93- 107.
22. Bandžović, Safet, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ 1 (2006), 322 - 343.
23. Bandžović, Safet, *Demografska deosmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine*, Almanah 41 – 42, Podgorica 2008, 143 – 185.
24. Bećirbegović, Madžida, *Urbanizacija i prosvjetni objekti u Bosanskom ejaletu kao faktori širenja islamske kulture*, Prilozi za orijentalnu filologiju Vol. 41, Sarajevo 1991, 359 – 367.
25. Благојевић, Милош, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура градских насеља VII – XVII века, Београд-Смедерево 1992, 67 – 84.
26. Благојевић, Милош, *Источна граница деспотовине од 1428. до 1439. године*, Историјски гласник 1 – 2 (1995), 23 – 36.
27. Благојевић, Милош, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије бр. 20, Београд 1983.
28. Богдановић, Недељко, *Тештер Нишавске митрополије*, Нишки зборник 9 (1980), 149 – 150.
29. Богдановић, Недељко, *Турцизми у савременом народном говору нишког краја* Нишки зборник 6 (1978), 157 – 159.
30. Божиловић, Никола, *Акултурација као пренос културне динамике*, Теме XXII (1998), 85 – 96.
31. Војанић – Лукач, Душанка, *Vlasi u severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni*, Istorijски часопис XVIII (1971), 255 – 268.
32. Vasić, Milan, *Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 37 (1986), 53 – 71.
33. Васић, Милан, *Становништво Крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 49-73.
34. Винавер, Вук, *Прилог историји кафе у југословенским земљама*, Историјски часопис XIV – XV (1963 – 1965), 329 – 346.
35. Влаисављевић, Марина, *Албум фотографија Ниша, Прокупља и Куршумлије поклоњен кркалићаљу Милану Обреновићу*, Зборник Народног музеја Ниш XX (2012), 161 – 170.
36. Динић, Михаило, *Власти за време деспотовине*, Зборник Филозофског факултета у Београду 10 – 1 (1968), 237 – 244.
37. Dyserinck, Hugo, *Komparativistička imagologije onkraj „imanencije“ i „transcedencije“ djela, Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009, 56 – 69.
38. Ђорђевић, Драголјуб, Тодоровић, Dragan, *Zajde Badža*, Kultura 103/104 (2002), 166 – 183.
39. Ђорђевић, Миљана, *Најстарији документ нишког Историјског архива: бакорез о предаји града Ниша Аустријанцима 1737. године*, Пешчаник I (2003), 205 – 207.
40. Ђорђевић, Тихомир, *Черкези у нашој земљи*, Гласник Скопског научног друштва III (1928), 143 – 153.

41. Đurđev, Branislav, *Nešto o vlaškim starešinama pod turskom upravom*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 52 (1940), 49 – 67.
42. Ђурић-Замоло, Дивна, *Џамије у ужој Србији XIV – XIX века*, Градска култура на Балкану (XV - XIX век), САНУ - Балканолошки институт, Посебна издања 20 (1984), 331 – 358.
43. Ђуровић, Љиљана, *Тодор Миловановић – утемељивач модерног Ниша*, Пешчаник 8 (2010), 120 – 129.
44. Елезовић, Глигор, *Кафа и кафана на Балканском полуострву*, Прилози за књижевност и језик, историју и фолклор 18 (1938), 617 – 637.
45. Живковић, Миодраг, *Стамбена култура Ниша*, Нишки зборник 6 (1978), 41 – 49.
46. Županić, Niko, *Etnološki značaj kosovskih Čerkeza*, Etnolog 5 - 6 (1933), 218 - 253.
47. Zirojević, Olga, *Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine*, Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine, Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009, Sarajevo 2010, 117 – 125.
48. Зиројевић, Олга, *Звоник у сенци минарета*, Социјална структура градских насеља VII – XVII века, Београд – Смедерево 1992, 151.
49. Зиројевић, Олга, *Крушевачки санџак у светлу турског пописа 1530 – 1531. године*, Лесковачки зборник 8 (1968), 221 – 228.
50. Зиројевић, Олга, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник 23 (1983), 211 – 268.
51. Зиројевић, Олга, *Лесковац у XV и XVI веку*, Лесковачки зборник 9 (1969), 165 – 170.
52. Зиројевић, Олга, *Марково Кале код Врања*, Врањски гласник 7 (1971), 287 – 290.
53. Зиројевић, Олга, *Писани трагови Османског царства на тлу Југославије*, Зборник за оријенталне студије 1, САНУ, Београд 1992, 39 – 55.
54. Зиројевић, Олга, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда XIII (1966), 49 – 64
55. Зиројевић, Олга, *Три турска пописа у софијском санџаку у XVI веку*, Историјски часопис 18 (1971), 271 – 275.
56. Зиројевић, Олга, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459 - 1683*, Зборник Историјског музеја Србије 7, Београд 1970.
57. Златановић, Момчило, *Милан Милићевић као истраживач стваралаштва у новоосвојеним пределима Србије (1878 – 1882)*, Нишки зборник 4 (1977), 135 – 140.
58. Jagodić, Miloš, *The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877-1878*, Balkanologie Vol II, No 2, 1998.
59. Јанић, Даница, *Архитектонско наслеђе градског подручја Ниша*, Нишки зборник 6 (1978), 25 – 39.
60. Jennings, Ronald, *Women in early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Shari'a Court of Anatolian Kayseri*, Journal of Economic and Social History of the Orient 18 (1975), 53–114.
61. Јовановић, Драгољуб, *Неки топографски подаци о Нишу*, Старионар, нова серија V – VI, 1956, 365 – 373.
62. Јовановић, Ивана, *Исламска верска заједница у Нишу 1878 – 1951. године*, Пешчаник 10 (2012), 272 – 285.

63. Kayapinar, Ayse, Kayapinar, Levent, *Application of Derbend organization in the Balkans: an Example of Continuity of Balkan Institutions in the Ottoman system*, State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule, Collection of works, vol. 35, 205 – 222.
64. Калић, Јованка, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис 31 (1984), 5 – 40.
65. Kasumović, Ismet, *Školstvo i njegov razvoj u stvaranju pretpostavki za razvoj kulture u Bosni i Hercegovini u osmanskom periodu*, Prilozi za orijentalnu filologiju Vol. 41, Sarajevo 1991, 303 – 309.
66. Катић, Татјана, Амедоски, Драгана, *Дарови за османску војску: прилог историји материјалне културе Београда у 16. веку*, Гласник етнографског института САНУ LXIV (1), 133 - 149.
67. Катић, Татјана, *Муслиманске задужбине у Пироту од XIV до XVI века*, Пиротски зборник 32/33 (2007/2008), 55 – 62.
68. Катић, Татјана, *Османизовање средњовековног града: урбани и демографски развој Призрена од половине XV до краја XVI века*, Историјски часопис LXVII (2018), 101 - 140.
69. Katić, Tatjana, *Serbia under the Ottoman Rule*, Osterreichische Osthefte 47, Wien 2005, 145 – 158.
70. Kolaj Ristanović, Irena, *O ustanovi i vakufskim dobrima u Kneževini Srbiji 1830-1878 - pravno istorijski okviri*, Pravni zapisi X-1 (2019), 201 - 220.
71. Колај Ристановић, Ирена, *Преглед развоја оријенталних студија на тлу бивше Југославије*, Архив 1 - 2 (2014), 153 - 168.
72. Константиновић, Зоран, *Компаративна имагологија балканског и средњоевропског простора*, Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима, Институт за књижевност и уметност, Посебна издања 30 (2006), 11 – 16.
73. Копривица, Марија, *Нишка област од 1428. до половине XVI века*, Браничевски гласник 5 (2008), 1 – 133.
74. Копривица, Марија, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, Ниш и Византија X (2011), 547 – 559.
75. Костић, Михајло, *Нишка котлина – студија друштвеногеографског развоја*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 21 (1967), 295 – 359.
76. Крстић, Владимир, *Прве статистике Ниша*, Нишки зборник 1 (1975), 95 – 96.
77. Kursar, Vjcran, *Non-Muslim Communal Divisions and Identities in the Early Modern Ottoman Balkans and the Millet System Theory*, Power and Influence in South-Eastern Europe, Berlin 2013, 97 – 108.
78. Kuczyinski, Ingrid, *The Image of the Other in Eighteenth-Century English European Travel Literature*, English Studies in Transition, London – New York 1993, 185 – 195.
79. Лазаревић, Давор, *Делови културног мозаика Пирота између два светска рата*, Култура 144 (2014), 319 – 340.
80. Лилић, Борислава, *Значај Југоисточне Србије у развоју српске државе и друштва новог века*, Баштина 15 (2003), 103 - 124.
81. Литричанин-Дунић, Драгана, Томић, Александра, *Имагологија у настави српског језика и књижевности са страним студентима*, Иновације у настави – часопис за савремену наставу XXXI (2018), 103 - 112.
82. Максимовић, Душан, Паламаревећ, Олгица, *Марково Кале код Врања*, Врањски гласник 20 (1987), 141 – 154.

83. Марковић, Драган, *Нишке чесме из 19. века*, Нишки зборник 3 (1977), 77 – 84.
84. Марсенић, Милош, *Ослобођење Ниша од отоманске власти*, Пешчаник X (2012), 78 - 97.
85. Milanović, Željko, *Granice imagologije*, Pravo I društvo 3 – 4 (2012), 89 – 98.
86. Миловановић, Драгана, *Ниш на раскрсници векова*, Нишки зборник 6 (1978), 51 – 59.
87. Милошевић, Гордана, „Италијански план“ *Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града*, Ниш и Византија 3 (2005), 149 – 162.
88. Миљковић – Бојанић, Ема, *Кнежинска самоуправа у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века*, Зборник Матице српске за историју 57 (1998), 87 – 98.
89. Миљковић Бојанић, Ема, *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака*, Историјски часопис 49 (2002), 123 – 138.
90. Миљковић – Бојанић, Ема, *Путопис и историјски извор: Београд у XVI веку*, Београд у делима европских путописаца, САНУ – Балканолошки институт, Посебна издања 80 (2003), 45 – 54.
91. Миљковић – Бојанић, Ема, *Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560)*, Историјски часопис XLVIII (2002), 117 - 136.
92. Миљковић, Ема, *Власи у Смедеревском санџаку у другој половини 15. и првој половини 16. века (са посебним освртом на влахе Браничева)*, Браничевски гласник 7 (2010), 49 - 67.
93. Миљковић, Ема, Крстић, Александар, *На раскрићу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, Историјски часопис LVI (2008), 279 – 304.
94. Миљковић, Ема, Крстић, Александар, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, Средњовековно право Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 301 – 319.
95. Миљковић, Ема, *Власи у домаћој историографији*, Браничевски гласник 7 (2010), 5 – 22.
96. Миљковић, Ема, *Нишки крај у 18. веку*, Бој на Чегру 1809. у историји и традицији балканских народа, Београд 2010, 3 – 11.
97. Miljković, Ema, *Ottoman Heritage in the Balkans: The Ottoman Empire in Serbia, Serbia in the Ottoman Empire*, Journal of Social Sciences, Suleyman Demirel University, Faculty of Arts and Sciences, Vol. 27, 129 – 137.
98. Миљковић, Ема, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, Теме 1 (2010), 363 – 373.
99. Miljković, Ema, *Rethinking Process of Converting to Islam in the Balkans: Renegates: Welcomed guests or Pillars of the State*, Belgrade Historical Review IX (2018), 59 – 71.
100. Миљковић, Ема, *Типологија сеоских насеља у првом веку османске владавине у српским земљама*, Споменица Милана Васића, АНУРС, Споменица II, Одјелјење друштвених наука XIV, Бања Лука 2005, 185 – 213.
101. Miljković, Ema, *The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second Half of the 15th century*, Belgrade Historical Review I (2010), 103 – 120.
102. Miljković, Ema, *From „Dhimmitude“ to Turkism – confessional and ethnical policy in the Ottoman empire*, State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule, Collection of works, vol. 35, 331 – 350.

103. Miljković, Ema, *Classification and Stratification of Population in the Ottoman Empire: Social and Confessional View*, Belgrade Historical Review X (2019), 91 – 100.
104. Минић, Исидора, *Однос религије и начина исхране*, Религија и толеранција 32 (2019), 351 – 368.
105. Mirdita, Zef, *Vlasi – polinomičan narod*, Povijesni prilozi 33, Zagreb 2007, s. 249-269.
106. Мишић, Синиша, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV и XV века*, Историјски часопис 39 (1992), 47 – 57.
107. Мишић, Синиша, *Историјска географија Србије у житијама Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 93 – 105.
108. Мишић, Синиша, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. и источна српско – турска граница*, Историјски гласник 1 – 2 (1987), 75 – 88.
109. Momčilović-Petronijević, Ana, Mirić, Aleksandra, Cvetković, Mila, *Sakralna arhitektura iz doba osmanske dominacije u Nišu. Džamije nekad i sad*, Zbornik radova građevinsko-arhitektonskog fakulteta 3 (2016), 39 – 48.
110. Moura, Jean-Marc, *Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze*, Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju, Zagreb 2009, 151 – 168.
111. Мујић А, Мухамед, *Положај Цигана у југословенским земљама под османском влашћу*, Прилози за оријенталну филологију 3 - 4 (1952), 137 - 192.
112. Nametak, Fehim, *Društveno-historijska uslovljenost književnosti u Bosni i Hercegovini*, Прилози за оријенталну филологију Vol. 41, Sarajevo 1991, 311 – 318.
113. Новаковић, Стојан, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886 – 1905*, Београд 1906.
114. Павловић, Доброслав Ст., *Некадашња гостињска здања у Србији*, Градска култура на Балкану (XV - XIX век), САНУ - Балканолошки институт, Посебна издања 20 (1984), 359 – 384.
115. Павловић, Мирослав, *Опширни (миџфасал) дефтер за Смедеревски санџак из 1741. године: структурна анализа*, Истраживања 25, Нови Сад 2014, 175-186.
116. Павловић, Радослав, *Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877 - 1878. године*, Гласник Етнографског института Српске академије наука IV - VI (1955 - 1957), 53 - 101.
117. Петровић, Александра, *На путу за Константинопољ – чешки путописци на Балкану*, Књижевна историја 51 (2019), 281 – 297.
118. Petrović, Nenad Ž., *Odnos pravoslavne crkve i državnog aparata prema ostalim verskim zajednicama u Srbiji do 1914. godine*, Religija i tolerancija Vol. XVII, No 32 (2019), 221 – 242.
119. Поповић, Љубодраг, *Нишки крај 1878*, Пешчаник 8 (2010), 110 – 119.
120. Радојичић, Драгана, *Архивски извори у реконструкцији живота*, Зборник радова Етнографског института САНУ 21 (2005), 115 – 121.
121. Radushev, Evgeni, *Peasant „Jannisaries“?*, Bilkent University, Journal of social history 42 (2008), 447 – 467.
122. Ранђеловић, Милан, *Захиде Баџи: један пример суфијске мистике из османског Ниша*, Гласник Етнографског института САНУ LXVI (1), Београд 2018, 139 - 154.
123. Ранђеловић, Милан, *Ислахана у Нишу*, Пешчаник 10 (2012), 189 - 200.
124. Ранђеловић, Милан, *Ниш 1860. – Садразамско време*, Пешчаник 8 (2010), 92 – 108.

125. Растовић, Александар, *Британско-српски односи 1837-1914. године*, Теме XXXVI 4 (2012), 1913 – 1929.
126. Rubiés, Joan Pau, Bacon, Francis, *Travel Writing as a Genre: Facts, Fictions and the Invention of a Scientific Discourse in Early Modern Europe*, Journeys I (2000), 5 – 35.
127. Ршумовић, Радован, *Нишко-алексиначки део удолине Јужне Мораве – геоморфолошка проучавања*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 21 (1967), 101 – 193.
128. Самарџић, Радован, *О градској цивилизацији на Балкану XV до XIX век*, Градска култура на Балкану (XV - XIX век), САНУ - Балканолошки институт, Посебна издања 20 (1984), 1 – 9.
129. Selimanović, Medžida, *Uticaoј tursko-osmanske politike na islamizaciju u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju Vol. 41, Sarajevo 1991, 83 – 97.
130. Симоновић, Зоран, *Путеви, каравански саобраћај и безбедност на путевима средњовековне Србије*, Пешчаник 1 (2003), 25 – 35.
131. Стаменковић, Србољуб, Гатарих, Драгица, *О антропогеографским истраживањима насеља Југоисточне Србије*, Гласник Српског географског друштва LXXXVI (2006) - 1, 85 – 96.
132. Стојановић, Радмила, *Изглед Лесковца за вријеме Турака*, Лесковачки зборник 7 (1967), 47 – 54.
133. Стојанчевић, Видосава, *Елементи старе балканске урбане цивилизације у развоју „чаршија“ традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у 19. веку*, Лесковачки зборник 20 (1980), 197 – 210.
134. Стојанчевић-Николић, Видосава, *Етничке карактеристике лесковачког краја у време ослобођења од Турака 1877/78. године*, Лесковачки зборник 7 (1967), 25 – 38.
135. Стојичић, Слободанка, *Југоисточна Србија после ослобођења од Турака*, Нишки зборник 1 (1975), 7 – 10.
136. Tanasković, Darko, *Islamska ili muslimanska kultura u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju Vol. 41, Sarajevo 1991, 291 – 302.
137. Tanasković, Darko, *Smisao i domašaj verske tolerancije u islamu*, Kultura 91/92 (1993), 159-175.
138. Тодоровић, Драган, *Пиротски вашар*, Вашар у пограничју источне и југоисточне Србије, Нови Сад – Ниш 2014, 159 – 191.
139. Тодоровић, Драган, *Роми на Балкану и у Србији*, Теме XXXV бр. 4 (2011), Ниш 2011, 1137 - 1174.
140. Тојага-Васић, Љиљана, *Дуван и Ниш у 19. веку*, Зборник радова Народног музеја Ниш 16 - 17 (2008), 121 – 130.
141. Томовић, Гордана, *Врање и околина у средњем веку*, Врањски гласник 26 – 27 (1993/1994), 45 – 58.
142. Трајковић, Ива, *Воскарски занат у Нишу*, Зборник радова Народног музеја Ниш 22 (2013), 81 – 90.
143. Трајковић, Ива, *Посмртни обичаји и гробља у Нишу*, Зборник Народног музеја Ниш XX (2012), 145 – 158.
144. Ћирић, Горан, *Демографски развитак Ниша*, Нишки зборник 9 (1980), 151 – 152.
145. Ћирић, Горан, Ћирић, Јован, *Трагом нишких јаркова*, Нишки зборник 15 (1985), 151 – 156.

146. Ђирић, Јован, *Из тополошке историје Ниша и околине*, Нишки зборник 2 (1976), 91 – 102.
147. Ђирић, Јован, *Ишезли урбани садржаји Ниша*, Нишки зборник 4 (1977), 75 – 86.
148. Ђирић, Јован, *Ниш 1878 – 1935*, Нишки зборник 5 (1978), 73 – 90.
149. Ђирић, Јован, *О пиротском ћилимарству*, Пиротски зборник 1 (1968), 25 – 56.
150. Ђирић, Јован, *Прилог историјско-географском проучавању локације Ниша*, Нишки зборник 1 (1975), 26 – 32.
151. Узелац, Александар, Радовановић, Бојана, *Један опис Београда и југоисточне Европе у енглеској књижевности XV века*, Београдски историјски гласник III (2012), 255 – 265.
152. Фотић, Александар, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашевића*, Социјална структура градских насеља VII – XVII века, Београд – Смедерево 1992, 149 – 158.
153. Хаџи-Васиљевић, Јован, *Ка историји града Врања и његове околине*, Годишњица Николе Чупића XVI (1896), 265 – 338.
154. Canbakal, Hülya, *On the „Nobility“ of Provincial Notables, Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V, Rethymno 2005*, 39 – 50.
155. Чолић, Љиљана, *Оријенталистичко дело Глише Елезовића*, Београд, Приштина 1996.
156. Шешум, Урош, *Утицај сеобе мухаџира на промену етничке и верске структуре насеља северне и западне Старе Србије (1878-1910)*, Српске студије 5 (2014), 79 - 134.
157. Šošić M, Trpimir, *Pojam kulturne baštine - međunarodnopravni pogled*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 51 (4-2014), 833 - 860.
158. Šubert, Gabrijela, *Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima*, Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima, Institut za književnost i umetnost, Posebna izdanja 30 (2006), 17 - 30.

9 Биографија

Горан Милосављевић, рођен 10. августа 1987. године у Крагујевцу. Основно образовање започео је у ОШ „Вук Ст. Караџић“ у Крагујевцу, а завршио 2002. године у ОШ „Стефан Немања“ у Нишу. Гимназију „Бора Станковић“ у Нишу завршио је 2006. године са одличним успехом. Дипломирао је на Групи за историју Филозофског факултета у Нишу 2010. године са просечном оценом 8,76 радом „Влада Милана Стојадиновића 1935 – 1939“, а мастер студије је завршио са просечном оценом десет и радом „Врањски кадилук у другој половини XV и у XVI веку“. Докторске академске студије уписао је 2012. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду – модул култура. Ожењен је и отац две кћерке.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Горан Милосављевић

Број досијеа 12107/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Исламизација, оријентализација и акултурација југоисточне Србије
у путописима XVI–XIX века

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Горан Милосављевић

Број досијеа 12107/Д

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада Исламизација, оријентализација и акултурација југоисточне Србије у путописима XVI–XIX века

Ментор др Ема Петровић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Исламизација, оријентализација и акултурација
југоисточне Србије у путописима XVI–XIX века

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____
